









## ABSTRACT

Jarva, Vesa

Russian influence and expressivity in the lexicon of Finnish dialects

Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2003, 219 p.

(Jyväskylä Studies in Humanities

ISSN 1459-4331; 5)

ISBN 951-39-1544-1

Diss.

This study investigates the relationship between words of foreign origin and expressivity. The material was taken from the archive of the Dictionary of Finnish dialects. It consists of four word groups with several variants resembling each other in phonological shape. Each word group has Russian and expressive features.

The aim was to show that Russian influence as well as expressivity may be considered as continuums and that there is no sharp boundary between them. A particular word or variant need not to be either a Russian loan or an expressive word, but it can have some of the characteristics of both groups. From the etymological point of view this means that expressivity is not a permanent explanation for a word's origin. An expressive item is not invariably only domestic, but it can be also of foreign origin. Secondly, it was supposed that Russian influence correlates with geographical area: near to the Russian border there should be more Russian features.

To examine these assumptions, variants in each group were divided into three or four classes, so that those nearest to Russian belong to the first class, and in succeeding classes Russian influence gets weaker. The distribution of the classes in each word-group is shown in separate maps. The results can be interpreted so that both Russian influence and expressivity are continuums, but they are not linked in such a way that expressivity would reduce Russian influence or vice versa. Thus there is no causal relationship between these two categories. The assumption of geographical correlation was proved only partly: the first class of variants were mostly known near the Russian border, but the other variants were not systematically located.

Keywords: dialectal words, etymology, expressive words, Finnish language, loan words, Russian language

**Author's Adress** Vesa Jarva  
Department of Languages  
P.O. Box 35 (F)  
FIN-40014 University of Jyväskylä  
FINLAND

**Supervisor** Professor Matti Leiwo  
Department of Languages  
P.O. Box 35 (F)  
FIN-40014 University of Jyväskylä  
FINLAND

**Reviewers** Professor Ulla-Maija Kulonen  
Department of Finno-Ugrian Studies  
P.O. Box 25 (Franzéninkatu 13)  
FIN-00014 University of Helsinki  
FINLAND

Professor Ilkka Savijärvi  
Department of Finnish and Cultural Research  
P.O. Box 111 (Yliopistokatu 2)  
FIN-80101 University of Joensuu  
FINLAND

**Opponent** Professor Ulla-Maija Kulonen  
Department of Finno-Ugrian Studies  
P.O. Box 25 (Franzéninkatu 13)  
FIN-00014 University of Helsinki  
FINLAND

## ESIPUHE

*Aika menee arvellessa*

*Päivä päätä käännellessä*

Väitöskirjan tekeminen on ollut kuin hidasta, sitkeää taivallusta loivaan ylämäkeen. Tässä vaiheessa, kun mäen harja on jo näkyvässä, on mieluista katsoa taaksepäin jo kuljetulle taipaleelle. Vaikka matka on joskus ollut yksinäinenkin, olen myös kohdannut sen varrella ihmisiä, joita ilman tuskin olisin koskaan päässyt näin pitkälle. Heille kuuluu siis nöyri kiitokseni.

Ensimmäiseksi haluan kiittää Jyväskylän yliopiston suomen kielen laitosta, johon tulin aikani opiskelemaan ja jonka suojissa työtäni olen tehnyt siitä lähtien. Venäläisperäiset sanat olivat tutkimuskohteenani jo proseminaarissa, joten ensimmäiset askelet otin, onneksi edessä olevan matkan pituudesta autuaan tietämättömänä, jo 1990-luvun alussa. Opiskeluaikani henkilökunnasta monet ovat jo jääneet eläkkeelle. Heistä haluan kiittää professori Heikki Leskistä, jonka pitämässä laudaturseminaarissa valitsin tutkimuskohteekseni kaakkoismurteiden venäläisperäiset sanat, ja professori Tauno Särkkää, jonka ohjauksessa kirjoitin pro gradu -työni ja aloitin jatkoopinnot. Hänen jälkeensä työni otti ohjattavakseen professori Matti Leiwo, jonka tuesta olen saanut kiitollisena nauttia tähän päivään asti.

Laitoksen nykyisestä henkilökunnasta ja tutkijatovereista kaikki ovat ansainneet lämpimät kiitokseni. Erikseen haluan vielä mainita professori Aila Mielikäisen, joka toimi lisensiaattityöni toisena tarkastajana, ja lehtori Jouko Koiviston, jonka kannustus auttoi aina eteenpäin kivikkoisimmissakin rinteissä.

Suuret kiitokset myös ekspressiivisten sanojen tutkimusryhmälle ja sen puheenjohtajalle Heikki Leskiselälle, jonka avulla sain kallisarvoisia yhteyksiä alan muihin tutkijoihin. Yhteistyöstä tutkimusryhmässä olen erityisen kiitollinen Merja Koistiselle, Juha Leskiselälle ja Eve Mikoselle. Sekä tutkimusryhmässä pitämiäni esitelmiä että niihin liittyviä artikkeleita ovat ystävällisesti kommentoineet Raimo Anttila, Kaisa Häkkinen, Esa Itkonen, Eino Koponen, Matti Larjavaara, Maija Länsimäki ja Osmo Nikkilä. Osmo Nikkilä toimi myös lisensiaattityöni tarkastajana, joten hän on ollut minulle suureksi avuksi työni eri vaiheissa. Valitettavasti Osmoa eivät maalliset kiitokseni enää tavoita.

Väitöskirjan tarkastajina ovat toimineet professorit Ulla-Maija Kulonen ja Ilkka Savijärvi, joiden perustellut ja yksityiskohtaiset lausunnot antoivat minulle eväitä eteenpäin. Professori Tapani Lehtinen on lukenut työni käsikirjoitusta useassa eri vaiheessa ja ollut korvaamattomana apuna ja kannustajana siitä lähtien, kun esittelin hänelle työsuunnitelmani ensimmäisen kerran Suitian seminaarissa 1996.

Vielä menevät terveiseni Kotimaisten kielten tutkimuskeskukseen, josta löysin yllätyksekseni kokonaisen kahvipöydällisen ihmisiä, jotka tutkivat

samoja sanalippuja kuin minä. Kiitokset kahvista ja inspiroivasta keskustelusta. Viola de Silvaa ja Muusa Savijärveä kiitän avusta venäjän kieltä koskevissa ongelmissa. Kiitokset myös Jari Järviselle, joka saattoi kartat ja kuvat digitaaliseen muotoon, ja Jyväskylän yliopiston julkaisuyksikölle, joka huolehti työn julkaisemisesta. Englanninkielisen tiivistelmän ja yhteenvedon kieliasun tarkasti ystävällisesti Michael Peacock.

Pelkän hengen voimalla ei väitöskirjojakaan kirjoiteta. Onneksi olen saanut rahoitusta työlleni usealta eri taholta. Siitä kiitän Jyväskylän yliopiston humanistista tiedekuntaa, E. J. Sariolan säätiötä, Ellen ja Artturi Nyysösen säätiötä ja etenkin Alfred Kordelinin yleistä edistys- ja sivistysrahastoa, joka myönsi minulle ensin puolen vuoden ja sitten koko vuoden apurahan, jonka turvin sain työni lopulliseen päätökseen.

Omistan tämän työni kaikille siirtokarjalaisille ja erityisesti omien isovanhempieni muistolle. Heidän puheestaan minulle tulivat jo pikkupoikana tutuiksi *kohvit, taasat ja potuskat*, joiden venäläisperäisyys valkeni vasta vuosia myöhemmin.

Viimeksi ja viime kädessä kiitän kuitenkin Satua ja pikku Viiviä, jotka ovat jaksaneet päivästä päivään muistuttaa minua siitä, mikä tässä elämässä lopulta on tärkeää.

Jyväskylässä 31. heinäkuuta 2003

Vesa Jarva



# SISÄLLYS

JOHDANTO: tutkimuksen lähtökohdat .....	11
1 ETYMOLOGISESTA TUTKIMUKSESTA .....	19
1.1 Äännehistoria ja etymologia .....	19
1.2 Epäsäännöllinen variaatio .....	22
1.3 Juuri ja sanahahmo .....	28
2 VENÄLÄISPERÄISISTÄ SANOISTA .....	35
2.1 Vanhimmat kosketukset: venäläisiä vai slaavilaisia? .....	35
2.2 Suomen kielen venäläisperäisten sanojen tutkimus .....	38
2.3 Suomen kielen venäläisperäinen sanasto .....	44
2.3.1 Kirjakieli .....	47
2.3.2 Murteet .....	50
2.3.2.1 Inkeriläis-karjalaiset sanat .....	52
2.3.2.2 Keski- ja pohjoiskarjalaiset sanat .....	54
2.3.2.3 Laajemmin itämurteiset sanat .....	55
2.3.2.4 Itä- ja pohjalaismurteiset sanat .....	56
2.3.2.5 Karjalais-savolais-kaakkoishämäläiset sanat .....	56
2.3.2.6 Laajalevikkiset sanat .....	57
2.3.2.7 Hajalevikkiset sanat .....	57
2.3.2.8 Venäläisperäisen sanaston määrä eri murrealueilla .....	58
3 EKSPRESSIIVISISTÄ SANOISTA .....	61
3.1 Termien määrittelyä .....	61
3.2 Tutkimuksen ongelmia .....	62
3.3 Teoreettisia lähestymistapoja .....	66
3.4 Ekspressiivisten sanojen ominaispiirteitä .....	69
3.4.1 Semanttisia piirteitä .....	71
3.4.1.1 Monimerkityksisyys ja -muotoisuus .....	71
3.4.1.2 Onomatopoeettisuus .....	72
3.4.1.3 Tarkoitteen normipoikkeama, silmiinpistävyys .....	74
3.4.1.4 Merkityksen tilannesidonnaisuus .....	75
3.4.2 Syntaktis-pragmaattisia piirteitä .....	76
3.4.2.1 Koloratiivikonstruktio .....	76
3.4.2.2 Predikatiivisuus .....	78
3.4.2.3 Pronominaalit ja taipumattomat adjektiivit attribuutteina .....	78
3.4.2.4 Samanalkuinen nomini ja verbi samassa lauseessa .....	79
3.4.3 Morfologis-fonologisia piirteitä .....	79
3.4.3.1 Äänteellinen variaatio .....	79
3.4.3.2 Suosikkijohtimet ja morfologiset kaavat .....	84
3.4.3.3 Äänteiden distribuutio .....	87
3.5 Ekspressiivisten sanojen juuret, pesyeet ja sikermät .....	88

4	VIERASPERÄISYYS JA EKSPRESSIIVISYYS .....	95
5	<i>Hatka, hotka</i> ja <i>hatk-, hotk-</i> pesyeet .....	103
5.1	<i>Hatka</i> 'kiire, hoppu, touhu; äkkilähtö' .....	103
5.2	<i>Hotka</i> 'ahne; nopea; innokas, taitava' .....	106
5.3	<i>Hatk-, hotk-</i> pesyeet ja <i>hVtk-</i> sikermä .....	108
5.4	Asteittainen malli .....	112
6	<i>Kalkkala</i> 'kulkunen' ja <i>kalkkare-</i> sikermä .....	115
6.1	<i>Kalkkala</i> 'kulkunen' ja sen eri variantit .....	115
6.2	<i>Kalkkare-</i> sikermä .....	118
6.2.1	Sikermä murteissa ja aiemmassa kirjallisuudessa .....	118
6.2.2	'Jää-, sonta- ym. kakkara (vars. eläimen karvoissa); takku' ....	124
6.2.3	'Lapsi' .....	126
6.2.4	'Kivekset, miehen t. urospuolisen eläimen sukupuolielimet' .....	127
6.2.5	'Olla jaloissa, tiellä; pitää kalisevaa ääntä' .....	128
6.2.6	Muita merkityksiä .....	131
6.3	Asteittainen malli .....	132
7	<i>Tytinä</i> 'aladobi' ja <i>hut-, hyt-, tut-</i> pesyeet .....	136
7.1	<i>Tytinä</i> 'aladobi' ja sen eri variantit .....	136
7.2	<i>Hut-, hyt-, tut-</i> pesyeet .....	138
7.3	Asteittainen malli .....	143
8	<i>Tökötti</i> 'tuohiterva' ja <i>tök-, jök-</i> pesyeet .....	147
8.1	<i>Tökötti</i> 'tuohiterva' ja sen eri variantit .....	147
8.2	<i>Tök-, jök-</i> pesyeet .....	150
8.3	Asteittainen malli .....	157
	PÄÄTÄNTÖ .....	159
	SUMMARY .....	166
	LÄHTEET .....	172
	LIITTEET .....	183
	1 Kyrillisten aakkosten translitterointi	
	2 Suomen kielen perussanakirjan venäläisperäiset sanat, jotka eivät esiinny Plögerillä (1973)	
	3 SMS:n kuuden ensimmäisen osan ( <i>a–keynätä</i> ) venäläisperäiset sanat	
	KARTAT	
	1 Venäläisperäisten sanojen aluelevikki	
	2 Venäläisperäisten sanojen pitäjittäinen levikki	
	3 <i>hatka</i> ennen ja jälkeen v. 1940	

- 4 *hotka*
- 5 *hatka, hotka*: asteittainen malli
- 6 *kalkkala* 'aisakello, kulkunen; lehmän- tai lampaankello'
- 7 *kalkkare-sikermä* 'jää-, sonta- ym. kakkara (vars. eläimen karvoissa); takku'
- 8 *kalkkare-sikermä* 'lapsi'
- 9 *kalkkare-sikermä* 'kivekset, miehen tai urospuolisen eläimen sukupuolielimet'
- 10 *kalkkare-sikermä* 'olla jaloissa, tiellä; pitää kalisevaa ääntä'
- 11 *kalkkala* ja *kalkkare-sikermä*: asteittainen malli
- 12 *kakara, kakkara, kokkare, kokkara* 'savi-, sonta- ym. paakku; epämääräinen kappale'
- 13 *tytinä* 'aladobi' ja sen eri variantit
- 14 *tytinä*: asteittainen malli
- 15 *piittinä* 'siirappijuoma' ja sen eri variantit
- 16 *tökötti* 'tuohiterva' ja sen eri variantit
- 17 *tökötti*: asteittainen malli

## JOHDANTO: TUTKIMUKSEN LÄHTÖKOHDAT

Tutkimukseni kohteena on joukko suomen murteiden sanoja, joita tarkastellaan kahdesta näkökulmasta: niitä voidaan pitää yhtäältä venäläisperäisinä, toisaalta ekspressiivisinä. Koska yhtäkin sanaa voi tarkastella kummastakin näkökulmasta, en puhu työn otsikossa venäläisperäisistä ja ekspressiivisistä sanoista, vaan venäläisperäisyydestä ja ekspressiivisyydestä. Lisäksi sanat vaihtelevat sekä semanttisesti että foneettisesti, joten sanojen asemesta on usein osuvampaa puhua sanaryhmistä. Otsikossa puhutaan kuitenkin sanastosta, koska oletan että käsiteltävien sanaryhmien perusteella on tehtävissä johtopäätöksiä, jotka pätevät muihinkin sanoihin.

**Venäläisperäisyys** on määriteltävissä etymologisin kriteerein: sana on venäläisperäinen, jos sille on osoitettavissa äänteellisesti ja semanttisesti sopiva originaali venäjän kielestä (tai muinaisvenäjältä). Lisäksi on voitava olettaa tietty, vaikka epämääräinenkin, alue ja historiallinen ajanjakso, jolloin lainautuminen on voinut tapahtua. Koska vanhimpien lainojen äänneasu on sellainen, että niitä ei voida palauttaa nykyvenäjään ja joskus äänteellisesti sopivin lähtömuoto olisi kantaslaavi, puhutaan myös slaavilaisista kielistä tai lainoista (esimerkiksi Mikkola 1894, Kalima 1952, Kiparsky 1956, Häkkinen 1996: 165). Tässä työssä puhun kuitenkin venäläisperäisyydestä.

Etymologiset kriteerit ovat periaatteessa selkeät, mutta usein tietyn sanan venäläisperäisyyttä voidaan pitää vain enemmän tai vähemmän todennäköisenä. Tavallista on myös, että sanassa voi olla vaikutteita useammaltakin taholta. Esimerkiksi etymologisessa sanakirjassa *Suomen sanojen alkuperä* (SSA) lähes puolet venäläisperäisistä etymologioista on varustettu erilaisin epävarmuutta tai useaa eri lähtökohtaa ilmaisevin varauksin, kuten *todennäköisesti, mahdollisesti, on arveltu, epävarman oletuksen mukaan* tai *osittain, joko–tai, erilaisia käsityksiä*. Tässä työssä tarkastellut sanaryhmät ovat kaikki sellaisia, että jotkut niihin kuuluvista sanoista tai niiden varianteista ovat selvemmin venäläisperäisiä kuin toiset.

**Ekspressiivinen** merkitsee tässä työssä suurin piirtein samaa kuin perinteinen kaksoisnimi onomatopoeettis-deskriptiivinen (tarkemmin alaluvussa 3.1). Ekspressiivisistä sanoista tai ekspressiivisanoista ovat samassa merkityksessä puhuneet mm. Eero Kiviniemi (1971: 23), Terho Itkonen (1977: 46–47), Lauri Hakulinen (1979: 325); Maija Länsimäki (1987), Heikki Leskinen (2001: 10–11) ja Eve Mikone (2002: 17). Englanninkielisessä kirjallisuudessa on käytetty vastaavasti termiä *expressivity*, joskin se ainakin Yakov Malkielin mukaan (1994: 207) viittaa enemmän psykologiaan kuin lingvistiikkaan. Ekspressiivisyys tarkoittaa, että sana ilmaisee jotakin jo äänneasullaan (vrt. engl. *expressive* 'ilmaiseva, ilmeikäs, puhuva'), onpa tämä ilmaisevuus suoranaista äänen jäljittelyä (onomatopoeettista) tai muunlaista kuvailua (deskriptiivistä).

Ekspressiivisyys on jo käsitteenä vaikeammin määriteltävissä kuin venäläisperäisyys, ja vielä suurempiin ongelmiin joudutaan, kun yritetään ratkaista, onko jokin tietty sana ekspressiivinen vai ei. Tässä työssä pyrin määrittelemään ekspressiivisyyden ekspressiivisten sanojen ominaispiirteiden avulla alaluvussa 3.4. Nämä piirteet ovat semanttisia, syntaktis-pragmaattisia ja morfologis-fonologisia. Mikään piirre yksinään ei tee sanaa ekspressiiviseksi, eikä

toisaalta minkään piirteen puuttuminen osoita, että sana ei olisi ekspressiivinen. Kokonaisuus ratkaisee: mitä useampia ominaispiirteitä sanalla on, sitä ekspressiivisempi se on. Ekspressiivisten sanojen vastakohtana puhun **neutraaleista** sanoista, joilta siis puuttuvat ekspressiivisten sanojen ominaispiirteet. Ekspressiivisiä sanoja ei voi kuitenkaan erottaa jyrkästi neutraaleista, vaan ekspressiivisyys on pikemminkin ominaisuus, jota joillain sanoilla on enemmän, toisilla vähemmän. Tässä työssä tarkastellut sanaryhmät ovat kaikki sellaisia, että niitä voidaan pitää ekspressiivisinä, mutta toisten sanojen, tai samankin sanan eri varianttien, ekspressiivisyys on selvempää kuin toisten.

Työni perusoletuksia on, että ekspressiivisyys ei välttämättä kerro mitään sanan alkuperästä. Alaluvussa 3.4 esittämäni ekspressiivisten sanojen ominaispiirteet ovat puhtaasti synkronisia. Etymologisessa tutkimuksessa ei aina ajatella näin, vaan ekspressiivisyys kytketään usein alkuperään siten, että ekspressiivisiä sanoja pidetään itsestään selvästi omaperäisinä. Näin tekevät yleensä etymologiset sanakirjammekin, sekä vanhempi *Suomen kielen etymologinen sanakirja* (SKES) että uudempi SSA (SKES:sta esimerkkejä ks. Pulkkinen 1963: 95, SSA:sta Nikkilä 1997: 304).

Tässä työssä oletan kuitenkin, että samassakin sanassa tai sanaryhmässä voi olla sekä venäläisperäisyyttä että ekspressiivisyyttä. Siitä herää kysymys, millainen on näiden ominaisuuksien välinen suhde. Onko esimerkiksi niin, että mitä lähempänä sana on äänteellisesti ja semanttisesti venäjän originaalia, sitä vähemmän siinä on ekspressiivisille sanoille ominaisia piirteitä? Tämä voitaisiin käsittää niin, että ekspressiivisyys muokkaa lainasanan äänneasua ja merkitystä ja etäännyttää sitä originaalistaan. Toisaalta on myös mahdollista, että venäläisperäisyys ja ekspressiivisyys tukevat toisiaan niin, että mitä selvemmin sana vaikuttaa vierasperäiseltä, sitä enemmän se eroaa kielen neutraalista sanastosta ja saa ekspressiivisille sanoille ominaisia piirteitä. Tämä voisi merkitä sitä, että lainasanojen mukana kieleen tulee uusia piirteitä, joita voidaan käyttää ekspressiivisyyden ilmaisemiseen. Jatkokysymys kuuluu, että mikäli venäläisperäisyyden ja ekspressiivisyyden välillä on jokin suhde, päteekö se yleisemminkin vierasperäisyyden ja ekspressiivisyyden suhteeseen ja mitä se merkitsee ekspressiivisten sanojen etymologionnin kannalta.

Toinen keskeinen oletus on, että ekspressiivisyyden lisäksi myös venäläisperäisyys voidaan käsittää jatkumoksi, niin että sanan yksi variantti on selvemmin venäläisperäinen kuin toinen. Tarkastelen tätä ilmiötä jakamalla käsittelemäni sanat tai niiden variantit eri **asteisiin** sen mukaan, kuinka lähellä ne ovat venäläistä originaalia. Nimitän tätä **asteittaiseksi malliksi** (ks. lukua 4). Oletan, että sanan aste korreloi levikin kanssa: mitä lähempänä Venäjää ja venäjän kielen vaikutuspiiriä sana tunnetaan, sitä paremmin sen äänneasua ja merkitys vastaa originaalia. Levikkialueensa rajoilla sana taas sulautuu muihin sanoihin, niin että lopulta yhteys venäjään on jo kyseenalainen. Tutkimuskysymykseksi nousee, onko eri varianttien jakaminen asteisiin ylipäättään mahdollista ja onko eri asteiden maantieteellisessä levikissä havaittavissa säännönmukaisuutta. Mikäli asteittainen malli osoittautuu toimivaksi, voidaan vielä kysyä, onko sillä etymologista selitysvoimaa.

Tutkimukseni on saavuttanut tavoitteensa, mikäli pystyn käsittelemieni sanaryhmien perusteella ensinnäkin osoittamaan, että sekä venäläisperäisyys että

ekspressiivisyys ovat jatkumolta, ja toiseksi systematisoimaan näitä jatkumolta siten, että on osoitettavissa jokin suhde yhtäältä venäläisperäisyyden ja ekspressiivisyyden, toisaalta venäläisperäisyyden ja maantieteellisen levikin välillä. Etymologioinnin periaatteita en pyri mullistamaan, mutta toivon että työni antaisi virikkeitä ja suuntaviivoja varsinkin ekspressiivisten sanojen etymologiseen tutkimukseen.

### Teoriatausta

Työni ei perustu mihinkään tiettyyn teoriaan, jonka ennakko-oletuksien mukaan esimerkiksi aineiston rajausta olisi tehty, vaan lähdän liikkeelle aineistosta ja sovellan eri lähestymistapoja sen mukaan, miten ne auttavat vastaamaan aineiston herättämiin kysymyksiin. Tässä mielessä toivon työni olevan jatkoa sille ennakkoluulottomalle ”loistavalle traditiolle”, jota Yakov Malkiel (1990: 1; suomennos omani) kuvaa näin: ”Historiallisessa kielitieteessä elää eräs loistava traditio: kun lähdetään älylliselle seikkailumatkalle, lähtökohtana ei ole jokin elegantisti muotoiltu, mutta luonnostaan dogmaattinen teoria.”

Koska tutkimuksen kohteena on suomen murteiden sanasto, työni nojautuu vahvasti deskriptiivisen murteentutkimuksen perinteeseen, joka on fennistiikassa vahva ja ulottuu aina tieteenalan syntyvuosiin saakka. Tämän perinteen mukaisesti murteella tarkoitetaan vanhaa aluemurretta, paikallaan pysyvän maalaisväestön puhumaa kielimuotoa, jossa on mahdollisimman vähän kirjakielen vaikutusta. Pääasiallinen aineslähteeni, *Suomen murteiden sana-arkisto* (SMSA), on kerätty suurimmaksi osaksi ennen vuotta 1948, joskin täydennyskeruita tehtiin vuoteen 1974 asti (SMS I: VI). Tämän päivän näkökulmasta murteet siis eivät enää ole elävä kielimuoto, vaikka nykyiset alueelliset puhekielen variantit luonnollisesti ovat kehittyneet murteiden pohjalta.

Toinen keskeinen lähtökohta on etymologian teoria, eritoten suomen kielen venäläislainoihin sovellettuna, jonka keskeiset periaatteet on nekin luotu 1800-luvun lopulla. Sekä murteentutkimus että varsinkin etymologia ovat myös vahvasti sidoksissa äännehistoriaan ja historiallis-vertailevaan kielitieteeseen (ks. alalukua 1.1). Tätä sidosta en halua enkä voisikaan katkaista, mutta joudun aineistoni luonteen vuoksi suhtautumaan kriittisesti ajatukseen kielenmuutosten säännöllisyydestä. Itse asiassa äännehistorian kannalta epäsäännölliset ilmiöt, kuten ekspressiivisyys ja osittaiset tai epävarmat etymologiat, ovat tutkimukseni varsinainen kohde. Äännehistoriallisen paradigman rinnalla on suomen kielen tutkimuksessa elänyt koko ajan kuitenkin myös deskriptiivinen perinne, joka on kiinnittänyt huomiota myös epäsäännölliseen variaatioon. Pysin työni tutkimushistoriallisessa osuudessa (erityisesti alaluvussa 1.2) hahmottelemaan tätä tutkimuslinjaa, jonka kohteena on usein ollut juuri ekspressiivinen sanasto.

Suomen ja viron kielen ekspressiivisiin sanoihin on sovellettu viime aikoina jonkin verran kognitiivisen kielentutkimuksen teoriaa: tällaisia tutkimuksia ovat Tiina Onikki-Rantajääskön *Sarjoja* (2001) ja Eve Mikosen *Deskriptiiviset sanat* (2002). Kognitiivinen kielentutkimus on kuitenkin etupäässä keskittynyt semantiikkaan (Lakoff 1987, Leino 1993) ja kieliopillistumiseen (Heine et al. 1991). Edellä esittämäni ajatuksen, että sekä venäläisperäisyys että ekspressiivisyys ovat käsitettävissä jatkumoiksi, kannalta on kiinnostavaa, että kognitiivinen kielentutkimus ei suosi jyrkkiä joko–tai–vastakkainasetteluja, vaan tarjoaa sen sijasta

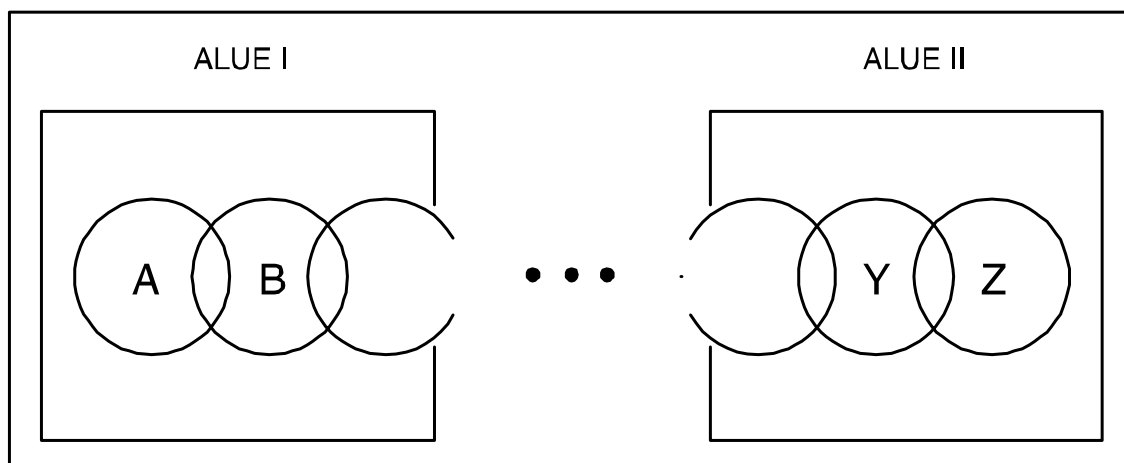
käsitteitä vähittäisen, liukuvan variaation tarkasteluun. Tällaisia käsitteitä ovat **prototyyppi** ja **perheyhtäläisyys**.

Prototyyppi on kategoriansa, luokkansa, tyypillinen edustaja, ja muut jäsenet liitetään luokkaan sen perusteella, miten paljon ne muistuttavat prototyyppiä. Luokkaan kuulumisen asteitaista; jotkut jäsenet ovat parempia esimerkkejä luokasta kuin toiset. Oliot saavat jäsenyyden luokassa sen mukaan, miten samanlaisia ne ovat prototyyppiin nähden. Mitä lähempänä prototyyppiä olio on, sitä keskeisemmän aseman se saa. Toisaalta prototyyppiluokkiin voi kuulua myös jäseniä, joilla on vain hyvin vähän yhteistä keskeisimpien jäsenten kanssa. Luokat ovat hyvin joustavia. Uudet asiat voidaan assosoida rajatapauksina prototyyppi-luokkiin niin, että jo olemassa olevien luokkien järjestelmää ei tarvitse perustavalla tavalla muuttaa. (Taylor 1989: 40–46, 65–68, 119; Heine et al. 1991: 225–227; Leino 1993: 107–109, 161.) Prototyyppien avulla on tyypillisesti kuvattu erilaisia merkityksenmuutoksia ja polysemiaa.

Vähittäistä, muodosta toiseen etenevää vaihtelua voidaan tarkastella perheyhtäläisyyden avulla. Käsite on peräisin Ludwig Wittgensteinilta, jonka jälkeen sitä on sovellettu psykologiaan ja kielitieteeseen. Prototyyppiluokan eri jäsenet ryhmittyvät säteittäisesti prototyyppiin, keskeisen jäsenen, ympärille. Perheyhtäläisyysluokassa sen sijaan yksikään jäsen ei ole toista keskeisempi. Esimerkiksi sanalla, jonka eri merkitykset muodostavat perheyhtäläisyysluokan, ”ei ole perusmerkitystä” (Nieminen 1998: 127). Perheyhtäläisyysluokat eivät ole säteittäisiä, vaan ne muodostavat ketjuja, joiden lähekkäisillä jäsenillä voi olla paljonkin yhteisiä piirteitä, mutta ääripäät taas voivat olla kaukanakin toisistaan. Jokaisella jäsenellä on yhteisiä piirteitä ainakin yhden toisen jäsenen kanssa, mutta mitkään piirteet eivät välttämättä ole yhteisiä koko luokalle. (Taylor 1989: 39–40, Heine et al. 1991: 227–229.) Heine et al. puhuvat ”kieliopillistumisketjuista”, jollainen on esitetty kuviossa 1 (ks. seuraavaa sivua). Heidän esimerkkinään on ewen sana *megbé*, joka on toisaalta konkreettinen ruumiinosaa merkitsevä substantiivi (‘selkä’), mutta jota voidaan käyttää myös prepositiona tai adverbina (‘takana, jälkeen’).

Sanan eri merkitykset muodostavat ketjun, jonka ääripäät eroavat toisistaan kieliopillistumisen asteen suhteen. Kuviossa 1 vasemmanpuolisin merkitys (A) on täysin konkreettinen, oikeanpuolisin (Z) taas täysin kieliopillistunut. Jokainen merkitys voidaan määrittää suhteessa näihin ääripäihin. Mitä kauempana toisistaan merkitykset ovat tässä ketjussa, sitä todennäköisemmin ne kuuluvat eri kognitiivisille alueille. (Mt: 65–69, 228.) Suomen kieleen sovellettuna vastaavanlainen ketju voitaisiin piirtää *pää*-sanan eri merkitysten välille, jolloin vasemmalla olisi *pää* ‘ruumiinosa’, oikealla esimerkiksi *päällä* ‘yläpuolella’.

Kieliopillistumisketjun yhtäläisyys asteittaiseen malliin on ilmeinen: voitaisiin puhua vaikkapa mukautumisketjusta, jonka toisessa päässä on säännönmukainen venäläislaina, toisessa päässä kohdekielen muuhun sanastoon mukautunut, omaperäiseltä vaikuttava sana. Palaan tähän kysymykseen työn päätäntöosassa.



KUVIO 1 Kieliopillistumisketju (Heine et al. 1991: 229).

### Rakenne

Työn neljä ensimmäistä lukua perustuvat enimmäkseen aiemmin julkaistuun kirjallisuuteen, ja sana- ja lause-esimerkit ovat peräisin sanakirjoista. Ne ovat yhtäältä tutkimushistoriallisia, mutta toisaalta alaluvuissa 2.3, 3.4 ja 3.5 on myös sanakirja-aineistoon perustuvaa analyysia ja teorianmuodostusta. Ensimmäisessä luvussa tarkastelen etymologista tutkimusta yleensä, toisessa venäläisperäisten ja kolmannessa ekspressiivisten sanojen tutkimusta. Neljäs luku on yleiskatsaus siihen, miten vierasperäisyyden ja ekspressiivisyyden suhdetta on aiemmassa tutkimuksessa käsitelty.

Ensimmäinen luku on tutkimushistoriallinen. Näkökulma on siinä, miten etymologinen tutkimus suhtautuu toisaalta äännehistoriaan, toisaalta äännehistorian kannalta epäsäännölliseen variaatioon, joka on tyypillistä varsinkin ekspressiivisille sanoille. Alaluvussa 1.3 käsittelen juuren ja sananhahmon käsitteiden historiaa, mikä toimii taustana omalle sovellukselleni, jonka esitän ekspressiivisten sanojen yhteydessä alaluvussa 3.5.

Toisen luvun alku (alaluvut 2.1 ja 2.2) on niin ikään tutkimushistoriallinen. Alaluvussa 2.3 kokoan yhteen eri lähteissä olevia tietoja suomen kielen venäläisperäisistä sanoista, mutta esitän myös uusia etymologioita. Suomen kirjakielen venäläisperäisiä sanoja käsittelevässä alaluvussa 2.3.1 teen täydennyksiä ja korjauksia Angela Plögerin väitöskirjaan *Die russischen Lehnwörter der finnischen Schriftsprache* (1973), joka on viimeisin monografia aiheesta. Liitteessä 2 on lueteltu ne Suomen kielen perussanakirjan (PS) venäläisperäiset sanat, jotka eivät esiinny Plögerillä. Seuraavassa alaluvussa 2.3.2 käsittelen suomen murteiden venäläisperäisiä sanoja Suomen murteiden sanakirjan (SMS) kuuden ensimmäisen osan pohjalta (aakkosväli *a–keynätä*). Kaikki SMS:ssa tällä aakkosvälillä olevat venäläisperäiset sanat on esitetty liitteessä 3. Niitä on yhteensä 240, joista noin neljäsosa on ennen mainitsemattomia. Tarkastelen myös näiden sanojen levikkiä SMS:n levikkivausten perusteella (kartat 1 ja 2).

Myös kolmas luku on alkuosaltaan (alaluvut 3.1–3.3) lähinnä tutkimushistoriaa. Alaluvuissa 3.4 ja 3.5 käsittelen ekspressiivisiä sanoja SMS:n, *Nykysuomen*



*sanakirjan* (NS) ja SSA:n pohjalta. Ensiksi esitän ekspressiivisten sanojen ominaispiirteet ja annan esimerkkejä niistä sanoista, jotka ovat NS:n ja SSA:n mukaan ekspressiivisiä. Alaluvussa 3.5 luon mallin, jonka avulla voidaan kuvata ekspressiivisten sanojen välisiä synkronisia yhteyksiä. Aiemassakin kirjallisuudessa käytetty termi on **juuri** (yleensä CVC- tai CVCC-tyyppiä; ks. myös alalukua 1.3), joka liittyy semanttisesti ja fonologisesti samantapaiset ekspressiiviset sanat toisiinsa: nimitän samaan juureen kuuluvia sanoja **pesyeiksi**. Esimerkiksi *gor*-alkuiset sanat (*gorahtaa*, *gorista*, *gorottaa*, *gorilas* jne.) muodostavat *gor*-pesyeen. **Sikermällä** tarkoitan pesyettä laajempia ekspressiivisten sanojen ryhmiä: esimerkiksi *gor*-, *jur*- ja *jör*-pesyeisiin kuuluvilla ekspressiivisillä sanoilla on niin paljon yhtäläisyyksiä, että niiden voidaan sanoa muodostavan yhden sikermän.

Luvut 5–8 ovat varsinainen tutkimusosa, jossa tarkastelen venäläisperäisyyden ja ekspressiivisyyden suhdetta neljässä eri sanaryhmässä. Kussakin luvussa luon ensin yleiskatsauksen venäläisperäisen sanan tutkimukseen, sen esiintymiseen sanakirjoissa ja eri variantteihin suomen murteissa. Sen jälkeen käyn läpi sanaryhmään liittyvät muut (enimmäkseen ekspressiiviset) sanat ja tarkastelen laajemmin ekspressiivisten sanojen muodostamia pesyeitä. Lopuksi esitän venäläisperäisen sanan eri variantit asteittaisen mallin avulla ja pyrin esittämään tälle myös diakronisen tulkinnan. Venäläisperäisten sanojen eri variantit ja asteittainen malli on esitetty myös kartoissa.

Käyttämäni sanaryhmien aineistot ovat sana-arkistosta (SMSA), jonka pohjalta SMS:aa toimitetaan. Olen kerännyt tästä suunnattomasta kokoelmasta (noin kahdeksan miljoonaa sanatietoa) neljä eri aineistoa. Kukin käsittää yhden sanaryhmän venäläisperäisen sanan variantteineen ja niihin läheisesti liittyvine ekspressiivisine pesyeineen. Nämä sanaryhmät ovat:

*Hotka* 'kyltymättä jotain haluava, ahne; joutuisa, nopea, ripeä; innokas, halukas, taitava, etevä', vrt. ven. *hódkij* 'joutuisa, nopea'; *hódka* 'kulkeminen, siirtyminen paikasta toiseen'; *hodók* 'nokkela, taitava; halukas'. (Luku 5 ja kartat 3–5.)

Sana liittyy *hotk*-alkuisiin ekspressiivisiin sanoihin, kuten *hotkaista*, *hotkia* 'syödä ahneesti, hätäisesti' ja *hotkahdella* 'puuhata, hommailla hätäisesti'. Niiden rinnalla on *hatk*-alkuisia, kuten *hatkaista*, *hatkia* 'nopeasta, kiireellisestä kulkemisesta; juoksemisesta' ja *hatka* 'kiire, hoppu, touhu; äkkilähtö' (*saada hatkat* jne.). *Hatk*-, *hotk*-alkuiset ekspressiiviset sanat (*hatk*-, *hotk*-pesyeet) taas liittyvät laajemmin *hVtk*-alkuisiin sanoihin (*hVtk*-sikermä).

*Kalkkala* ~ *kalkkalo* 'kulkunen, aisakello; lehmän- tai lampaankello', vrt. ven. *kólokol* 'kello', *kolokol'čik* 'kulkunen'. (Luku 6 ja kartat 6–12.)

Samassa merkityksessä tunnetaan myös *kalkkara*, *kalkkaro*, *kilkeri* ja *kilkkaro*, jotka liittyvät laajaan *kVl(k)kVr*-alkuisten ekspressiivisten sanojen ryhmään (*kalkkare*-sikermä). Siihen kuuluvat esim. *kalkkare* (~ *kelkkare* ~ *kolkkare* ~ *kölkäre*) ja *kalkkarehtaa* (*kelkkarehtaa* ~ *kölkärehtää*). Sikermän sanoilla on sellaisia merkityksiä kuin 'jää-, sontaym. kakkara; lapsi; kivekset; olla jaloissa, tiellä; pitää kalisevaa ääntä'. Niillä on myös selvä yhteys *kV(k)kVr*-alkuisiin sanoihin (esim. *kakkare*).

*Tytinä* ~ *tyyteni* ~ *tytenä* ~ *tytinki* 'aladobi', vrt. ven. *stúden'* 'aladobi'. (Luku 7 ja kartat 13–15.)

Sanan yleisin variantti on *tytinä*, jolla on myös merkitys 'vapina, pärinä, hytinä'. Jälkimmäisessä merkityksessä *tytinä* on selvästi ekspressiivinen, ja se liittyy *hut*-, *hyt*-, *tut*-alkuisiin sanoihin (*hut*-, *hyt*-, *tut*-pesyeet). Näitä ovat mm. *hutista* – *hytistä* – *tutista* – *tytistä* 'tärinä, vapista', *hutjua* – *tutjua* 'heilua, huojua; vavahdella, vapista' ja *hutuuttaa* – *hytyyttää* – *tutuuttaa* 'heiluttaa, ravistaa, pudistaa, tärisyttää; puistattaa'.

*Tökötti ~ jökötti ~ tötki ~ jötki* 'tuohiterva; omatekoinen saapasrasva tai lääke; pahanmakuisesta, liian paksusta tai tahmeasta, tuntemattomasta tai epämääräisestä aineesta', vrt. ven. *dëgot* 'tuohiterva'. (Luku 8 ja kartat 16–17.)

*Tökötti* ja *jökötti* -sanoilla on myös merkitys 'vähäpuheinen, juro, jäykkä, ylpeä', mikä liittyy ne *tök-*, *jök-*alkuisiin ekspressiivisiin sanoihin (*tök-*, *jök-*pesyeet), kuten *tökö(tin) – jökö(tin)* 'juro, vähäpuheinen, itsepäinen, yksinkertainen' ja *tököttää – jököttää* 'olla paikoillaan, liikkumatta, jäykkänä, puhumatta'. Edelleen *tök-*, *jök-*alkuisilla sanoilla on vertailukohtia *kök-* ja *pök-*alkuisiin, kuten *kököttää* ja *pököttää* 'olla liikkumatta paikallaan'.

Olen valinnut tarkastelun kohteeksi juuri nämä sanaryhmät, koska niissä on paljon vaihtelua ja eri variantit ovat levinneet melko laajalle alueelle. Sekä venäläisperäisyys että ekspressiivisyys on niissä ilmeistä. Jokaisen sanaryhmän sanoja on käsitelty venäläislainoina jonkin verran aiemminkin. *Kalkkala*, *tytinä* ja *tökötti* mainitaan sekä SKES:ssa että SSA:ssa, *hotka* vain SSA:ssa (s.v. *hotkia*). Olen myös käsitellyt *kalkkalaa* ja *tytinää* lisensointityössäni (Jarva 2000) ja eri artikkeleissa (Jarva 1999a, 1999b, 2001).

Koska sanaryhmien aineistot ovat peräisin sana-arkistosta, lause-esimerkeissä on mainittu myös kerääjän nimi ja tiedonannon vuosiluku. Luonnollisestikin suuri osa tiedonannoista on myös SMS:ssa silloin, kun hakusana sattuu jo ilmestyneelle aakkosvälille. Sanakirjaan ei kuitenkaan ole erikseen viitattu. Kun tiedonanto on peräisin kirjallisuudesta, se on osoitettu normaalein kirjallisuusviitein. Tällaiset tiedonannot voivat silti olla SMSA:ssakin, koska sinne on poimittu tietoja myös kirjallisuudesta. Joitakin lause-esimerkkejä on myös *Suomen kielen näytteitä* -sarjasta (SKN), mikä on kirjallisuusviitein osoitettu. Gananderin sanakirjan artikkeleihin viitataan vuoden 1997 laitoksen numeroinnin perusteella.

SMSA:n esimerkkien tarkekirjoituksessa on noudatettu samoja periaatteita kuin SMS:n toimitustyössä (esim. SMS I: xi–xiii). Koulutettujen kerääjien tiedonannoissa (stipendiaattikokoelma) käytetään puolikarkeaa, kirjeenvaihtajien tiedonannoissa (yleiskokoelma) karkeaa transkriptiota. SMS:ssa nämä kaksi transkriptiota on erotettu toisistaan alkukirjaimen koon avulla, mutta tässä työssä ei, koska tiedonantaja on aina mainittu. Aiemmasta kirjallisuudesta poimittujen esimerkkien kirjoitusasu on yleensä säilytetty sellaisenaan, mutta joskus olen sitä yksinkertaistanut esim. merkitsemällä pitkän vokaalin kahdella kirjaimella kuten SMS:ssakin.

Pitäjien esitysjärjestys, pitäjännimien lyhenteet, murrealueiden nimitykset ja koodit sekä jako päämurteisiin ovat samat kuin SMS:ssa (I: xxii–xxiv). Murresanojen levikkiä kuvatessani käytän SMS:n murrealueiden nimityksiä, jotka eroavat murteiden nimityksistä (SMS I: xxi). En siis puhu esimerkiksi lounaismurteiden alueesta vaan Varsinais-Suomesta. Varsinais-Suomeen kuuluu paitsi perinteinen lounaismurteiden alue, myös Varsinais-Suomen ylämaa ja Länsi-Uusimaa, jotka luetaan lounais- ja hämäläismurteiden välisiin siirtymämurteisiin (Rapola 1947: 114–115). Erityisesti tämä on huomattava silloin, kun alueiden nimitykset Inkeri ja Karjala voivat sekoittua lähisukukielten nimityksiin. Inkeri (inkeriläinen) viittaa siis yksinomaan Inkerinmaalla puhuttuihin suomen kielen murteisiin, ei inkeroiseen tai vatjaan. Karjala viittaa alueennimityksenä sekä kaakkoismurteiden alueeseen (Etelä- ja Keski-Karjala) että Pohjois-Karjalaan, joka luetaan savolaismurteiden alueeseen. Karjala (karjalainen) viittaa siis tässä työssä

aina suomen kielen murteisiin ja niiden puhuma-alueeseen. Vienassa ja Aunuksessa puhuttavasta lähisukukielestämme käytän aina nimitystä karjalan kieli (karjalankielinen). Karjalankielisiä lause-esimerkkejä on lähinnä luvussa 6; ne ovat peräisin *Karjalan kielen sanakirjasta* (KKSK) ja ne on erotettu muista esimerkeistä kahdella vinoviivalla (/ /).

Kyrillisten kirjainten translitterointi on pääpiirteissään kielitieteellisen standardin mukainen, mutta eroaa siitä liudennuksen merkinnän osalta, ks. liitettä 1. (Vrt. Kalima 1952: vi–vii.) Translitterointi perustuu venäjän oikeinkirjoitukseen, joten se antaa vain summittaisen kuvan sanan ääntämyksestä. Siksi joskus on ollut tarpeen osoittaa sanan ääntämys hakasulkeissa, esim. *a togó* [atavó] > sm. *atavoida*.

# 1 ETYMOLOGISESTA TUTKIMUKSESTA

## 1.1 Äännehistoria ja etymologia

Etymologinen tutkimus alkoi kehittyä osana järjestelmällistä kielitiedettä 1800-luvulla. Vuosisadan puolenvälin tienoilla äännehistoria ja kantakielen käsite nousi kielitieteessä keskeiseksi. Syntyi nuorgrammaattinen koulukunta, jonka keskeinen ajatus oli oppi äänteenmuutosten poikkeuksettomuudesta, äännelaeista. Äännehistorian ja historiallis-vertailevan metodin kehittyminen antoi teoreettista systemaattisuutta myös sanojen historian tutkimukselle. Äännelait olivat yksiselitteinen normi, jonka suhteen voitiin testata aiempia oletuksia. Nuorgrammaattisen koulun teesien yhteenvetona voi pitää Hermann Paulin teosta *Prinzipien der Sprachgeschichte* (1886). Samana vuonna ilmestyi E. N. Setälän väitöskirja, joka oli ensimmäinen suomalainen nuorgrammaattinen tutkimus ja josta alkoi äänne- ja sanahistorian kukoistus fennistiikassa. (Erkki Itkonen 1966: 32–38; Korhonen 1986: 107–110; Malkiel 1993: 146.)

Vaikka nuorgrammaatikkojen systemaattisuus edistikin suuresti sanojen alkuperän tutkimusta, sillä oli myös kääntöpuolensa. Nuorgrammaatit torjuivat helposti kaikenlaiset epäsäännölliset ilmiöt, kuten hellittelykielen ja onomatopoeettiset sanat. Etymologialla ei ollut arvoa itsessään, vaan se nähtiin osana äännehistoriaa. Kuvaavaa kyllä, Paul itse ei ollut tässä ehdoton, vaan korosti esimerkiksi onomatopoeettisten sanojen asemaa uusien sanojen luomisessa. (Paul 1960 [1886]: 174–188; Raviola 1952: 262; Malkiel 1990: 9–10.) Etymologien joukossa olikin jo historiallis-vertailevan kielitieteen alusta alkaen oppositio, joka ei halunnut alistaa sanojen alkuperän tutkimusta äännehistorian osaksi. Yakov Malkielin sanoin (1993: 146) ”häiritseviä poikkeuksia oli mahdoton hävittää”.

Etymologian metodologiselle kehittymiselle tärkeää oli myös 1870-luvulla kehittynyt murremaantiede, vaikkakin sen välittömän kiinnostuksen kohde oli deskriptiivinen leksikologia. Iskulause ”jokaisella sanalla on oma historiansa” korosti etymologian itsenäisyyttä. Georg Wenker tutki saksan konsonanttivaihtelua (alasaksan *dorp, dat, maken* ~ yläsaksan *dorf, das, machen*) mutta huomasi, ettei eri muotojen välillä ollut yhtä selvää rajaa. Sen sijaan hän löysi useita isoglosseja,

kullekin sanalle omansa, jotka kulkivat eri kohdissa Rein-joen yli. (Reinin viuhka, kartta esim. Bloomfield 1965 [1933]: 344.) Jules Gilliéron, joka teki ranskan murrekartaston, kiisti, että äänne muutosten säännöllisyys olisi ollut kielen kehityksen tärkein tekijä. Hän kiinnitti huomiota homofonien yhteentörmäyksiin, kansanetymologioihin ja muihin prosesseihin, jotka olivat aiemmin olleet laiminlyötyjä, joskaan eivät kokonaan tuntemattomia. Murremaantieteilijät toivat kielitieteeseen myös massiivisen dokumentoinnin keräämällä satoja ja satoja murretallenteita laajoilta alueilta. (Erkki Itkonen 1966: 37–38; Anttila 1989: 290–291; Malkiel 1993: 58–59, 79.)

Suomessa murteentutkimusta kehitti aluksi August Ahlqvist, josta tuli suomen kielen professori ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran (SKS) sihteeri 1863. Hänen johdolla SKS alkoi myöntää apurahoja matkoihin, joilla kerättiin materiaalia murteen fonologisten ja morfologisten piirteiden deskriptiivistä tutkimusta varten. Sittemmin murteentutkimuksen pääpaino siirtyi deskriptiosta äännehistoriaan. Varsinkin 1900-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä tehtiin runsaasti murteiden äännehistorioita. (Korhonen 1986: 95–96, 168.) Deskriptiivisellä kuvauksella on silti aina ollut vahva asema suomen murteiden tutkimuksessa.

*Wörter und Sachen* -koulukunta käsitteli etymologiaa enemmän arkeologian ja kansatieteen kuin historiallisen kielitieteen yhteydessä. Samanniminen aikakauslehti (vuodesta 1909) sai toimituksellisen määritteen ”kulttuurihistoriallinen” ja ilmoitti keskittyvänsä leksikologiaan ja leksikaaliseen semantiikkaan. Se julkaisi alusta alkaen myös etymologisia artikkeleita. Lehden artikkeleissa oli paljon kuvallista materiaalia (piirroksia, karttoja ja valokuvia), ja ne keskittyivät erilaisiin konkreettisiin esineisiin, kuten tarve-esineisiin, huonekaluihin ja säilytysastioihin, ja niiden nimityksiin. Kuten murremaantiede, myös *Wörter und Sachen* korostaa sanojen levikin ja erilaisten alueellisten mallien merkitystä. Se on kuitenkin tyypillisimmillään substantiivien tutkimusta ja tarjoaa huomattavasti vähemmän mahdollisuuksia tutkia leksikon abstraktimpia osia, kuten adpositioita, konjunktioita, adjektiiveja tai edes verbejä. (Erkki Itkonen 1966: 343–344, Malkiel 1993: 26, 60–61, 84.)

Suomessa *Wörter und Sachen* levitti ideaa yhtenäisestä suomalais-ugrilaisesta alkukodista, kansasta ja kulttuurista, mikä näkyy populääriteoksessa *Suomen suku* (Kannisto et al. 1926–1934). Teos käsittelee suomensukuisia kansoja useiden eri tieteenalojen, kuten kansatieteen, arkeologian, historian, kielitieteen ja kirjallisuustieteen kannalta. Etymologian kannalta näkökulma on ollut hedelmällinen silloin, kun kansatieteellisiä ja muita kulttuurihistoriallisia seikkoja on voitu käyttää oletettujen semanttisten kehityskulkujen tukena (vrt. Sivula 1989: 21).

Indoeurooppalaisten kielten tutkimukseen verrattuna fennistiikassa ja uralilaisten kielten tutkimuksessa yleensäkin äännehistorian ja etymologian suhde on ollut kiinteä. Etymologit ovat keskittyneet kielikunnan sisäiseen vertailuun ja vanhoihin lainasanoihin, jotka voidaan palauttaa johonkin kielihistorialliseen rekonstruktio-asteeseen. Nuorempaa ja kompleksisempaa sanastoa on tutkittu vähemmän. (Häkkinen 1990: 11, 86; Kulonen 1996: 38.) Tämä johtuu osaltaan siitä, että uralilaisia kieliä on alettu kirjoittaa suhteellisen myöhään, joten kirjallisten dokumenttien puutteessa äännehistoria on ainoa keino tutkia kielten menneisyyttä. Tässä mielessä aivan eri asemassa ovat romanistit, jotka voivat harrastaa ”elämäkerrallista” tutkimusta, seurata sanan eri vaiheita lähdetekstien avulla

latinaan asti. (Erkki Itkonen 1966: 346; Häkkinen 1983: 34–35; 1990: 15–16; Kulonen 1996: 11.) Äännehistorian keskeinen asema on vaikuttanut myös etymologisen tutkimuksen painotuksiin (metodeista yleisesitys Häkkinen 1983, erit. luku 1.4, ja Häkkinen 1990: 24–74). Vaikka etymologioinnissa noudatetaan kolmen kriteerin – äänneasun, semantiikan ja levikin – periaatetta, käytännössä äänneasu on näistä keskeisin, vaikka tätä ei aina olekaan eksplisiittisesti ilmaistu.

” [SKES:n ensimmäisessä osassa] moni varmanlaiseltakin näyttänyt etymologia on pitänyt juuri äännehistoriallisista syistä kokonaan hylätä tai ainakin osoittaa epävarmaksi. – – monet miltei joka sivulla esiintyvistä kysymysmerkeistä johtuvat nimenomaan siitä, että esitettyä yhdistelmää ei voida pitää äännehistoriallisessa suhteessa täysin moitteettomana.” (Joki 1955: 276.)

”Myös SKES:ssä on etymologioinnin ehdottomana kriteerinä ollut äännekehityksen säännönmukaisuus. – – Etymologioinnissa on otettu huomioon myös sanojen merkitys, joka voi tehdä äänteellisesti mahdollisen yhdistelmän epävarmaksi – –.” (Suhonen 1979: 247–248.)

”Jos rinnastus noudattaa ennalta tunnettuja fonologisia sääntöjä eikä merkitysero tee yhdistämistä mahdottomaksi, rinnastus hyväksytään. – – Koska fonologiset säännöt ovat helpoimmin puettavissa täsmälliseen muotoon, saattaa niiden merkitys käytännön tutkimustyössä painottua muiden kriteerien kustannuksella.” (Häkkinen 1983: 59, 379.)

”Ovathan äännehistoria ja etymologia keskenään erottamattomassa riippuvuussuhteessa, ja edellistä on mahdotonta tutkia lähtemättä äänne- ja äännekehityksen yleisen säännönmukaisuuden oletuksesta.” (Aikio 2001: 63.)

Toisin sanoen äänteelliset kriteerit ovat ratkaisevia ja rinnastukset tehdään niiden perusteella. Muiden kriteerien rooli on lähinnä varmistava: riittää, kun ne eivät ole selvässä ristiriidassa äänteellisin kriteerein tehtyjen rinnastusten kanssa. (Vrt. Erkki Itkonen 1966: 90–93; Kulonen 1996: 50–56; Nikkilä 1998a: 78.) Tätä periaatetta on toki sovellettu muuallakin kuin fennistiikassa:

”The older school of etymologists relied mainly on phonological criteria – –, though they tried to make the result more plausible by citing semantic parallels from other languages.” (Ullman 1962: 31.)

Vastaava painotus on vallinnut myös lainasanoja käsittelevissä monografioissa, joissa on lähes poikkeuksetta erillinen äännesuhteita käsittelevä luku, mutta merkityssuhteita ei välttämättä ole käsitelty omassa luvussaan ollenkaan. Esimerkiksi Jalo Kaliman *Slaavilaisperäinen sanastomme* (1952) tarkastelee äännesuhteita 49 sivua, semantiikkaa (“kulttuurihistoriallista merkitystä”) kaksi sivua. Angela Plögerin tutkimuksessa *Die russischen Lehnwörter der finnischen Schriftsprache* (1973) vastaava suhde on 54 : 5; lisäksi morfologiaa käsitellään 9 sivua. Samana vuonna ilmestyi Seppo Suhosen tutkimus *Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen* (1973), jossa semanttiset seikat eivät ole saaneet omaa lukuaan lainkaan. Maija Grönholmin *Ruotsalaiset lainasanat Turun murteessa* (1988) sen sijaan antaa semantiikalle suhteellisen paljon painoa: fonologian osuus on 63, morfologian 33 ja semantiikan 43 sivua.

Nyttemmin äännesuhteita korostava traditio näyttäisi väistyneen jo senkin takia, että varsinaisia lainasanamonografioita ei juuri ole enää kirjoitettu. 1990-

luvulla on ilmestynyt kaksi tutkimusta viron aluemuurteiden sanastosta: koillisviron rantamuurteista (Söderman 1996) ja etelävirosta (Koponen 1998a). Näissä ei tosin keskitytä pelkästään lainasanoihin, vaan pyritään kuvaamaan koko leksikko, joka on rajattu levikkikriteerein. Tarkasteltavana on siis etymologisesti eri lähtöä olevia aineksia, joten on luonnollista, ettei erillistä, lähtökielen äänteiden vastineisiin keskittyvää lukua ole; toki sekä Söderman että Koponen käsittelevät äännesuhteita sana-artikkeleissa. Kummassakin työssä analyysin painopiste on siirtynyt morfologiaan ja sananmuodostukseen.

Tuorein suomea koskeva lainasanatutkimus on Kari Liukkosen teos *Baltisches im Finnischen* (1999), jossa esitellään runsaasti uusia lainaetymologioita. Siinä ei ole erillisiä fonologiaa, morfologiaa tai semantiikkaa käsitteleviä lukuja, vaan teos koostuu erillisistä sana-artikkeleista. Liukkonen kiinnittää erityisesti huomiota semantiikkaan ja yhdistää semanttisesti etäisiäkin lainanantaja- ja kohdekielten sanoja sellaisten hypoteettisten merkitysten avulla, joita ei nykyisissä kielissä ole. Esimerkiksi *ihminen* < *inžinnī* 'kuuluisa, tunnettu' (Liukkonen 1999: 61–62; vrt. Koivulehto 2001a: 53). Vaikka Liukkosen semanttisia yhdistelmiä on syytetty jopa mielivaltaisiksi (Koivulehto 2001a: 52), hänen työtään voi pitää vähintään mielenkiintoisena yrityksenä määritellä semanttiset kriteerit uudelleen. Juha Janhusen (2001: 49) sanoin Liukkonen esittää "eräänlaisen balttilaislainojen maksimiparadigman, jota muut voivat omista lähtökohdistaan käsin ruotia ja karsia". Koivulehtokin (2001a: 55) pitää hyvin kriittisessä kirjoituksessaan joitakin Liukkosen etymologioita onnistuneina.

## 1.2 Epäsäännöllinen variaatio

Äännehistoria ja historiallis-vertaileva metodi perustuvat oletukseen äänteenmuutosten säännöllisyydestä ja johdonmukaisuudesta. Koska tältä kannalta poikkeuksellista tai epäodotuksenmukaista variaatiota ei voi selittää, se jää tutkimuksen ulottumattomiin ja helposti myös huomiotta. Metodien rajoitukset voivat siis johtaa siihen, että kiusalliset tapaukset lakaistaan maton alle ja oletetaan (ainakin implisiittisesti), että on olemassa vain yhdenlaisia muutoksia: säännöllisiä muutoksia tietyissä foneettisissa ympäristöissä. (Vrt. Anttila 1989: 330.) Tämä on kuitenkin selvästi ristiriidassa kielen todellisuuden ja historiallisesti todistettavien kehityskulkujen kanssa, mikä on johtanut ajoittain kiivaaseenkin debattiin uralilaisten kielten etymologisesta tutkimuksesta ja sen periaatteista. (Äännelakien poikkeuksettomuudesta ja siihen kohdistuneesta kritiikistä yleisen kielitieteen kannalta ks. Erkki Itkonen 1966: 34–39.) Säännöllisyyden vaatimuksen suhteen monet strukturalistiset suuntaukset ovat aivan yhtä dogmaattisia kuin historiallis-vertaileva kielitiedekin. Saussure suhtautui etymologiaan hyvin varauksellisesti, koska se oli liian oikullista analyttisesti tarkasteltavaksi. Mutta hän ei vieroksunut pelkästään epäsäännöllisiä kielenmuutoksia, vaan koko diakronista kielentutkimusta, ja vaati synkronian ja diakronian jyrkkää erottamista toisistaan. (Erkki Itkonen 1966: 17; Malkiel 1993: 55; Anttila 1997: 113–114.)

Vaikka suomen kielen tutkimuksessa historiallis-vertailevan metodin asema oli pitkään vahva, sen rinnalla on elänyt myös deskriptiivinen perinne, esimerkik-

si suurten aineskokoelmien keruutyössä. Murteiden sanastus sanakirjaa varten alkoi jo 1800-luvun lopulla. Aluksi työtä tehtiin valmiin sanaluettelon (Ekman 1899) perusteella. Myöhemmin aineistoa alettiin kerätä aihepiireittäisten kyselyjen ja spontaanin puheen kuuntelun avulla, ja selkeäksi tavoitteeksi tuli todellisten murre-esiintymien kirjaaminen. (Korhonen 1986: 185; Tuomi 1989: 17–18). Kielitieteellisesti koulutettujen stipendiaattien ja vapaaehtoisten avustajien keruutyön tuloksena syntyi vähitellen jättiläismäinen sana-arkisto (SMSA). Arkisto on korvaamaton aineslähde suomen murteiden sanaston tutkijalle, ja sitä on käytetty lukemattomien etymologistenkin tutkimusten lähteenä. Sen parissa ovat työskennelleet monet kerääjät, toimittajat ja tutkijat, joista tämän tutkimuksen kannalta huomattavia ovat ainakin Lauri Hakulinen, Maija Länsimäki, Ruben Nirvi, Veikko Ruoppila, Ahti Rytönen ja Jaakko Sivula.

Epäsäännöllisen variaation ongelma on noussut yhä uudelleen esiin käytännön ja teorian ristiriidasta, ja varsin usein aiheena on ollut ekspressiivinen sanasto. Sen varhaisia puolustajia fennistiikassa olivat Aarni Penttilä ja Lauri Kettunen (Penttilän toiminnasta seikkaperäinen kuvaus on Savijärvi 1999; Kettusesta Suhonen 1985). Penttilä toteaa (1922: erit. 85), että ”tunneaineksen” (nykytermein lähinnä konnotaation tai affektin) aiheuttama äänne- ja merkitysvaihtelu tulisi ottaa huomioon paitsi semantiikassa, myös äännehistoriallisessa tutkimuksessa. Väitöskirjassaan *Suomen ja sen lähimpien sukukielten painotusoppia* (1926) Penttilä pyrkii löytämään äänne- ja merkitysvaihtelulle psykologisia (”sielutieteen lait”) ja sosiologisia syitä. ”Nuo ajatukset eivät sopineet – – kielihistoriallisen tutkimuksen virtaan.” (Savijärvi 1999: 10–14.) Kettunen (1927) varoittaa siitä, ettei kielen kehitys aina ole niin säännöllistä ”kuin sen pitäisi kielitieteen periaateopin mukaan ehkä mielestämme olla” (mt: 28): mm. deskriptiivis-onomatopoeettiset sanat, lastenkieli ja myöhäiset lainasanat poikkeavat äännelakien säännöllisyydestä. Myöhemmin sekä Penttilä että Kettunen suhtautuivat myönteisesti Ahti Rytöksen kiistanalaiseen *tm*-sanatutkimukseen (ks. alalukua 1.3).

Lauri Hakulisen väitöskirja (1933a) käsittelee suomen kielen ”meteorologis-affektiivisia” sanoja eli sanaryhmiä, joihin kuuluu toisaalta säätilan tai vastaavan luonnonilmiön nimityksiä, toisaalta affektiivisia (tai alunperin sellaisiksi tulkittavia) ilmauksia. Hakulinen pyrki yhdistämään nämä ryhmät etymologisesti. Esimerkiksi sanan *ahkera* kantasana on *a(a)hku*, jonka alkuperäinen merkitys on käsitteen affektisuuden vuoksi muuttunut: ’kylmä tuuli’ > ’ahne, kiivas; kiivaus, kova halu’; jälkimmäinen olisi myös *ahkeran* alkuperäinen merkitys. Johtosuhde on vastaava kuin esim. sanoilla *katku* – *katkera* ja *kupu* – *kupera*. (Hakulinen 1933a: 127–143, 1933b: 297–298; Koponen 1999: 510–511). Hakulisen väitöskirja hyväksyttiin vasta pitkän väittelyn jälkeen. Myöhemmin Hakulinen julkaisi tuloksiaan myös suomeksi ja kehitti niitä edelleen Virittäjän sivuilla vuosina 1941–1945. (Ks. myös Hakulinen 1934; Äimä 1934; Onikki 1996; Koponen 1999; Koski 1999.)

Aulis J. Joki huomauttaa SKES:n ensimmäisen osan arviossaan (1955: 278), että kirjasta on jätetty kokonaan pois useita sanoja, joiden merkityksenkehitystä Hakulinen on käsitellyt. (Näitä ovat mm. *hassu*, *huuma* ja *hönkä*, joista *huuma* kuitenkin on mainittu myöhemmin 6. osassa s.v. *uuma*<sup>2</sup>; *hönkä*–*henki*-rinnastuksesta ks. myös Sivula 1989: 51; SSA s.v. *hönkä*.) Jotkut Hakulisen esittämät yhdistelmät on kuitenkin myös esitetty etymologisissa sanakirjoissa, kuten edellä mainittu



*ahkera* (SKES, SSA s.v. *ahkera*; vrt. myös Nikkilä 1998b: 351–352). Toiset yhdistelmät taas ovat jääneet myöhemminkin vaille tukea, esim. *haamu* ja *aamu* (Hakulinen 1933a: 182–215; Koponen 1999: 513–514). Hakulisen johtoajatus, että juuri meteorologinen sanasto olisi ollut altista affektiivistumiselle ja samansuuntaista merkityksenkehitystä olisi tapahtunut useissa eri sanaryhmissä, ei saanut laajaa hyväksyntää yksityisten etymologioiden arvostelun vuoksi. Vaikka Hakulisen teoksen ja kognitiivisen semantiikan teorian välillä voidaankin tehdä mielenkiintoisia rinnastuksia (Onikki 1996: 265–266), teos ei onnistunut uudistamaan etymologian metodiikkaa. Viime aikoina Hakulisen ajatuksiin ovat kiinnittäneet huomiota etenkin Jaakko Sivula (1989: erit. 20) ja Eino Koponen (1999: erit. 507).

Kun SMSA:n keruu eteni 1930-luvulla, sanaston vaihtelevuus nousi esille käytännön kielenkuvauksen kannalta. Veikko Ruoppila käsitteli ongelmaa alustuksessaan Sanakirjasäätiön stipendiaattien kokouksessa (1934). Kerätessään sanoja Lemillä hän oli törmännyt sellaisiin sanueisiin kuin *juoda pernata ~ pähntätä, kiroilla pärrätä ~ pärrytä ~ pärnyttä; pamppu ~ pomppu ~ pumppu ~ pulppu* 'marja, pyöreä siemenkota'. Ruoppilalle tämä "pääasiallisesti deskriptiivisiin sanoihin rajoittuva horjuvaisuus" ei edusta harmittavaa säännöttömyyttä, vaan hän antaa sille myös teoreettista arvoa: sitä tarkkailemalla voi tehdä johtopäätöksiä siitä, miten nykyisin vakiintuneet sanat ovat aikanaan syntyneet (mts, erit. 32–33). Artikkelissaan *Vokaalivaihtelu äänne- ja merkityso pillisena tekijänä* (1935) Ruoppila tarkastelee peräti 17:ää sanuetta ja niissä esiintyvää äännteellistä ja merkityso pillistä vaihtelua ja kiinnittää huomiota varsinkin ensimmäisen tavun vokaalivaihteluun ja etu- ja takavokaalisten varianttien vaihteluun. Ruoppilan 1930-luvun kirjoitukset olivat ensimmäisiä, joissa pyrittiin systematisoimaan ekspressiivisen sanaston äännteellistä vaihtelua, mutta ne jäivät aikanaan jokseenkin huomiotta. (Ks. myös Mikone 2000: 94–97.) Vaikka Ruoppila ei ekspressiiviseen sanastoon myöhemmin erikseen paneutunutkaan, hän jatkoi työtään suomen murteiden, etenkin kaakkoismurteiden, sanaston parissa. Häntä voidaan pitää suomalaisen sanastomaantieteen uranuurtajana ja yhtenä huomattavimmista SMSA:n kerääjistä (ks. Sivula 1982).

Samantapaisia havaintoja kansankielestä oli samoihin aikoihin tehnyt myös Ahti Rytönen, joka paneutui ekspressiivisen sanastoon huolellisemmin kuin kukaan aikaisemmin. Rytöksen toiminnasta ja tiedeyhteisön suhtautumisesta siihen on kirjoittanut seikkaperäisesti Liisa Tainio (1995), jonka mukaan Rytönen pyrki "ennen muuta oikeuttamaan onomatopoeettisten ja deskriptiivisten sanojen historiallis-vertailevan tutkimisen" (mt: 439; Rytöksen toiminnasta myös Leiwo 1999, Savolainen 1999). Rytönen keräsi ja systematisoi runsaasti aineistoa ja kehitti määritelmiä ja termistöä (*Deskriptiivisistä sanoista* 1935 ja *Koloratiivinen konstruktio* 1937). Hän pyrki myös etymologioimaan ekspressiivistä sanastoa, varsinkin laajimmassa teoksessaan *Eräiden itämerensuomen tm-sanojen historiaa*, jota ei hyväksytty koskaan väitöskirjaksi (Rytönen 1940a). Teoksella oli kyllä aikanaan ymmärtäjiäkin. Penttilä (1940) kirjoitti siitä Virittäjään sovittelevan, myönteisen arvion, ja Kettunen on (Anttilan 1976: 127 mukaan) merkinnyt oman kappaleensa marginaaliin: "Rytöksen mainitaan kerran – jos ei ehkä tämän polven eläessä – hedelmällisimpien ja uraauurtavimpien tutkijain eturivissä".

Todistaakseen käsittelemänsä sanaston oletettua vanhemmaksi Rytönen esittää suuren joukon rinnastuksia varsinkin lähi-, mutta myös etäsukukielistä:

esim. sm. *kolista*, *kolahduttaa* – vir. *kolisema* – veps. *kolahtoot'ta*; sm. *kolikkaa*, *kolkata* – vir. *kol'kima* – syrj. *gol'kednis* – lpN *goalkket* (Rytkönen 1940a: 45–47; virolais-suomalaisista rinnastuksista myös Mäger 1959: 525–526). SKES (s.v. *kolata*; jokseenkin samoin myös SSA s.v. *kolata*) yhdistää suomen *kolata*, *kolahtaa*, *kolista* jne. -sanoihin kyllä lähisukukielten sanoja, mutta toteaa varovasti, että lapin ja syrjäänin sanat ovat vain niitä muistuttavia. SSA:ssa on myös erillinen artikkeli *kolkata*, jossa vastaavia lapin sanoja pidetään ”ilmeisesti” suomalaislainoina.

Rytkösen lähisukukieliä koskevista rinnastuksista osa on hyväksytty myös etymologisiin sanakirjoihin (esim. SKES s.v. *humata*, *kapista*; SSA s.v. *humista*, *kapina*<sup>1</sup>, *killkaa*), mutta niihin ei oteta kantaa sen enempää kuin että todetaan niiden olevan onomatopoeettisia tai deskriptiivisiä. Etymologiset sanakirjamme eivät yleensä esitä ekspressiivisille sanoille vastineita etäsukukielistä – tai eivät pidä ekspressiivisinä sellaisia sanoja, jotka voidaan etymologioda lähisukukieliä kauemmas. Tässä suhteessa SKES:sta ja SSA:sta eroaa selvästi unkarilaisen Károly Rédein toimittama *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* (UEW). Siinä on suomalais-permiläisiä ja -volgalaisia, jopa suomalais-ugrilaisia ja uralilaisiakin yhdistelmiä, joita pidetään onomatopoeettisina. Etäsukukielten vastineet on voitu mainita myös SKES:ssa ja SSA:ssa, mutta sanaa ei pidetä ekspressiivisenä. Tällaisia ovat esimerkiksi *hioa* (SKES, SSA s.v. *hioa*; UEW: 784–785), *huuhtoa* (SKES, SSA s.v. *huuhtoa*; UEW: 788) ja *hähnä* ~ *häähnä* ‘tikka’ (SKES, SSA s.v. *hähnä*, UEW: 772). Varsinkin linnunnimissä on myös sellaisia, jotka UEW epäröimättä yhdistää, mutta SKES ja SSA epäilevät yhdistelmää juuri onomatopoeettisuuden vuoksi (SKES, SSA s.v. *hyypiä*, *kaarne*, *kajava*; UEW: 98, 117, 228–229).

Vaikka ekspressiivisiksi selitettyjen sanojen osuus SKES:ssa on huomattava (vrt. Joki 1955: 275; Pulkkinen 1963: 95; Suhonen 1979: 247), varsinainen etymologinen osuus käsittää yleensä vain lähisukukielten vastineiden luettelon. SSA:ssakin ekspressiivisyyttä on käytetty myös alkuperäselityksenä tai ainakin syynä pitäytyä enemmistä kommentaista (Koukkunen 1993: 278–279; Nikkilä 1997: 304; ks. myös Kulonen 1996: 25–26).

”Kuvailusanat jätetäänkin etymologioinnissa usein syrjään. Sanojen äänteellinen samankaltaisuus todetaan, mutta kysymys historiallisista yhteyksistä jätetään avoimeksi –.” (Häkkinen 1983: 17.)

Myöhemmin (1985: 67–68) Häkkinen nimittää deskriptiivisiä ja ekspressiivisiä sanoja spontaaneiksi uudennoksiksi, joita ei tarvitse kytkeä jo olemassa olevaan sanastoon. Aivan vastaavalla tavalla kuvaa Malkiel (1990: 50) tilannetta romanistii-kassa 1910–1960-luvuilla:

”Upon chancing on a word with a certain recognizable geometric design, they would as a rule be satisfied with declaring that the piece under their lens was an ‘expressive’ item, apparently not subject to further genetic analysis.”

Käsitykset kuitenkin ovat muuttuneet, mikä ilmenee esimerkiksi Ulla-Maija Kulosen suhtautumisessa deskriptiivisten ja onomatopoeettisten sanojen etymologointiin (1996: 24–27). Hänen mukaansa tällaisissa sanoissa on tosin paljon variaatiota, mutta myös ”suhteellisen iäkkäitä”, siis myöhäiskantasuomen rekonstruktioitasoon palautettavia aineksia. Kulosen mielestä ei kuitenkaan ole

syitä pysähtyä tähän, vaan olisi luonnollisempaa olettaa, että “normaalisanastoa laajempaa variaatiota – on esiintynyt myös varhaisemmissa kielen vaiheissa, ja sanojen äänteellinen vastaamattomuus [etäsukukielten välillä] johtuu muinaisesta variaation runsaudesta” (mt: 26; samoin Koponen 1999: 522–523). Toisin sanoen: kun tiukat äänteelliset kriteerit eivät sovi äänteellisesti motivoituihin sanoihin, tämä ei olekaan merkki sanaston nuoruudesta vaan metodin rajallisuudesta. SSA:n mukaan ainakin *niellä*, *nuolla* ja *nolki* ‘lima, kuola’ ovatkin vanhoja deskriptiivisiä sanoja, joille esitetään vastineita etäsukukielistä. SKES sen sijaan ei pidä niitä deskriptiivisinä, ei myöskään UEW (315, 321, 322).

Epäsäännöllisen variaation ongelmat eivät liity pelkästään äännesuhteisiin. Myös sananmuodostuskeinot voivat olla epäsäännöllisiä, kuten erilaiset epäodotuksenmukaiset johdokset, kontaminaatiot ja assosiaatiot (vrt. Häkkinen 1990: 124–136; Kulonen 1996: 27–31; Nikkilä 1998a: 78–81). Uusia sanoja voi syntyä myös joko vanhojen johtosuhteiden pohjalta niin, että johtosuhteet ovat aukollisia tai jopa niin, ettei uudelle johdokselle voida osoittaa minkäänlaista kantasanaa: puhutaan korrelaatio- ja mallisanajohtamisesta (Räisänen 1978: 338–339; 1979: 177). Tällaiset analogiat mahdollistavat myös sen, että johtimeen voi tarttua aineksia kantasanasta, mikä johtaa erilaisiin kannan ja johtimen välisiin segmentaatio-ongelmiin (Räisänen 1979; Nahkola 1999: 196–198). Kokonaan uusia morfeemejakin on voinut syntyä siten, että alunperin johtamattoman sanavartalon osa on käsitetty itsenäiseksi morfeemiksi (sekreetio, Erkki Itkonen 1966: 293).

Myös sanoja, jotka eivät alunperin ole johdoksia lainkaan, on voitu mukauttaa jo olemassa olleisiin johdoksiin. Eino Koponen (1998a: 39–40) nimittää pseudojohdoksiksi sellaisia sanoja kuin viron *lusikas* ‘lusikka’, *majakas* ‘majakka’ ja *pirukas* ‘piirakka’. Ne muistuttavat äännestruktuuriltaan johdoksia, kuten *hoolikas* ‘huolellinen’ ja *töökas* ‘työteliäs’, mutta ovat silti venäläisiä lainasanoja. Sirkka-Liisa Hahmolla on esimerkkejä *kämmen-* ja *pähkinä-*tyypeihin mukautuneista lainasanoista (1994: 118–120, 170–195, 224–347; Koponen 1995: 218, 221). Sanaan on voitu liittää (pseudo-)johdin jo lainaamisvaiheessa (Kulonen 1996: 28). Osmo Nikkilä nimittää suffiksinvaihdoksi sitä ilmiötä, että sanan loppuosa on ymmärretty johtimen kaltaiseksi suffiksiksi ja se on voitu korvata toisella – tällä tavalla on voitu kohdella sekä omaperäisiä että lainasanoja (Nikkilä 1997: 302–303, 1998a, erit. 79–80; Koponen 1998a: 40 nimittää vastaavia suffikseja pseudojohtimiksi). Johtaminen ei myöskään aina ole puhtaasti suffikksaalista, vaan tavataan myös vartalonsisäistä johtoa: esim. *hilkkua* ~ *hulkkua* ~ *holkkua* ~ *helkkyä* ~ *hylkkyä* ~ *hölkkyyä* (Räisänen 1978: 339–340).

Sekä äänteellisesti että morfologisesti (etenkin johto-opillisesti) epäsäännölliset ilmiöt johtavat siihen, että useinkin etymologilla on käsissään joukko toisiaan äänteellisesti ja semanttisesti muistuttavia sanoja, “foneettis-deskriptiivinen kenttä”, jonka jäseniä on vaikea erottaa toisistaan ja etymologioida, esim. *kellua*; *kelles*, *kelsi*, *kellestää*; *kelme*, *kelmu*; *kelota*; *kellahtaa*, *kelletellä*, *kellettää*, *kelliä*, *kellittää*, *kellitellä*, *kelliskellä*, *kellottaa*, *köllöttää* jne. (Häkkinen 1985: 108–110; Koponen 1999: 521.) Uudemmissa leksikologisissa tutkimuksissa tällaiset epäsäännölliset suhteet ovat saaneet yhä enemmän jalansijaa, vaikka niitä ei aina olekaan voitu tyydyttävästi tulkita. Esimerkiksi otan tässä kaksi 1980-luvun lopulla tehtyä laajaa väitöskirjaa, jotka ovat Maija Länsimäen *Suomen verbikantaiset in : ime-johdokset* (1987; arvio Rintala 1988) ja Jaakko Sivulan *suomen murteiden kiimatermistöä*

käsittelevä *Lintu soidessa sokea* (1989; arvio Räisänen 1989). Länsimäen ja Sivulan töitä yhdistää se, että kumpikin perustuu massiiviseen murteista kerättyyn sana-aineistoon ja huolelliseen analyysiin, joka pyrkii kattamaan koko aineiston, myös ongelmalliset tapaukset. Länsimäen työ painottuu enemmän johto-oppiin ja Sivulan etymologiaan, mutta kummassakin on vahva murremaantieteellinen tausta.

Kun Länsimäki (1987) ottaa käsittelyyn kaikki suomen verbikantaiset *in : ime*-johdokset, hän törmää jatkuvasti vaikeuksiin yrittäessään soveltaa perinteistä johto-oppia laajaan aineistoonsa. Tämä koituu kuitenkin Länsimäen työn ansioksi, koska ”hän on erityisesti pyrkinyt syventymään aineistonsa ongelmallisiin osiin. — Kiinnostaviin havaintoihin onkin johtanut juuri hankalien johdosten käsittely” (Rintala 1988: 278). Jo johdannossa Länsimäki joutuu toteamaan kaksi periaatteellista ongelmaa: Ensiksikään aina ei ole selvää, mikä on kantasana tai mikä on johdon suunta. Toiseksi kantasanan ja johdoksen suhde voi olla morfologisesti epäsäännöllinen useallakin eri tavalla. Kannan ja johtimen väliin voi jäädä äänneaines, joka ei selity kanta- (korrelaatti-)verbistä (esim. *niel/i/tin* ~ *niel/o/tin* ’nielu’). Samasta perusvartalosta voi esiintyä useita muotovariantteja, jolloin muodostuu sellaisia ”johdossikermiä” kuin *hoksimet* ~ *hoksattimet* ~ *hoksettimet* ~ *hoksittimet* ~ *hoksottimet* ~ *hoksuttimet*. Länsimäki ei esitä, että tällaisten johdosten korrelaattiverbit (*niellä*, *hoksata*) olisivat kantasanoja, vaan käyttää termiä tyvi (*nielV-*, *hoksV-*). (Mt: xxiii–xxiv, 266.)

Erityisen ongelmallisia ovat ekspressiivijohdokset, joille ei läheskään aina ole mahdollista osoittaa kantaverbiä, tai teoreettisesti mahdollisesta kantaverbistä ei ole havaintoja. Myös semanttinen piirreanalyysi soveltuu niihin huonosti. (Mt: xxvi.) Länsimäki joutuu käsittelemään niitä kokonaan omassa luvussaan (mt: 231–274) ja soveltamaan niihin osaksi eri metodeja kuin muihin johdoksiin. Rintala (1988: 277–278) toteaa, että ekspressiivijohdoksia käsittelevä osuus ”sisältää esim. näiden johdosten äänteellisestä ja stilistisestä motivaatiosta havaintoja, jotka varmaan ovat yleistettävissä koskemaan ekspressiivisanastoa laajemminkin”. Tähän on helppo yhtyä. Käsittelen näitä havaintoja tarkemmin luvussa 3.4.

Jaakko Sivula (1989) antaa esimerkkejä niin takaperoisjohdoksista (esim. *suo(t)ti* ’tamma’ < *suotissansa* tms.; mt: 181) kuin erilaisista kontaminaatioistakin (esim. *kilta* ja *kilu*; mt: 112). Kiimasanasto on jo perusluonteeltaan affektista ja alttiina erilaisille konnotaatioille ja pejoratiivistumiselle, koska se liittyy tabuna pidettyyn sukupuolisuuden alueeseen, ja Sivula selittää epäsäännöllisiä muutoksia usein juuri affektin avulla. Esim. *kärpä* on alunperin neutraali koiratermi, joka ”pejoroiduttuaan on altistunut rönsyilylle ja siirtynyt osaksi sekundaariin käyttöön”. Käsiteltyään erilaisia epäsäännöllisiä suhteita hän toteaa yhteenvedona: ”Nähdäkseni nimenomaan affektisessa sanastossa toisaalta tällainen sulautuminen [= kontaminaatio], toisaalta sanojen haarominen, rönsyily eri suuntiin, ovat tavallistakin yleisempiä”. Sivula käyttää rönsy-sanaa terminä: rönsyjä ovat ”paradigmaan kuulumattomat äänteellisesti läheiset sanat, jotka usein ovat motivoituneet uudelleen, assosioituneet muihin sanoihin”; niitä ei voi selittää esim. äänteellisin kriteerein. Erilaisten säännönmukaiset variantit ja rönsyt muodostavat yhdessä **sikermän** (vrt. johdossikermä, Länsimäki 1987: xxiv.) Esimerkiksi *suota*-sikermä sisältää sekä heikon (*suodassa*, *suodallaan* jne.) että

vahvan (*suotassa, suotallaan* jne.) astevaihteluparadigman muodot, säännölliset johdokset (*suotasillaan, suotisillaan*) ja rönsyt (esim. *suohallaan, suonillaan, suoskullaan, suostussansa, suovullaan* jne.). Sivulan mukaan selvät kontaminaatiot ja rinnakkaisjohdokset, samoin kuin ”lähisanat”, on pidettävä rönsyistä erillään. (Sivula 1989: 21–23, *suota*-sikermästä erit. 185–204.) Alpo Räisänen toteaa arviossaan (1989), että rönsyn käsite on teoreettisesti uutta, mutta käytännössä rajanveto rönsyjen ja esimerkiksi lähisanojen välillä on vaikeaa. Joka tapauksessa Sivulan terminologia tunnustaa ja pyrkii määrittelemään myös epäsäännöllisen sanaston.

### 1.3 Juuri ja sanahahmo

Vaikka juurikonstruktiot ovat indoeurooppalaisten kielten etymologisessa tutkimuksessa tavallisia, suomeen ja sen sukukieliin sovellettuna **juuri** on ollut kiistanalainen käsite. Uralilaisten kielten tutkimukseen sen toi Otto Donner. Donner kirjoitti jo varhain – itse asiassa liiankin varhain tieteenalan teoreettisen kehityksen ja materiaalinkeruun kannalta – suomalais-ugrilaisten kielten vertailevan sanakirjan (1874–1888). Siinä hän johti eri kielten sanat yksitavuisista ”suomalais-ugrilaisista juurista” tavalla, jota on myöhemmin pidetty mielivaltaisena tai ainakin tieteellisesti kestävämmänä. Häntä on kritisoitu myös semanttisten kriteerien väljyydestä ja siitä, että hän ei erottanut omaperäisiä ja lainattuja sanoja toisistaan. Toisaalta hänen sanakirjassaan on runsaasti etymologioita, jotka hyväksytään nykyäänkin. (Korhonen 1986: 100–101; Kulonen 1996: 40.) Joka tapauksessa Donneriin kohdistettu kritiikki löi leimansa myös juuri-termiin pitkäksi aikaa: ainakin Setälä suhtautui siihen torjuvasti (vrt. Häkkinen 1983: 153; Koivulehto 1998a: 242–243).

Ekspressiivisten sanojen tutkimukseen juuri-termin toi Rytkönen, jonka mukaan esimerkiksi sanoilla *juhma, juhnata, juhnia* ja *juhina* on yhteinen juuri *juh*, sanoilla *kuhina, kuhmata, kuhnata* taas yhteinen juuri *kuh*. Usein tunnetaan myös samanasuinen interjektio: esimerkiksi *huh* on paitsi interjektio, myös juuri sanoille *huhkia* ja *huhmia*. Rytkönen olettaa, että kaikki juuret ovat alkuaan olleet interjektioita: *piu* (→ *piukaisee, piukoo*), *pau* (→ *paukaisee, paukkuu*), *pim* (→ *pimahtaa*), *lits* (→ *litsahtaa*), *räts* (→ *rätsä*), *lal-lal* (→ *lallattaa*) jne. (Rytkönen 1935: 91, 1940a: 13, 17, 33–38, 81–82; Penttilä 1940: erit. 248–249.)

Rytkösen teoria ei saanut aikanaan yleistä kannatusta, mikä saattoi osaltaan johtua siitäkin, että hän käytti kyseenalaista juuri-termiä sen sijaan, että olisi puhunut vaikkapa kannasta (Penttilä 1940: 253). Ilmeisesti arvostelun tärkein syy kuitenkin oli, että Rytkönen käsitteli ekspressiivisiä sanoja samoin äännehistoriallisin periaattein, joita monien mielestä tuli soveltaa vain ”asialliseen” eli neutraaliin sanastoon (vrt. Toivonen 1934: 385; Rytkönen 1940a: 81). Rytköstä on helppo pitää väärinymmärrettynä edelläkävijänä, mutta hän itsekin on aikakautensa lapsi muun muassa silloin, kun hän havainnollistaa ajatuksiaan postuloimalla ensin interjektion *\*kom* ja sitten muodon *\*komo*, josta voidaan edelleen johtaa verbi *\*komottaa* (1940a: 60–61). Hän siis pyrkii siihen, että johtosuhde olisi

äännelaillisesti ja johto-opillisesti moitteeton (\**komo* → \**komottaa*, vrt. *jano* → *janottaa*). Käsittelytapa on tämän päivän näkökulmasta kovin mekaaninen.

Myöhemmin juuri-termiä ovat käyttäneet johto-opillisena käsitteenä Tapani Lehtinen (1979) ja Mauno Koski (1982). Lehtinen käyttää termiä sellaisten sanojen yhteydessä, jotka ovat keskenään korrelaationsuhteessa, mutta joilla ei ole yhteistä morfologista kantasanaa. Kun niistä erotetaan johdin, juuri on ”osa, joka jää jäljelle”. Lehtinen mainitsee, että rekonstruoitujen juurien ei tarvitse olettaa esiintyneen itsenäisinä kantasanoina, ja tähdentää juuren ja kantasanan terminologista eroa. Samaan juureen liitettävillä sanoilla on kuitenkin oltava yhteinen leksikaalinen merkitys, eikä Lehtinen oleta juurietyologioissa (esimerkiksi *lykätä*, *pelätä*, *sysätä*) suuria semanttisia muutoksia. (Lehtinen 1979: 246, 251–253.) Rytköseen verrattuna Lehtinen on lähempänä indoeuropeistiikan juuri-käsitettä (saks. *Wurzel*). Indoeurooppalaisten kielten etymologioinnissa juuret tosin ovat – tai niiden oletetaan olleen – myös todellisia sanoja, vaikkakin usein käytännössä ne ovat ”lyhyimpiä perusvartaloita, joihin vertaileva etymologointi pääsee” (Koivulehto 1998a: 242). Niille rekonstruoidaan myös merkitys eikä ekspressiivisyydellä, äännesymbolisilla tendensseillä tai vastaavilla käsitteillä operoida välttämättä ollenkaan. (Ks. Seebold 1981: 158–166; Koivulehto 2001b: 59–60.)

Mauno Koski käyttää termiä juurimorfeemi. Juurimorfeemi voi esiintyä itsenäisenä lekseeminä (esim. *kala*), mutta se voi olla myös yhden tai useamman johdoksen kanta, joka ei esiinny itsenäisenä lekseeminä (esim. *hyppä-* → *hyppätä*, *hyppiä*; *pehmV* → *pehmeä*, *pehmoinen*). Juurimorfeemi on synkronisen kuvauksen käsite, jota ei diakronisesti välttämättä ole ollut olemassa; ”historiallisesti derivaatiossa on aina jollakin tavalla lekseemi kantana”. (Koski 1982: 26–29). Vaikka Kosken näkökulma on erilainen kuin Lehtisen, kumpikin pyrkii määrittelemään myös johto-opillisesti epäsäännölliset suhteet, joissa selvää kantasanaa ei ole osoitettavissa. Lehtinen käyttää juuri-termiä vain silloin, kun ei voi puhua itsenäisistä kantasanoista; Koski taas abstrahoi juurimorfeemin omaksi tasokseen, joka ei ole diakronisista suhteista riippuvainen.

Viime aikoina juuret ovat nousseet uudestaan esiin ekspressiivisten sanojen etymologioinnin yhteydessä. Eino Koponen on väitöskirjassaan *Etelävoiron murteen sanaston alkuperä* (1998a; arvio Pajusalu 1999) osaksi kehittänyt Sivulan terminologiaa (sikermä), osaksi hän nojaa Rytkösen ajatuksiin. Myöhemmin Koponen (1999) on vetänyt yhteyksiä myös Hakuliseen. Koponen erottaa toisistaan termeinä sanueen, joka muodostuu säännönmukaisista johdoksista, ja sikermän, joka muodostuu ”etymologisesti sanuesuhdetta hämäämmin yhteen kuuluvien sanavarianttien” joukosta. Sikermässä rönsyjä ovat sekundaarit variantit, joilla kuitenkin on etymologinen suhde primaarien varianttien muodostamaan kantasanueeseen. (Mt: 39, 44–46; Pajusalu 1999: 129.)

Koponen lähtee rohkeasti tarkastelemaan eri sanojen suhteita deskriptiivis-onomatopoeettisten juurten avulla. Hän käsittelee esimerkkinä SKES:ssa mainittuja *tVr(C)*-alkuisia sanoja, joista ”onomatopoeettisen juuren” *tVr*-sisältävät mm. seuraavat sanat:

*tarista* 'tarinoida', *tiristä* 'pitää tirinää', *täristä* 'väristä, vapista'; *tarita* 'tarinoida', *taratella* 'rupatella', *taru* 'kertomus', *taroa* 'keroilla, töhertää', *tirahtaa* 'herahtaa', *tireä* 'kiivas, äkäinen', *tärähtää* 'värähtää, vavahtaa' ja *täry* 'värinä'.

Lisäksi Koponen liittää tähän *ter-*, *tor-*, *tur-*, *tyr-* ja *tör-*alkuisia sanoja. "Laajennetun juuren" *tVrC-* sisältävät mm. *tirskua* 'nauraa, herua', *tirska* 'roiskaus', *tirskahtaa* 'purskahtaa', *tirsua* 'pursua', *tirsahtaa* 'lorahtaa, herahtaa', *tärskää* 'iske(yty)ä', *tärsky* 'isku', *tärrätä* 'täristä' ja *tärrä* 'paimentorven kieli'. Koponen jatkaa semanttisesti yhä etäämmälle ja liittää laajennettuun juureen yhä uusia sanoja:

*tirhakka* 'vikkeli, reipas', *tirheä* 'äksy', *tirkeä* 'pirteä, nopea; tarkka, terävä; äreä'; *tirtevä* 'elinvoimainen', *tirpukka* 'äkäinen, karski', *tärhää* 'terhakka'; *tärkätä* 'veistää lovi', *tärkkiä* 'hakata'; *tark(k)elo* 'tyhmyri', *tarjake* 'pienikasvuinen ihminen tai eläin'; *tirsakka* 'pienikasvuinen (lapsi)', *tirikka* 'pieni esine' ja *tärri(kkää)* 'matala näre; tanakka ihminen'.

Kaikki nämä ovat Koposen mukaan ainakin potentiaalisesti ekspressiivisiä, mutta hän kiinnittää huomiota myös päältä katsoen neutraaleihin sanoihin: sama äännerakenne *tVr(C)-* on mm. sanoilla *tarja* 'säleikkö, ritilä, irtopohja', *tarjeta*, *tarjota*, *tarkka*, *tarmo*, *tarpoa*, *tarttua*, *täre* 'verkon kuivausteline', *tärpätä* ja *tärkeä*. Kokonaisuudeksi hahmottuu "sanamuodostusopillisesti ja/tai semanttisesti toisiinsa liittyvien sanojen verkko". Verkko voidaan tulkita siten, että sen jäsenet olisivat "etymologisia etäsukulaisia", mutta ne ovat voineet vaikuttaa toisiinsa myös sekundaarisesti, esim. kontaminoitumalla. (Koponen 1998a: 51–58, 2001: 60.)

Koposen ajattelutapaa on kritisoinut etenkin Jorma Koivulehto. Hänen mukaansa Koponen tekee semanttisesti liian rohkeita yhdistelmiä ja pyrkii yleensäkin selittämään sanoja omaperäisiksi (ekspressiivisiksi) lainaetymologioiden kustannuksella. Juuri on etymologioinnin perustana ongelmallinen, jos se ei ole muuta kuin "suurin yhteinen nimittäjä", abstrahoitu, monen eri sanan yhteinen aines. (Koivulehto 1998b; 2001a–c; ks. myös Aikio 2001.) Toisaalta kritiikkiä on pidetty kohtuuttomankin ankarana, kun ottaa huomioon, että Koposen väitöskirjan varsinainen aihe on eteläviron sanasto, eikä juurietymologointi ole siinä kovinkaan keskeisessä asemassa (Janhunen 2001: 50); Pajusalun (1999: 132) mukaan juurietymologioita on reilu neljäsosa Koposen koko aineistosta. Lisäksi Koponen itsekin huomauttaa *tVr(C)-*sanojen yhteydessä, että tarkastelutapa on osittain spekulatiivinen (1998a: 57; vrt. Kulonen 2001: 48).

Vastaavaa kritiikkiä on saanut myös uusi etymologinen sanakirja SSA. Varsinkin sanakirjan kahta jälkimmäistä osaa on arvosteltu siitä, että äännteellisesti samantapaisia sanoja liitetään yhteen semanttisista eroista ja epäsäännöllisistä äänne- tai muotosuhteista välittämättä ja ne selitetään ekspressiivisiksi. (Koivulehto 2001a: 56; 2001b: 60; Nikkilä 1997: 298, 301; 2002: 129–131.) Koivulehto ja Nikkilä ovat maininneet esimerkiksi seuraavat SSA:n sana-artikkelit:

*muhata* 'myhäillä; kihistä, kuhista', *muhahtaa* 'naurahtaa, hymähtää, murahtaa', *muhista* 'pihista, mutista; kuhista; kahinoida', *muhia* 'hautua', *muhoilla* 'hymyillä hyvällä mielin, myhäillä': deskr. sanoja, vrt. *myhistä*.

*nyrhi* 'tylsä (kirves, puukko)', *nyrhiä*, *nyrhätä*, *nyriä* 'veistää tai leikata huonosti, jyystää': vrt. *nykä*, *nysä*, *nyhertää*.

*räme* 'kitukasvuista puuta kasvava suo', rinn. *rämeikkö*, *rämäkkö*, *rämäkkä*, *rämeä*: onomat.-deskr. sanoja, jotka mahd. kuuluvat s.v. *rämistä* (ja *rämä*) mainittujen sanojen yhteyteen.

*sees* 'kirkas (taivas, sää)'; rinn. *sekeä, seestyä, seetä* (: *sekenee*) 'kirkastua', *seesteinen*, vrt. myös *säes, säe* (: *säkeen*) 'kirkas, sees': alkuperä epäselvä; yhtymäkohtia on ainakin sanoihin *selkeä, säen* (: *säkenet*) ja *säie*, ks. näitä.

*viiksi*, johd. *viiksekäs*, rinn. *vikset, vipset, viipset*: mahd. deskr. sana, vrt. *viipottaa* (s.v. *viipata*), *vipattaa, vikkeliä*.

Koska Koponen kuuluu SSA:n toimituskuntaan, hänen ajatuksiensa herättämä kritiikki on jossain määrin kohdistunut myös SSA:han ja johtanut yleiseen keskusteluun etymologioinnin periaatteista. Juuriin perustuvaa selitystapaa ei SSA:ssa kuitenkaan ole suoranaisesti käytetty (Kulonen 2001: 48), ja Koponen itsekin huomauttaa (1999: 525, alav. 32; 2001: 60) eroista omien käsitystensä ja SSA:n toimituksen kannan välillä. SSA ei suoranaisesti väitäkään, että esimerkiksi edellä esitetyt sanaryhmät olisivat samaa alkuperää. Sanakirja vain kehottaa vertaamaan eri sanoja toisiinsa ("vrt."), mikä on päätoimittaja Ulla-Maija Kulosen mielestä "mahdollisimman neutraali ilmaus".

"Tällä halutaan tuoda esiin juuri se seikka, että kielessä on selkeiden lainasanojen ohella myös paljon vuorovaikutusta sanojen välillä. Tällaisten äänteellisesti ja semanttisesti toisiaan muistuttavien sanaryppäiden taustalla voi olla monenlaisia kehityskulkuja –."

(Kulonen 2001: 48.)

Osittain SSA:n osakseen saama kritiikki voidaankin ymmärtää siten, että arvioijat ovat käsittäneet "vertaa"-kehotuksen niin, että sanat myös kuuluvat etymologisesti yhteen, vaikka toimitus ei otakaan tarkemmin kantaa siihen, millainen kehityskulku on saanut ne muistuttamaan toisiaan. Toisaalta voidaan kysyä, miksi etymologisessa sanakirjassa yleensä verrataan sanoja toisiinsa, ellei haluta sanoa jotain myös niiden etymologisesta suhteesta.

Enimmäkseen SSA noudattaa etymologian perinteistä metodia, joka perustuu oletukseen kielellisten muutosten säännönmukaisuudesta; kokoomateoksena sen tulee näin tehdäkin. Toisaalta suomen kielen leksikologisessa ja etymologisessakin tutkimuksessa on havaittavissa myös linja, joka on tinkinyt tästä oletuksesta ja jota olen edellisessä aluvuossa pyrkinyt kuvailemaan. Tämä linja näkyy myös SSA:ssa, jossa epäsäännönmukaisia suhteita tuodaan esiin varsinkin "vertaa"-kehotuksin. Niihin ei kuitenkaan yleensä oteta sen tarkempaa kantaa eikä pyritä selittämään niitä esimerkiksi kontaminaatioiksi tai assosiaatioiksi johonkin lähisanaan (vrt. Nikkilä 2002: 130). Niinpä ollaan eräänlaisessa umpikujassa: Yhtäältä tunnustetaan, että tiukoilla äänteellisillä kriteereillä ei päästä käsiksi kaikkeen sanastoon. Toisaalta, jos äänteellisiä kriteereitä väljennetään, spekulatiivisuus lisääntyy eikä ole mitään yleisesti hyväksyttyä ratkaisua siihen, millä lailla etymologian metodia sitten pitäisi kehittää. Ongelma koskee yhtä lailla muidenkin kuin uralilaisten kielten etymologista tutkimusta. (Vrt. Malkiel 1993: 136–137, 169–170; Kulonen 1995: 313.)

Samantapaisia toisiaan muistuttavien sanojen välisiä epäsäännöllisiä suhteita, joita Rytönen ja Koponen ovat käsitelleet juuri-termin avulla, on tarkasteltu myös **sanahahmon** käsitteen avulla. Sanahahmolla tarkoitan sitä, että merkitykseltään samantapaiset sanat voivat muistuttaa toisiaan myös fonologisesti. Merkityksen ja muodon vastaavuus ei rajoitu yhteen sanaan, vaan useamman sanan perusteella on abstrahoitavissa sanahahmo, jolla on tietty merkitys tai joka liittyy tiettyyn



merkityskenttään.

Sanahahmo on käsitteenä ongelmallinen, koska se sijoittuu fonologian ja morfologian välimaastoon. Jos sille voidaan osoittaa tietty merkitys, se rinnastuu morfeemiin, jota pidetään pienimpänä semanttisena yksikkönä. Se ei ole kuitenkaan agglutinatiivinen, kuten uralilaisissa kantakielirekonstruktioissa on yleensä oletettu (vrt. Koponen 1999: 523–524). Joskus se muistuttaa katkomorfia, jollaisia tunnetaan esim. arabiassa ja hepreassa, joskus taas fuusiokielille tyypillistä salkkumorfia (esim. Karlsson 1994: 83–85). Kun Koski (1982: 34–37) analysoi sellaisia suhteita kuin *kersantti* → *kessu*, *Heikki* → *Hessu* ja *maha* → *massu*, hän joutuu olettamaan taustalle typistemorfin käsitteen: näissä tapauksissa siis on typistemorfit *ke-*, *he-* ja *ma-* + suffiksaalinen aines *-ssu*. Toisaalta *porsas* → *possu* voidaan tulkita takaperoisjohdokseksi; suhde *rs* → *ss* on vartalon äännemukailua. ”Näyttää siltä, että tuotetun sanan fonologinen rakenne on olennaisempi kuin ne agglutinatiiviset keinot, joilla tulokseen on päästy” (Mt: 36).

Jo Ruoppila puhuu sanahahmosta tai sanan ideasta (1934). Esimerkiksi hän ottaa Lemmin murteen sanat *tura*, *turautua*, *turia*, *turikka*, *turilas* ja *turjus*:

”Lemillä sanayhtymä *tur* sanan alussa osoittaa, että on kysymys jostain piikkisestä ja sakeasta, pörröisestä tai karvaisesta, ryysyisestä ja huonon näköisestä, vieläpä häijystä ja vihaisestakin. — Sillä äänneaineksella, mikä vartaloa seuraa, ei nähdäkseeni ole kuin sekundäärinen tehtävä.” (Mt: 28, 29.)

Vaikka esimerkkisanoille yhteistä onkin alku, Ruoppila ei käytä juuri-termiä, vaan puhuu sanahahmon lisäksi vartalosta, äänneyhtymästä tai äännekompleksista. Tämä on hänelle vain yksi sanahahmon ilmenemismuoto; muissa esimerkkisanoissa on erilaisia vokaali- ja konsonanttivaihtelutapauksia, kuten *sirpale* ~ *silpare* ~ *lispare* ja *myry* ~ *pyry* ~ *pöry*. Myöhemmin Ruoppila (1935: 128) vielä täsmentää, että ei halunnut ”puhua mitään tietystä, rekonstruoitavissa olevasta vartalosta”.

Kulosen (1996: 29; vrt. Hakulinen 1979: 398–399) esimerkkejä ovat sanat *kursia*, *harsia* ja *parsia*: ”Pohjimmiltaan kyse on siitä, että tietty sanahahmo, jonka aiheuttaa yhteinen äännesekvenssi, saa tietyn merkityspiirteen, kun siihen yhdistetään aineksia muista sanueista.” Sanahahmo on alun perin voinut olla sattumaa, mutta se myös ohjaa kielen kehitystä. Edellisessä tapauksessa sanahahmo voitaisiin abstrahoida asuun *CVrsia*, mutta samankaltaisuuteen ei tarvita välttämättä sitäkään. Jo pelkkä äänne tai äännesekvenssi voidaan liittää tiettyyn merkitykseen, ja ”— uusia sanoja syntyy herkästi, osin kontaminoitumalla, osin väljemmin tämän äänteen tai äännesekvenssin ympärille” (Kulonen 1996: 30). Tällainen ajattelu, jonka mukaan merkitys ja äänneasu ovat sidoksissa toisiinsa, liittää ilmiön ekspressiiviseen sanastoon. Toisaalta Kulonen jatkaa:

”Itse asiassa pelkkä semanttinen läheisyys riittää äänneistön samankaltaisuuteen, vaikka mitään deskriptiivisyyttä, ekspressiivisyyttä tai äänneellistä motivaatiota ei olisikaan. Äännerakenne vain on kuvaavinaan sanan merkitystä siksi, että samamerkityksiset sanat ovat syntyneet (ja liittyneet, vrt. kontaminaatio) tämän äänteen tai sekvenssin ympärille.” (Kulonen 1996: 30.)

Vastaavalla tavalla Samuels (1972: 45–48) antaa esimerkkejä merkitykseltään ja äännesuhteiltaan toisiaan muistuttavista englannin kielen sanoista. Niiden yhteistä

äännesekvenssiä (kuten *sl-*, *gr-*, *kl-*) hän nimittää fonesteemiksi. Fonesteemin yhteen liittämät sanat voivat historiallisesti olla aivan eri lähtöä:

“The phonaesthemes /*sl, gr, kl*/ — started from a nucleus of roots in Germanic or Old English and were strengthened by new formations (*slouch, slobber*) and loanwords (*grouch, grate*), but also by words which had earlier been unconnected in meaning but, through motivation of their initial consonants, had entered the relevant semantic orbit —.” (Samuels 1972: 47–48.)

Tietty äännerakenne, sanahahmo, nousee esiin variaatiosta, kiinnittää kielenpuhujan huomion ja liittyy hänen mielessään tiettyyn merkitykseen. Sanahahmo on kognitiivisen kielitieteen termein salientti, huomiota herättävä piirre, jonka avulla ilmiö liitetään tiettyyn kategoriaan (esim. Lakoff 1987: 89–90).

Romaanisten kielten etymologiselle tutkimukselle on tyypillistä, että tietyn sanan originaali ei ole rekonstruoitu kantakielen muoto, vaan dokumentoitu latinan kielen sana. Tämä tuo erilaiset epäsäännölliset suhteet vielä selvemmin näkyviin, koska lähtömuotoa ei voi manipuloida. Yakov Malkiel on kiinnittänyt huomiota siihen, että monien espanjan kielen ’typerää, yksinkertaista’ merkitsevien sanojen äännerakenne on tyyppiä  $C_1 + e \sim o + C_1 + o$ . Hän olettaa, että sanat voivat muuttua sekä muodoltaan että merkitykseltään niin, että ne lähenevät tiettyä sanahahmoa, jolla on tällöin ”erityinen ekspressiivinen teho” (eli se on mahdollisimman salientti). Malkiel esittää useita tällaisia muutoksia, jotka äänteellisesti ovat epäsäännöllisiä, ja nimittää niitä ekspressiivissävyisiksi (*phonosymbolically-colored*); hän puhuu myös morfologisesta mallista (*morphological pattern*). (Malkiel 1990: erit. 36, 45–46.)

Samantapaisten sanojen joukossa on ainakin yksi sana, jolle voidaan esittää säännöllinen etymologia ja josta Malkiel käyttää nimitystä johtosana (*leader word*). Tällainen on esim. espanjan *memo* ’silly, foolish’, joka on kehittynyt muodosta \**semo* tai \**xemo* [šemo] ’one-half, half-witted’ (< latinan *sēmis* ’half’). Sen rinnalla tunnetaan *lelo* ’stupid, ignorant, crazy’ ja *fofo* ’soft, bland, spongy’, joille ei ole etymologiaa. Ne on muodostettu saman mallin mukaan, äänneillä leikitellen. (Mt: 59–63.) Vaikka Malkiel myöntääkin, että tämantapaisten sanaryhmien etymologointi ei useinkaan johda kuin probabilistisiin tuloksiin, hän pitää silti esittämiään periaatteita parannuksena aiempaan arvailuun nähden:

“The two principal improvements over earlier guesswork that one visualizes are: (a) the search, among leader words in the individual series, for genuine etyma, often beclouded by playful distortions; (b) the granting of full morphemic status to certain lexical patterns, characterized by word class, number and configuration of syllables, nuclear vowel, range of meaning, and the like (‘secondary phonosymbolism’), on a par with traditionally recognized compositional and derivational patterns.” (Malkiel 1990: 67.)

Tällaiset havainnot eivät ole etymologiassa uusia, mutta Malkielin ohjelmajulistukseen on silti helppo yhtyä: vastaavat äänne- ja merkityssuhteet ansaitsisivat laajamittaisen, systemaattisen käsittelyn. Ilmiö ei välttämättä rajoitu vain ekspressiivisiin sanoihin, ainakaan ilmeisimpiin tapauksiin. Vaikka aina varsinaista johtosanaa (jolla olisi esimerkiksi selvä lainaetymologia) ei olisikaan löydettävissä, voidaan toisiaan muistuttaville sanoille abstrahoida morfologinen

malli, sanahahmo.

Suffiksikielissä, kuten suomessa, eri sanaluokkiin kuuluvien sanojen yhteiset ainekset eli sanahahmot ovat myös sanan alkukomponentteja. Käytännössä juuri ja sanahahmo voivat siis usein tarkoittaa samaa asiaa (esimerkiksi Ruoppilan esittämät *tur*-alkuiset sanat). Toisaalta on myös kiistatta semanttisesti ja äänteellisesti yhteen liittyviä sanoja, kuten *kursia*, *harsia* ja *parsia*, joiden tarkastelussa juuren käsitteestä ei ole apua. Tässä työssä keskityn kuitenkin enemmän juureen kuin sanahahmoon, koska juuria on käytännössä helpompi löytää aakkosjärjestyksessä olevasta aineistosta. Kokemukseni mukaan ekspressiivisessä sanastossa samanalkuisilla sanoilla on myös yhteisiä merkityksiä useammin kuin esim. alkukonsonantin suhteen vaihtelevilla (ks. alalukua 3.4.3.1).

Periaatteessa Rytkösen ja Kuposen ajatus juurista, jotka liittävät (suomen) ekspressiivisiä sanoja toisiinsa, on siis mielestäni hyväksyttävissä. Termi täytyy vain käsittää eri tavalla kuin indoeuropeistiikassa, eikä sitä voi ilman muuta pitää etymologisena selityksenä. On otettava huomioon myös semanttiset seikat ja suhtauduttava kriittisesti sekä siihen, mitä sanoja voi ylipäätään pitää ekspressiivisinä, että siihen, mitä ekspressiivisyys kertoo sanan alkuperästä. Varmaa on, että jos sanoja liitetään yhteen vain äänteellisin perustein, mukaan tulee monenkirjavaa ainesta. Alaluvussa 3.5 esitän oman sovellukseni juuriteoriasta, johon sekä Rytkösen että Kuposen ajatukset ovat vaikuttaneet.

## 2 VENÄLÄISPERÄISISTÄ SANOISTA

### 2.1 Vanhimmat kosketukset: venäläisiä vai slaavilaisia?

Suomen (ja muidenkin itämerensuomalaisten kielten) venäläislainat jaetaan äänteellisin perustein vanhempiin ja nuorempiin, mikä jako on peräisin jo Mikkolalta (1894). Nuoremmat lainat ovat selkeästi peräisin nykyvenäjästä, ja niiden katsotaan lainautuneen pääasiassa 1700-luvulta lähtien. Vanhempien lainojen äänneasu taas on sellainen, että niitä ei voida palauttaa nykyvenäjään vaan johonkin varhaisempaan kielimuotoon. Lähinnä kysymykseen tulee muinaisvenäjä tai sitä edeltänyt esivenäjä, mutta joidenkin sanojen osalta jopa vielä varhaisempi kantaslaavi. Tämä on kuitenkin ristiriidassa sen kanssa, että yleensä lainauksia on pidetty historiallisesti mahdollisina vasta silloin, kun esivenäläiset ovat edenneet etelästä Ilmajärven–Laatokan tienoille (500-luvulla), siis kantaslaavilaisen ajan jälkeen. Lisäksi vanhemmissakaan lainoissa ei ole kuin vähän sellaisia, jotka ovat yhteisiä kaikille itämerensuomalaisille kielille, ja liivissä venäläislainoja on hyvin vähän. (Historiallisesta taustasta Plöger 1973: 33–34, Häkkinen 1996: 162–166.) Ristiriita on johtanut siihen, että toiset tutkijat ovat äänteellisistä syistä olettaneet vanhimmat lainaukset kantaslaavilaisiksi, jolloin ne olisivat peräisin ajanlaskumme alusta, kun taas toiset pyrkivät palauttamaan vanhimmatkin lainat muinaisvenäjään. Suomalaisilla tutkijoilla jälkimmäinen kanta on ollut vallitsevampi, joskin E. N. Setälä oli hyvinkin vanhojen lainausten kannalla. Keskustelu on usein liittynyt erillisten sanojen etymologiaan; tällaisia kronologiaaltaan kiistanalaisia sanoja ovat mm. *hirsi* ja *kaatio* (Kiparsky 1956: 71).

Vanhempien lainojen äänteellisiä tuntomerkkejä ovat (Mikkola 1894: 40–59; Kalima 1952: 189–192; Plöger 1973: 244–247, 263–265; Häkkinen 1990: 253–254):

Muinaisvenäjän lyhyiden vokaaleiden alkuperäinen kvaliteetti edustuu lainoissa: Ъ (ű) > *u* ja Ы (ĩ) > *i*: esim. mven. \*лѣѣка (ven. *lozka*) > sm. *lusikka*; \*тѣска (ven. *toská*) > *tuska*; \*крѣстѣ (ven. *krest*) > *risti*.

Slaavilaisten vokaalien alkuperäinen kvantiteettiero on lainoissa säilynyt. Esimerkiksi alkuperäinen pitkä *a* on säilynyt sanassa *saapas* (vrt. ven. *sapóg*) ja pitkä *i* sanassa *piirakka*

(ven. *piróg*), mutta lyhyttä *o*:ta vastaa lyhyt *a* sanassa *tappara* (ven. *topór*). Nuoremmissa lainoissa nykyvenäjän painollinen vokaali on yleensä saanut vastineekseen pitkän vokaalin, painoton vokaali lyhyen.

Alkuperäistä nasaalivokaalia \**q* vastaa lainoissa vokaali (*u ~ uo ~ o*) ja *n*, kuten \**kq d ě l b* (ven. *kudél'* > *kuontalo*, \**sq d b ja* (ven. *sud'já* 'tuomari') > *suntio ~ sontio*).

Jo muinaisvenäjässä on tapahtunut konsonanttien välissä kehitys \**ol* > *olo*, \**or* > *oro*, \**er* > *ere*, mistä syntyneet pleofoniset (ven. polnoglasije) vokaalit puuttuvat vanhimmista lainoista, esimerkiksi \**polt bno* (ven. *polotnó*) > *palttina*, \**dolto* (ven. *dolotó*) > *taltta*, \**verteno* (ven. *veretenó*) > *värttinä*.

Mikkola toteaa, että koska venäläislainat eivät ole osallistuneet \**ti* > *si* eivätkä \**š* > *h* -muutoksiin, ne ovat sekä balttilaisia että vanhimpia germaanisia lainoja nuorempia mutta lainautuneet ennen vuotta 800 (Mikkola 1894: 27–30; samoin Kiparsky 1956: 73). Pleofonian puuttumisen, joka tuntuisi edellyttävän lainautumista kantaslaavista, Mikkola (1894: 30, 45) selittää "krivitsiläiseksi", eli yhden esivenäläisen heimon kielimuodon erityispiirteeksi. Hänen kirjansa otsikossa käytetty nimitys *slavischen Sprachen* kertoo joka tapauksessa lähtökielen äännehistoriallisen vaiheen epävarmuudesta. Mikkola pitääkin varovasti myös hyvin varhaisia lainauksia mahdollisina, kuten *hirsi*, joka olisi lainautunut äänneasussa \**širte* (vrt. ven. *žerd* < \**žbrd b*, mt: 28–29).

Myöhemmin Mikkola kirjoitti uuden teoksen *Die älteren Berührungen zwischen Ostseefinnisch und Russisch* (1938), jossa hän selittää lainasuhteet aiempaa nuoremmiksi (huomaa otsikon sanavalinta *Russisch*) ja suhtautuu kriittisesti moniin aiemmin esittämiinsä etymologioihin. Nasaalivokaalin hän olettaa säilyneen pitkään muinaisvenäjän pohjoisessa periferiassa, ja pleofonian puuttumisen hän selittää siten, että pleofoniset muodot olisivat johtaneet kohdekielen kannalta outoihin muotoihin. Muinaisvenäjän \**polot bno* ei voinut lainautua asussa \**palattina*, koska ims. taholla \**palatti* oli tuntematon, *paltti* sen sijaan ei. (Mt: 18–19.) Kiparsky (1956: 74) huomauttaa kuitenkin sellaisista sanapareista kuin *polakka* ja *polkka*, *välittävä* ja *välttävä* jne., joten pleofonian puuttumista ei voi selittää suomen fonotaksin avulla.

Jalo Kalima (1952) on suurin piirtein samaa mieltä kuin Mikkola varhemmassa teoksessaan (1894), joskin hän selittää E. N. Setälää mukaillen pleofonian puuttumisen siten, että muinaisvenäjässä pleofoninen vokaali on ollut aluksi lyhyt: esim. *palttina* olisi lainautunut muodosta \**pol<sup>o</sup>t bno*. Nasaalivokaalin sisältävät lainat ovat hänen mukaansa 10:ttä vuosisataa vanhempia, mutta silti muinaisvenäläisiä. Kaikkiaan "vanhojen lainojen enemmistö [ei] ole lainautunut ennen 600 j. Kr". (Kalima 1952: 40–43, 59, 195.) Kuten Mikkola, Kalimakin jättää auki mahdollisuuden, että jotkin sanat saattaisivat periytyä jo kantaslaavista, kuten *kaatio* (vrt. ven. *gáči* < \**gatja*) ja *hirsi* (mt: 91, 192–193; toisin kuitenkin Posti 1953: 8–9).

Valentin Kiparsky sen sijaan päätyy perinpohjaisessa artikkelissa *Suomalais-slaavilaisten kosketusten ajoituksesta* (1956) lopputulokseen, että kantaslaavilaisia lainoja ei ims. kielissä ole. Varhaisimmat kosketukset ovat tapahtuneet " – – ei ennen 500-lukua, mutta varmasti ennen 800-lukua". *Hirsi* on balttilainen laina; *kaatio*, vaikka perustuukin \**gatja*-asuun, on voitu lainata esimerkiksi 700-luvun alussa. (Mt: 72, 74, 82.) Myöskään SKES ei esitä kantaslaavilaisia etymologioita.

Ensimmäisessä osassa *hirsi*-sanalle ei esitetä etymologiaa ollenkaan, vaan luetellaan lähisukukielten vastineet ja todetaan lapin vastaavat sanat suomalaislainoiksi (ks. myös Joki 1955: 281). *Kaation* lähtömuodoksi annetaan ven. *gačĭ*, murt. *gati*, vaikka Kalima (1952: 91) huomauttaa, että *gati*-muodosta olisi seurannut ims. taholla *\*kaatti*. SKES:n toisessa osassa (1958) todetaan: "*palttina* < slaav." Sanaa kehoitetaan vertaamaan sekä muinaisvenäjään (*polotъno*) että kantaslaaviin (*\*poltъno*), mutta erikseen on huomautettu, että ims. sanat ovat ilmeisesti muinaisvenäjältä saatuja. Äänteellisiä ongelmia ei kommentoida. Neljännessä osassa (1969) *taltan* originaaliksi annetaan "mven." *\*dolto*, *\*dol'oto*. Jälkimmäinen muoto noudattaa Kaliman teoriaa siitä, että pleofoninen vokaali olisi aluksi ollut muinaisvenäjässä lyhyt, mutta edellinen muoto edustaa kantaslaavin rekonstruktioitasoa.

Angela Plögerin (1973: 32–33) mukaan vanhimmatkaan lainat eivät ole kantaslaavilaisia, vaan lainautuneet aikaisintaan 400–500-luvulla. Vanhoilta vaikuttavat muodot voidaan selittää venäjän kielen kehitysvaiheiden (muinais- ja esivenäjän) avulla. Tämä käsitys on ollut pitkään vallitseva (esim. Hakulinen 1979: 364, Häkkinen 1990: 254).

SSA on omaksunut vanhempien lainojen suhteen välittävän kannan. Sanan *kaatiot* lähtömuodoksi on annettu "varh. mven." *\*gatja*, edellä mainitun Kiparskyn kannan mukaisesti, mutta mainitaan myös, että lainan iästä ja lainälähteen äänneasusta on esitetty erilaisia käsityksiä (nuorehkona lainaa pitää esim. Vahros 1960: 8–9). Sanalle *palttina* SSA esittää lähtömuodoksi muinaisvenäjän *polotъno*, äänteellisiä ongelmia kommentoimatta, mutta toteaa samalla, että lainaa on epäilty vieläkin vanhemmaksi, jopa kantaslaavin asusta *\*poltъno* periytyväksi. Sen sijaan *taltan* originaaliksi SSA antaa *\*dolto*, mutta nimittää kantaslaavilaista rekonstruktioita muinaisvenäläiseksi. Ristiriitaa ei perustella mitenkään, joten ilmeisesti se periytyy suoraan SKES:sta.

Näihin varovaisiin, ristiriitaisiinkin kannanottoihin nähden yllättävää on, että SSA (s.v. *hirsi*) esittää jopa ensisijaisena mahdollisuuden, että *hirsi* olisi kantaslaavilainen laina. Myös *hauki*-sanaa on SSA:n mukaan (s.v. *hauki*) arveltu kantaslaavilaiseksi lainaksi (ksl. *\*ščъaukā* > ven. *ščúka* 'hauki'). Nämä ratkaisut perustuvat Tiit-Rein Viitson ja Jorma Koivulehdon näkemyksiin (Koivulehto 1990, Viitso 1990). Muita heidän esittämiään kantaslaavilaisia lainoja ovat *vilja* sekä joen nimi *Väinä* (vrt. Koivulehto 2001b: 61), mutta näitä SSA (s.v. *vilja*, *väineä*) pitää epäröiden indoeurooppalaisina lainoina. Aiemmin *haukea* on epäilty jopa lainaksi suomalais-ugrilaiselta taholta kantaslaaviin (ks. Plöger 1973: 28), kun taas Liukkonen (1999: 40–42) pitää sitä balttilaisperäisenä. Slaavilaislainoista Koivulehto (1990: 151) toteaa rohkeasti, että ne ovat ilmeisesti lainautuneet ennen ajanlaskumme alkua. Vanhan kiistakysymyksen ei siis voi katsoa vieläkään lopullisesti ratkenneen. (Vrt. Häkkinen 1996: 164–165.)

Lainasanojen tutkimuksessa tendenssinä on ollut muutenkin ikäysten korjaaminen taaksepäin, kun esimerkiksi vanhimpien indoeurooppalaisten lainojen oletetaan tulleen jo uralilaiseen kantakieleen (Kulonen 1996: 21). Huomattava on myös, että esim. Kalima (1952: 193; ks. myös Peltola 1953: 223–224; Kiparsky 1956: 72) epäilee *hirsi*-sanana yhdistämistä venäjään vain siksi, "ettei tunneta muita samanikäisiä slaavilaisia lainoja" – ts. kaksitavuisia *e*-vartaloita. *Hauki* on nyt toinen ehdokas, ja lisäksi siinäkin näkyy kehitys *š* > *h*. Jos tällaisia

voidaan osoittaa vielä lisää, aikaisemmatkin yhdistelmät saavat vakuuttavuutta, mutta jotta vanhimmat lainat voitaisiin varmasti osoittaa kantaslaavilaisiksi, tarvittaisiin huomattavasti nykyistä paria kolmea sanaa laajempi todistusaineisto. Se edellyttäisi myös historiallisten ja maantieteellisten olosuhteiden uudelleentulkitua, koska lainautumisen olisi täytynyt tapahtua ennen slaavien ekspansiota Laatokan–Ilmajärven tienoille. Lopullisen varmuuden saavuttaminen on vaikeaa, sillä lainasanoissa ei lopultakaan ei ole kovin paljon kiistattomia piirteitä, joilla muinaisslaavilaiset, -balttilaiset ja indoeurooppalaiset rekonstruktiot voidaan erottaa toisistaan.

Vanhimpien kosketusten ajankohdasta vallinnut erimielisyys näkyy siinä, että väliin puhutaan venäläis-, väliin slaavilaisperäisistä lainasanoista. Tässä työssä puhun venäläisperäisyydestä, vaikka en haluakaan ehdottomasti kiistää kantaslaavilaisten lainojen mahdollisuutta. Kyseenalaisten sanojen määrä on kuitenkin sangen pieni, eikä kysymys ole tutkimukseni kannalta keskeinen. Kun tarkastelen suomen murteiden venäläisperäisiä sanoja alaluvussa 2.3.2 ja liitteessä 3, olen jättänyt pois sanat, jotka edellyttäisivät kantaslaavilaista rekonstruktiosaa. Käsitellyllä aakkosvälillä niitä on kolme (*hauki*, *hirsi* ja *ies*), kun varmoja venäläislainoja on yhteensä 240.

## 2.2 Suomen kielen venäläisperäisten sanojen tutkimus

Itämerensuomalaisten kielten venäläislainojen tutkimuksen varhaisvaiheista on katsaus Kalimalla (1952: 2–8). Varhaisista, systemaattista kielitiedettä edeltävistä tutkijoista mainittavin on H. G. Porthan, joka luettelee joukon venäläisperäisiä lainasanoja teoksessaan *De praecipuis dialectis linguae Fennicae* (1801; suomennettu nimellä *Suomen kielen päämurteista* kokoelmassa *Valitut teokset* 1982: 317–327). Siinä on toistakymmentä oikeaa rinnastusta (mm. *saapas*, *lusikka*, *palttina* ja *akkuna* ~ *ikkuna*), joskin joukossa on vääriäkin tulkintoja. Teos käsittelee varsinaisesti suomen murteita, ja se loi perustan suomalaiselle dialektologialle. (Setälä 1892: 314–315; Mikkola 1894: 2–4, Kalima 1952: 3; Korhonen 1986: 20.) August Ahlqvist esittää runsaastikin venäläislainoja eri kirjoituksissaan (*Wotisk grammar* 1856, *Venäläisiä lainoja suomen kielessä* 1857, *De vestfinska språkens kulturord* 1871).

Kalima ei mainitse katsauksessaan Gustaf Mechelinia, joka vuonna 1842 julkaisi sanaluettelon *Vocabula Finno-Russica*. Se lienee jäänyt pitkäksi aikaa suhteellisen tuntemattomaksi, kunnes Sulo Haltsonen julkaisi sen Virittäjässä 1966.

Suomen kielen lainasanojen tutkimuksen uranuurtajista huomattavin oli tanskalainen Vilhelm Thomsen, joka kirjoitti monografian ensin itämerensuomalaisten kielten germaanisista (1869) ja sitten balttilaisista lainasanoista (1890); niissä hän sivumennen käsitteli myös venäläisiä lainoja. Thomsenin vaikutus näkyy mm. Setälän *Yhteissuomalaisessa äännehistoriassa*. Thomsenilta on myös peräisin jäsentely, jota suomen kielen lainasanatutkimukset ovat pitkään noudattaneet ja jossa keskeisessä asemassa ovat lähtökielen äänneiden vastineet kohdekielessä. (Kalima 1952: 6–7; Peltola 1953: 219; Korhonen 1986: 134, 138.)

Ensimmäinen äännehistoriallisia kriteereitä noudattava, perustavanlaatuinen venäläisperäisten lainojen tutkimus on Jooseppi Julius Mikkolan teos *Berührungen*

*zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen* (1894; sivut 1–78 ovat samat kuin samannimisessä väitöskirjassa 1893). Mikkola suhteuttaa itämerensuomalaisen (“westfinnischen”) kielten venäläislainojen äännevastineet slaavilaisten kielten eri rekonstruktioitasoihin ja jakaa sanaston tällä perusteella nuorempaan ja vanhempaan kerrostumaan. Aineistoa hän käsittelee slaavilaisten kielten vokaalien alkuperäisen kvantiteetin mukaan: ensin lyhyet (*o, e, ъ, ѣ*) ja sitten pitkät (*a, ě, y, u, i*). Erikseen käsitellään nasaalivokaalit ja pleofonia, jotka ovat lainasuhteiden kronologian kannalta erityisasemassa. Tämä käytäntö säilyi myöhemmissäkin monografioissa (Kalima 1952, Plöger 1973). Kaikkiaan Mikkolan teos siis painottuu äännesuhteisiin ja äännehistorian perusteella tehtyihin rekonstruktioihin. Äännevertailujen lisäksi siinä on noin sata sivua sana-artikkeleita, joissa esitellään sanan äänneasuja itämerensuomalaisissa kielissä ja pohditaan poikkeuksellisia äännesuhteita. Artikkeleissa on suhteellisen runsaasti uusia rinnastuksia, mutta paljon myös sellaisia jotka on tehty jo aiemmin, vaikka Mikkola ei aiempiin lähteisiin viittaakaan. Ilmeisesti ensimmäisenä Mikkola tekee esimerkiksi sellaiset rinnastukset kuin karj. *haloattu* ‘pitkä päällystakki’ (vrt. suom. *halatti*) < *halát* sekä suom. *juska* ‘uuninpelti’ < *újúška* ja *kalsu* ‘säärystin, sukka’ < *kolóša* (mt: 172, 107, 224–125). Mikkolan luoma kokonaiskuva venäläisistä lainoista on säilynyt jokseenkin sellaisenaan suomen kielen sanaston historian yleisesityksissä (vrt. Hakulinen 1979: 364–368; Häkkinen 1985: 137–139; 1990: 253–257; viron kannalta Laanest 1975: 223–228).

Seuraava merkittävä monografia aiheesta on Jalo Kaliman *Slaavilaisperäinen sanastomme* (1952; arvostelu Peltola 1953, Posti 1953). Kalima, kuten Mikkolakin, on keskittynyt vanhempaan sanastoon. Nuoremmasta on valikoitu lähinnä esimerkkejä, jotka toimivat kontrastina vanhempien sanojen edustukselle tai poikkeavat jollain tavoin säännöllisistä äänne- tai merkityssuhteista. Kalima ei muuta Mikkolan kuusikymmentä vuotta aikaisemmin luomaa kokonaiskuva, mutta tuo esiin runsaasti uusia yksityiskohtia ja tarkennuksia. Mikkolan myöhempää teosta hän arvioi varsin kriittisesti. Kalima oli hyvin perehtynyt venäjän murteisiin, joiden perusteella hän selvittää useita äänneseikkoja (kuten venäjän *o:n* edustus, Kalima 1952: 24–25, 32–33). Teos sisältää myös lyhyen katsauksen lainojen kulttuurihistoriallisesta merkityksestä, joka on Kaliman mukaan “melkoinen” (mt: 196–197). Sellaisia etymologioita, joita Mikkola ei ole maininnut, on Kalimalla Peltolan (1953: 219) mukaan seitsemisenkymmentä. Suurin osa on kuitenkin mainittu aiemmin muissa lähteissä. Ennen mainitsemattomia lienevät mm. seuraavat karjalan kielen venäläislainat: *afitsieru* ‘upseeri’ < ven. *oficér*, *huža* ‘paksu köysi, käärme’ < ven. *gužá* ja *jamššiekku* ‘majatalon kyytimies’ < ven. *jamščík* (mt: 71, 86, 89).

Vuonna 1955 alkoi ilmestyä *Suomen kielen etymologinen sanakirja* (SKES), jonka artikkeleita kirjoitti ensin Y. H. Toivonen (sanaan *napata*), sitten Erkki Itkonen, Aulis J. Joki ja lopuksi myös Reino Peltola (SKES VI: 1897–1899). Sen sana-artikkeleiden joukossa on valtava joukko myös venäläisperäisiä lainaetymologioita, varsinkin suomessa murteellisia sanoja. Yksi SKES:n ongelma on sen epätasaisuus: Toivosen toimittama alkupää on huomattavasti suppeampi kuin loppupää (ks. esim. Pulkkinen 1963: 93). Vastaavasti Toivosta on kritisoitu itämurteiden venäläisperäisten sanojen laiminlyönnistä ja myöhempiä toimittajia niiden ylliedustuksesta (Kiparsky 1975: 181). Kuitenkin jo ensimmäisessä osassa



mainitaan ainakin seuraavat venäläisperäiset etymologiat, joita ei ole Mikkolan eikä Kaliman teoksissa: *alttina* 'vanha 3 kopeekan vaskiraha; 1/4 ruplaa', *jantukka* 'eräänl. iso kauha', *kaasna* 'morsiamen vaatevarasto, myötäjäiset', *kallita* 'takoa kylmiltään viikatteen t. sirpin terää ohuemmaksi ja leveämmäksi; karkaista', *kapli*<sup>1</sup> 'vuolin', *kastari*<sup>2</sup> 'luste (etenkin rukiissa kasvava rikkaruoho)' ja *kipikka* 'kuomu; kuomureki, -vaunut'. Suurin osa SKES:n venäläisperäisistä etymologioista on yleensä esitetty aiemminkin (edellä mainittujen sanojen tutkimushistoriasta ks. SSA), mutta kokoomateoksena SKES on edelleen korvaamaton. Siinä on varsinkin aakkosten loppupuolella runsaasti myös sellaisia venäläisperäisiä etymologioita, joita SSA ei mainitse: esim. *olanja* 'ohrajauhoista tehty ohukainen', *resinkka* 'kumi, kuminauha, kengänvarren venyvä kumikangas', *suhmuri* 'puunuija, -kurikka, -moukari', *telekka* 'nelipyöräiset työkärryt' ja *vöklä* 'punajuuri'.

Laajin suomen venäläislainoja käsittelevä monografia on Angela Plögerin *Die russischen Lehnwörter der finnischen Schriftsprache* (1973, arvostelut Vahros 1974, Kiparsky 1975): sana-artikkeleita on 352, minkä lisäksi luvussa *Zweifelhafte und abzulehnende Etymologien* käsitellään kymmentä sanaa. Plöger on rajannut aineistonsa sanoihin, jotka esiintyvät *Nykysuomen sanakirjassa*. Tämän periaatteen vuoksi hänellä on runsaasti sanoja, joita ei ole käsitelty aiemmissa, Mikkolan ja Kaliman monografioissa (esimerkkejä ks. Vahros 1974: 160). Toisaalta näidenkin etymologiat on usein mainittu aiemmin jossain muussa yhteydessä, joten läheskään kaikki Vahroksen mainitsemat "ensikertalaiset" eivät sellaisia ole. Ilmeisesti uusia rinnastuksia ovat kuitenkin esim. *arbuusi* 'vesimeloni' < *arbúz*, *balalaikka* < *balalájka*, *desjatiina* 'venäläinen pinta-alamitta' < *desátina*, *hotsia* 'huvittaa, haluta' < *hotét'* (: *hočú*) ja *jefreettari* 'korpraali' < *jefréjtor*.

Plögerin teos on huomattavasti Mikkolan ja Kaliman monografioita seikkaperäisempi: Sana-artikkeleissa on maininnat sanan ensimmäisistä esiintymistä suomen kirjakielessä ja viittaukset aiempaan kirjallisuuteen. Myös lähtökielen etymologiaan on paneuduttu aiempaa systemaattisemmin. Toisaalta Plöger keskittyy suomeen eikä esitä vertailumateriaalia lähisukukielistä. Koska hänen lähtökohtanaan ovat NS:n sanamuodot ja merkityksenselitykset, murteissa esiintyvä äänteellinen ja semanttinen vaihtelu jää usein huomiotta, vaikka se voisi olla merkityksellistä etymologioinnin kannalta. (Ks. Vahros 1974: 159–160, 170; Kiparsky 1975: 181.)

Methodisesti uutta on lähinnä se, että morfologia ja semantiikka ovat saaneet omat, joskin sangen suppeat alalukunsa. Morfologisessa osassa Plöger käsittelee mm. sanojen jakautumista sanaluokkiin sekä lähtö- ja kohdekielen affikseja. Hän kiinnittää huomiota sellaiseen kahtalaisuuteen, että samasta originaalista on peräisin sekä lyhyempi että pitempi variantti: esimerkiksi venäjän *továrišč* > *toveri* ~ *tovarissa*; *kaftán* > *kauhta* ~ *kauhtana*; \**mošbna* > *massi* ~ *massina*. Plöger olettaa, että pidemmät variantit on tulkittu suomessa obliikvisijoiksi (edellä esitetyissä esimerkeissä inessiiviksi tai essiiviksi), ja niille on abstrahoitu uudet perusmuodot. (Plöger 1973: 300–301.) Pidempien muotojen loppuosat ovat kuitenkin rinnastettavissa ennemmin johtimiin kuin sijapäätteisiin. Kansanetymologioiksi Plöger selittää neljä sanaa: *kohmelo*, *ritilä*, *rosmo* ~ *rosmu* ja *rospuutto* (mt: 300–302). Semanttisessa osassa Plöger jaottelee merkityksenmuutokset supistumisen, laajenemisen ja siirtymisen mukaan. Osan sanoista hän sijoittaa – niitä sen enempää analysoimatta – luokkaan, jossa "merkitys on muuttunut alkuperäisen

merkityksen katoamisen vuoksi”. Aineisto on lajiteltu myös aihepiireittäin. (Mt: 303–308.) Morfologian ja semantiikan osuus jää äännesuhteiden käsittelyn rinnalla suppeaksi ja luonnosmaiseksi.

Nykytutkimuksen valossa Plögerin teokseen voidaan tehdä korjauksia ja täsmennyksiä, joita esitän seuraavassa alaluvussa. Kun vuonna 1973 SKES:stakin oli kaksi viimeisintä osa ilmestymättä, nyt on käytettävissä kokonaan uusikin etymologinen sanakirja kirjallisuusviitteinen. Niinpä on suhteellisen helppo löytää sellaisia NS:ssa mainittuja venäläisperäisiä sanoja, jotka ovat jääneet Plögerin teoksen ulkopuolelle: liitteessä 2 esitän tällaisia 34. Myös vanhan kirjasuomen tutkimus on edistynyt, ja nykytiedon valossa kaikkiaan noin 40 sanan ensiesiintymä on Plögerin ilmoittamaa varhaisempi.

Suomen kielen venäläisistä lainasanoista ei ole Plögerin jälkeen kirjoitettu yhtään monografiaa, vaikka varsinkin nuoremmat lainasanat ovat olleet suosittu tutkimuskohde (vrt. Kulonen 1996: 37). Tutkimus ei tietenkään rajoitu pelkkiin monografioihin, vaan periaatteellisesti merkittäviäkin huomioita on julkaistu myös erillisissä artikkeleissa ja muissa lyhyehköissä kirjoituksissa. Mikkolan ja Kaliman lisäksi niitä ovat kirjoittaneet mm. Valentin Kiparsky, Lauri Posti, Igor Vahros, Ruben Nirvi ja Seppo Suhonen. Kuten edellä on mainittu, Valentin Kiparsky on ottanut kantaa vanhimpien lainojen ikään. Hän on tarkastellut myös mm. slaavilaisen *ě*:n kehitystä venäjässä itämerensuomalaisten lainojen perusteella (1946) ja yksityisten sanojen etymologiaa, kuten sanaa *tuhkuri* ‘vesikko’ (1949). Hän yhdistää *tuhkurin* muinaisvenäjän sanaan \**dъhorъ* ‘hilleri’ ja kumoaa käsityksen, jonka mukaan kyseessä olisi *tuhka*-sanan johdos, joka alun perin olisi viitannut karvan väriin; Kiparskyn kannalle ovat asettuneet myös SKES ja SSA (s.v. *tuhkuri*). Lauri Postin venäläislainoja käsittelevistä tutkimuksista on hyvä yhteenveto Terho Itkosen kirjoittamassa 75-vuotisjuhla-artikkelissa (1983, erit. 15–17). Erikseen voidaan mainita *käämiä* ja *taroa* käsittelevät artikkelit, joissa Posti ensimmäisenä yhdistää nämä sanat muinaisvenäjään (Posti 1959, 1973; vrt. Vahros 1974: 163–164; SSA s.v. *käämi*, *taro*<sup>1</sup>). Igor Vahros on kirjoittanut lukuisista suomen yleiskielen, murteiden ja lähisukukielten venäläislainoista, mm. artikkelit jalkineiden (1960; väitöstilaisuuden alkajaisesityelmä) ja piiraiden (1967) nimityksistä. Yhden inkeriläisen kylän sanastoon keskittyy artikkeli *Kupanitsan Greplan murteen venäläisperäisistä lainasanoista* (1963a). Siinä on ilmeisesti ensi kerran esitetty sellaiset yhdistelmät kuin *atavoiija* ‘ajatella, arvella’ < *a togó* [*atavó*] ‘tuota, tuota noin’, *huahhal* ‘huolimattomasti pukeutuneesta ihmisestä’ < *háhal* ja *hotku* ‘kokous’ < *shódka*.

Ruben Nirvi on sanahistoriallisissa tutkimuksissaan käsitellyt myös venäläisperäisiä sanoja. Artikkelisarjassa *Sanoja ja käyttäytymistä* hän esittelee neljä sanuetta (*täsmä*, *toimi*, *kuva* ja *sää* ‘säie’), joissa kaikissa konkreettiset tekstiilitermit ovat kehittyneet abstrakteiksi järjen, huolellisuuden jne. ilmauksiksi. (Nirvi 1964, erit. 78–80). *Täsmä* (~ *tesma* ~ *tisma*) -sanueen originaaliksi hän esittää venäjän sanan *tesmá* ‘nauha, kapea kudottu t. punottu kaista’, joka siis on ollut suomessakin alkuperäinen merkitys (mt: 38–40; SSA s.v. *täsmälleen*). Nirvin toimittamassa *Inkeröismurteiden sanakirjassa* (1971) on valtava määrä venäläisperäisiä etymologioita, joita sanakirjaa varten on Nirvin lisäksi tehnyt Igor Vahros. Seppo Suhonen on lisännyt vielä 1980-luvulla vanhojen lainaetymologioiden määrää. Hän on selittänyt slaavilaisten nasaalivokaalien avulla sanat *päntä* ‘parvi, joukko, pesue’

(< \**pēta*; vrt. *pátá* '(kanta)pää, tyvi') ja *länkä* 'käyrä, kouristunut' ja *lenko* 'kaarelle taipunut (puu); mutka, koukistuma' (< \**lęk-*; vrt. *l'ákij* 'käyrä'). (Suhonen 1986, 1989: 211–213; Viitso 1998: 259; SSA s.v. *lenko*, *länkä* ja *päntä* esittää rinnastukset epävarmoina.) – Julius Mägisten suppeahko (n. 70 sivua) monografia *Äldre ryska länord i estniskan* (1962) esittelee useita viron vanhan kirjakielen sanoja, joilla on vastineet myös suomessa ja joiden venäläisperäisyys on jo aiemmin tunnettu. Suomenkin kannalta uusi etymologia on vir. *astel* (suomessa *astala* ~ *astalo*) < ven. *ostén* (Mägiste 1962: 30; Vahros 1963b: 405–406; SSA s.v. *astalo*).

SSA on varsinkin aakkosten alkupään ja nuorien lainasanojen osalta myös SKES:aa yksityiskohtaisempi (ks. Koukkunen 1993: 274–276). Sellaisia venäläisperäisiä etymologioita, joita ei ole mainittu Mikkolan, Kaliman tai Plögerin monografioissa eikä SKES:ssa, ovat esim. *holoppa* 'kelvoton, kunnoton, kurja', *hui*<sup>3</sup> 'siitin; pitkä piiska', *jolkka* 'jouluukuusi', *juota* 'lautanen, vati' ja *kaavana* 'satama(al-las); suojainen merenlahti, valkama'. SKES:aan verrattuna SSA esittelee runsaasti vaihtoehtoisia etymologioita ja tutkimushistoriaa; sana-artikkeleissa on myös kirjallisuusviitteet, mikä tekee SSA:n lähdeteoksena verrattomasti edeltäjänsä käyttökelpoisemmaksi.

Suomen murteiden venäläisperäisistä sanoista ei ole olemassa yhtään laajempaa tutkimusta, vaikka Mikkolan, Kaliman ja Plögerin em. teosten käsittelemät sanat toki tunnetaan suurimmaksi osaksi myös murteissa. Varsinaisesti niitä ei kuitenkaan voi pitää murteiden sanaston tutkimuksina. Angela Plöger on julkaissut luettelon (yli 500 sanaa) SMSA:sta poimimiaan kaakkoismurteiden venäläislainoja artikkelissaan *Russische Lehnwörter im südostfinnischen Dialekt* (1977). Valtaosaltaan nämä lainat ovat suhteellisen nuoria: Etelä-Karjalaan kohdistunut venäläisvaikutus alkoi Pietarin perustamisesta 1700-luvun alussa ja loppui Suomen itsenäistymiseen. Kontaktit venäläisiin ovat olleet vilkkaita, mutta nuoretkin lainat ovat yleensä mukautuneet kaakkoismurteiden äännejärjestelmään. Vahvasta venäjän vaikutuksesta kertoo se, että muutamat sanat eivät noudata vokaalisointua, kuten *paamätti* 'järki, tapa' (< *pám'at*); *räätum* 'vierekkäin' (< *rádom*). Sellaisia sanoja, jotka on ilmeisesti yhdistetty ensimmäisen kerran venäjään, ovat esim. *akuserkka* 'kätilö' (< *akušerka*), *holotna* 'kolea, kylmä, viileä' (< *holódnyj*) ja *hutoi* 'huono, heikko, kelvoton, mitätön' (< *hudój*).

Veikko Ruoppila on kirjoittanut paljon suomen murteiden sanastosta, ja usein hän esittää myös tarkat tiedot sanan levikistä ja eri varianteista. Venäläislainoja hän käsittelee mm. artikkelissaan *Kreikanuskoisten kirkollista sanastoa luterilaisessa ympäristössä* (1954). Monet venäläisperäiset kirkolliset lainat tunnetaan Savossa ja Pohjois-Pohjanmaalla, mikä kertoo ortodoksisesta käännytystyöstä 1400–1500-luvuilla. Kun nämä sanat ovat menettäneet alkuperäisen yhteytensä ortodoksisen uskon, niiden merkityskin on usein muuttunut, esim. *pohu* 'noita' (< ven. *bog* 'jumala'), *sässynä* 'rihkaman säilytyspaikka' (vrt. *tšasouna*). (Mt: 150–151, 153–155; kirkollisista sanoista myös Ruoppila 1974; Turunen 1988: 110–111.) *Etelä-Karjalan murreoppaan* (1956) sanaluettelossa on lukuisia venäläislainoja, joista ennen mainitsemattomia lienevät mm. *hapari* 'haaksirikkoutuneesta laivasta rannalle ajautunut tai otettu tavara' (< *habár*), *ikraida* 'ilakoida, kisailla, pitää lystiä; laskea leikkiä, ilveillä' (< *igrát*) ja *kaleskat* 'isot, nelipyöräiset (kuomulliset) ajelurattaat' (< *kol'áska*). Myöhemmin Ruoppila on kirjoittanut

venäläisperäisestä yhteiskunnallisesta sanastosta (1983) ja purjehdussanastosta (1985). Häneltä on ilmestynyt myös suppeahko monografia *Venäläisperäistä sanastoa suomen murteissa* (1986), joka sisältää noin 300 sana-artikkelia. Aineiston luonne on samantapainen kuin Plögerin artikkelissa (1977). Joukossa on suhteellisen paljon ennen mainitsemattomia yhdistelmiä, kuten *almasi* 'lasinleikkuuveitsi' (< *almáz*), *ekkai* 'mokoma, kumma' (< *ekój*) ja *istinä, istinnäinen* 'vakituinen' (< *istinnyj*). Vaikka Ruoppila olikin suomen murteiden suvereeni tuntija, hän ei ollut laajasti perehtynyt slavistiikkaan, ja siksi teos jää epätasaiseksi. Varsinkin joidenkin lähtömuotojen kielellisessä asussa on epätarkkuuksia, kuten Muusa Ojanen (1987: 403) arvostelussaan huomauttaa. Joihinkin Ruoppilan yhdistelmiin on syytä suhtautua varauksellisesti, kuten *atvata* 'anastaa', *iitua* 'kulkea verkkaisesti' ja *jietää* 'syödä' (näitä kommentoin tarkemmin liitteen 3 lopussa).

Kirjallisuudessa jo mainituista suomen murteiden venäläislainoista ei ole olemassa yhtään kattavaa esitystä, koska etymologiset sanakirjatkaan eivät tavoittele täydellisyyttä tässä suhteessa. Kaikille, varsinkaan nuorimmille ja ahdasalaisimmille, lainoille ei välttämättä ole esitetty etymologiaa ollenkaan. Monesti sellainen venäläislaina, jolla on vastine myös suomen murteissa, on mainittu ensin jostain lähisukukielestä. Tästä antaa hyvän käsityksen *Suomen murteiden sanakirjasta* keräämäni aineisto (liite 3): siinä on kaikkiaan 240 venäläis-peräistä sanaa, joista 89 on mainittu SKES:ssa tai SSA:ssa, ja viitisenkymmentä on tietääkseni ennen mainitsemattomia ainakin suomen kielen osalta. Muut etymologiat ovat hajallaan eri monografioissa, artikkeleissa ja sanakirjoissa. Sangen usein sama etymologia on useassa eri lähteessä, eikä aikaisempaan mainintaan ole läheskään aina viitattu, mikä johtuu joskus toimitusperiaatteista (kuten SKES:ssa), mutta ilmeisesti usein myös siitä, että aikaisempi tutkimus on jäänyt tuntemattomaksi. Sanaluettelossa liitteessä 3 olen maininnut myös lähteen, jossa kyseinen sana (tai sen vastine jossain lähisukukielessä) on tietääkseni ensimmäisen kerran yhdistetty venäjään, lukuun ottamatta niitä sanoja, joiden tutkimushistorian voi helposti tarkistaa SSA:sta. Tiedot perustuvat pääasiassa Donnerin ja Erämetsän sanaluetteloihin, ja ne tuskin ovat täydellisiä. Ensimmäinnat antavat kuitenkin mielenkiintoisen kuvan venäläisperäisen sanaston tutkimuksesta, koska niitä on usein tehty vähälle huomiolle jääneissä artikkeleissa tai sivuhuomautuksina kaksikielisissä sanakirjoissa. Etymologisissa sanakirjoissa ei sen sijaan ole juurikaan ennen mainitsemattomia venäläisperäisiä etymologioita, ja Kaliman ja Plögerin teoksissakin niitä on vain muutamia.

Ensimmäiset etymologiat ovat 1700-luvun loppupuolelta: Porthanin lisäykset Jusleniuksen sanakirjaan 1770-luvulta lähtien, P. A. Europeaus 1782 ja Ganander 1786. Hyvin usein etymologia on mainittu ensin jostain lähisukukielestä. Aineistoni sanojen ensimmäinnot on eniten (vähän yli 20) Nirvin *Inkeröismurteiden sanakirjassa*; parisenkymmentä niitä on myös Ruoppilalla (1986; lisäksi 1956 muutama) ja yllättäen Lönnrotin *Suomalais-ruotsalaisessa sanakirjassa*. Melko paljon ensimmäinnot on myös Mechelinin 1842 sanaluettelossa, August Ahlqvistin eri kirjoituksissa (1856, 1857, 1871), Mikkolalla (1894) sekä Vahroksen (1963a) ja Plögerin (1977) artikkeleissa. Kaikkiaan 240 sanan ensimmäinnat ovat hajallaan noin viidessäkymmenessä eri lähteessä runsaan kahdensadan vuoden aikavälillä.

Vaikka uusia venäläisperäisiä etymologioita on suomen murteiden sanastosta vielä löydettävissä uskoakseni useita satoja, pelkkä niiden luettelointi

ja lähtö- ja kohdekielten muotojen rinnastaminen tuskin kuitenkaan toisi esille kovinkaan paljon uutta. Myös lainautumisen historialliset ja kulttuuriset edellytykset tunnetaan sangen hyvin (kansatieteellinen tutkimus on Karste-Liikkanen 1968). Sama koskee myös uusimpia venäläislainoja, joita itäisissä itämerensuomalaisissa kielissä on käytännöllisesti katsoen loputtomiin: esim. Raija Pyölin tutkimuksessa on n. 1700 mukautunutta venäläislainaa, joiden osuus vajaan 100 000 saneen korpuksessa on peräti 24,3 % (Pyöli 1996: 190). Suomen kielen uusimmat venäläislainat ovat enimmäkseen kirjakieleen tulleita vierassanoja: esimerkiksi *bolsevikki* ja *mensevikki* 1917, *kolhoosi* 1930-luvun alussa (ks. Koukkunen 1990). Vielä uudempia ovat ainakin *glasnost* ja *perestroika* 1980-luvun lopulla. Lisäksi lähinnä Helsingin slangin kautta kieleen on tullut venäläisperäisiä sanoja, joilla voi osittain olla myös murretaustaa, kuten *lafka*, *mesta*, *narikka* ja *pirssi* (ks. Leinonen 1992).

Venäläis-itämerensuomalaisia kontakteja käsittelevän tutkimuksen painopiste onkin siirtynyt sanastontutkimuksesta aiemmin vähemmälle huomiolle jääneisiin ilmiöihin, kuten morfologis-syntaktisiin vaikutussuhteisiin, kaksikielisyteen, interferenssiin ja koodinvaihtoon (Ojanen 1985, Ojanen–Savijärvi 1988, Pyöli 1996, Turunen 1997, Sarhimaa 1999).

### 2.3 Suomen kielen venäläisperäinen sanasto

Yleiskuva suomen kielen venäläisperäisestä sanastosta on säilynyt suhteellisen muuttumattomana Mikkolan ajoista lähtien, vaikka tutkimus onkin tuonut lisää venäläisperäisiä etymologioita. Merkittävimmät kiistakysymykset ovat koskeneet vanhimpien lainojen kronologiaa. Venäläisperäistä sanastoa pidetään germaanista ja balttilaista sanastoa nuorempana ja yleensä myös vähämerkityksisempänä, joskin varsinkin kristinuskoon liittyvien lainojen kulttuurihistoriallinen merkitys tunnustetaan. Seuraavat sitaatit ovat Kaisa Häkkiseltä, mutta samantapaisia esityksiä on muissakin suomen sanastoa käsittelevissä teoksissa, esim. Lauri Hakulisella (1979: 364–368).

”Selvästi slaavilaisiksi tunnistettavissa [= vanhemmissa] lainoissa on jonkin verran vaatetukseen ja kankaiden valmistukseen viittaavia sanoja, esim. *kaatiot* ‘alushousut’, *kasukka*, *kuontalo*, *käämi*, *pa(a)sma*, *palttina*, *pirta*, *päistär*, *saapas*, *viitta* ja *värttinä*. Myös ruokaan ja ruokailuun liittyvää sanastoa löytyy, esim. *kiisseli*, *lusikka*, *papu*, *piirakka*, *ravita* ja *talkkuna*. Kulttuurihistoriallisesti tärkeitä ovat uskontoon liittyvät sanat *pappi*, *raamattu*, *risti* ja *pakana*, jotka ovat voineet tulla itämerensuomalaisiin kieliin vasta kristinuskon leviämisen yhteydessä. – – Muuta slaavilaisperäistä kulttuurisanastoa ovat esim. aseiden ja työvälineiden nimet, mm. *atrain*, *katiska*, *ruoska*, *sirppi*, *taltta* ja *tappara*, sekä rakentamiseen liittyvät *pirtti*, *pätsi* ja *veräjä*. Kauppaan ja muuhun kanssakäymiseen ovat saattaneet liittyä mm. *määrä*, *raja*, *tavara* ja *turku* ‘kauppapaikka’.” (Häkkinen 1996: 165.)

”Nuoreen venäläiseen lainakerrostumaan kuuluu monia yhteiskuntaelämään ja sosiaaliseen järjestykseen liittyviä sanoja: *kasakka* ‘palvelija’, *pajari*, *pomo*, joka alkuaan on merkinnyt ammattimiehen apulaista, *pohatta*, *rosvo*, *toveri* ja *voru*. Samaan kerrostumaan lukeutuvat myös monet yhteiskunnalle tärkeiden rakennusten ja rakennelmien nimitykset, esim. *kanava*, *kapakka*, *majakka*, *putka* ja *tyrmä*. Kotitalouteen

ja vaatetukseen liittyviä sanoja ovat mm. *kapusta, kasari, kauhtana, kiisseli, kolpakko, letti, nassakka, puuhka, reuhka* ja *sarkka*. Muita tärkeitä sanoja ovat mm. *karonkka* 'juhla (erit. jonkin henkilön kunniaksi)', *kasku, laatia, leima, meteli, -niekka* (yhdyssanojen jälkiosana, esim. *runoniekka*), *patukka, porkkana, porukka, riesa, riisi(tauti), rusakko, russakka, siisti, simpukka, sutkaus, tarina, vasta* 'vihta' ja *viesti*." (Häkkinen 1990: 256.)

Angela Plögerin (1973: 289–290) mukaan NS:ssa on 81 vanhemman kerrostuman venäläistä lainasanaa. Lisäksi Kalima (1952) lukee vanhempaan kerrostumaan joitakin sanoja, jotka eivät esiinny NS:ssa: esim. *paattua, paattoo* 'keppi, raippa' (Kalima 1952: 43; nuorempi laina samasta originaalista on *patukka*, Plöger 1973: 125), *luota* 'lautanen', *luoso* 'iso lätäkkö' (Kalima 1952: 53), *kupias* 'päällysmies' (Kalima 1952: 107–108; nuorempi laina samasta originaalista on *kupetsi*, Plöger 1973: 82). Myöhempi tutkimus on tuonut joitakin vanhoja lainoja lisää, mutta nämä ovat yleensä jääneet epävarmoiksi (kuten Koivulehdon ja Viitson esittämät kantaslaavilaiset lainat *hauki, hirsi* ja *vilja* sekä Suhosen nasaalivokaalia heijastavat *päntä, länkä* ja *lenko*). Vaikka hyvinkin marginaaliset sanat, kuten Inkerin kansanrunojen *paasta* 'kylä' (Kalima 1952: 139), laskettaisiin mukaan, ei vanhemman kerrostuman sanoja suomen kielessä liene yli sadan. Tarkkaa lukua on tietysti mahdotonta antaa monien epävarmojen etymologioiden vuoksi.

Vertailun vuoksi voidaan todeta, että Joen (1989: 18) mukaan balttilaislainoja on itämerensuomessa "alun toistasataa", ja Suhonen (1980: 205) esittää niiden määräksi suomessa 132. Liukkosen tutkimuksessa (1999) on vielä lisää balttilaisperäisiä etymologioita, joiden joukossa on kriittisen Koivulehdonkin (2001a: 55) mukaan ainakin joitakin onnistuneita. Kaikkiaan balttilaislainoja on siis jonkin verran enemmän kuin vanhemman kerrostuman venäläislainoja. Vanhojen germaanisten lainojen määrä on moninkertainen, sillä Kaisa Häkkisen (1996: 158) arvion mukaan niitä on yli puoli tuhatta.

Nuorempia venäläislainoja on huomattavasti enemmän kuin vanhempia. Plöger esittää Nykysuomen sanakirjassa tunnettujen vanhempien ja nuorempien lainojen yhteisluvuksi 352. Sen jälkeen on toisaalta tuotu esiin uusia venäläisperäisiä etymologioita, toisaalta aiempiin yhdistelmiin on esitetty uusia varauksia tai niitä on jopa kokonaan hylätty. Alaluvussa 2.3.1 käsittelen kirjakielen venäläislainoja uuden yksikielisen suomen kirjakielen sanakirjan (*Suomen kielen perussanakirja*, PS) pohjalta. Liitteessä 2 esitän PS:ssä esiintyvät venäläisperäiset sanat, joita Plöger ei ole maininnut, joko siksi, että niitä ei ole mainittu NS:ssa, tai sitten niille on esitetty venäläisperäinen etymologia vasta myöhemmin. Niitä on yhteensä 44 kappaletta. Kun Plögerin teoksessa on nykytiedon valossa 317 varmaa tai melko varmaa venäläisperäistä etymologiaa, NS:n ja PS:n venäläislainojen yhteisluvuksi tulee 361. Määrä on kuitenkin todennäköisesti tätä suurempi, sillä liite 2 on tuskin täydellinen. Se ei sisällä esimerkiksi sellaisia NS:ssa mahdollisesti olevia venäläisperäisiä sanoja, joita Plöger ei mainitse, mutta jotka eivät esiinny myöskään PS:ssa. Luonnollisesti myös varmojen ja epävarmojen lainojen välinen viiva on veteen piirretty. Karkeana arvioida voidaan sanoa vain, että NS:ssa ja PS:ssa on yhteensä nelisen sataa suhteellisen varmaa venäläisperäistä sanaa, joista valtaosa on nuorempaa kerrostumaa.

Nykysuomen sanakirjan ja Perussanakirjan leksikot ovat tietysti vain yksi tapa rajata suomen kirjakieli. Varsinkin NS:ssa on paljon sellaisia venäläisperäisiä sanoja, jotka ovat kirjakielessä perin marginaalisia. NS:n mukaan ne ovat

murteellisia, kansanomaisia tai harvinaisia tai sitten historiallisia tai kansatieteellisiä termejä, eikä niitä mainita enää PS:ssa. Tällaisia ovat esimerkiksi *a* (interjektiona), *aprakka*, *artteli*, *hotu*, *kalsu*, *kormano* ja *kosseli*.

Toisaalta on myös muistettava, että edellä laskuissa ovat mukana vain perussanat, joista jokainen voidaan palauttaa omaan venäläiseen originaaliinsa. Joistakin venäläisperäisistä sanoista on muodostettu runsaastikin johdoksia (kuten *laatu* → *laatuinen*, *laatuista*, *-laatuisuus*, *laadukas*, *laadukkuus*, *laadullinen*, *laadullistaa*, *laaduton*; *määrä* → *määrällä*, *määräinen*, *määrällinen*, *määrätä*, *määrätön*, *määräys*, *määre*, *määrite*, *määritelmä*, *määrittää*; *viesti* → *viestin*, *viestintä*, *viestittäjä*, *viestittää*, *viestiä*) ja jotkin sanat voivat palautua muuten samaan originaaliin (Plögerin teoksessa tällaisia ovat *kvassi* ~ *vaassa*, *pjatina* ~ *pätinäkunta*, *pappi* ~ *poppa* ja *telega* ~ *telikkä*). Luonnollisesti venäläisperäiset sanat esiintyvät myös lukuisten yhdyssanojen määräite- tai perusosina.

Murteiden venäläisperäisten sanojen määrää on vielä vaikeampi arvioida, mutta se on huomattavasti kirjakieltä suurempi, perussanojen osalta kenties jopa kuusinkertainen. Luonnollisesti murteissa on vielä paljon enemmän erilaista äänteellistä ja semanttista variaatiota kuin standardoidussa kirjakielessä, samoin kuin johdoksia ja yhdyssanojakin. Kuten edellä on mainittu, SMS:n kuudessa ensimmäisessä osassa esiintyy 240 venäläisperäistä sanaa. Likimääräisen kuvan kirjakielen ja murteiden sanaston määrällisestä suhteesta saa siitä, että NS:ssa ja PS:ssa on samalla aakkosvälillä (*a*–*keynätä*) 42 varmaa venäläislainaa (etymologioista ks. liitettä 2 ja Plöger 1973):

*a*, *ahrain*, *akkuna*, *ansari*, *apea*, *aprakka*, *arbuusi*, *arsina*, *artteli*, *astalo*, *atamaani*, *balalaikka*, *blinii*, *bolsevikki*, *bolsevismi*, *briha*, *desantti*, *desjatiina*, *fortuska*, *halatti*, *hamutsa*, *hospodi*, *hotsia*, *hotu*, *hurtta*, *iivana*, *ikoni*, *issikka*, *jefreitteri*, *junttapulla*, *kaatiot*, *kaatteri*, *kalkkara*, *kallita*, *kalsu*, *kanava*, *kanttuvei*, *kapakka*, *kapusta*, *karonkka*, *karsta*, *kasakka*, *kasku*, *kassa*, *kassara*, *kasukka*, *katiska*, *kauhtana* ja *kerettäiläinen*.

Kirjakielen lainoista valtaosa on tietysti murteellisia siinä mielessä, että niitä on käytetty myös kansankielessä. SMS:n ulkopuolelle jäävät edellä mainituista sanoista vain *ansari*, *arbuusi*, *atamaani*, *desantti*, *desjatiina* ja *karonkka*. Jos oletetaan, että murteiden ja kirjakielen sanojen kokonaislukumäärien suhde on sama kuin käsitellyllä aakkosvälillä, saadaan tulokseksi, että murteissa on 1700–1800 venäläisperäistä lainasanaa. Monien epävarmuustekijöiden vuoksi lienee kuitenkin parasta vain karkeasti arvioida, että niitä on parisen tuhatta.

Vaikka monet venäläislainat ovatkin tavallisia, aivan yleisimpään sanastoon ne eivät kuulu. Suomen kielen taajuussanastossa (Saukkonen et al. 1979) yleisimmät venäläisperäiset sanat ovat *määrä* (122.) ja sen johdos *määrätä* (200.), sitten tulevat *luokka* (449.), *vapaa* (501.) ja *tavara* (517.). Suomen murteiden taajuussanastossa (Jussila–Nikunen–Rautoja 1992) yleisin on *a* (120.), sitten etymologialtaan kyseenalainen *hauki* (272.), seuraavaksi *pappi* (330.), *pirtti* (368.) ja vielä aineiston yleisimpänä erisnimenä *Turku* (453.).

Kun suomen kirjakielen tai murteiden sanastoa käsitellään kokonaisuutena, venäläisperäiset sanat muodostavat siitä melko pienen osan sekä kokonaisuutensa että esiintymistiheydensä perusteella. Silti monet venäläisperäiset sanat, varsinkin vanhempi kerrostuma, ovat kirjakielessämme keskeisiä ja olleet käytössä aivan sen alusta alkaen: 1500-luvulta periytyvät mm. *akkuna*, *katiska*, *määrä*, *pappi*,

*papu, raamattu, raja, ravita, risti, sirppi, sääli, tavara, tuska ja vapaa.* (Venäläisperäisten sanojen ensiesiintymistä kirjakielessä tarkemmin seuraavassa alaluvussa 2.3.1.) Murteissa nuoret venäläislainat ovat hyvinkin yleisiä ja leimaa-antavia varsinkin Inkerissä, Etelä- ja Keski-Karjalassa ja Pohjois-Karjalan eteläosassa. Tästä hyvä esimerkki on interjektio *a*, joka tunnetaan Etelä- ja Keski-Karjalassa, Inkerissä sekä osassa Pohjois-Karjalaa. Varsinkin Inkerissä sitä käytetään myös konjunktiona, kuten venäjässäkin. (SMS s.v. *a*<sup>2</sup>.) Suomen murteiden taajuussanastossa sen sijaluku on 120, mikä on puhtaasti laskennallinen keskiarvo. Sanasto on koottu kuudestatoista murrenäytteestä, joista kolmestaatoista *a* on kokonaan tuntematon, mutta Keski-Karjalan Kurkijoen aineistossa se on 75. ja Inkerin Moloskovitsassa peräti sijalla 19. (Kuvaavaa kyllä, kaikkien murrenäytteiden kokonaistilastossa 19. sijalla on diskurssipartikkeli *no*.) Paitsi yksityisten sanojen käyttötiheys, myös murteessa tunnettujen venäläislainojen kokonaismäärä kasvaa itää ja kaakkoa kohti.

### 2.3.1 Kirjakieli

Koska Angela Plöger on tehnyt seikkaperäisen tutkimuksen Nykysuomen sanakirjan venäläisperäisistä sanoista (1973), esitän tässä alaluvussa lähinnä vain täydennyksiä ja tarkennuksia hänen teokseensa.

Plögerillä on (mt: 289–292) yleisesitys venäläisperäisten sanojen ensiesiintymistä kirjakielessä, mikä on aikanaan ollut todellista pioneerityötä. Nykytutkijan käytettävissä on sekä *Vanhan kirjasuomen sanakirja* (VKS) että Raimo Jussilan *Vanhat sanat* (1998), joiden perusteella noin 40 sanan ensiesiintymä on Plögerin ilmoittamaa varhaisempi. Suurin osa on lisäyksiä, jotka Porthan on tehnyt Jusleniuksen sanakirjan välilehdille. (Porthanin käytössä olleesta kirjasta otettiin näköispainos 1968, joten se olisi ollut Plögerin käytettävissä.) Yleensä Porthanin lisäykset ovat kuitenkin myös Gananderin sanakirjassa (vrt. Hormia 1961: 54) tai jossain muussa 1700-luvun lähteessä, joten Plögerin antamaan kokonaiskuvaan ne eivät vaikuta. Tällaisia sanoja ovat mm. *kalsu* (Porthanilla *kalso*, *kalso saapas*), *kapusta* 'kauha', *kopeekka* (*kopeicka*), *pohatta*, *rosvo*, *säppi*, *tappara* ja *vasta* 'vihta'. Vain yhdeksässä tapauksessa Plögerin ilmoittama ensiesiintymä on eri vuosisadalta kuin Jussilan (1998) tai VKS:n mukaan. Kaikki ovat nuorempia lainoja, paitsi *hatka*, joka ei ole lainkaan venäläisperäinen (ks. lukua 5).

*virpi* 1601 Ljungo (← Plögerin mukaan 1867 Lönnrot)  
*lotja* 1637 Schroderus *lodio* (← 1734 Calamnius)  
*opotta* 1683 asiakirja (← 1787 Ganander)  
*hatka* 1698 Kolckenius (← 1900-l.).  
*sopuli* 1733 asetus (← 1867 Lönnrot)  
*nuusa* 1770– Porthan (← 1826 Renvall)  
*parisniekka* 1770– Porthan *parsikka* (← 1867 Lönnrot)  
*tolkku* 1770– Porthan (← 1826 Renvall).  
*a* interj. 1782 Lencqvist (← 1867 Lönnrot).

Kolmelle sanalle, joita *Vanhat sanat* ei mainitse ollenkaan, Plöger antaa ensiesiintymän 1700-luvulta: *kosto* 'rohtimista kudottu neliniitinen, karkea kangas; vienalaisnaisten käyttämä paidan tapainen hame' (Jusleniuksella *kosti* 'cilicium,



linterum vilissimum, säckwäf'), *prenikka* 'eräs pumpernikkelin tapainen leivonnainen; kunniamerkki, mitali' (Gananderilla s.v. 19 364 *präätnikka* 'ryska pepparkakor') ja *kussakka* 'lankainen vyö' (Gananderilla s.v. 19 814 *pussakka* "Carel. idem ac *wyö* gjördel"). Jusleniuksen ja Gananderin mainitsema sanat ovat ulkoasultaan erilaisia kuin NS:n hakusanat. Etymologisesti on silti kiistatta kyse samoista sanoista, joten näissä tapauksissa Plöger on oikeassa. (VKS:ssa Jusleniuksen *kosti* on esitetty etymologisesti eri lähtöä olevan *kosti* 'maksu, kustannus' -sanan yhteydessä; vrt. SSA s.v. *kosti*<sup>2</sup>, *kusti*.)

Plögerin (1973: 291) ensiesiintymien taulukkoon voidaan tehdä seuraavat korjaukset (suluissa Plögerin antama luku, silloin kun siinä on eroa):

	vanhempi kerrostuma	nuorempi kerrostuma	yhteensä
1500-l.	27	1	28
1600-l.	13	11 (7)	24 (20)
1700-l.	33	77 (74)	110 (107)
1800-l.	8	112 (118)	120 (127; tässä Plögerillä siis laskuvirhe)
1900-l.	-	70 (71)	70 (71)

Kovin paljon kokonaiskuva ei muutu. Tosin tarkempi 1800-luvun kirjasuomen sanastus todennäköisesti osoittaisi, että monet yllä olevassa taulukossa 1900-luvulle lasketut sanat ovatkin esiintyneet ensi kerran jo 1800-luvun puolella.

Suurin osa Plögerin etymologioista pitää nykykäsityksenkin mukaan paikkaansa. Hänen mainitsemastaan 352 sanasta 280 on SSA:nkin mukaan ainakin "todennäköisesti" tai "ilmeisesti" venäläisperäisiä. SKES:ssa on vielä yhdeksän Plögerin mainitsemaa sanaa, jotka puuttuvat SSA:sta ja joiden venäläisperäisyyttä ei ole syytä epäillä: *fortuška* (SKES s.v. *vort(t)tuska*), *pulkka* 'vehnäleipä', *sašeni*, *satka*, *sinelli*, *sorokka*, *staarosta*, *taulikka* ja *telega* ~ *telikkä* (SKES s.v. *telekka*). Lisäksi sekä SKES:n että SSA:n ulkopuolelle jää 32 sanaa, jotka ovat kiistattomia venäläislainoja (etymologioista ks. Plöger 1973):

*hospoti*, *iivana*, *jefreitteri*, *komsomol*, *kulakki*, *kurgaani*, *maatуска*, *mensevikki*, *nagaikka*, *perevaara*, *pjatina* ~ *pätinäkunta*, *pogromi*, *posadnikka*, *prikaasi*, *prissakka*, *semstvo*, *sivaan*, *skoptsi*, *smirnaa*, *sotnia*, *sovhoosi*, *sputnik*, *streltsi*, *subrovka*, *svaboda*, *trastukamraati*, *tšeka*, *tšinoonikka*, *valmuska*, *vanja*, *vintofka* ja *volosti*.

Yhteensä Plögerin kirjassa on siis 321 varmasti tai melko varmasti venäläisperäistä sanaa, mutta kun otetaan huomioon samasta originaalista lainatut sanat (*kvassi* ~ *vaassa*, *pjatina* ~ *pätinäkunta*, *pappi* ~ *poppa* ja *telega* ~ *telikkä*), voidaan sanoa, että varmoja tai melko varmoja venäläisiä etymologioita on Plögerin teoksessa nykytiedon valossa 317.

Loput Plögerin etymologiat ovat sellaisia, että niihin on syytä suhtautua enemmän tai vähemmän epäillen. Useimmiten Plöger itsekin esittää etymologiat varauksin, kuten kysymysmerkein. Kansainvälisiä sanoja, jotka voivat olla lainaa joko venäjältä tai ruotsista, ovat esimerkiksi *droska*, *jaala*, *kasarmi*, *kiipeli*, *platformu*, *remontti* ja *tisuri*. Joidenkin sanojen alkuperästä on useita eri käsityksiä, joiden välinen varmuus- tai todennäköisyysaste vaihtelee, kuten *hiimosti* (SKES esittää epäillen venäläisperäiseksi, SSA:n mukaan ilmeisesti karjalan kielestä), *jäärä*

(SKES: joko balttilainen tai slaavilainen; SSA: jälkimmäinen on vähemmän todennäköinen) ja *uitsa* (SKES: "< ? ven."; SSA: "mahd. < vkgerm -- tai ? < ven."). Usein venäläisperäinen etymologia on SSA:ssa varustettu jollain epävarmuutta ilmaisevalla sanalla, kuten *maammo* ("ehkä"), *nuutua* ("mahd.") ja *uula* ("hyvin epävarma") tai kysymysmerkillä (*kasari*, *seuna*, *sukkula*, *tolvana*), kerran peräti kahdella (*meteli*). SSA ei mainitse sanoja *renska* ja *tauuhka*, joiden venäläisperäisyys on epävarmaa (SKES s.v), eikä *hatkaa*, joka liittyy omaperäiseen ekspressiiviseen sanastoon (ks. lukua 5).

Toistaiseksi tällaisten epävarmojen sanojen venäläisperäisyyttä ei voi kiistää kokonaan, joskaan sitä ei voi sitovasti todistaakaan, eikä mikään muukaan selitysvaihtoehto tunnu tyydyttävältä. Joukossa on varmasti sellaisia, joihin on sekoittunut erilähtöistä ainesta. Kolmessa tapauksessa SSA pitääkin sanaa osittain venäläisperäisenä: nämä ovat *palsta* ("kaiken kaikkiaan sanassa lienee aineksia useilta tahoilta") *vihuri* ("osittain" liittyy omaperäiseen *viha*-sanueeseen, mutta "vaikutusta on myös ven. sanasta") ja *virpa* ("osittain [balttilaisperäisen] sanan *virpi*<sup>1</sup> variantti -- saanut ainakin vaikutteita ven. sanasta").

Lisäksi Plöger esittää hylättävinä ("zweifelhafte und abzulehnende", mt: 313–327) kymmenen venäläisperäistä etymologiaa, joista seitsemään (*ateria*, *ies*, *kimalainen*, *muurahainen*, *piru*, *sarastaa* ja *suunta*) myös SSA suhtautuu kielteisesti tai vahvasti epäillen. Plögerin listassa on myös *hirsi*, jota SSA pitää mahdollisesti kantaslaavilaisena lainana, sekä *vaino*, jota sekä SKES että SSA pitävät "mahdollisena" lainana muinaisvenäjistä. Niitä ei ole otettu mukaan liitteessä 2 esitettyyn luetteloon, mutta sen sijaan siellä on *ruoska*, vaikka se onkin Plögerillä hylättävien etymologioiden joukossa.

Suomen kielen perussanakirjassa on lisäksi 44 varmasti venäläisperäistä sanaa, joita ei mainita Plögerin monografiassa. (Ne on esitetty liitteessä 2.) Ensimmäisen ryhmän muodostavat 34 sanaa, jotka puuttuvat Plögeriltä, vaikka ne onkin mainittu NS:ssa; ne olisivat siis periaatteessa kuuluneet hänen aineistoonsa. Monet ovat kirjallisia lainoja. Näitä ovat ainakin eri kansojen nimitykset (*lyydi*, *ostjakki*, *permiläinen*, *syryjäni*, *voguli*, *votjakki*) sekä arktiseen luontoon ja kulttuuriin liittyvät *tundra* ja *šamaani*. Myös *desantti*, *karonkka*, *parsa*, *resiina* ja *santarmi* ovat vailla kansankielistä taustaa. *Mörsky*, *raakku*, *sokka* ja *vatiini* ovat alunperin melko ahdasalaisia kansanomaisia sanoja, jotka elävät kirjakielessä eri alojen erikoistermeinä. Toisaalta jotkin sanat ovat leimallisesti puhekielisiä: arkisia tai jopa halventavia (*junttapulla*, *lutka*, *posmittaa*, *tuhna*). Tyylliltään vanhahtavia ovat *ansari* ja *astalo*.

Osittain luettelo kuvastaa etymologisen tutkimuksen etenemistä, osittain SKES:n ja SSA:n toimituksellisia eroja. Puolet sanoista on sellaisia, että niitä ei ole mainittu SKES:ssa ollenkaan. Joissain tapauksissa SKES ei pidä sanaa lainkaan venäläisperäisenä (*astalo*, *näättä*, *raataa*) tai suhtautuu siihen epäilevämmän kuin SSA (*ansari*, *sokka*, *tokko*, *vaalia*, *vainu*). Varsinkin aakkosten loppupäästä Plögeriltä puuttuu myös sellaisia venäläisperäisiä etymologioita, joita SKES pitää varmoina, koska Plögerin tutkimuksen aikoihin SKES:sta oli ilmestynyt vasta neljä osaa (viimeinen hakusana *teili*). Kuitenkin SKES:n neljännessä osassa annetaan venäläiset etymologiat sanoille *santarmi* ja *syryjäni*, jotka ovat jostain syystä jääneet Plögeriltä huomiotta.

Toiseen ryhmään voidaan lukea sellaiset Perussanakirjassa esiintyvät venäläisperäiset sanat, joita ei ole mainittu NS:ssa, joten ne ovat jääneet Plögerin aineiston ulkopuolelle (10 kpl). Nämä ovat yleensä arkista puhekieltä (*kanttuvei, krääsä, paapoa, sontikka*), elleivät suoranaista slangia (*mesta, safka, slobo, voda*). Tässäkin joukossa on pari erikoistermeinä elvytettyä kansankielen sanaa (*pasha, poppana*). Luettelo kuvastaa lähinnä NS:n ja PS:n eroja ja erilaisia näkemyksiä suomen kirjakielestä. Toisaalta se antaa myös viitteitä siitä, millaisissa rekistereissä venäläisperäisiä sanoja usein käytetään ja mistä uusiakin etymologioita olisi varmasti vielä löydettävissä (vrt. Leinonen 1992: 76–78).

Epävarmojen etymologioiden lukumäärä on huomattava. Plögerin teoksessa mainittujen noin kolmenkymmenen tapauksen lisäksi SSA mainitsee enemmän tai vähemmän epäillen venäläisperäisen etymologian parillekymmenelle PS:n sanalle (liite 2). Joukossa on taas kansainvälisiä sanoja (*kanalja, palttoo, penaali*) ja enemmän tai vähemmän ekspressiivisiä tai ekspressiiviseen sanastoon sulautuvia sanoja (*kurttu, mättää, pomppa, särpiä, vihta*).

Muita ekspressiivissävyisiä sanoja, joilla on yhteyksiä myös venäjään, ovat *lääppiä* 'varsinkin kömpelöstä lähentelemisestä: hipelöidä, nuoleskella' ja *pälyillä* 'vilkuilla levottomana, peloissaan, arasti, epäluuloisesti, uteliaana, vaanien'. Edellinen on SSA:n mukaan (s.v. *kläämiä*) deskriptiivisperäinen, mutta se voi siitä huolimatta olla yhteydessä venäjän verbiin *lápat'* 'tunnustella, hamuilla; (slangissa) koskea käsillä, tarttua naiseen' (Leinonen 1992: 84). Tämä on samaa kantaa kuin substantiivi *lápa* '(karhun) käpälä, ankkurin haara', johon SSA (s.v. *laappa*) yhdistää mm. verbit *laapata, laapustaa* 'kävellä, laahustaa'. Semanttinen yhteys on ilmeinen (vrt. *koura* ja *kouria, käpälä* ja *käpälöidä*). Jälkimmäisen alkuperä on SSA:n mukaan (s.v. *pälyä*) epäselvä, vaikka se mainitseekin Vahroksen (1963a: 148) etymologian (< *pálit'sa* 'tuijottaa', *pálit' glazá* 'avata silmänsä ammolleen; katsella kiinteästi, tollottaa, tuijottaa').

### 2.3.2 Murteet

Tässä alaluvussa tarkastelen venäläisperäisiä sanoja, jotka esiintyvät Suomen murteiden sanakirjan kuudessa ensimmäisessä osassa (hakusanat *a–keynätä*). Sana on tässä määritelty venäjän originaalien perusteella: olen laskenut yhdeksi sanaksi kaikki ne perussanat ja johdokset, jotka voidaan palauttaa samaan venäjän sanaan. Koska samasta originaalista voi olla peräisin useita äänteellisesti ja merkitykseltäänkin erilaisia sanoja, olen valinnut yhden niistä hakusanaksi, jonka esitän sekä tässä luvussa että liitteessä 3 lihavoituna, ja nimitän muita varianteiksi. Eri varianttien jäljille pääsee liitteessä 3 esitettyjen SMS:n hakusanojen avulla (esimerkiksi sanan **aatu** eri variantit on esitetty SMS:ssa s.v. *aatu, aatuimet* ja *aatumii*). Näin määriteltynä kyseisellä aakkosvälillä on 240 varmasti venäläisperäistä sanaa, jotka on esitetty liitteessä 3. Luettelo tuskin on kattava. Sen lopussa olen maininnut 13 sanaa, jotka voivat olla venäläisperäisiä, mutta joille en ole löytänyt varmaa originaalia.

Kyseisellä aakkosvälillä epävarmoja venäläisetymologioita on SSA:ssa viisi: *astuva* 'aes, hara, karhi', *kaattuva* '(lampaan)nahoista valmistettu peite, vällyt', *karpio* 'tilavuusmitta', *kasari* ja *kesseli* '(päre)kori, koppa; (tuohi)kontti'. Lisäksi

SKES:ssa on esitetty epävarma venäläinen etymologia sanalle *kaappuna'* (väliaikainen, pieni) viljan säilytyskeko'. Epävarmoina on pidettävä myös sanoja *hauki*, *hirsi* ja *ies*, jotka edellyttäisivät kantaslaavin rekonstruktioitasoa. Näitä epävarmoja tapauksia en tässä luvussa käsittele.

Oman ryhmänsä muodostavat kansainväliset sanat, jotka voivat olla suomen murteissa lainaa yhtä lailla esimerkiksi ruotsista tai saksasta kuin venäjistäkin: *familja* 'perhe, joukko', *fapriikki* 'tehdas', *futraali* 'kotelo, suojus', *harmoni*, *jaala*, *juhti* 'valmiiksi parkittu nahka', *kanalja*, *kartohveli* 'peruna' ja *kasarmi*. Näitäkään en ole laskenut mukaan, vaikka ne ovat todennäköisesti ainakin itäisissä murteissa venäläisperäisiä. Aivan varmasti venäjistä on lainattu *harmoni*-sanana *g-* ja *k-* alkuiset variantit (*garman* ~ *garmonni* ~ *garmooni* ~ *karmoni* ~ *karmooni* ~ *garmoška* ~ *karmantka* ~ *karmontka*), samoin *kartohveli* 'peruna' -sanana (vrt. ven. *kartófel'*, saks. *Kartoffel*) lukuisista varianteista ainakin *kartoska* ja *kartohka* ~ *kartohku* (< ven. *kartoška*, murt. *kartovka*). Kaikissa tapauksissa rajanveto ei kuitenkaan näidenkään sanojen osalta ole mahdollista, joten ne on jätetty tarkastelun ulkopuolelle.

Aineiston sanojen levikeistä saa yleiskuvan melko vaivattomasti SMS:n perusteella. Siinä levikki on esitetty joko luettelemalla artikkelin alussa alueita ja niiden osia tai luettelemalla esimerkkien lomassa kaikki pitäjät, joista on tietoja (SMS I: X). Nimitän edellistä tapaa aluelevikiksi, jälkimmäistä pitäjittäiseksi levikiksi. Silloin kun levikki on esitetty pitäjittäin, mainintoja ei yleensä ole kovin monesta pitäjästä eikä monelta eri alueelta. Niinpä nämäkin sanat voidaan jakaa karkeasti alueennimiä käyttäen levikkiryhmiin, kunhan muistetaan, että sanaa ei välttämättä tunneta koko murrealueella. Levikkiryhmät ovat seuraavat:

Inkeriläis-karjalaiset sanat. Tietoja vain Inkeristä tai Karjalasta (SMS:ssa alueet KarE-K-P Ink). Tähän ryhmään kuuluu noin puolet koko aineistosta. Näistäkin hieman yli puolet on tunnettu vielä suppeammalla alueella, Inkerissä ja Etelä- tai Keski-Karjalan eteläosassa.

Keski- ja pohjoiskarjalaiset sanat. Näiden sanojen ydinalue on Keski- ja Pohjois-Karjalassa, mutta tietoja voi olla myös Etelä- tai Pohjois-Savon itäosista, Kainuusta tai Peräpohjolasta. Oman ryhmänsä muodostavat pelkästään Pohjois-Karjalassa tunnetut sanat.

Laajemmin itämurteiset sanat. Tietoja Inkerin, Karjalan ja Savon lisäksi myös Keski-Suomesta, Kainuusta tai Vermlannista. Joukossa on myös sanoja, joista on yksittäistietoja sieltä täältä itämurteiden alueelta.

Itä- ja pohjalaismurteiset sanat. Tietoja yleensä koko Karjalasta, Savosta ja Kainuusta, mutta lisäksi myös osin Keski-Suomesta ja pohjalaismurteista, ei kuitenkaan Etelä-Pohjanmaalta.

Karjalais-savolais-kaakkoishämäläiset sanat. Tietoja Karjalasta, Savosta, Kymenlaaksosta ja Kaakkois-Hämeestä. Joukossa on myös sanoja, joista on yksittäistietoja pelkästään Kymenlaaksosta tai Kaakkois-Hämeestä.

Laajalevikkiset sanat. Tunnetaan suurimmassa osassa murrealueita: itämurteiden alueen lisäksi laajalti sekä hämäläis- että pohjalaismurteiden alueella, jotkin lounaismurteissa asti.

Hajalevikkiset sanat. Tietoja eri murrealueilta tai pitäjistä sieltä täältä sekä itä- että länsimurteiden puolelta.

Kaikille aineistoni sanoille ei voi määrittää levikkiä SMS:n perusteella. Ensinnäkin viiden sanan yhteydessä on maininta, että sana on ainakin osaksi murteissa uudehko tai kirjallinen: **apea**, **hotsia**, **kanava**, **kapakka** ja **kasku**. Niiden levikkitiedoista ei siis voi luotettavasti määritellä, missä määrin sana on tietyllä alueella kansankielinen. Toiseksi aineistossa on kymmenen sanaa, joiden äänteellinen variaatio on sellainen, että huomattava osa varianteista on todennäköisesti käsitelty aakkosvälin (*a-keynätä*) ulkopuolella. Nämä sanat ovat:

**atva** 'ohjepuomi tukinuitossa; seiväs, paalu' (~ *otva*), **föklä** 'punajuuri' (~ *vöklä*), **harsniekka** 'karjan (tavallisesti nautakarjan) ostaja' (~ *parisniekka*), **horkkatupakka** (~ *mahorkka*), **hovatta** 'pitkävartinen rautahaarukka, jolla nosteltiin ruokaruukkuja uunista' (~ *uhvatta*), **isvossikka** 'vuokra-ajuri' (~ *vossikka*), **jelentkat** 'matalat, pitkälavaiset puupyöräkärret' (~ *telekat*), **jenka** 'raha' (~ *tenka*), **juhmuri** 'puunuija' (~ *suhmuri*) ja **jökötti** 'kerman, tervan ja pikiöljyn seoksesta, jota käytetään iholääkkeenä; yskänroh-dosta; väkevästä kahvista' (~ *tökötti*; ks. lukua 8).

Täsmällistä levikkiä venäläisperäisille sanoille ei voi määrittää myöskään silloin, kun ne sekoittuvat jotain muuta alkuperää oleviin sanoihin. Aineistossani tällaisia sanoja on 19: **arsina**, **holotna**, **hotka**<sup>1</sup>, **hotu**, **huja**, **hurttu**, **hutoi**, **jepiä**, **juntta**, **jässikkä**, **kalkkala**, **kanttui**, **karsta**, **kassara**, **kasseli**, **kasukka**, **kastari**<sup>2</sup>, **kauhtana** ja **kelja**. Jotkut näistä sanoista ovat levikiltään laaja-alaisia: laajalti itämurteiden ulkopuolella on tunnettu **hurttu**, **hutoi**, **jepiä**, **jässikkä** ja **kassara**. Enimmissä tapauksissa venäläisperäinen sana on sekä äänteellisesti että semanttisesti lähellä ekspressiivisiä sanoja, kuten **hotka**<sup>1</sup> (ks. lukua 5) ja **kalkkala** (ks. lukua 6).

**Karsta** on merkityksessä 'syyhytauti, ihottuma' ilmeinen venäläislaina, mutta merkityksessä 'palanut, hiiltynyt osa' se voi olla yhteydessä sanaan *karsi*, joka on etymologisesti eri lähtöä (SSA s.v. *karsi*, *karsta*<sup>1</sup>). **Kastari**<sup>2</sup> '(ruis)kattara, viljaluste (etenkin rukiissa kasvava rikkaruoho)' on sekin selvä venäläislaina, mutta samassa merkityksessä (myös 'juolavehna, nurminata') tunnetaan myös *kattara* ~ *kattari*, jolle on esitetty germaaninen etymologia (SSA s.v. *kastari*<sup>2</sup>, *kattara*).

### 2.3.2.1 Inkeriläis-karjalaiset sanat

Inkeriläis-karjalaiset sanat ovat tyypillisimmillään nuoria kulttuurilainoja, jotka kuvastavat venäjänkielisen Pietarin suurkaupungin ja suomenkielisen maaseudun välisiä vilkkaita kauppasuhteita. Joukossa on jalkineiden, vaatteiden ja tekstiilien, erilaisten "ylellisyystarvikkeiden", työkalujen ja puutarhakasvien nimityksiä sekä mittayksiköitä ja rahan ja kaupankäyntiin liittyviä sanoja:

**astassi** 'Venäjältä tuotetuista, yhdellä lestillä tehdyistä tasakärkisistä jalkineista', **kamassi** 'varrellinen nahkakenkä', **kaplukka** 'kengän korko, kanta'; **kalihvee** 'saapashousut', **kalstukki** 'kravatti', **kassintka** 'neulottu tai virkattu naisten huivi', **kastjuma** 'miesten takki tai puku', **kepka** 'miesten lippalakki'; **kaattere** 'naisen pukuun kuuluva, vyöhön kiinnitettävä pitkä koristeliina'; **apotsikka** 'verhoilija', **gaarasta** 'villainen ostonauha, jota käytettiin esim. hameenhelmassa koristeena'; **isuma** 'rusina', **jolkka** 'joulukuusi', **kaanjavoinen** 'hienosta (kesä)täkistä', **kartsitsa** 'sinappi'; **anspukka** 'vääntökanki', **atvörka** 'ruuvimeisseli', **fukantka** 'pitkähöylä', **kaluna** 'iso kirves'; **akurtsi** 'kurkku', **jaaplakka** 'omena', **kapusta**<sup>2</sup> 'kaali'; **alttina** '3:n, 20:n tai 25:n kopeekan rahasta', **arsintka** 'arsinan pituinen halko', **imenja** 'omaisuus; maatila', **kantrakka** 'sopimus', **kastuska** 'vetomitta: puoli vaterkkaa, kahvikupillinen'.

Silmiinpistävän paljon on liikenteeseen, hevosiin ja hevospeleihin liittyviä sanoja:

**kataida** 'käydä laskiaisajelulla', **katata** 'tasoittaa (tietä)'; **jampsikka** 'ajuri, postinajaja'; **kaleskat** 'isot, nelipyöräiset (kuomulliset) ajelurattaat', **karappaska** 'kaksipyöräiset kärryt, kiesit', **karetti** 'vaunut', **katska** 'nelipyöräiset linjaalirattaat'; **arkkana** '(hevosen) kaulain', **atska** 'silmälappu hevosen suitsissa', **kaara** 'tietynvärisestä hevosesta: voikko, ruskeanharmaa', **kantka** 'huonosta, laihasta eläimestä, etenkin hevosesta: kaakki, kanttura'.

Toisaalta monet inkeriläis-karjalaiset sanat ovat sellaisia, että niiden ei voi ajatella lainautuneen tarkoitteensa mukana, kuten **kaatina** 'harmi, kiusa', **kaaru** 'katku, käry', **kalakoida** 'puhella, rupertella' ja **karisnavoinen** 'ruskea'. Varsin usein ne kuvaavat ihmisen henkisiä tai fyysisiä ominaisuuksia tai sosiaalista asemaa:

**haahhali** 'nuoresta ja veiterästä pojasta; haukkumasanana miniästä, huolimattomasti pukeutuneesta ihmisestä', **hvastuniekka** 'kerskaaja', **kalekka** 'rammasta ihmisestä'; **atsainoi** 'uhkarohkea tms.', **hiitra** 'ovela, viekas; taitava, täsmällinen, tarkka; saita, kitsas', **hotniekka** 'halukas, innokas; ahne, perso'; **holostoi** 'kiertolainen, kulkuri; itsellisestä; naimattomasta (nuoresta) miehestä', **hosaikka** 'vaimo', **hosain** 'isäntä'.

Voimakkaasta venäjän vaikutuksesta kertovat konjunktio- ja partikkelilainat ja huudahdukset, jotka pohjautuvat venäjän pronomineihin:

**a** 'kas, no; mutta', **ak** ~ *aka* ~ *ako* 'ehkä, jospa, mutta, jos, entäpä; kylläpä', **attoo** 'muutoin, muussa tapauksessa', **hos** 'vaikka, jos', **i** 'ja, sekä'; **ekkai** 'interjektion tapaan osoittamassa hämmästyttä, ihmettelyä, kummastusta', **ettatiela** 'erikoinen, vaikea asia', **kakoi** 'mitä?' (laajalevikkisempi sen sijaan on **ahtii**, ks. alalukua 2.3.2.3).

Inkeriläis-karjalaisista sanoista erottuu vielä suppealevikkisempi ryhmä: sanat, jotka on tunnettu vain Inkerissä tai Etelä- ja Keski-Karjalan eteläosassa. Tähän ryhmään kuuluu ensinnäkin valtaosa (41 sanaa 50:stä) niistä sanoista, joista on tieto vain yhdestä pitäjästä.

Eniten yksittäisiä tietoja on Inkerin Kalliverestä: edellä on jo mainittu **affitseri**, **atvörka**, **gaarasta**, **kaattere** ja **kamassi**, lisäksi **iimnikka** 'nimipäiväsankari, nimipäivä', **kaasitsa** 'liemiruoka, velli', **kalantka**<sup>1</sup> 'kamarin uuni' ja **karavuulssikka** 'tukkilautan yövahti'. Etelä-Karjalan Kivennavalta on tieto seitsemästä sanasta: **apotsikka**, **atsainoi**, **ettatiela**, **kataida**, **hurmintka** 'putki, jonka kautta ilma virtaa palkeista ahjoon', **kastorkka** 'ulostuslääke' ja **katka** 'tynnyri'. Muita sanoja, jotka on mainittu vain yhden pitäjän tiedonannoissa: **karisnavoinen** (Tuut), **kastuska** (UusVI), **ikoni** (*ikkoona*, HieM), **ilja** 'ukkonen' (Kup), **jetakoittain** 'henkilöluvun mukaan' (Tyrö) ja **kasanska** 'eräs ortodoksinen juhla' (Mol).

Toisaalta on myös sanoja, jotka on tunnettu useammassa pitäjässä:

**ak**, **attoo**, **fukantka**, **isuma**, **jampsikka**, **karetti**, **katska**, **akuserkka** 'kättilö', **atavoida** 'epäröidä, arvella, aprikoida; hamuilla, haparoida', **hiisa** 'lato, vaja', **horkka** 'hilleri', **jaalikka** 'huvivene', **jaati** 'myrkky' ja **karopka** 'pieni laatikko, rasia'; aluelevikki on mm. sanoilla **akurtsi**, **hotniekka**, **i**, **jolkka**, **kalstukki**, **karappaska** ja **karassi** 'ruutana'.

Inkerissä ja laajemmalla alueella Etelä- ja Keski-Karjalassa tunnetaan mm. **arkkana**, **hiitra**, **kakunassi** 'jokin (venäläisperäinen) tanssi; katrilli', **kalintka**

'isossa portissa tai sen vieressä oleva pikkuportti' ja **kanatti** 'vahva köysi, varppi'. Pohjois-Karjalastakin on tietoja sanoista **a**, **holostoi**, **hos**, **hartsoona** '(venäläinen) majatalo, ruokala, kahvila', **ikraida** 'ilakoida, pitää lystiä; laskea leikkiä; ilveillä' ~ *ikru* 'kujeilu, ilveily' ~ *ikruska* 'soittopeli' ja **kaassa** '(ryyneistä keitetty) puuro t. velli'.

Joillakin sanoilla on levikki Karjalassa, mutta ei Inkerissä. **Jaaplakka**, **kalakoida** ja **jaama**<sup>2</sup> 'kuoppa, kaivanto, oja, syväne', tunnetaan vain Etelä- ja Keski-Karjalassa. **Ampari** 'aitta, varastohuone, makasiini' tunnetaan koko Karjalassa ja siitä on erillinen tieto myös Kuhmosta, mutta Inkeristä ei ole mainintoja.

Mielenkiintoinen, kaksijakoinen levikki on sanoilla **kaaru** ja **kaplukka**, joista on mainintoja sekä Pohjois-Karjalasta (jälkimmäinen tunnetaan myös Keski-Karjalan pohjoisosassa) että Inkeristä, mutta ei Etelä-Karjalasta. Ne ovat todennäköisesti lainautuneet erikseen kummallekin taholle. Aivan varmasti erillisiä lainoja ovat **ekkai** (Säkk Kive Rautu Lempa) ja *jekoi* 'pienestä miehestä' (Kiih). Ne on kuitenkin tässä laskettu yhdeksi sanaksi, koska kummankin lähtökohta on venäjän *ékij* (murt. *ékoi*); Kiihtelysvaaran tieto on ilmeinen laina karjalan kielestä (< *jekoi*, *jekoi(n)lammas*, *jekoinmereši* 'lievä kirosana', KKSK).

Neljällä sanalla, jotka liittyvät vesillä liikkumiseen, on suppea levikki Suomenlahden tai Laatokan rannalla. **Hapari** 'haaksirikkoutuneesta laivasta rannalle ajautunut tai otettu tavara' on tunnettu Etelä-Karjalan rannikolla ja saarilla, ja samantapainen levikki on verbillä **kalavoida** ~ *kalania* 'kuljettaa venettä liikuttamalla airoa edestakaisin veneen perässä' (Vehk Lava Seis VirL). **Kaljotan** 'jokin kaksimastoinen purjealus' levikki kattaa Laatokan rannikon "välillä Hii-Imp", lisäksi siitä on erillistiedot Vehkalahdelta ja Sakkolasta. **Kaavina** 'satama-allas; lahti, lahdelma' on tunnettu lähinnä Etelä-Karjalan rannikolla ja saarilla, mutta siitä on tieto myös Vehkalahdelta, Sulkavalta ja Leppävirralta. Muita saman aihepiirin sanoja ovat **jaalikka** (yksittäistiedot Kurkijoelta ja Kalliverestä) ja itä- ja pohjalaismurteinen **jaakkari** (ks. alalukua 2.3.2.4); purjehdussanastosta myös Ruoppila 1985.

Vielä inkeriläis-karjalaisiksi voidaan lukea vain yhdestä pitäjistä mainitut **anspukka** (LumV), **haaleri** 'perunarutto' (HeiJ) ja **kakkuna** 'hihhuli, lahkolainen' (SavT) sekä kymmenkunta sanaa, joista on tietoja muutamista pitäjistä: esimerkiksi **alttina**, **hosain** 'isäntä', **hotavoi** 'köysi, jonka avulla vedettiin verkkoa jään alla' ~ *hotavoinaan* 'valtoimenaan, vapaasti' (tässäkin varmasti kaksi erillistä lainaa), **kantvorkka** 'hellanrengas' ja **kapusta**<sup>2</sup> 'kaali'.

### 2.3.2.2 Keski- ja pohjoiskarjalaiset sanat

Melko selvästi omaksi ryhmäkseen erottuvat sanat, joiden levikin ydinalue on Keski- ja Pohjois-Karjalassa. Etelä-Karjalassa ja Inkerissä niitä ei tunneta, mutta niistä voi olla tietoja Etelä- ja Pohjois-Savon itäosista tai Kainuusta. Tällainen karjalan kielen alueeseen liittyvä levikki antaa hyvän syyn olettaa, että sanoja ei ole lainattu suoraan venäjältä, vaan ne ovat tulleet suomen murteisiin karjalan kielen välityksellä.

Pelkästään keski- ja pohjoiskarjalaisia ovat esimerkiksi **antsikka** 'pula,

pulma, kiipeli', **elehvä** 'puukuppien koristeluun käytetty väri' ja **haparssina** ~ *kaparssina* 'ylimitta, -määrä, kaupanpäällinen'. Sanoista **hartsuva** 'savotan ruokailu- ja majapaikka sekä ruokavarasto' ja **jaama**<sup>1</sup> 'salotaival, polku tai tie' on tietoja myös Kainuusta. Etelä-Savon itäosaan ovat levinneet **ismen** 'huono tapa, oikku, vika; kuje, kolttonen; hiukkanen' ja **kantohka** ~ *kantokka* 'kivien t. hirsien vääntövipu' ~ *kantakka* 'tukkihaka'. Yksittäistietoja laajemmalla alueella on sanoista **astalo** 'tilapäinen lyömäase, kepakko, kalikka; työväline' ja **kapli** ~ *kaple* ~ *kaplin* ~ *kaplotin* 'kavahöylä'.

Ainoastaan Pohjois-Karjalassa tunnetaan **kammi** 'rahi, jakkara' ja **kattia** 'kovasta (reen, tukkien) vetämisestä tai työntämisestä'. Lisäksi **istinä** 'pysyvä, vakituinen; erittäin, todella' tunnetaan myös Kuhmossa ja Kittilässä. Yksittäistietoja Pohjois-Karjalasta on sanoista **anheli** 'tottelemattomasta ihmisestä, riiviöstä' (PieJ), **aproska** 'puuha, tehtävä' (Ilo), **kalikka** 'kerjäläinen' (Kite) ja **kaltsa** 'uittopuomi' (PieJ).

Se, että neljä keski- ja pohjoiskarjalaista sanaa (**hartsuva**, **kaltsa**, **kantohka** ja **kattia**) liittyy metsä- ja uittotöihin, on ymmärrettävää alueen luonnon ja elinkeinorakenteen perusteella. Karjalais-inkeriläisissä sanoissa ei tähän aihepiiriin liittyviä ole.

### 2.3.2.3 Laajemmin itämurteiset sanat

Tähän ryhmään luettavat sanat eivät muodosta yhtenäistä kokonaisuutta, vaan joukossa on sekä laaja-alaisia sanoja että sellaisia, joista on yksittäisiä tai hajanaisia tietoja eri puolilta itämurteiden aluetta.

Laaja-alaisia, koko Karjalassa ja Savossa tunnettuja, ovat **kaatiot** 'jalkojen yhtymäkohta, reisien väli; haarat; lanteet; (alus)housut' ~ *kaateida* 'pukeutua, sonnustautua', joka on levinnyt myös Keski-Suomen pohjoisosiin ja Kainuuseen, sekä **kalsu** ~ *kalsokas* ~ *kalsukka* ~ *kalsutin* 'sääre suojuus, säärystin', josta on tietoja myös Vermlannista ja Inkeristä. **Kaatiot** on ruumiinosan nimityksenä epätyypillinen lainasana, ja se onkin lainautunut ainakin osaksi vaatteiden nimenä (etymologiasta ks. SSA). Yleensä ruumiinosien nimet ovat omaperäisiä, joskin suomessa niiden joukossa on myös balttilaisia ja germaanisista lainoja (Kulonen 2001b: 293). Aineistossani vastaavia ovat **huja** 'siitin' ja **kassa** '(naisen) tukka, hiukset'.

Jotkin sanat tunnetaan koko Karjalassa, mutta vain osassa Savoia, kuten **ahtii** ~ *ahtimenii* 'interjektiona ilmaistaessa esim. pahoittelua tai ihastusta' ja **kalteri** 'ulkoeteinen, (avo)kuisti'. Sanalla **hot** on kaksijakoinen levikki: se tunnetaan toisaalta merkityksessä 'jos, vaikka, edes' Inkerissä (erillistiedot Pari Imp PälJ), toisaalta vahvistussanana osassa Kainuuta ja Etelä-Karjalan Kivennavalla. Ainakin Kainuuseen se on tullut karjalan kielen kautta, Inkeriin suoraan venäjältä. Kaikki muut aineistoni konjunktiolainat (**a**, **ak**, **attoo**, **hos**, **i**) tunnetaan vain Inkerissä tai Karjalassa.

Muutamista sanoista on yksittäistietoja sieltä täältä itämurteiden alueelta: **atsinoillaan** 'paikoillaan, sijoillaan, samalla kohtaa', **hootomi** 'kyyti, vauhti', **jorssi** 'kiiski; ongen koukun väkä' ja **jääpenniekka** 'selvittämätön tilanne, epävarma'.



### 2.3.2.4 Itä- ja pohjalaismurteiset sanat

Tähän ryhmään kuuluvat sanat on yleensä tunnettu koko Karjalassa, Savossa ja Kainuussa, minkä lisäksi ne ovat levinneet myös pohjalaismurteisiin (paitsi Etelä-Pohjanmaalle). **Hartsu** 'ruokatavara, (savotan) muona, eväät; yleensä tavaroista, matkatavaroista, törystä; ampumatarvikkeista' tunnetaan Karjalan, Savon ja Kainuun lisäksi Pohjois-Pohjanmaalla, Peräpohjolassa ja Länsipohjassa, **jaakkari** 'aluksen ankkuri' Peräpohjolassa ja Inkerissä, **kasakka** 'tilapäinen apulainen, renki, päiväläinen' Keski-Suomen pohjoisosassa, Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla ja Peräpohjolan itäosassa; lisäksi siitä on hajatietoja merkityksessä 'venäläinen ratsusotilas'.

**Hamutta** 'hevosen olkapäitä suojaavat pehmikkeet' ja **kapusta**<sup>1</sup> ~ *kapuska* 'kauha' ovat laaja-alaisia: ne tunnetaan Karjalan, Savon ja Kainuun lisäksi Keski-Suomessa, Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla, Peräpohjolassa ja Länsipohjassa, **hamutta** lisäksi Inkerissä ja **kapusta**<sup>1</sup> Vermlannissa. Joukkoon voidaan lukea myös **kerettiläinen** 'körttiläinen' ~ *keretti* 'körttiläisyys' josta on tietoja Pohjois-Karjalasta, Savosta, Pohjois-Pohjanmaalta ja Kainuusta (sanan yleiskielinen merkitys 'harha-, vääräoppinen, -uskoinen' on murteissa tuntematon).

Vielä tähän ryhmään voidaan lukea muutama levikiltään ahdasalainen sana: **inoi** 'eto, mokoma, paholainen', josta on joitakin tietoja Kainuusta ja Sallasta, **jeresti** 'tempu, perinnäinen tapa' (Pud SuoS Kuusa) ja **kaatenitsat** (Kuusa KemJ) ~ *katankat* (Pelk) 'huopasaappaat'.

Aihepiiriltään huomiota herättävät uskontoon ja uskomuksiin liittyvät sanat **inoi** sekä **jeresti** (< *jéres* 'harhaoppi, harhausko; kerettiläisyys') ja **kerettiläinen** (< *jeretik*, johdos sanasta *jéres*). Samaa aihepiiriä ovat keski- ja pohjoiskarjalaisiin sanoihin luettavat **anheli** (< *angel* 'enkeli') ja **antsikka** (vrt. venäjän *anči*- alkuisiin 'pirua, antikristusta' merkitseviin sanoihin, joita on käytetty myös voimasanoina.) Alunperin ortodoksiseen uskontoon liittyvästä, mutta merkitykseltään hämärtyneestä sanastosta ovat kirjoittaneet Ruoppila (1954) ja Turunen (1988: 110–113). Karjalais-inkeriläisissäkin sanoissa on tähän aihepiiriin kuuluvia: **ikoni** ja **kasanska** liittyvät suoraan ortodoksiseen uskontoon, **ilja** on alkuaan profeetta Elian kirkkoslaavilainen nimi, ja lahkolaisen nimitys on myös **kakkuna**. Myös Kaakkois-Hämeessä tunnettuja (ks. alalukua 2.3.2.5) uskontoon liittyviä sanoja ovat **aatu** (< *ad* 'helvetti') ja **hospoti** (< *gospód* 'herra, herra Jumala').

### 2.3.2.5 Karjalais-savolais-kaakkoishämäläiset sanat

Karjalais-savolais-kaakkoishämäläiset sanat tunnetaan Kymenlaaksossa ja Kaakkois-Hämeessä, mutta yleensä vain osassa itämurteita, ei esimerkiksi Kainuussa tai Keski-Suomessa. Tähän ryhmään voidaan lukea **halatti** 'leveästä, suuresta vaatekappaleesta: kaapu, viitta, kauhtana tms.' (Kymenlaakso, Karjala ja Inkeri), **hospoti** 'ortodoksien käyttämänä siunauksena tai huudahduksena' (Kaakkois-Häme, Karjala ja Savo, lisäksi yksittäistietoja Pohjois-Pohjanmaalta ja Kainuusta) ja **kauriska** 'jauhoista ja siirapista tehty levymäinen leivonnainen' (Kymenlaakso, Karjala, Savo ja Inkeri.) **Kansukka** ~ *kantsakka* ~ *kantsukka* 'iso vitsa, ruoska; karahka; puunjuurakon kappale' on tunnettu lähinnä Kaakkois-Hämeessä,

joskin siitä on joitakin tietoja myös Karjalasta ja Savosta.

Enemmän on sanoja, joista on yksittäisiä tietoja Kymenlaakson tai Kaakkois-Hämeen pitäjistä: mm. **aatu** ~ *aatuimet* ~ *aatumi*, **furaasi** 'lehmien rehu' ~ *uuratsu* 'tarveaine', **hostrokupsit** 'pinsetit tms.', **karavuuli** 'vartio, vahdinpito' ~ *karavuulia* 'vartioida, vahtia' ja **kasia** ~ *kasinoida* ~ *kasivoida* 'jutella, keskustella, tarinoida; pohtia, miettiä'.

### 2.3.2.6 Laajalevikkiset sanat

**Aprakka** 'tavallisesti muuna kuin rahana ansaittu palkka tai (pyynnöstä) saatu lahja; hyvä, runsas ateria, eväs; saalis' on levinnyt laajalti sekä hämäläis- että pohjalaismurteisiin. Se tunnetaan Karjalan, Savon ja Inkerin lisäksi Pohjois- ja Kaakkois-Hämeessä, Kymenlaaksossa, Keski-Suomessa ja Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla. **Jarmakka** 'miehen pitkä, väljä sarkatakki tai viitta' tunnetaan Karjalan, Savon ja Inkerin lisäksi Kainuussa, Kymenlaaksossa ja Etelä-Satakunnassa.

Vielä laaja-alaisempia sanoja ovat **atrain**, **katiska** ja **kallita** ja **akkuna** (~ *ikkuna*). Niistä **akkuna** ~ *ikkuna* on ainoa, jota voi sanoa yleissuomalaiseksi: sana on tunnettu kaikilla murrealueilla Inkeriä ja Vermlantia myöten. **Katiska** ja **kallita** ovat tuntemattomia Inkerissä ja Vermlannissa ja osassa Varsinais-Suomea. **Atrain** on tuntematon Varsinais-Suomessa ja Länsi-Satakunnassa, Etelä-Pohjanmaalla, Peräpohjolassa, Länsipohjassa ja Vermlannissa.

### 2.3.2.7 Hajalevikkiset sanat

Joidenkin sanojen levikki on sillä tavalla hajanainen, että niistä on eniten tietoja itämurteista – yleensä Etelä-Karjalasta –, mutta ne on tunnettu joillain alueilla myös länsimurteiden puolella. Esimerkiksi sanasta **aporkka** 'matala kenkä, puolikenkä, saapas; (vanhan) saappaan varreton terä; huonosta, epäsovivasta jalkineesta; jalka' on tietoja osasta Karjalaa ja Inkeriä, Etelä-Savon länsiosasta, pohjoisesta Keski-Suomesta ja Kaakkois-Hämeen pohjoisosasta; lisäksi siitä on yksittäistietoja Varsinais-Suomea myöten. Vastaavanlainen hajalevikki on sanoilla **katsaveikka** '(miesten pitkä tai naisten lanteille ulottuva) poimuhelmainen päällystakki', **kalekuori** 'eräs tehdastekoinen (vaalea) palttinakangas, sertinki' ja **kenetti** 'puute, pula, harmi, vastus' ~ *olla kenetissä* 'seurassa, kimpussa, vallassa'. Viimeksi mainittu on tunnettu toisaalta Etelä-Karjalassa ja Kymenlaaksossa, toisaalta Keski-Pohjanmaalla. **Kassa** '(naisen) tukka, hiukset; (hius)palmikko; nuttura' ~ *kassapää* 'pörröpää, takkutukka' on tunnettu Inkerissä ja Keski-Karjalassa, mutta siitä on tietoja myös Raumalta ja Nakkilasta; lisäksi sanasta *kassakas* 'nuttura' on tieto Loimaalta ja *kassale* 'pitkästä ja kiharasta tukasta' Orivedeltä.

Hyvin erikoinen levikkikuvaltaan on **kastari** 'kirkon kellotapuli', josta on joitakin tietoja Varsinais-Suomesta, Kaakkois-Hämeestä, Kymenlaaksosta ja "liepeiltä"; lisäksi merkityksessä '(perä)kajuutta' siitä on erillistiedot Teiskosta ja Lavansaarelta. Se on aineistoni ainoa sana, jonka levikkialue on lähes kokonaan länsimurteiden puolella. Vielä SKES pitää sanan venäläisperäisyyttä epävarmana,

mutta SSA ei enää varauksia esitä.

Yksittäistietoja sieltä täältä eri pitäjistä on muun muassa seuraavista sanoista:

**arkangeli** 'itäkarjalaisten kulkukauppiaan kotiseudusta, epämääräisestä etäisestä seudusta; laukkukauppiaasta', **balalajikka**, **bobrikov** 'ylpeästä, ilkeästä, puheliaasta miehestä; voimasana; mustat nahkateräiset huopasaappaat', **bolsevikki** 'eri jalkineista', **harasoo**, **iivana**, **jefreettari** 'korpraali (entisessä Suomen sotaväessä ja Venäjän armeijassa); päällysmies, määrällijä' ja **kasanski** 'pieni (kaarevakeulainen) ajelureki'.

Hajalevikkisissä sanoissa on samantapaisia kulttuurilainoja kuin karjalaisinkeriläisissäkin: jalkineiden (**aporkka**, osittain myös **bobrikov** ja **bolsevikki**), vaatteiden (**katsaveikka**), tekstiilien (**kalekuori**) ja hevospelien (**kasanski**) nimityksiä. Ne ovat tyypillisiä kauppatavaroita, joiden nimitykset ovat levinneet tarkoitteidensa mukana. Silmiinpistäviä ovat venäläisiin erisnimiin viittaavat **arkangeli**, **bobrikov**, **iivana** ja **kasanski** ("kazanilainen"). Niiden lisäksi karjalaisinkeriläisissä sanoissa on kolme erisnimiin perustuvaa: **ilja** ja **kasanska**, jotka ovat alun perin uskonnollisia, sekä **astassi**, jonka taustalla on kaupungin nimi *Ostaškovo* (Ojanen 1987: 402).

### 2.3.2.8 Venäläisperäisen sanaston määrä eri murrealueilla

Koska Suomen murteiden sanakirjassa jokaisen sanan levikki on kuvattu, on mahdollista tarkastella numeerisesti, kuinka monta sanaa milläkin murrealueella tunnetaan. Tässä alaluvussa käsittelen sanoja, joille on annettu SMS:ssa aluelevikki tai pitäjittäinen levikki. Ulkopuolelle on siis jätetty seuraavat sanat:

Sanat, jotka sulautuvat ekspressiiviseen tai muuta alkuperää olevaan ainekseen (19 kpl, ks. edeltä).

Sanat, jotka ovat ainakin osaksi murteissa uudehkoja tai kirjallisia (5 kpl, ks. edeltä).

Sanat, joiden esiintymistä huomattava osa on käsitelty aakkosvälin ulkopuolella (10 kpl, ks. edeltä).

Sanat, joiden levikki on kuvattu SMS:ssa niin, että kuvausta ei ole voitu yleistää alue- eikä pitäjittäiseksi levikiksi (10 kpl). Tällaisia ovat esimerkiksi **ismen**, jonka levikinkuvaus on "KarK pohjoispuoli, KarP eteläpuoli, SavE itälaita", ja **kapli** ~ *kaple* ~ *kaplin* ~ *kaplotin*, jossa saman sanan eri varianttien levikitiedot on kuvattu eri sanartikkeleissa eri tavoin. Muita tapauksia ovat **hapari**, **harasoo**, **hotka<sup>2</sup>**, **ikraida**, **kaasna**, **kaavina**, **kaljotta** ja **kassa**.

Yhteensä numeerisessa tarkastelussa on 196 sanaa.

Sanalla on aluelevikki, jos sen levikki on SMS:ssa esitetty luettelemalla alueita tai niiden osia. Usein tällöin luetellaan lisäksi yksittäisiä pitäjiä, mutta niitä ei ole tässä otettu huomioon. Mikäli alueittaiseen luonnehdintaan on lisätty rajoituksia, kuten "tietoja", "joitakin tietoja", "runsaasti", "enemmän" ja "vähemmän", alueet tai niiden osat on otettu mukaan. Jos alueen yhteydessä on käytetty täsmenteitä "paikoin", "osaksi", "-puoli", "-laita" tai "-kulma", kyseistä aluetta ei ole otettu mukaan. Aluelevikki on esitetty 78:lle venäläisperäiselle sanalle. Useimmin (39 sanan yhteydessä) aluelevikissä on mainittu Keski-Karjalan (KarK) eteläosa. Harvimminkin, vain kahden sanan yhteydessä, on mainittu Länsi-Uusimaa (VarU), Länsi-Satakunta (SatL), Etelä-Pohjanmaan (PohE) itä- ja länsiosa ja läntisen Keski-

Suomen (KesL) pohjoisosa.

Koska yksityisiin sanoihin asti menevä tarkastelu voi antaa satunnaisuuksille liikaa painoa, olen jakanut murrealueet eri vyöhykkeisiin, jotka esitetään kartassa 1. Ensimmäiseen vyöhykkeeseen (mainittu vähintään 32 sanan aluelevikin yhteydessä) kuuluvat Inkeri, Keski-Karjala ja Etelä- ja Pohjois-Karjalan eteläosat. Muut Etelä- ja Pohjois-Karjalan osat muodostavat toisen vyöhykkeen (ne on mainittu 22–30 sanan aluelevikissä). Kolmanteen vyöhykkeeseen (12–18 sanaa) kuuluvat Kymenlaakso, Etelä- ja Pohjois-Savo ja Kainuu, neljanteen vyöhykkeeseen (6–10 sanaa) Kaakkois-Häme, pohjoinen ja eteläinen Keski-Suomi, Keski- ja Pohjois-Pohjanmaa, Peräpohjola ja Länsipohja. Viidenteen vyöhykkeeseen (2–5 sanaa) kuuluvat Varsinais-Suomi ja Länsi-Uusimaa (VarP-E-U-Y), Satakunta, Etelä-Pohjanmaa, Pohjois- ja Etelä-Häme, läntinen Keski-Suomi ja Vermlanti.

On muistettava, että sanojen levikit eivät useinkaan noudata alamurteistojen tai edes niiden osien rajoja, ja levikinkuvaus on tässä joutunut monenlaisten yleistysten kohteeksi. Ensiksi sanakirjan toimittaja on yleistänyt eri pitäjistä saadut tiedot aluelevikiksi. Toiseksi olen itse yleistänyt levikinkuvausta hävittämällä sellaiset vivahde-erot kuin ”runsaasti” tai ”joitakin tietoja” ja jättämällä kokonaan huomiotta sellaiset levikitiedot, jotka eivät sovi alamurteistojen ja niiden osien koordinaatistoon. Tämä on todennäköisesti jyrkentänyt alueiden välisiä eroja. Esimerkiksi sanan **katsaveikka** levikinkuvaus SMS:ssa on ”eniten tietoja KarE, joitakin tietoja VarE HämE-K Kym KarK SavE KesP-E, Hat Kite Lep Hai Sod HieM”; lisäksi samaksi sanaksi on laskettava *kassaveikka* ’hauskasta tai kummallisesta hameesta’, josta on yksi tieto Mynämäeltä. Levikki on kuitenkin yleistetty numeerisessa tarkastelussa niin, että mukaan on laskettu alueet VarE HämE-K Kym KarE-K SavE KesP-E.

Kolmanneksi olen vielä yleistänyt levikkialueiden väliset erot jakamalla ne viiteen eri vyöhykkeeseen. Toisenkinlaiseen jakoon olisi voinut päätyä: esim. laskemalla vyöhykerajoja yhdellä sanalla KarE keskiosa (30 sanaa) olisi noussut I vyöhykkeeseen, KesP pohjoisosa (10 sanaa) III vyöhykkeeseen ja HämP-E (5 sanaa) IV vyöhykkeeseen.

Aineisto on kuitenkin suhteellisen laaja (78 sanaa), ja uskon että yleistykset ovat vaikuttaneet tasapuolisesti eri murrealueisiin. Kokonaiskuva on odotuksenmukainen: venäläislainojen määrä kasvaa voimakkaasti kaakkoa kohti. Vyöhykkeet ovat yhtenäisiä ja kulkevat pohjois-eteläsuunnassa. Vyöhykerajat noudattelevat alamurteistojen rajoja: ainoastaan Etelä- ja Pohjois-Karjala jakaantuvat eri vyöhykkeisiin. (Tämä tietysti kertoo siitäkin, missä määrin SMS:n levikkikuvauksissa on yleensä käytetty alamurteistojen osia.) Muutamia yllätyksiäkin on. Koko Keski-Karjalassa ja jopa Pohjois-Karjalan eteläosassa on enemmän venäläislainoja kuin Etelä-Karjalan länsi- ja keskiosassa, vaikka odotuksenmukaista olisi ollut, että ”Vanha Suomi” (murrealuejaossa melko tarkasti Kym KarE-K) olisi erottunut omaksi alueekseen jo 1700-luvulla alkaneen venäjän vaikutuksen takia. Nähtävästi tässä tulevat esiin vielä vanhemmat yhteydet, jotka liittävät Keski- ja Pohjois-Karjalan karjalan kieleen ja ortodoksiseen kulttuuriin. Varsinkin Pohjois-Karjalaan on tullut venäläisiä lainasanoja karjalan kielen välityksellä. Yllättävää on venäläislainojen vähäinen määrä läntisessä Keski-Suomessa ja Vermlannissa, joskin ainakin Vermlannin tietojen vähäisyyden vaikuttaa myös SMS:n ainespohja, sillä metsäsuomen sanastus on jäänyt epätäydelliseksi.

Pitäjittäisen levikin tarkasteluun on otettu sanat, joiden levikki on esitetty pitäjittäin SMS:n esimerkistöissä: tällöin ”esimerkkien lomassa mainitaan myös ne pitäjät, joista on tietoja mutta joista esimerkkiä ei anneta” (SMS I: x). Tarkasteluun ei ole otettu mukaan sanoja, joiden levikki on esitetty ”pisteestä toiseen kulkevien linjojen avulla” (**hotka**<sup>2</sup>: ”tietoja kulmiosta UusVI-Sak-Vuole-ValS-UusVI”) tai muilla vastaavilla luonnehdinnoilla (**kaljotta**: ”Laatokan rannikko välillä Hii–Imp”), vaikka periaatteessa levikin voisikin tällöin määrittää pitäjän tarkkuudella. Pitäjittäinen levikki on esitetty kaikkiaan 118:lle sanalle. Lähes puolet (51 sanaa) on sellaisia, että niistä on tieto vain yhdestä pitäjästä. Toisaalta laajin pitäjittäinen levikki (**aatu** ~ *aatuimet* ~ *aatumi*) käsittää 19 pitäjää. (Tässä olen yhdistänyt SMS:n kolmen eri artikkelin levikkitiedot, koska sanoilla on yhteinen originaali ja jokaisessa artikkelissa on esitetty pitäjittäinen levikki.)

Pitäjittäinen levikki (kartta 2) voi ensi silmäyksellä näyttää varsin erilaiselta kuin aluelevikki, mutta yhtäläisyyksiäkin on. Olen jakanut pitäjät kolmeen asteeseen sillä perusteella, kuinka monen eri sanan levikissä kyseinen pitäjä on mainittu. Ensimmäiseen asteeseen kuuluu kaksitoista pitäjää. Näistä omaa luokkaansa ovat Tuuteri, Kallivere ja Kivennapa, jotka kaikki on mainittu yli 16:n sanan levikkitietojen yhteydessä (Tuut 16, Kive 19, Kall 24). Muut ensimmäisen asteen pitäjät on mainittu 6-10 sanan levikkitiedoissa. Ne kaikki sijoittuvat murrealueille, jotka edellä on luettu aluelevikin tarkastelussa I ja II vyöhykkeeseen, itse asiassa Ilomantsia lukuun ottamatta I vyöhykkeeseen.

Toisen asteen pitäjiä on 18, ja ne on mainittu 3–5 sanan levikeissä. Nekin sijoittuvat enimmäkseen Karjalaan sekä Inkeriin. Lisäksi joukossa on kaksi pitäjää aluelevikin III vyöhykkeeseen kuulualta murrealueelta: Kymi ja Kangasniemi. Länsipohjan Alatornio kuuluu aluelevikissä IV:een ja Pohjois-Hämeen Hattula V:een vyöhykkeeseen.

Kolmannessa asteessa on 91 pitäjää, joista on mainintoja yhdestä tai kahdesta sanasta. Ne eivät enää noudata aluelevikin vyöhykejakoja eikä niillä ole oikeastaan muutenkaan selkeää levikkiä, vaan niitä on sangen sattumanvaraisesti eri murrealueilta. Tässä tuleekin selvästi esiin se osa venäläisperäistä sanastoa, joka jäi aluelevikin yleistysten ulkopuolelle: uudehkot, enemmän arkiseen puhekieleen kuin perinteisiin murteisiin kuuluvat sanat, jotka ovat voineet levitä esimerkiksi kauppatavaroiden mukana tai tulleet sanomalehdistä tai muusta kirjallisesta yhteydestä kansanomaiseen käyttöön. Esimerkkejä näistä sanoista on hajalevikin yhteydessä alaluvussa 2.3.2.7.

Kokonaisuutena pitäjittäinen levikki kuvastaa kuitenkin samaa asiaa kuin aluelevikkikin. Venäläisperäinen sanasto painottuu voimakkaasti Inkeriin ja Karjalaan, ja suurin osa sanoista on levikiltään ahdasalaisia. Sanojen välinen hajonta on suuri, sillä levikit sattuvat usein eri alueille. Aluelevikin tarkastelussa on mukana 78 sanaa, joista enimmilläänkin tunnetaan yhdellä alueella (Etelä-Karjalan eteläosassa) 39. Vastaavasti pitäjittäisen levikin tarkastelussa on 118 sanaa, joista enimmillään tunnetaan yhdessä pitäjässä (Kalliveressä) 24. Luonnollisestikaan tiedonannon puuttuminen ei välttämättä merkitse sitä, että sana olisi kyseisessä pitäjässä tai alueella tuntematon, ja lisäksi aluelevikit ovat voimakkaasti yleistettyjä. Tästä huolimatta karkeana arviona voitaisiin sanoa, että suomen murteiden koko venäläisperäisestä sanastosta tunnetaan maksimissaankin yhdessä pitäjässä vain noin kolmasosa.

## 3 EKSPRESSIIVISISTÄ SANOISTA

### 3.1 Termien määrittelyä

Suomen kielen tutkimuksessa on yleensä puhuttu äänellä kuvaavista tai äänteellisesti motivoituneista sanoista, jotka jaetaan kahteen osaan, onomatopoeetisiin ja deskriptiivisiin. Edellisten katsotaan jäljittelevän (tai kuvaavan) ääntä, jälkimmäiset taas kuvailevat äänteellisesti tarkoitettua, kuten sen herättämää näkövaikutelmaa tai tunnetta. (Esim. Koponen 1998a: 46, Mikone 2002: 20–26 ja niissä mainittu kirjallisuus.) On käytetty myös yhteisnimitystä onomatopo(i)eettis-deskriptiivinen tai deskriptiivis-onomatopo(i)eettinen. Termien käytössä ja määrittelyssä on ollut paljon kirjavuutta (Mikone 2002: 30–34), mikä johtuu ekspressiivisen sanaston määrittelyn ja rajaamisen ongelmista. Onomatopoeettisuus on tarkkarajaisempi käsite kuin deskriptiivisyys, niin että esimerkiksi Mikone (2002: 18) määrittelee jälkimmäisen negaation kautta: deskriptiivinen sana ”ei ole tyyliltään neutraali” ja siltä ”puuttuu ensisijainen äänen kuvaamisen merkitys” (eli se ei ole ”onomatopoeettinen”).

Kansainvälisessä kirjallisuudessa terminologia on kirjavaa, ja samoillakin termeillä voi olla erilaisia painotuksia. Bloomfield (1965 [1933]: 156–157) käyttä nimityksiä *imitative/onomatopoetic* ja *symbolic*, joista jälkimmäinen vastaa lähinnä deskriptiivistä; toisaalta hänellä on myös käsite *intense forms*, joihin hän laskee lisäksi lastenkielen, hellittelynimet ja *nonsense*-muodot. Ullmanin (1962: 84) mukaan äänteellinen motivaatio voi olla ensi- tai toissijaista (*primary, secondary onomatopoeia*). Jako voidaan tulkita niin, että primaarinen viittaa onomatopoeetisiin sanoihin, sekundaarinen taas deskriptiivisiin. (Vrt. kuitenkin Erkki Itkonen 1966: 347–348.) Malkiel (esim. 1990: 43–45, ks. myös 1994: 207) käyttää vastaavasti termejä *primary, secondary phonosymbolism*. Termiä ideofoni (*ideophone*) on käytetty varsinkin Afrikan kielten tutkimuksessa (Childs 1994: 178–179; Voeltz–Kilian–Hatz 2001: 1–3).

Tässä työssä käytän kaksoisnimen onomatopoeettis-deskriptiivinen (tms.) sijasta nimitystä **ekspressiivinen**. Se on kattotermi, joka ei ota kantaa siihen, onko tietty sana onomatopoeettinen tai deskriptiivinen. Pidän sitä hyödyllisenä paitsi

lyhyytensä vuoksi, myös siksi että käytännössä onomatopoeettisten ja deskriptiivisten sanojen välinen rajankäynti ei ole niin ongelmallista kuin esim. Mikone (2002: 18, 111) tuntuu olettavan. Ekspressiiviset sanat eivät ole kategorisesti joko onomatopoeettisia tai deskriptiivisiä, vaan onomatopoeettisuus on yksi ekspressiivisten sanojen piirre, joka erottuu toisissa sanoissa selvempänä kuin toisissa. Myös on ilmeistä, että ekspressiivistä sanastoa ei voi jyrkästi erottaa muusta sanastosta. Onikki-Rantajääskön (2001: 153) mielestä ”deskriptiivisyys on ennemminkin piirre tai dimensio kuin erillinen sanaston luokka”.

Ekspressiivisyys on voitu yhdistää myös affektiivisuuteen ja erottaa terminologisesti deskriptiivisyydestä. Näin esimerkiksi Erkki Itkonen (1966: 204): ”Deskriptiivis-onomatopoeettisten sanojen ekspressiivinen luonne asettaa ne siten ’värittömän’ normaalisanaston rinnalla erikoisasemaan, mutta samaan kategoriaan – affektipitoisten sanojen kanssa.” Eino Koponen määrittelee deskriptiivisyyden foneettis-morfologisesti mutta ekspressiivisyyden pragmaattis-semanticisesti, jolloin se on affektiivisuuden alakäsite. Hänen käsityksensä mukaan kaikki deskriptiiviset sanat eivät siis välttämättä ole ekspressiivisiä eikä päinvastoin, mutta ekspressiiviset sanat ovat aina affektiivisiä. (Koponen 1998a: 47, 49–50.) Koposen jakoa kritisoi Heikki Leskinen (2001: 12), jonka mukaan affektiivisyys on kyllä ekspressiivisille sanoille tyypillistä, mutta sitä on myös muuntyyppisissä leksemeissä. Samalla kannalla on Larjavaara (2002: 448): esimerkiksi sanat *hyi*, *kulta*, *hellanlettas*, *vittu*, *jumalauta* ja *ryssä* ovat affektiivisiä, mutta eivät ekspressiivisiä. Myös tässä työssä pidän affektiivisuuden määritelmällisesti erillään ekspressiivisyydestä.

Koska ekspressiivisiä sanoja on monellakin lailla pidetty poikkeuksellisina, niiden vastakohtana on voitu puhua normaaleista sanoista (esim. Erkki Itkonen 1966: 204, Terho Itkonen 1977: 47). Kun en kuitenkaan halua leimata ekspressiivisiä sanoja epänormaaleiksi, jaan sanaston **neutraaleihin** ja ekspressiivisiin sanoihin. Tässä neutraali on ymmärrettävä suhteessa ekspressiivisyyteen. Neutraaleja ovat siis myös affektiiviset tabusanat ja erilaiset pejoratiiviset nimitykset, mikäli ne eivät ole ekspressiivisiä.

### 3.2 Tutkimuksen ongelmia

Edellä (alaluvussa 1.2) on jo käsitelty niitä ongelmia, joita epäsäännöllinen variaatio on aiheuttanut sanaston tutkijoille ja etymologeille, ja huomattu, että ne liittyvät usein ekspressiiviseen sanastoon. Ekspressiiviseen sanastoon liittyy muitakin ongelmia, minkä takia varsinkin 1900-luvun alkupuolella ekspressiivisten sanojen tutkimus yleensäkin koettiin ongelmalliseksi ja siihen suhtauduttiin epäilevästi tai vähätellen. (Vrt. Malkiel 1990: 6, 9–14; Hinton et al. 1994b:1; Heikki Leskinen 2001: 7–8; Voeltz-Kilian-Hatz 2001: 2; Mikone 2002: 37–42.) Tällainen asenne on jo jäänyt taakse – Eve Mikosen (mt: 37) sanoin ”ennakkoluuloinen suhtautuminen on nykyisin jo pikemminkin poikkeus kuin sääntö” – mutta se löi pitkään leimansa ekspressiivisten sanojen tutkimukseen.

Eräs ekspressiivisiin sanoihin liittyvä ongelma on äännesymboliikka (tai äänneaalailu), kysymys siitä, onko pelkillä äänneillä tai äänneyhdistelmillä

semanttista sisältöä. Kysymys on periaatteellisesti merkittävä, koska jos siihen vastataan myöntävästi, muotoa ja merkitystä ei voida jyrkästi erottaa toisistaan, kuten Saussurelta periytyvä ajatus kielellisen merkin arbitraarisuudesta edellyttäisi. Myös historiallis-vertaileva metodi edellyttää muodon ja merkityksen riippumattomuutta toisistaan.

Äännesymboliikkaa on viime aikoina pyritty määrittelemään ja käsittelemään aiempaa systemaattisemmin. Tunnetuksi on tullut äännesymboliikan typologia, jonka ovat esittäneet Hinton, Nichols ja Ohala (Hinton et al. 1994b: 2–8; ks. myös Pajunen 1997: 478–479, Onikki-Rantajääskö 2001: 154–156; Mikone 2002: 108–111). He jakavat kielelliset ilmaukset äännesymboliikan (*sound symbolism*) suhteen jatkumoon, jonka toisessa päässä ovat sellaiset tahdottomat ilmaukset kuin tuskanhuudot ja nikotus, toisessa päässä täysin arbitraarinen kieli, jossa äänneasun ja merkityksen välillä ei ole suoraa suhdetta. Mitä lähemmäksi arbitraarista päätä tullaan, sitä konventionaalisempia ja kielisidonnaisempia kielelliset ilmaukset ovat. Hinton et al. erottavat toisistaan ruumiillisen (johon edellä mainitut tahdottomat ilmaukset kuuluvat), imitatiivisen, synesteettisen ja konventionaalisen äännesymboliikan. Tämän nelijaon lisäksi he puhuvat myös metalingvistisestä symboliikasta, jossa äänneasun tai intonaatio ilmaisee erilaisia kieliopillisia suhteita, kuten sanan kuulumista tiettyyn sanaluokkaan.

Äännesymboliikan typologiassa imitatiivinen vastaa lähinnä onomatopoeettista, varsinkin luonnonääniä kuvailua (esimerkiksi englannin *bang*, *bow-wow*, *knock*). Jo pitkään on huomiota saanut erilaisten eläinten (kuten käen tai kukon) tai näiden ääntelyjen nimitysten samankaltaisuus useissa erisukuisissa kielissä (esim. Jespersen 1922: 150, 398; Ullman 1962: 86; Anttila 1989: 14–15). Synesteettistä on sellainen vastaavuus esim. vokaalin kvaliteetin ja objektin koon välillä, että kuuloaistimus (sanon äänneasun) vastaa näköaistimusta (objektin koko); vrt. synestesia 'kahteen eri aistiin kuuluminen'. Ilmiöstä on käytetty myös nimeä taajuuskoodi. Esimerkiksi vokaali *i* esiintyy monien eri kielten pienuutta, korkeaa ääntä tai nopeaa, kevyttä liikettä merkitsevissä sanoissa ja vastaavasti erityisesti *u*:lla ilmaistaan suurta kokoa, matalaa ääntä tai hidasta, raskasta liikettä (esim. Jespersen 1922: 402, 1933; Ullman 1962: 87). Konventionaalisella äännesymboliikalla tarkoitetaan sitä, että tietyt foneemit tai varsinkin niiden yhtymät assosioituvat tiettyihin merkityksiin. Varsinkin englanninkielisessä kirjallisuudessa tällaisista äänneistä tai äänneyhtymistä on käytetty termiä fonesteemi. Esimerkiksi *sl*-esiintyy monissa englannin sanoissa, jotka tarkoittavat 'liukkautta' tai 'kaatumista': *slide*, *slip*, *slime*, *slush*, *sludge*, *slough* jne. (Samuels 1972: 46).

Suomen ja muiden itämerensuomalaisten kielten tutkimuksessa äännesymboliikkaa koskeva keskustelu on keskittynyt synesteettiseen ja osin konventionaaliseenkin äännesymboliikkaan. Imitatiivinen äännesymboliikka on jäänyt vähemmälle, joskin viime aikoina imitatiiveja eli onomatopoeettisia interjektioita on tutkinut Juha Leskinen (2001b). Synesteettisen äännesymboliikan piiriin kuuluu suomen ekspressiivisten sanojen ensimmäisen tavun vokaalivaihtelu, jonka on nähty kuvastavan erilaisia merkitysvivahduksia. Tällöin *i* kuvaa tyypillisesti pienuutta, hiljaista ääntä tai nopeaa liikettä; *o* tai *u* suuruutta, voimakasta ääntä tai hidasta liikettä; *ö* on erityisen pejoratiivinen. Ilmiöstä on runsaasti esimerkkejä. (Esimerkiksi Rytönen 1940a: 22–23; Mäger 1959: 523–524; Häkkinen 1983: 17; Heikki Leskinen 1991.) Erityisen selvä on *i*-*o*-vastakohtaisuus ääntä kuvaavissa,



onomatopoeettisissa verbeissä: esimerkiksi Nykysuomen sanakirjan mukaan *kilistä* 'etupäässä metallin (kulkusen tms.) ja lasin äänestä: soida kirkkaasti, kileästi, kilkkua, helistä', mutta *kolista* 'kolkkua, jyskiä'. Lause-esimerkkien mukaan mm. kulkuset, lasit ja jäähileet *kilisevät*, mutta juna, tuoli ja tynnyri *kolisevat*. Vrt. myös *hihittää* 'nauraa hiljaa, pidättyvästi, hykertäen tai kimakasti', *hohottaa* 'nauraa ääneen, täyttä kurkkua, remakasti' ja *höhöttää* 'nauraa leveästi ja äänekkäästi; hirnuu'; lause-esimerkeissä tyttö *hihittää*, isäntä *hohottaa* ja hevonen *hirnuu höhöttää*. Nomineissa vastaava merkitysero on esimerkiksi sanoilla *kikkare* ~ *kikkara* 'pieni kokkare, nokare' ja *kokkare* ~ *kokkara* 'möhkäle, möykky, paakku, nokare' (merkityksenkuvaukset SSA s.v. *kikkara*, *kokkare*).

Konventionaalisen äännesymboliikan (fonesteemien) esiintyminen suomessa tai lähisukukielissä on kyseenalaista, tai ainakaan sitä ei ole systemaattisesti tutkittu. Pisimmälle konventionaalisen äännesymboliikan suuntaan lienee mennyt Ulla-Maija Kulonen, joka esittää artikkelissaan *Eräiden ruumiinosien nimeämisen motivaatiosta* (Kulonen 2001b) useita sanaryhmiä, jonka taustalla on hänen mukaansa "äänteellinen konventio". Hänkään ei tosin väitä, että tietyillä äännteillä olisi itsessään tietty merkitys, vaan kyseessä on "äänneyhdelmä, johon liittyvä semanttinen sisältö on suuntaa-antava, lähinnä mielikuva" (mt: 294). Tällaisia äännteellisiä konventioita ovat mm. *nili-* (*nilkka*, *nilkahtaa* 'nyrjähtää, luiskahtaa', *nilkuttaa* 'ontua', *nilkas* 'liukas', *nila* 'jälsi; lima, kuola', *niljakas*, jne.) ja *lonji-* (*lonkka*, *lonkata* 'ontua', *longoa* 'irrota', *lonkkua*, *lonksua* 'heilua (osin irtonaisena)'). (Mt: 294–296.) Yhteys juuriajatteluun on ilmeinen.

Periaatteessa voitaisiin ajatella, että ekspressiiviset sanat sisältävät piirteitä sekä synesteettisestä että konventionaalisesta äännesymboliikasta: esim. sanaparissa *kikkare* – *kokkare* ensitavun vokaalin kvaliteetti edustaisi synesteettistä, mutta koko sanahahmo *kVkkVre*, tai vielä yleisemmin *kVk(k)VrV*, edustaisi konventionaalista äännesymboliikkaa. Tällöin sitä voitaisiin pitää fonesteemina tai Kulosen termein äännteellisenä konventiona. Mikone (2002: 107) erottaa kuitenkin fonesteemin ja sanahahmon toisistaan: edellisessä on hänen mukaansa kyseessä vain sanan yksittäisten osien samanlaisuudet, jälkimmäisessä rakenteelliset piirteet. Hänen mielestään (mt: 115) esimerkiksi sananalkuiset erilaiset konsonanttiyhtymät eivät niinkään kannata tiettyä merkitystä (eivätkä siis kuulu konventionaaliseen äännesymboliikkaan), vaan ne ovat keino erottaa sanat omaksi (deskriptiiviseksi) luokakseen, joka eroaa neutraalista sanastosta. Toisaalta hänenkin mukaansa (mt: 114) "jonkinlaista kasaumatendenssiä on", esim. *-hmyhtymä* viron *ahnasta* syömistä kuvaavissa verbeissä (*lõhmima*, *pohmima*, *pohmistama*, *puhmima*, *vohmima*, *vuhmima*). Väljemmän fonesteemin käsitteen kannalla on Tiina Onikki-Rantajääskö, mutta hänkään ei termiä käytä sen enempää, koska pitää sitä mahdollisesti harhaanjohtavana (2001: 155–156).

Mielestäni fonesteemien olettaminen siinä mielessä, että niillä olisi myös äännesymbolisesti tietty merkitys, ei tee oikeutta suomen kielen ekspressiivisen sanaston luonteelle eikä auta ymmärtämään sitä kokonaisuutena. Kasautumatendenssi on luontevampaa tulkita deskriptiivisten (ekspressiivisten) sanojen äänne- ja muotorakenteen erityispiirteistä käsin. Korpuspohjaisissa tutkimuksissa onkin useimmiten tyydytty vain esittelemään ekspressiivisille sanoille tyypillisiä äännteitä kvantitatiivisin menetelmin eikä yksittäisten äännteiden merkityksestä ole sanottu mitään ainakaan eksplisiittisesti (esim. Kiviniemi 1971: 23–31; Lehtinen 1979:

264–265; Länsimäki 1987: 259–264; Leskinen 1993).

Koska ekspressiivisissä sanoissa on paljon epäsäännöllistä variaatiota, ne ovat olleet kielihistoriallisesti ongelmallinen tutkimuskohde. 1900-luvun alkupuolen käsityksiä kuvaa Paavo Ravila (1952: 264): “Kuitenkin tiedämme, kuinka suurta kiusaa nämä sanat ovat tuottaneet erityisesti ankaraa nuorgrammaattista metodia noudattaville tutkijoille.” Ravila myös toteaa (ibid.), että ekspressiivisyyttä pidettiin eräänlaisena kielihistoriallisena selityksenä, joka oikeutti jättämään sanan huomiotta. Taustalla on ajatus, että ekspressiivisiä sanoja voi kuka tahansa luoda helposti lisää ikään kuin tyhjästä (“alkusynty”, ks. Mikone 2002: 40–41). Ilmeisesti tästä syystä myös SMSA:n kerääjiä on ajoittain kehoitettu välttämään ekspressiivisiä sanoja (Rytkönen 1940a: 40–41; Tuomi 1989: 13, Mikone 2002: 41). Ekspressiivisiä sanoja väheksyvä asenne tuli esiin myös Ahti Rytkösen *tm*-sanatutkimusta koskevassa debatissa 1940-luvulla (Tainio 1995: 440). Penttilän (1940: 247) mukaan Rytköstä moitittiin siitä, että hän tutki sanastoa, jota ei ollut olemassakaan tai joka oli “mielivaltaisen kielenmuodostelun tulosta, individuaalista, tilapäisluonteista tai ainakin hyvin suppea-alaista”.

Myöhemmin ekspressiivisiin sanoihin ei enää liity tällaista asenteellisuutta, vaan yleensä vain todetaan, että ne ovat suhteellisen nuoria eikä niillä ole vastineita etäsukukielissä (esim. Erkki Itkonen 1966: 80–81, 394, Häkkinen 1985: 103, Kulonen 1996: 25). Tämä on tietenkin sopusoinnussa sen kanssa, että ekspressiivisissä sanoissa on tyypillisesti paljon epäsäännöllistä variaatiota, jolloin niitä on vaikea etymologioda. Toisaalta lähellä on myös ajatus, että ekspressiivisyys tarkoittaa epäsäännöllisyyttä – ja päinvastoin. Esimerkiksi Tapani Lehtinen (1979: 258–259) toteaa kantasanattomia *\*-aiδa*-johdoksia tarkastellessaan, että niiden “ekspressiiviin alkuperään viittaa epäsuorasti jo se, että kaikilta puuttuu varma etäsukukieliin ulottuva etymologia”. Myös Räisänen (1978: 339) mukaan ekspressiivisten johdosten “kantasanattomuus on ilmeisesti tavallisempaa kuin tunneväriltään neutraalien johdosten osalta”. Tämä voi hyvinkin pitää paikkansa, mutta kehäpäätelmän vaara on silti aina olemassa silloin, kun selittämättömyys voi johtua yhtä lailla selitettävästä ilmiöstä kuin selityskeinojen riittämättömyydestäkin. Jos ajatellaan, että ekspressiivisten sanojen historiaa ei tarvitse selittää, silloin hyväksytään ainakin implisiittisesti myöhäiskantasuomalainen alkusynty tai ajatellaan, että taustalla on aina imitatiivinen äännesymboliikka (onomatopoeettinen motivaatio), vaikka se olisikin myöhemmin hämärtynyt.

Oma ongelmansa on, miten esimerkiksi synesteettista äännesymboliikkaa sisältävät sanat (kuten vastakohtaisuus *kikkare* – *kokkare*) ovat syntyneet, jos ne eivät ole alun perin imitatiivisia. Ainakin suomen kielen osalta ilmiö liittyy ekspressiivisessä sanastossa muutenkin yleiseen äännevaihteluun. Kysymys ei ole alkusynnystä, vaan jo kielessä olevien ainesten muuntelusta. Jespersen (1933: 559–560) esittää oletuksen, että esimerkiksi pientä esinettä tai asiaa tarkoittava sana, jossa on sattumalta *i*-äänne, säilyisi kielessä todennäköisemmin kuin jokin muu sana. On käytetty myös käsitettä “latentti äännesymboliikka”: äännesymboliikka ei sinänsä luo sanoja, mutta on olemassa äännesymbolisia tendenssejä, jotka tulevat ilmi, kun sanan säännöllinen kehitys käy sattumalta yksiin niiden kanssa. (Sieberer 1947; Ullman 1962: 86–87; Erkki Itkonen 1966: 349). Vastaavia ajatuksia on myös Malkielilla (1990: 70–71): kieliyhteisö voisi valita kahdesta keskenään kilpailevasta variantista sen, jonka sanahahmo sopii parhaiten yhteen tarkoitteen

kanssa. Samuelsen (1972: 47–48) mukaan fonesteemit ovat voineet syntyä siten, että aluksi vain muutama sana on sattumalta muistuttanut toisiaan, ja sitten äänneasun ja merkityksen vastaavuus on levinnyt laajemmaksi malliksi.

Eräs ekspressiivisiin sanoihin liittyvä ongelmallinen tutkimuskohde on myös kielen synty. Äännesymboliikkaa on pidetty esikielellisenä, kielestä tai kulttuurista riippumattomana (esim. Hinton et al. 1994b: 11; Silverstein 1994: 40). On myös oletettu, että koko kieli on syntynyt luonnon äänien ja muiden akustisten ilmiöiden jäljittelystä, erilaisten tunteiden ilmauksista ja eleisiin liittyvistä äänneistä. Ekspressiivinen sanasto heijastaisi yhä sanaston vanhinta kerrostumaa, aikaa jolloin symbolifunktio ei ollut vielä kehittynyt. (Paul 1960 [1886]: 174–188; Jespersen 1922: 413–443; Penttilä 1922: 83; Ravela 1952: 262–263; Erkki Itkonen 1966: 79–81; Korhonen 1993: 287–288.) Yleensä katsotaan kuitenkin, että kielitieteen keinoin ei ole mahdollista tutkia kielen syntyä, vaan varhaisimpienkin kielirekonstruktoiden taustalla on ajatus täysin kehittyneestä, nykyisiin kieliin verrattavasta kielimuodosta. Suomessa kielen synnyn tutkimuksesta on kuitenkin kirjoittanut Mikko Korhonen (1993: erit. 316, 323–326).

Ekspressiiviseen sanastoon on viime aikoina kiinnitetty melko paljon huomiota. On pidetty kaksi kongressia, johon ovat osallistuneet lähinnä Afrikan, Aasian ja Amerikan alkuperäiskielten tutkijat, mutta joissa on käsitelty myös indoeurooppalaisia ja suomalais-ugrilaisia kieliä (kongressijulkaisut Hinton et al. 1994a; Voeltz – Kilian-Hatz 2001). Myös itämerensuomalaisten kielten ekspressiivisten sanojen tutkijat ovat kokoontuneet (ks. Juha Leskinen 2001a). Suomessa alan tuorein tutkimus on Eve Mikosen väitöskirja *Deskriptiiviset sanat. Määritelmät, muoto ja merkitys* (2002; arvio Larjavaara 2002), jossa pyritään ekspressiivisen sanaston täsmälliseen kuvaukseen ja määrittelyyn; esimerkkisanat ovat lähinnä virosta. Tiina Onikki-Rantajääskön väitöskirjassa (2001; arvio Pajunen 2002), joka käsittelee nykysuomen paikallissijaisia olotilanilmauksia, käsitellään erikseen deskriptiivissävyisiä ilmauksia alaluvussa *Äännemaalailusta* (153–169). Ekspressiiviset sanat ovat siis nykyään täysin hyväksytty tutkimuskohde, mikä ei tietenkään pyyhi pois niiden tutkimukseen liittyviä ongelmia. Varsinkin ekspressiivisten sanojen etymologisesta tutkimuksesta on käyty kiihkeäkin keskustelua (vrt. alalukuun 1.3).

### 3.3 Teoreettisia lähestymistapoja

Suomen kielen ekspressiivistä sanastoa on käsitelty enemmän deskriptiivisessä käytännön kielen kuvauksessa kuin teoreettisesti, ja monet aiheita sivunneet tutkijat ovatkin työskennelleet Suomen murteiden sanakirjan ja sen aineiston keruun parissa. Rytköstäkin on jälkikäteen kritisoitu siitä, että hän ei juuri viitannut kansainväliseen tutkimukseen, mikä saattoi osaltaan vaikuttaa hänen tutkimuksensa saamaan kohtaloon (Anttila 1976: 127; Tainio 1995: 442). Toisaalta 1930-luvulla ekspressiivistä sanastoa teoreettisesti käsitelleet Lauri Hakulinen ja Veikko Ruoppila jäivät hekin yksinäisiksi. Edellinen nojautui väitöskirjassaan Hans Sperberin merkityskenttäteoriaan, jälkimmäinen veti yhteyksiä hahmopsykologiaan.

Jonkinlaisena ekspressiivisen sanaston tutkimuksen synninpäästönä ja vanhojen kiistojen sovitteluna voi pitää Paavo Ravilan artikkelia *Onomatopoeettisten ja deskriptiivisten sanojen asema kielen äännesysteemissä* (1952). Ravila tarkastelee varsinkin ekspressiivisissä sanoissa tavattavia harvinaisia äännteitä ja muitakin epäsäännöllisiä ilmiöitä. Hän arvelee niitä suositun affektisyistä. Kielen äännesysteemille alkuaan vieraat äännteet ovat lähinnä peräisin lainasanoista. Vaikka ekspressiivisiä sanoja ei voikaan selittää kielihistorian avulla, niissä on silti oma säännönmukaisuutensa: monissa sanoissa on jokin vanha ydin, joka kenties voidaan vielä paljastaa huolellisten vertailujen avulla. Ravila korostaa myös eri kielten välisiä yhtäläisyyksiä ja viittaa laajasti sekä ulkomaiseen (mm. Paul, de Saussure, Bloomfield, Jespersen) että kotimaiseen kirjallisuuteen (mm. Hakulinen, Rapola, Virtaranta, Kalima). Lopuksi hän toteaa: ”Affektipitoiset sanat paljastavat eräitä omalaatuisia säännönmukaisuuksia, minkä takia niiden tieteellinen käsitteleminen on täysin mahdollista.”

Ravilan rohkaisusta huolimatta suomen kielen ekspressiivisiin sanoihin alettiin kiinnittää huomiota myös teorian kannalta vasta paljon myöhemmin. 1970-luvulla Raimo Anttila (1976, 1977; ks. myös Mikone 2002: 45–46) käsitteli suomen ekspressiivistä sanastoa semiotiikan kannalta. Hänen kirjoituksensa jäivät helposti semiotiikkaan tarkemmin perehtymättömille etäisiksi, mutta joitain ekspressiivisten sanojen erityispiirteitä ne valaisevat ja niistä voidaan vetää yhteyksiä muuhun ekspressiivisiä sanoja käsittelevään teoriaan.

Eräs perustavanlaatuisista semioottisista prosesseista on valinta. Ensimmäinen valinta (kielellisten merkkien jako) on jako diakriittisten merkkien (fonologia) ja sisällön välillä, toinen on jako kieliopillisten ja leksikaalisten muotojen välillä, ja kolmas on jako ekspressiivisten ja neutraalien muotojen välillä. Kieli voi käyttää samoja keinoja erotellakseen sekä kieliopilliset että ekspressiiviset muodot ”symbolisesta päälinjasta”: esimerkiksi englannin vahvat verbit (*drink – drank – drunk*) ja ekspressiivisten sanojen vokaalivaihtelu (*clink – clank – clunk*). (Anttila 1976: 130; 1977: 33–35; 1989: xi–xii.) Suomessa ainakaan näin selvää vastaavuutta ei ole. Toisaalta on ilmeistä, että ekspressiiviset sanat eroavat neutraalista sanastosta, paitsi merkityksensä, myös morfologis-fonologisten piirteidensä perusteella. Semiotiikan valinta voidaan käsittää jokseenkin samoin kuin Hintonin et al. metalingvistinen symboliikka (vrt. Mikone 2002: 111).

Semiotiikan käsitteet ikoni, indeksi ja symboli ovat tulleet lingvistiikassa yleiseen käyttöön, ja lingvististen merkkien mainitaan olevan yleensä nimenomaan symbolisia, kun taas ekspressiiviset sanat, varsinkin onomatopoeettiset, ovat ikonisia. Anttila huomauttaa, että tämä tekee ekspressiivisten sanojen epäsäännöllisyyden ymmärrettäväksi: koska ekspressiiviset sanat ovat ikoneita, niiden äänneasun ei tarvitse olla sen spesifisempi kuin merkityksenkään. Äänneasu ei kuitenkaan voi olla mitä tahansa, koska myös ekspressiivisillä sanoilla on oma sanahahmonsansa. Sanahahmo on taas alemmalla tasolla oma lakinsa, jota erillisten sanojen tulee noudattaa. Esimerkiksi *kihistä – kähistä – köhistä* -verbien kanoninen hahmo (sanahahmo) on *kVhistA*. Ikonisuus ei tarkoita mekaanista vastaavuutta äänteen ja ilmiön välillä, vaan se on aina abstraktia. Ekspressiivisissä sanoissakin on siis symbolisia aineksia. (Anttila 1976: 130; 1977: 35–36; 1989: xii.)

Toisella tavalla semiotiikan termejä soveltaa Mikone (2002: 129–130), joka

tekee jyrkän eron onomatopoeettisen ja muun ekspressiivisen sanaston välillä. Hänen mukaansa onomatopoeettisilla sanoilla muodon ja tarkoitteen välinen suhde on ikoninen, koska niiden äänneasu kuvaa jotain reaali maailman ääntä. Muilla ekspressiivisillä sanoilla sama suhde on indeksikaalinen: niiden äänneasu ei kuvaa tarkoitetta, vaan osoittaa sanan olevan ekspressiivinen. Ristiriitaa Anttilan ajatuksiin ei välttämättä ole, Anttilan esimerkkiverbithän ovat onomatopoeettisia. Sen sijaan jyrkältä tuntuu Mikosen ajatus, että ”kielellisinä merkkeinä” kaikki ekspressiiviset sanat ovat symboleja. Pitäisin osuvampana Anttilan ajatusta, joko korostaa sanahahmoa (*kVhistA*) ja sen määräävää asemaa erilliseen sanaan (*köhistä*) nähden. Tämän voinee yleistää niin, että sanassa *köhistä* varsinainen symboli on sanahahmo *kVhistA* ja vokaali *ö* on ikoni. Onikki-Rantajääskön (2001: 154) mukaan ekspressiiviset sanastot ovat indeksejä siinä mielessä, että niiden äänneasu viittaa kielijärjestelmän sisäisiin lähekkäisyysuhteisiin. Anttilan esimerkkiverbiä käyttäkseni *köhistä*-verbin äänneasu viittaa (sanahahmon kautta) muihin lähekkäisiin sanoihin, kuten *kihistä*, *kohista* jne.

Kokonaisuudessaan semiotiikan termein on tehty mielenkiintoisia havaintoja ekspressiivisistä sanoista, mutta keskustelua häiritsee käsitteellinen hämäryys ja termien sekava käyttö: Anttila käyttää esimerkiksi termejä ikoni, indeksi ja symboli spesifimmässä merkityksessä kuin Mikone tai Onikki-Rantajääskö. Yhteistä kuitenkin on, että he eivät pidä ekspressiivistä sanastoa ainakaan yksinomaisesti ikonisena.

Semioottisen ja kognitiivisen lähestymistavan välillä on havaittavissa selviä yhtäläisyyksiä (vrt. Leino 1993: 22; Anttila 1981: 16; 1991: erit. 28–31; ”kognitiivisesta kielentutkimuksesta” myös Onikki-Rantajääskö 2001: 29–34). Esimerkiksi edellä Anttilan esittämä suhde sanahahmon (*kVhistA*) ja sanan (*köhistä*) välillä on samantapainen kuin kognitiivisen kielitieteen skeeman ja elaboraation suhde. Kognitiivisessa kieliopissa skeemat ovat yleistyksiä, jotka koskevat konventionaalisia ilmauksia. Skeemojen pohjalta voidaan edelleen elaboroida uusia ilmauksia. (Esim. Taylor 1989: 65–68; Leino 1993: 40–44, 52, 68; niissä mainittu kirjallisuus.) Kognitiivinen kielioppi on ekspressiivisten sanojen kannalta mielenkiintoinen siksi, että se kiinnittää paljon huomiota variaatioon. Leksikaalisten yksiköiden variaatiota (esimerkiksi polysemiaa) kuvataan siten, että yksiköllä on sekä semanttinen että fonologinen napa, jotka kumpikin voidaan analysoida kompleksiseksi kategoriaksi. Kategorioita voidaan tarkastella skemaattisina verkkoina, joissa on solmuja, eli ne kuvataan erilaisten skeemojen elaboraatioina ja näiden välisinä suhteina. (Leino 1993: 44, 104, esimerkkejä mm. 141, 142.) Voitaisiinko siis ajatella, että esim. sanahahmo *kVhistA* olisi fonologinen napa tai skeema, josta sitten elaboroitaisiin *kohista*, *köhistä* jne.? Ja jos semanttinen napa olisi tietynlainen ääni, kuuluisivatko samaan skeemaan myös *kihistä* ja *kuhista*, jotka kuvaavat äänen sijasta näköhavaintoa? Onikki-Rantajääskö (2001: 161–166) esittää runsaasti äännevaihteluserjoja, joille hän antaa ”kattoskeeman” ja tarpeen mukaan ”väliskeemoja”. Esim. kun konkreettiset murremuodot ovat *lätsälleä* ’toinen toisissaan kiinni’, *rätsälleä* ’hajallaan’, *rötsälleä* ’epäkunnossa’ ja *kötsälleä* ’makuullaan’, kattoskeema on [CVtsällään] ja väliskeemat [Cätsällään] (josta elaboroidaan *lätsällään* ja *rätsällään*) ja [Cötsällään] (josta *rötsällään*, *kötsällään*). Eri skeemoissa on otettu huomioon murrelevikki, mutta ei semantiikkaa. Esimerkiksi *nalliillaa(n)* ’pullollaan’, *kurriillaa(n)* ’kiimassa’ ja *räntsiillää(n)* ’rempallaan’ kuuluvat kaikki

samaan kattoskeemaan [CV(C)CCillAA<sub>n</sub>]. Tiukasti morfologisesti rajatussa (paikallissija + possessiivisuffiksi) aineistossa voidaan tehdä näinkin karkeita yleistyksiä, mutta yleensä ekspressiivisessä sanastossa sellainen kattoskeema kuin vaikkapa [CV(C)CCV] tuskin toisi kovinkaan paljon valaisua sanojen välisiin suhteisiin.

Perheyhtäläisyyden käsitettä ekspressiivisen sanaston yhteydessä on käyttänyt Anttila (1977: 30), joka selittää mm. seuraavat (osittaiset) reduplikaatiomuodot perheyhtäläisyydellä: *mullin mallin* (vrt. *mullistaa, malli*), *yllin kyllin* (*yltäkylläinen*), *pitkin poikin* (*pitkä, poikki*). Hän mainitsee perheyhtäläisyyden myös englannin fonesteemiverkoston yhteydessä (mt: 34; vastaava kaavio on myös Mikosella 2002: 106). Mikone käyttää perheyhtäläisyyden käsitettä selittääkseen sanaperheiden yhteenkuuluvuuden: hänellä on sellaisia ontumista kuvaavien viron sanojen ketjuja (mt: 102, taulukoita myös mt: 94–96) kuin *konkama – lonkama – lompama – limpama – liipama – läöpama*. Ketjun eri päät ovat jo äänteellisesti kaukana toisistaan, mutta perheyhtäläisyys sitoo ne toisiinsa välittävien muotojen kautta. Mikone rajaa perheyhtäläisyyden siten, että sanoilla täytyy olla samanlainen merkitys ja sanahahmo; fonesteemiverkostoissa yhteenkuuluvuus ei ole näin tiivistä (mt: 107). Larjavaara kuitenkin huomauttaa arviossaan (2002: 449), että sanaperheitä ei ole kokonaisuudessaan tunnettu yhdessäkään murteessa tai idiolektissa, joten ne ovat abstraktioita, ja tässä mielessä niiden selittäminen perheyhtäläisyydellä on harhaanjohtavaa. Onikki-Rantajääskö (2001: 34–38) selittää vastaavia ilmiöitä analogian avulla eikä käytä perheyhtäläisyyden käsitettä.

Korostaessaan liukuvarajaisia kategorioita ja erilaisia verkkomalleja kognitiivinen kielitiede tulee lähelle niitä käsityksiä, joissa leksikko, varsinkin ekspressiivinen, on esitetty toisiinsa liittyvien sanojen verkkona tai ryhmänä. Esim. Rytkönen puhuu *tm*-sanojen järjestelmästä (1940a: 22), Anttila (1974: 335) yhtäläisyyksien ja erojen kudoksesta, Räisänen (1978: 330) sanarypäistä ja sanaperheistä (jälkimmäinen myös Mikosella 2002: erit. 92), Lehtinen (1979: 246) sanapesyeistä, Koponen (1988: 97, 1998a: 57) verkoista ja Onikki-Rintajääskö (2001) sarjoista; Anttilan (1981: 17) mukaan ”sanat ovat kentän napoja”, ja myös Länsimäki (1975: 276) puhuu kentästä. Äänneasun ja merkityksen vaihtelu on asteittaista, mutta jonkin yhteisen nimittäjän (sanahahmon) avulla voidaan abstrahoida kategoria, jonka piirissä olevat sanat vaikuttavat toisiinsa monin tavoin, vaikka ääripäiden välillä olisi suuriakin eroja.

### 3.4 Ekspressiivisten sanojen ominaispiirteitä

Ekspressiivisiä sanoja on luonnehdittu siten, että ne ovat äänteellisesti motivoituja tai kuvailevat äänteellisesti tarkoitettaan. Käytännössä rajanveto tällaisten subjektiivisten tuntemusten avulla on hankalaa.

”Kenelle lankeaa tuomarin sija jaoiteltaessa kielen sanoja oikeihin ei-deskriptiivisiin ja ei-oikeihin deskriptiivisiin sanoihin?” (Rytkönen 1935: 97.)

“While there would be a fair measure of agreement on the more obvious types of onomatopoeia, such as imitative interjections, the more subtle and more interesting cases will often be a matter of personal opinion; their evaluation will depend on the speaker’s sensitivity, his imagination, his cultural background, and other imponderables.” (Ullman 1962: 89.)

“Se, miten paljon äänneasu todellisuudessa kuvaa tarkoitetta (vaikka ääntäkin, missä yhteydessä äänteellinen motivaatio on selvin), on tulkinnanvarainen kysymys.” (Kulonen 1996: 27.)

Erityistutkimuksissa — on tutkimuksen lähdeaineisto (so. deskriptiiviset sanat) jätetty määrittelemättä eikä niissä myöskään ole viitattu muista lähteistä löytyviin määritelmiin. Muualla esitettyjen määritelmien hyödyntämättä jättäminen on ymmärrettävää, sillä niistä ei löydy johdonmukaisia kriteereitä, joiden perusteella deskriptiiviset sanat olisivat tunnistettavissa. (Mikone 2002: 35.)

On siis tarpeen etsiä objektiivisia keinoja erottaa ekspressiivinen sanasto neutraalista sanastosta. Koponen (1998a: 46) pohtii, erotetaanko ekspressiiviset sanat muusta sanastosta ensisijaisesti merkityksen vai äännestruktuurin perusteella. Hän erottaa terminologisesti toisistaan semanttisin kriteerein (affektiiviset, onomatopoeettiset, ekspressiiviset) ja sananmuodostusopillisin kriteerein (deskriptiiviset) määritellyt sanat. Esimerkiksi sana *laapotin* on ekspressiivinen silloin, kun se merkitsee ‘vanhaa, huonoa jalkinetta’, mutta merkityksessä ‘tietyntyypinen (tuohi)virsu’ se ei ole (mt: 47, 49). Avoimeksi jää, miten rajanveto toimisi käytännössä: kuuluisiko sama sana eri luokkiin esimerkiksi ilmaisuisissa *kengän laapottimet* ja *virsun laapottimet*, tai miten se olisi tulkittava lauseessa *nämä virsut on semmoset laapottimet?* (Vrt. Rytönen 1937: 103.) Joka tapauksessa Koponenkin käyttää termiä (onomatopoeettis-)deskriptiivinen sikermä (mt: 49), joka siis sisältää sekä semanttisen että formaalisen kriteerin.

Mikone (2002) kiistää jyrkästi, että ekspressiiviset sanat (onomatopoeettisia lukuun ottamatta) kuvaisivat äänteellisesti tarkoitettaan. Niissä ei ole hänen mukaansa sen enempää äännesymboliikkaa kuin neutraaleissakaan sanoissa. (Mt: esim. 113–115; Larjavaara 2002: 445.) Poikkeuksena on metalingvistinen äännesymboliikka, joka osoittaa, että sana on ekspressiivinen. Mikone pyrkii erottamaan ekspressiivisen sanaston tunnusmerkkisten piirteiden avulla, ja hänellä on ajatus ekspressiivisten sanojen erityispiirteistä, joita omaperäisessä neutraalissa sanastossa ei esiinny. Vähän myöhemmin hän kuitenkin lieventää väittämänsä niin, että ekspressiivisten sanojen tunnusmerkkinen piirre ”ei ole yleinen tai tavallinen omaperäisessä neutraalissa sanastossa”. (Mt: 67–68.) Mikosen esittämät tunnusmerkkiset piirteet ovat muotoon perustuvia: fonologisia, fonotaktisia ja morfologisia. Niitä kuitenkin tavataan sekä neutraalissa että ekspressiivisessä sanastossa, joskin ne ovat ekspressiivisissä sanoissa yleisempiä, joten rajanvetoa ei pelkästään niiden perusteella voi tehdä. Kyse ei ole tunnusmerkkisyydestä, vaan pikemminkin tendensseistä. Matti Larjavaara kiistääkin perustellusti arviossaan (2002: 445, 446) ajatuksen ekspressiivisten sanojen tunnusmerkkisyydestä tai luokkaindeksisyydestä. Loppujen lopuksi myös Mikone turvautuu työnsä viimeisessä luvussa *Deskriptiivisten sanojen semantiikka* (2002: 117–126) semanttisiin kriteereihin. Jo aiemmin hän on korostanut kielen eri tasojen merkitystä:

”Ekspressiiviset sanat eivät poikkea neutraaleista vain jonkin yksittäisen piirteen tai ominaisuuden puolesta, vaan eroavaisuuksia ryhmien välillä on sanojen ominaisuuksien ja käytön kaikilla tasoilla: fonologiassa, fonotaksissa, morfologiassa, semantiikassa, syntaksissa ja tyyliopissa.” (Mikone 2002: 57.)

Seuraavaksi esitän piirteitä, joita on pidetty suomen tai itämerensuomalaisten kielten ekspressiiviselle sanastolle ominaisina (varsinkin Rytönen 1935, 1937, 1940a; Länsimäki 1987; Mikosella 2002 enimmäkseen esimerkit ovat virosta). Joillekin piirteille löytyy vastineita monista muistakin kielistä, mutta toiset ovat kielisidonnaisia. Jaan piirteet kolmeen ryhmään: semanttisiin, syntaktis-pragmaattisiin sekä morfologis-fonologisiin. Tarkastelutapa on puhtaasti synkroninen.

Kunkin piirteen yhteydessä annan lisäesimerkkejä sanoista, jotka on määritelty ekspressiivisiksi sekä NS:ssa että SSA:ssa. (Lause-esimerkit ja merkityksenselitykset ovat SMS:sta, jollei toisin ole mainittu.) NS käyttää lyhenteitä ”deskr.” ja ”onom.”, SSA yleensä ”deskr.” tai ”onomat.”, joskus myös ”deskr.-onom.”, ”deskr.-sävyinen” tms. (SSA:n termien käyttöä kritisoi Mikone 2002: 33.) NS:n ja SSA:n toimitusperiaatteet ovat luonnollisestikin erilaiset, ja siksi niiden määritelmät eivät usein kohtaa. NS lähtee sanan merkityksestä ja käytöstä, SSA etymologiasta. NS:n mukaan deskriptiivisiä ovat mm. *jolppi* ’nuorukaiseksi varttumaisillaan olevasta pojasta: kloppi, nulikka, nulkki’ ja *jorssi*, *jortikas*, *jortti* ’kookkaasta ihmisestä, eläimestä tms. oliosta: köriläs, jotkale, votkale’. SSA:ssa taas *jolppi* on ruotsalaisperäisen *jolkki*-sanana ”deskr. rinnakkaismuoto”, ja *jorssi* mainitaan vain merkityksessä ’kiiski’, jossa se on venäläinen lainasana. Toisaalta SSA voi yhdistää samaan artikkeliin useita sanoja, joita NS käsittelee eri tavoin. Esimerkiksi *helistä* ja *helähtää* ovat sekä SSA:n että NS:n mukaan onomatopoeettisia, mutta SSA yhdistää tähän sanan *hely* myös merkityksessä ’helisevä koriste, kulkunen’, joka NS:n mukaan ei ole onomatopoeettinen. Suhteellisesti NS:ssa on huomattavasti vähemmän ekspressiivisiä sanoja kuin SSA:ssa (Leskinen 1993: 97).

Kaikkiaan sellaisia sanoja, jotka olisi sekä NS:ssa että SSA:ssa määritelty ekspressiivisiksi, ei ole kovin paljon. Siksi olen joutunut ottamaan esimerkistöön mukaan jonkin verran myös sanoja, jotka puuttuvat jommastakummasta sanakirjasta tai joita ei ole määritelty ekspressiivisiksi (esimerkiksi *kempuraa* ei mainita SSA:ssa, mutta siinä on *kampura*, *komppura* ja *kämpyrä*). Näin on varsinkin äänneellistä variaatiota käsittelevässä alaluvussa 3.4.3.1, jossa olen täydentänyt aiemmassa kirjallisuudessa mainittuja esimerkkejä.

### 3.4.1 Semanttisia piirteitä

#### 3.4.1.1 Monimerkityksisyys ja -muotoisuus

Kun ekspressiivisten sanojen merkityksiä on yritetty määritellä, on yleensä törmätty siihen tosiasiaan, että ne ovat sekä monimerkityksisiä että -muotoisia: toisaalta yhdellä sanalla voi olla monta tarkoitetta, toisaalta yhteen tarkoitteeseen voidaan viitata usealla eri sanalla. Ilmiö on toki yleinen neutraalissakin sanastossa, mutta ekspressiivisten sanojen yhteydessä se on erityisen silmäänpistävä. Neutraalien sanojen tilanne on lisäksi usein historiallisesti motivoitavissa (polysemia voidaan selittää siten, että kyseessä on alun perin ollut yksi sana, joka on eriytynyt semanttisesti; homonymia siten, että erilähtöisten sanojen äänneasut



ovat langenneet yhteen; synonyymeista toinen voi olla omaperäinen, toinen lainattu). Tällainen merkityksen ja muodon suhde on ristiriidassa sen käsityksen kanssa, että kielessä vallitsisi pyrkimys tilanteeseen, jossa yhdellä muodolla olisi aina yksi merkitys ja päinvastoin (ks. Anttila 1989: 107–108).

Monimerkityksisyydestä Rytkönen (1940a) huomauttaa moneen otteeseen. Esimerkiksi *”kumma kot’jake* voidaan Savossa sanoa mistä hyvänsä kummastusta herättävästä esineestä tai olennosta” (mt: 65). *Lotistaa* taas voi tarkoittaa ‘suhteellisen runsasta satamista, veden virtaamista, läiskivää juoksemista’, ja lisäksi Rytkönen esittää sellaisia lause-esimerkkejä kuin *ahmatti lot’isittaa voita leivälleen ‘vetelee runsaasti’, siitä laskua (tulla) lot’isittaa ‘se tulee kalliiksi’*. (Mt: 65, 78.) Länsimäen (1987: 268) mukaan ekspressiivisellä sanalla *lipotin* on seuraavia merkityksiä: ‘lyhyet sukset, kevyet jalkineet, liperit, jalat, naisen sukupuolielin (klitoris), vetinen keitto, nopeasti kulkeva, epärehellinen ja viekas ihminen, pieni lapsi’. SMS:ssa monimerkityksisiä ovat mm. seuraavat sanat:

*hampsia* ‘huolimattomasta niittämisestä tai viljan leikkaamisesta; huonokasvuisen heinän tai viljan kokoamisesta; keritsemisestä, tukan leikkaamisesta tms.; (tav. hevosesta tai lehmästä:) haukkailla, näykkiä; kokoon haalimisesta, kokoamisesta; (kiireisestä) kävelemisestä’; lisäksi yksittäistietoja merkityksessä ‘yrittää’ ja ‘haeskella’ sekä koloratiivikonstruktiossa *haastaa (puhua) hampsii* ja *harjata hampsii*.

*Hököttää* ‘ääntelemisestä; jossakin tilassa tai paikoillaan olemisesta: jököttää, kököttää, möllöttää; toiminnasta, liikkeellä olosta, liikkumisesta: touhuta, touhottaa, tohottaa tms.; tunkea lähelle, lähennellä; lähdön hankkimisesta’; vielä on yksittäistieto ‘(hevosesta:) heiluttaa takapuoltaan’.

*Kempura* ‘vääristä, mutkaisesta puusta; (puu)esineestä tms.; muusta vääristä, vääntyneestä; (jalka)vaivaisesta, kankeasta, kömpelöstä; huonoista jaloista, vääristä sääristä tms.; yksipuinen varsta, oksavarsta; kuivasta, ohutmultaisesta niitystä, epätasaisesta, mättäikköisestä maasta tms.; epärehellisestä ja huolimattomasta ihmisestä’.

Vastaavasti samaa tarkoitetta voidaan kuvata usealla eri sanalla, usein toisiaan äänteellisesti muistuttavilla, mutta myös aivan erilaisillakin. Rytkönen (1940a: 79) mukaan *luputtaa, lutkuttaa, lupsuttaa, lutsuttaa, lutjuttaa* kuvaavat kaikki imemistä eikä “– – ole väliä, sanotaanko sateen *rihmovan, sihnivän, tihmovan* tai *vihmovan*”. Hahmo (1994: 361) esittää seuraavat *nA*-loppuiset sanat, joiden merkitys on ‘tyhmä, yksinkertainen (ihminen)’: *heippana, huppana, huuppana, hämppänä, hönttänä, höppänä, tölppänä, töppänä, älvänä; pulvana, tolvana*. Myös Länsimäki (1987: 231) toteaa, että “– – monilla tarkoitteilla on runsaasti ilmaisimia, eräillä kymmenittäin”. SMS:n mukaan mm. seuraavilla verbeillä voidaan kuvata kiireistä, nopeaa liikkumista, kulkemista, touhuamista: *hampsia, havistaa, helskytellä, hemputella, hilkkaista, hilkuttaa, hököttää, kahahtaa* ja *kahista*. Vajaakuntoisesta tai yksinkertaisesta ihmisestä voidaan käyttää muun muassa sanoja *hemppa, hepsahtanut, hökäle, kahahtanut, kempura* ja *kempura*.

### 3.4.1.2 Onomatopoeettisuus

Ekspressiivisten sanojen todetaan yleensä kuvaavan ääntä, mutta myös nopeita tai hitaita liikkeitä ja ulkonäköä (Ullman 1962: 84; Länsimäki 1987 passim., esim. 237,

257; Hinton et al. 1994b: 10). Varsinkin äänen kuvaamista (onomatopoeettisuutta) on pidetty ekspressiivisten sanojen tyypillisenä piirteenä. Rytkösen mielestä se on myös primääri merkitys, josta voidaan johtaa muita merkityksiä: 'jokin, jolle kyseinen ääni on ominaista; tulos jostakin äänen luonnehtimasta ilmiöstä; auditiivisen näkövastine; varsinainen kuvaannollinen merkitys' (Rytkönen 1940a: 25–28; 52–53, 60–61; Penttilä 1940: 250). Myös Koponen olettaa, että samaan juureen liittyvillä pesyeillä on onomatopoeettinen alkuperä tai motivaatio (1999: 511 alav. 8, 517–518).

Synestesian kautta onomatopoeettisuus liittyy myös muiden aistihavaintojen, kuten näköhavaintojen kuvaamiseen (synesteettinen äännesymboliikka). Taajuuskoodi koskee paitsi ääniä, myös näköhavaintoja (*kikkare – kokkare*; esimerkkejä Afrikan eri kielistä esittää Childs 1994: 191–193). Rytkönen liittää esim. adjektiivin *komea* samaan sarjaan kuin ääntä kuvaavat *kimeä* ja *kumea*; vastaavasti *kireä* ja *korea* voivat pohjautua onomatopoesiaan (Rytkönen 1935: 95–96). Rytkösellä on myös esimerkkejä deskriptiivisistä sanoista, jotka liittyvät samaan pesyeeseen kuin onomatopoeettiset sanat: *värnytä* 'itkeä, kitistä', vrt. *väristä*; myös *virnuta* 'kiljua', joka nykyisin yleisimmin liitetään ilmeeseen (vrt. *virnuilla*), ei ääneen (1940a: 56; lisäesimerkkejä Hakulisella 1979: 329–330). Robert L. Oswalt (1994: 302–303) antaa vastaavia esimerkkejä englannin sanasta *whack*, joka alun perin on onomatopoeettinen (esim. *the whack set the child to crying* 'läimäys sai lapsen itkemään'), mutta jota voidaan käyttää mitä erilaisimmissa merkityksissä: *whacking* 'valtava, mahtava'; *whacker* 'emävale'; *to have a whack at* 'yrittää, kokeilla jotakin', *out of whack* 'epäkunnossa', *whack off* 'masturboida', *whacked* 'poikki, lopussa', *whacky* 'omituinen; hullu'. Onomatopoeettiseen alkuperään viittaa usein myös Koponen, jonka mukaan mm. *litteä* liittyy *litistä-*verbiin (1998a: 49), tai auringon *porottamisen* ja lumen *pyryttämisen* taustalla on "onomatopoeettinen juurisarja  $\sqrt{pVr}$ ", jolla on kuvattu "erityisesti palamisen ääntä mutta samalla myös muita avotulen saattoilmiöitä: valon ja lämmön säteilyä, säkenöintiä ja savun tupruamista" (1999: 518).

SMS:ssa seuraavat sanat kuvaavat ääntä, mutta myös muita aistihavaintoja, varsinkin liikettä:

*helistä* 'heleästä, kirkkaasta äänestä; muista äänistä; tärisemisestä, vapisemisestä, heilumisesta'; myös eri sanonnoissa kuten *helisevä pakkaneen, pouta, hätä; olla helisemässä* 'pulassa' jne. ~ *helistellä* 'helinän aiheuttamisesta; ravistella, pudistella [puitavaa tai puhdistettavaa viljaa], pöyhiä, heilutella'; ihon tuntemuksista (esim. kun puutumisen alkaa mennä ohi). ~ *helske* 'helke, kalke; vilske, hälinä'. ~ *helähtää* 'helkähtää, kilahtaa, kolahtaa; heilahtaa'.

*jolkottaa* 'verkkaisesta, yksitoikkoisesta juoksemisesta: lönköttää, hölköttää; yksitoikkoina jatkuvasta ääntelystä'. ~ *jonottaa* 'paikoillaan, toimeettomana olemisesta: jököttää, kököttää; kulkemisesta: köröttää; yksitoikkoisella äänellä puhumisesta, laulamisesta, itkemisestä tms.'. ~ *jorottaa* 'paikoillaan, toimeettomana olemisesta; vaiti tai suutuksissaan olemisesta: mököttää, jurottaa; nesteen valumisesta, virtsaamisesta; yksitoikkoisesta laulamisesta, soittamisesta tai puhumisesta; muusta (verkkaisesta) tekemisestä, toiminnasta, tapahtumisesta'.

Synestesiaa on siis kiistatta olemassa ainakin siinä mielessä, että sekä kuulo- että muitakin aistimuksia voidaan kuvata samoilla sanoilla, vaikkakin on myös paljon ekspressiivisiä sanoja, joilla ei ole ääntä kuvaavia merkityksiä. Joka tapauksessa

on ilmeistä, että onomatopoeettisia sanoja ei voi aina erottaa muusta ekspressiivisestä sanastosta niin jyrkästi kuin Mikone (2002: 111) esittää.

Silti on liian rohkeaa tehdä johtopäätöstä, että onomatopoeettisuus olisi aina alkuperäisin merkitys. Joskus voidaan toki ajatella esim. seuraavanlaista kehitystä: *helistellä* 'aiheuttaa helisevää ääntä' > 'ravistella niin, että syntyy ääntä' > 'ravistella'. Toisaalta eri aistihavainnot, varsinkin ääni ja liike, ovat kognitiivisesti sidoksissa toisiinsa niin, että niitä voidaan kuvata samoilla tai samanlaisilla sanoilla. Hinton et al. (1994b: 3–4) kiinnittävät huomiota siihen, että monissa kielissä rytmistä, toistuvaa liikettä (kuten kävelemistä, huojumista ja tärisemistä) kuvataan samanlaisilla muodoilla kuin ääntäkin. He kutsuvat tällaisia sanoja liikeimitatiiveiksi (*movement imitatives*). Vaikka rytmikäs liike usein tuottaa ääntäkin, heidän käsityksensä mukaan äänen ja liikkeen rytmit ovat niin kiinteästi sidoksissa toisiinsa ihmisen hermojärjestelmässä, että niitä ei voi erottaa toisistaan. Tämä ilmenee myös suomen *CVCise* ~ *CVCAjA* -verbeissä, joilla kuvataan tyypillisesti joko "jatkuvaa ääntä tai värisevää liikettä" (Lehtinen 1979: 4–5; vrt. myös Ruoppila 1935: 135).

### 3.4.1.3 Tarkoitteen normipoikkeama, silmiinpistävyys

Ekspressiiviset sanat kuvaavat usein tarkoitteensa lisäksi – joskus sitä enemmän – puhujan tunnetta tai asennetta tarkoitetta kohtaan. Tämän mainitsevat esim. Hinton et al. (1994b: 10) luetellessaan ekspressiiviselle sanastolle tyypillisiä semanttis-pragmaattisia piirteitä: "also the expression of opprobrium and stigma; – – expression of the evaluative and affective relationship of the speaker."

Tyypillisesti tarkoite kiinnittää puhujan huomion tavalla tai toisella, se on poikkeuksellinen, siinä on jotain liikaa tai liian vähän. "Emotionaalisen puolen" ja "kielen käyttäjän henkisen asennoitumisen" merkitystä korostaa jo Rytkönen (1935: 93; 1937: 103). Koponen (1998a: 47) käyttää sellaisia nimityksiä kuin "jokin affektinen ominaisuus, fyysinen, psyykinen tai funktionaalinen normipoikkeama" ja "merkityksen neutraalista normista poikkeavaksi osoittava semanttinen lisäpiirre". Tämä tulee toistuvasti esille myös Länsimäen (1987) tutkimuksessa: Esim. tarkoitteen laatuun perustuvan nimitysten perusteena on jokin tarkoitteen silmänpistävä, tavanomaisesta poikkeava ominaisuus – nämä ominaisuudet voivat olla vastakkaisiakin (suksien lyhyys tai pituus, jalkineiden pienuus tai suuruus). Ainetta tarkoittavien sanojen motivaationa on liiallinen laihuus, vetisyys, laimeus. Puhumiseen perustuvilla nimityksillä kuvataan etenkin liian paljon, liian kovaa ja epäselvästi puhuvia ihmisiä. Myös ulkonäön suhteen "selvä poikkeama keskimääräisestä puoleen tai toiseen [pituus, lyhyys, lihavuus, laihuus jne.] herättää huomiota ja vaatii siis nimeämistä." (Mt: 237, 246, 248, 251.) Vastaavia merkitysryhmiä on myös Sirkka-Liisa Hahmolla (1994: 361–362): normaalia pienempi (ihminen t. esine); tyhmä tai yksinkertainen (ihminen); hidas tai saamaton; juoppo; kevytmielinen; ulkonäöltään normaalista poikkeava olento; huonokuntoinen, kulunut tai rikkinäinen esine; leveä ja litteä; hellyttävä tai säällittävä. Ekspressiivisillä sanoilla on siis usein myös stilistinen motivaatio (Länsimäki 1987: 270–274): ne ovat leikillisiä, humoristisia, pejoratiivisia.

SMS:n lause-esimerkkien perusteella normipoikkeavuus on usein pragmaattista: verbeillä kuvataan tuloksetonta tai tarkoituksetonta toimintaa, substantii-

veilla vajaakuntoisia tai käyttökelvottomia olentoja tai esineitä.

*Num se hevonen juasta jolkuttaa niil laiskast, ettei se sarota [=jouduta, edistä] yhtikäm mitää; Lam se on sellai vetelys, ku jorottelie eikä saam mitie aikoi; Kymi kukas sinun hioukses on noin pahast hampsin [leikannut huonosti]; Luh työt ne pitivät sellaista hepsahtelemista, että oikein iletti; Uta tee työtä lämpymiksesi eläkä siinä jonotat tõesten tiellä.*

*Pom täyty lyärä sitä vähäm piiskalla ko s oli semmonel laiska jotkale; Tot emme me semmosia kumpurajalkoja mukaan ota; Hat [vanhasta ja raihmaisesta:] se on semmone hemppa kans jo, ei siit o enääm minkää [mihinkään]; KanN tuommonem poja huiskale' ei jaksat tehär raskäeta tõetä; Joutsa [huonosta viljasta:] se ol semmosta hampsuva, ei sitä viihtint leikata.*

### 3.4.1.4 Merkityksen tilannesidonnaisuus

Stilistiseen motivaatioon liittyy se, että ekspressiiviset sanat "eivät — yleensä ole tarkoitteensa normaaleja, eivät ainoita eivätkä ensisijaisia ilmaisimia, vaan tarkoitteella on myös muu, asiallinen, vakiintunut, neutraali nimitys" (Länsimäki 1987: xxvi). Ekspressiivistä sanaa ei käytetä siksi, että se on jonkin tarkoitteen nimitys, vaan siksi, että tuota tarkoitetta halutaan kuvata tavalla tai toisella. Vastaavasti Rytönen (1937: 102–103) huomauttaa, että esim. sellaisessa ilmaisussa kuin *syödä iesiä* kummankin verbin määritelmä voisi olla identtinen, mutta merkitys ei, koska "emotionaaliset ainekset" ovat erilaiset.

Ekspressiivisten sanojen käyttö on tilannesidonnaista, joten niille on vaikea abstrahoida merkityksiä. Länsimäki toteaa (1987: 269), että ne eivät ole yleisen käsitteen nimityksiä, vaan niiden tarkoite on aina reaalisesti olemassa; samoin Rytönen (1937: 103): "— lähestulkoonkaan kaikki sanat [eivät] ole määriteltäviksi mahdollisten käsitteiden tai yleensä minkäänlaisten käsitteiden merkkejä." Ekspressiivisten sanojen merkitystä ei tyypillisesti voikaan määritellä muuten kuin luonnehtimalla niiden käyttöyhteyksiä useammalla neutraalilla sanalla, tavallisimmin attribuuttien tai adverbien avulla. NS:n ja SMS:n merkityksenselityksille on tyypillistä, että ne ovat elatiivimuotoisia ja synonyymeiksi annetaan toisia ekspressiivisiä sanoja: ei siis sanota, että esim. *jolkuttaa* 'juosta hiljaa' tai *jotkale* 'kookas ihminen, eläin tms. olento', vaan *jolkuttaa* 'hiljaisesta juoksusta: hölköttää, löntystä' (NS), '(juosta) hölkyttää, lönköttää' (SMS); *jotkale* 'kookkaasta ihmisestä, eläimestä tms. oliosta: jorssi, köriläs, votkale' (NS), 'isokokoisesta, pitkästä (vetelästä, laiskasta): vonkale, vötkäle' (SMS).

Myös ekspressiivisten sanojen käännökset ovat usein kuvauksia niiden tietystä käyttöyhteydestä tai -yhteyksistä: *pussata moiskauttaa* 'give a moist loud kiss', *laulaa hoilottaa* 'sing loudly and ungracefully', *veistää nutustaa* 'carve ahead slowly and gradually' (Anttila 1977: 30). Vastaavia esimerkkejä löytää helposti muidenkin kielten ekspressiivisten sanojen käännöksistä: esim. eteläamerikkalaisen guaranín *piriri* '(to make the sound of) fire burning dry grass; crackle of new money', *tiriri* 'splintering glass, just one crack' (Langdon 1994: 98); japanin *koro-koro* 'something hard and round rolls on', *kyoro-kyoro* 'to look around curiously without focusing on one thing' (Hamano 1994: 149; ekspressiivisten sanojen käännösongelmista yleensä Childs 1994: 188, Silverstein 1994: 49). Childsin (1994: 196) mukaan ekspressiiviset sanat eivät viittaa kontekstiin kuten "deiktiset sanat", vaan pikemminkin ne saavat merkityksensä kontekstistaan.

Ekspressiivisten sanojen tilannesidonnaisuudesta kertoo myös se, että yhtä

ekspressiivistä sanaa voidaan käyttää koloratiivikonstruktiossa monen neutraalin sanan parina: esimerkiksi *hampsia*-verbin parina voi olla *niittää, leikata; mennä, tulla, astua, käydä; syödä; haastaa* 'puhua' ja *harjata; helskytellä*-verbillä taas *kukkua, juosta, kävellä* ja *kutoa*. Nomineissa vastaavia tapauksia ovat *jörri* (+ *mies, ahven, metso*) ja *kampura* (+ *lehmä, puu, oksa, leipä*).

### 3.4.2 Syntaktis-pragmaattisia piirteitä

#### 3.4.2.1 Koloratiivikonstruktio

Ekspressiivisten sanojen tarkoituksella on yleensä myös neutraali ilmaus. Kieleen on koodautunut syntaktisia rakenteita, joissa ekspressiivinen sana liittyy neutraaliin sanaan. Näitä rakenteita nimitetään koloratiivikonstruktioiksi. Termin on kehittänyt Ahti Rytönen (1937, erit. 103–104; ks. myös Tainio 1995: 439).

Verbaalisesta koloratiivikonstruktiossa voidaan erottaa kolme tyyppiä. Ensimmäisessä, yleisimmässä tyypissä on ekspressiivinen finiittiverbi, jonka edellä on neutraali verbi ensimmäisen infinitiivin lyhyemmässä muodossa, esim. *Jeesus synnit anteeksi antaa jaurauttaa; varis lentää vätkistää* (Rytönen 1937: 95–96). Tyypin valta-alueita ovat Pohjois-Karjala, Pohjois-Savo, Keski- ja Pohjois-Pohjanmaa sekä Kainuu, mutta siitä on jonkin verran tietoja kaikilta murrealueilta.

*Pern hevone juosta jolkot hiljaksi ja me torkkusi rees; Ika kukahan tuala tulla kempuroittee [kankein jaloin]; Avus [emäntä muoria arkkuun pantaessa:] itkiäkkitt täs pitää, mutta naurua täs tulla hekottaa; Oriv veljekset vähär riilelläk kahisteli; Nur] tual vastaa tulla kahnutti ku kerpuukine [= keripukkia sairastava] kana; Hol varis lentiäk kahnusti pihan ylitte; Iit tuolt se [ukkonen] mäjen takaa tullaj jorottaa; Harlu siinä se härkä kujosiilla kussa jorottaa; Pie] se porukkalainen [= seuralainen] kulukeek jorritti niin hitaastik; Sul varsa ku oikee hirnua hihitti emälle ku vähä aikoo olvat erossa; KanN sitä [leninkiä] aena pestä hepsaotta kesällä; KanL tässä myö vua on elleh hökötetty; Keit anna juosta jorottoa nyt täteen tervoo tuo mun hinkkin; Ään päivät pitkät sitä voan kuttooh heleskytettiin kangasta; Jäms männä jorotti sivute eikä eis päiveä maininnu [tervehtinyt]; Kannus istuah hepsaha nyv vähän aikaa kesken kiirettä; Saloi ne tullak kahahti ne teerit; Kui pojat tanssatah hilikutti lauttam päällä; Sot [vene kaatui ja naiset joutuivat jokeen:] toenen äpräästä [= äyräästä] pittee jorotti; Kem] sitä juttuva ne juuri nauraa hekottelivat; Karunki tukki uija jolkottaa.*

Toisessa tyypissä infinitiivi on finiittiverbin jäljessä: *leivän kyrsä ärsöttää kontista näkyä; pimeässä äträästä tehdä*. Verbien välinen yhteys ei ole yhtä kiinteä kuin ensimmäisessä tyypissä, koska niiden välissä voi olla muita sanoja, esim. *se kun lotjaa leivän päälle panna voita*. (Rytönen 1935: 90.) Toinen tyyppi on selvästi ensimmäistä harvinaisempi.

*Pad hampsittiin tulla [suon yli]; Myr jorritti juapotella; Kiih lähellä pihoo se [eläin] kempuroipi käyvvä syömässä; Pie] se väej jorottaa häuki sëistak [paikoillaan]; Maan lehmä hampsi voam männessään syyväl läehoo; Nil en jootuna linja(aatoon, niin jolokuttelin tulla jalakasin; Tär hekotti nauraa ette kuulu toiseen mailhmaan.*

Kolmannessa tyypissä kumpikin verbi on finiittimuotoinen, jolloin ekspressiivisellä ja neutraalilla verbillä ei ole formaalia eroa: *hevonen on juossut hölköttänyt peninkulman matkan; hän puhui laverteli koko yön; te istutte nolotatte tässä* (Rytönen 1935: 90). Kuten toisessa, kolmannessakin tyypissä on mahdollista, että verbien

välissä voi olla muita sanoja. Kolmas tyyppi vaikuttaa olevan Varsinais-Suomessa ja Etelä-Karjalassa ensimmäistä tai toista tyyppiä yleisempi.

*Kus verkales palava haviseva [puut uunissa]; Muurl eiks sul muhal paikka ol et siin seisos jorotas; Viht se Päiväläl likka taas tulee jorottelee koulust kotia; Nak mylly käy kahnuttaa; HKyr käveli hemputteli kälep perseen takana; Nmo s\_oli [koulusta myöhästynyt poika] tulluo vaaj jukertanun niin hiliaa; Kyl se vanhaemäntä siä oli kova nauraan hekottaan; For äijän on kai kasa housusa ku kävelee kempuroittee niin pahasti; Hol kauvankos sellain vähä talo kestiä kur rupeaa juomaaj jorottelemaan; SavT [astian myrkky houkutteli niin, että] se män kahaht torakoita täytee; UusVl mie makasikkii hökötteli tähä saakka [iltapäiväunilla]; Räi käyphä se mylly jolkottua; Juuk sitä panñtiin äetoo jukerrettiir rantteista [= puoliiksi palaneista kaskipuista]; SiikJ ne [soivat metsot] on hiroiäsä vimmasa, hyppelee kahahtellee ja sähisee, ja välistä kukertaa; Sot minä kynnin tuota jolokuttelin [peltoa].*

Nominaalisessa koloratiivikonstruktiossa on ekspressiivinen substantiivi, jonka genetiiviattribuuttina on neutraali sana, esim. *variksenpojan ruuhake, äijän turilas, hatun lääppänä* (Rytkönen 1937: 95, 101); *muarin paarustin, suksen läpsyttimet, euko raklatin, pojan paarastin* (Länsimäki 1987: 270). Tietoja on kaikilta murrealueilta.

*KarTl kyl see oraspelt on ikävä näköne ko joku orakse huituk on siäl tääl; Nak kyl mar niil pojäjjolpeil mailma sivu ne konstit o ollu; Park tuo ämmän kempurasääri siinä äskön meni; Nmo suuri pojajjotkales; Viia tarttis hakata noi oksan kempurat piäennemäks ei ne tommosena maharup pessää; Pad iso pojaj jolkkar, eikä vihti miteän tehlä; Kive Ierikka on sellane uko jörrikkä, jot sanonook hää kolmee sannaa vuuvve sissää; Kurk ahvenen jörri se siel on; Juv aeka oksan kempurat tuossa hongassa; Maan kðerah hökäles sietäs tappoo pðes; Rants ohan siellä – –niitä pojanjolokkeroita usijampija; Uta tiell\_oli pitkä mavoj jotkale; Puo se on hoekka tytön huitukka; Tär leivän kempurat, kilseät [= sitkeät] ja kouruset.*

Rytkönen mainitsee, että tämän rinnalla esiintyy myös kahden nominatiivin liitto, esim. *kirvestappara* (1937: 102), mutta muita esimerkkejä hän ei esitä; kuitenkin toisaalla (*hevos*)*kotja* ja *hevosjokhmu* (Rytkönen 1940a: 111, 112). Tällaiset tapaukset ovat ilmeisen harvinaisia. Koska *hevonen*-sanasta käytetään yhdyssanamuotoa *hevos-*, tämä rakenne voitaisiin tulkita yhdyssanaksi. Seuraavissa esimerkeissä tämä on ilmeistä: *Viht flikkahuitukat* [vrt. \**flikat huitukat*] *meip pelkättii* [käärmeitä]; *Him* [aviopuolisoa sanottiin akaksi eikä vaimoksi tai rouvaksi:] *ei niitä tavallinen talompoikasjörri* [vrt. \**talonpoikainen jörri*] *sanonu*. Muita esimerkkejä: *Vam kukäs toi ämmä huiskale on ko tännet tullee; Kong onhan se lehmäkampura' olovannaa; Tär siinäpä aika metto* [= metso] *jörri*.

Kuten esimerkeistä ilmenee, ekspressiivisiä sanoja käytetään koloratiivikonstruktioissa hyvin yleisesti, mutta ehdottomana kriteerinä sanan ekspressiivisyydestä sitäkään ei voi pitää. Monissa Rytkösen esimerkeissä on koloratiivikonstruktiossa käytetty myös sellaisia sanoja, jotka eivät ole mitenkään ekspressiivisiä: esim. *syödä, purra jauhaa; hirren pää maata pitkin tulla kynti; ajaa, mennä, puhua paahtaa; kirveen kuokka; pilven naula; ahvenen äyskäri* (Rytkönen 1937: 95–96, 100–101). Tällöin koloratiivikonstruktio lähenee metaforaa, mistä Rytkönenkin huomauttaa (samoin Anttila 1977: 31). Koloratiivikonstruktiossa ekspressiivisyys on suhteellista, mikä ilmenee jo siitä, että yhdessä ilmauksessa sanaa voidaan käyttää koloratiivikonstruktion ekspressiivisenä jäsenenä, kun se taas toisessa ilmauksessa saa itse ekspressiivisen lisän, esim. *tuulla kiskoa*, vrt. *kiskoa ruonistaa; pojan kuha*, vrt. *kuhan vönkki* (Rytkönen 1937: 103).

### 3.4.2.2 Predikatiivisuus

Länsimäen mukaan (1987: 269–270) ekspressiiviset *in : ime* -johdokset esiintyvät usein predikatiiveina: *on se Iita semmonen vekotin; se on tua muari jo tuallaanen hissutin; olen aika klahjustin tän kulkemiseni kanssa*. Tämä huomio voidaan yleistää koskemaan muitakin ekspressiivisiä nomineja, mistä Rytkösellä on esimerkkejä: *oot koko vohmo, kun kaikki vohmuvat multa; se on semmonen vohmu, että rohmuvaa joka kohan; kyllä soon tuo poika semmonen vetmake; kyllä tuokii mies on koko vetmake* (Rytkönen 1940a: 89, 95).

*Hali pellava on niin kovi huitukka; KanP kyllä s oli kahinoo ko se [puettu morsian] lähti tanssoo; Kuri pelto oli niin kuivaa ja kovaa kempuraa jottei sitä saanu käännytyksi; Kurk se on vua sen Kaisan hökötystä; Pie] veäräoartissii kempuröeta olivat ne [entisajan] viikatteet; KanN samalläneij jörrikkähä se om Mattikii, ehä sitä suam mihkääm mukkaasa; Nil se oj jo Anni pitkä huitukka, kohta pitemp äetijää; Saa] ootpa hyvääij jotkale; Uta se un sta sammaa jorinaa jossëij oop pääät ei häntää; Ver se sit or rättä jotkale [oikea laiskuri].*

*Pöy ei se [laulu] olk kaunist ko se semmost yhtä jonötust vaan o; HKyr [löystyneestä, heiluvasta tuolinjalasta:] se on semmonen hemppa; Nmo sellaanen soli pitkä huiskales se friiarimiäs [kosija]; Myr soon nys semmottiin huitukka ett oikei; Rautu se ol' sella'ne kello hilinä korvis [laskiaisajossa Pietarissa]; Kiih laulukii seun semmosta jorritusta, jossa ei nuotti vaihu; PyhOl ne on nuo isot koerat semmosia hökäleitä pentuna että ne kerkiää joka paekkaan; Jäms se on semmonem pitkä huiskale ja hoikka; Puo se on semmosta hilinätä kun vesi heiluttello jeäpuikkoja [keväällä jään sulaessa].*

*Hin kolm talò palò siin yhðes rytäkäs, ol aika helinät ollu; Viht siin [asemalla] oli eri kahinaa [kun monilla hevosilla ajettiin puutavaraa]; Vam sand että suuria n on [sianporsaata] aika jotkaleita; Rää aika hökäle ei malta yhtie kokkuo sittuukoa [ulostaakaan]; Ilo se on koko jorina tuvassa, kun on niin äijän [= paljon] nuita kärpäsi; Him se [saran tamppaaminen myllyssä] oli eri helskettä; Sot kyllä oot koko hökäle kun siihen pakkaut.*

### 3.4.2.3 Pronominaalit ja taipumattomat adjektiivit attribuutteina

Kuten jo edeltävistä lause-esimerkeistä kävi ilmi, ekspressiiviset nominit saavat yleisesti attribuuteikseen pronominaaleja (yleisimmin *sellainen ~ semmoinen*) tai taipumattomia adjektiiveja (*aika, eri, koko*); varsinkin jälkimmäiset ovat usein sävyiltään negatiivisia (Länsimäki 1987: 269–270).

*Pertt tommost jorina täytytty kuurella; Säky se [Köyliöstä kotoisin oleva isä] puhù semmost pitkää jonötust; Vam aika helinäk kans täytyt olla aina [kun jouluna ajettiin]; Laih em mä anna sullen yhtää [pullapalaa] enää, sä sait jo äsköön aika jötkälhen; Oriv ei kanammunat siinnäs [= kestä, siedä] semmosta hemputusta; Kymi [ukkosella ikkunat helisevät:] kuuluu oikeen sellaneh helinä; UusVI siin [maidossa] o sellaset hökäleet pääl; Juv semmoset jolopit joutas piiskattaviks; Kong ne [linnut] pittääkin koko havinata, kun niitä enemmän o; Lim minä e viiti kuunnella tuommosta höhötintä [= rehentelijää] kovin pitkään; Kem] semmonen hekotusha tuolta kantau [= kuului], mitä het liekki [= lienevätkään] sitte nauranu; Kel [kylän pojat tulevat] suurel joukolla, karmoonin [= harmonikan] kans soittaaat ja heli-, sellasen helskeen kans.*

Vastaavasti voisi ajatella, että verbien yhteydessä käytettäisiin adverbeja tai adverbialleja, niin että esim. *nomini-ilmaisua se puhui semmoista jonotusta* vastaisi verbi-ilmaus *se sillä tavalla (puhua) jonotti* tms. Näistä on kuitenkin vain harvoja

esimerkkejä: Pöy *mikäs siäl olkilaròs semttoo kahistaa*; Haus *tältäpää* [= tällä tavalla] *helisi* [vapisi, tärisi] *joka paikka*; Kymi [puintijätteitä hypitettiin seulassa heiluttamalla:] *sil ne tual viisii helistel vaa*. Tämän ilmaisutarpeen tyydyttämiseksi turvaudutaan siis mieluummin deverbaaleihin nominijohdoksiin.

### 3.4.2.4 Samanalkuinen nomini ja verbi samassa lauseessa

Ekspressiivisille sanoille näyttäisi olevan tyypillistä, että samanalkuisia sanoja, joiden johtosuhde on usein epäsäännöllinen, voidaan käyttää melko vapaasti erilaisissa syntaktisissa asemissa jopa samassa lauseessa. Usein ne ovat samassa lauseessa eri sanaluokissa, niin että esimerkiksi predikaatti ja subjekti voivat olla samanalkuisia: *hemppa hemputtaa, hampsu hampsuttelee* jne. Myös CVCinA-tyyppinen nomini voi esiintyä samassa lauseessa samanalkuisen verbin kanssa (*kahhuuttaa – kahina, joraji ‘jorisi’ – jorina*).

Somero [ontuvan ihmisen kulkemisesta:] *niin se hemppa ain kans mennee hemputtaa*; Iit *hilkusiks sanottih* [kulkusia] *ku ne sil kal* [= sillä tavalla] *hilkutti ajajes*; Iit *sellai jörri se mies, ei puhup pal mitäh, se ko oj jörittelee*; Kymi – – *että viäl se vanha hampsu* [vanha heikkovoimainen mies] *siäl* [hirmvijahdissa] *hampsuttelee*; VirL *siin ol* [rummussa] *helyjä – – ne pit sellasta helkutusta, ne löi puukalikalla ja sit ne helkki*; KanN *sill o* [eläimellä kaulassa] *semmoene helekkäkello, se kuuluu nii, hellittellöö*; Jäp [karitsoiden ensimmäisten villojen keritsemisestä:] *juhannukse’ èillä otettiin ne lievinkohampsut, pit vähä hampsian niitä vuonia. ~ Sot sittä se [metso] kuh hijjook kahhuuttaa [soitimella], se semmosta kahinata pittää*; Ven [käsikivien äänestä:] *se vuaj joraji joraji, vaik kuin ettääl se kuulu se jorina*.

Tämä ilmiö voi olla joskus provosoitu siten, että informantti on uudelleen kysyttäessä toistanut sanan uudestaan vähän eri asussa tai selventänyt sitä toisella samanalkuisella sanalla: esim. *Puo teeri lenteä havistaa – – kuuluu jonkulaesta havinata*. Ruoppila (1934: 24) mainitseekin, että puhujat usein toistivat sanan eri asussa, kun hän ”vanhan tavan mukaan” kysyi: ”Mitä?”

### 3.4.3 Morfologis-fonologisia piirteitä

#### 3.4.3.1 Äänteellinen variaatio

Ekspressiivisille sanoille on tyypillistä laaja äänteellinen variaatio, suomen kielessä varsinkin ensimmäisen tavun vokaalivaihtelu, josta on ollut puhe jo synesteettisen äännesymboliikan yhteydessä. Ruoppila (1935) esittää, että juuri tässä on yksi neutraalin ja ekspressiivisen sanan ero: Vokaalin vaihtuessa neutraalin sanan merkityskin muuttuu (esim. *kela – kala – kola*). Ekspressiivisten sanojen äänneasun ja merkityksen suhteet eivät ole ”läheskään yhtä selvät”. Vielä artikkelinsa lopuksi Ruoppila toteaa, että vokaalivaihtelulla ei voi varmasti sanoa olevan vaikutusta merkitykseen. (Mt: 128, 136.) Hän esittää Lemmin murteesta mm. seuraavanlaisia vokaalivaihtelusarjoja, joita olen täydentänyt SMS:n ja NS:n perusteella (NS:ssa kaikkia ei pidetä ekspressiivisinä):

*honttuutella ~ hunttuutella ~ hönttyytellä* ’määrätiedotonta, selvästä harkinnasta riippumatonta kulkemista’ (Ruoppila 1935: 128–129); SMS:ssa *henttuuttaa* ’kovasta touhuamisesta, touhottamisesta’ ~ *honttuuttaa* ’kiireesti, huolimattomasti, hosuen



tekemisestä, menemisestä' ~ *hunttuuttaa* 'vaivalloisesta kulkemisesta, touhukkaasta tekemisestä tms.' ~ *hynntyyttää* 'kulkemisesta, rientämisestä: kaahottaa, viipottaa' ~ *hönttyyttää* 'kulkea kiireesti, hompsoittaa; hosuvasta tekemisestä, kuljettamisesta, kantamisesta'.

*hoilua, hoiluta* ~ *huilua, huiluta* 'pitkän hoikan kappaleen heilumista vedessä tai veden varassa' (Ruoppila 1935: 129); SMS:ssa *hoilua* 'heilua, huojua, keikkua; läikkyä', *hoiluta* 'nopeasta (puolelta toiselle tapahtuvasta) liikkumisesta tai liikkeestä' ~ *huilua* 'heilua, huljua', *huiluta* 'nopeasta, puolelta toiselle tapahtuvasta liikkeestä: heilua, liehua, huljua' ~ *häilyä* 'heilua, huojua, läikkyä' ~ *höilytä* 'huljua, läikkyä, virrata'. Tähän vokaalivaihteluserjaan liittyy saumattomasti myös *heilua, heiluttaa* jne. jotka SSA:n mukaan ovat alkuperältään "deskr. sanoja, vrt. *häilyä*".

*kaapsahtaa, kapahtaa* ~ *kopsahtaa* ~ *kupsahtaa* ~ *köpsähtää* 'äkillistä nousemista tai laskeutumista' (Ruoppila 1935: 130). NS:ssa *kapsahtaa* 'äkkiä nousta tai hypätä (ylös), kavahtaa, ponnahtaa; kolahtaa, kopsahtaa' ~ *kepsahtaa* 'äkillisestä, kevyestä asennonmuutoksesta tai liikkeestä' ~ *kopsahtaa* 'kopsaa' (mm. lause-esimerkki "pudota kopsahtaa maahan") ~ *kupsahtaa* 'kaatua tai pudota äkkiä ja kevyesti, kuukahtaa, kellahtaa, kepertyä, kupertua, tuupertua' ~ *käpsähtää* 'äkillisestä liikkeestä; kapahtaa, kavahtaa, hypähtää'.

*lenkkuuttaa* ~ *lonkkuuttaa* ~ *länkkyyttää* 'kulkea kallistellen'; *lenkallaan* ~ *lonkallaan* ~ *länkällään* ~ *lönkällään* 'kallellaan' (Ruoppila 1935: 131). NS:ssa *lenkuttaa* 'ontua, lenkata; lonkutella, lönkytellä, lonkuttaa, lönkyttää' ~ *linkuttaa* 'liikkua tai käydä epätasaisesti, epäsäännöllisesti, lenkuttaa, nilkuttaa, ontua' ~ *lonkuttaa* 'lönkyttää, nilkuttaa' ~ *lynkyttää* 'lönkytellä, lönkötellä, löntystellä' ~ *lönkyttää* 'juosta hiljakseen, hölkyttää'; *lengollaan* 'lenkona, luokkina, luokilla, mutkalla; [ovesta:] puoleksi avoinna, longollaan' ~ *longollaan*, *longollaan* 'asennostaan vinoon, kallelleen, raolleen, auki tms. vääntyneenä' ~ *längällään* 'längellä, lengollaan'.

*retkahtaa* ~ *rotkahtaa* ~ *rutkahtaa* ~ *rätkähtää* 'hervottoman olennon tai kappaleen putoamista tai kaatumista' (Ruoppila 1935: 133). NS:ssa *retkahtaa* 'hervottomasta putoamisesta, kaatumisesta, heilahtamisesta' ~ *ritkahtaa* 'risahtaa, rasahtaa' ~ *rutkahtaa* "meni poikki [lauta], että rutkahti" ~ *rytkähtää* 'ryskähtää, rusahtaa, rojahtaa, varsinkin jonkin äkillisen liikkeen vaikutuksesta; heilahtaa, nytkähtää, pudota, tipahtaa' ~ *rätkähtää* 'rytkähtää, mätkähtää, lätkähtää' ~ *rötkähtää* 'hervottoman olennon tai esineen putoamisesta tai kaatumisesta: retkahtaa, mätkähtää'.

Ruoppilan esittämistä vaihteluserjoista on huomattava, että ne koskevat lähes yksinomaan verbejä, eivätkä ne ole onomatopoeettisia (tosin *kVpsAhtAA* ja *rVtkAhtAA* ovat NS:n merkityksenkuvauksen perusteella myös sellaisia). Jokaisessa edellä esitetyissä kuudessa vaihteluserjassa esiintyvät *e*, *o* ja *ö*, useimmissa myös *u* ja *ä*.

Vastaavaa vaihtelua on myös nomineilla. Ruoppila mainitsee toisessa artikkelissaan (1934: 26) vaihteluserjan *pamppu* ~ *pomppu* ~ *pumppu* 'pallomainen kappale, erikoisesti marja tai pyöreä siemenkoti'. NS:ssa vastaava kolmikko on *pampula* 'pieni pallomainen esine, pompula' ~ *pompula* '(pallomaisen) pyöreä esine' ~ *pumpula* 'pyöreä, tav. pehmeä esine, pampula, pompula'. Vrt. myös seuraavia esimerkkejä:

*haiskale* 'huonoa elämää viettävästä ihmisestä' ~ *heiskale* '(tytöstä tai nuoresta naisesta:) eloisasta, iloisesta, reippaasta; epävakaasta, kevytmielisestä, koreilevasta; pitkästä, solakasta' ~ *hoiskale* 'pitkästä ihmisestä' ~ *huiskale* 'pitkästä, hoikasta ihmisestä' ~ *häiskäle* 'pitkästä (ja lapsellisesta) tytönhuiskaleesta'. (SMS.)

*jatikka* "'havupölkyn kokoisesta" miehestä' ~ *jotikka* 'jäykästä, kömpelöstä' ~ *jutikka* 'tukevasta, tanakasta, vankasta ihmisestä, eläimestä, kappaleesta; laiskasta (ja itsepäisestä); tottelemattomasta: nulikka, ketale' ~ *jytikkä* 'tukevasta, paksusta olennosta tai esineestä' ~ *jätikkä* 'suuresta männystä, vanhasta ukosta' ~ *jötikkä* 'laiskasta hevosesta; paksusta ukosta'. (SMS; vrt. *jytikäisiä* ~ *jötikäisiä*, Ruoppila 1934: 24.)

*jat kale* 'laiskasta miehestä' ~ *jet kale* '[hauesta:] vonkale' ~ *jot kale* 'isokokoisesta, pitkästä (vetelästä, laiskasta): vonkale, vötkäle' ~ *jut kale* 'isosta, kookkaasta, tanakasta ihmisestä, eläimestä, kappaleesta' ~ *jyt käle* 'paksusta, tukevasta olennosta' ~ *jät käle* 'isokokoisesta: jöntikkä, vonkale' ~ *jöt käle* 'kookkaasta, pitkulaisesta olennosta, esineestä tms'. (SMS.)

*jorrikka* 'juro, jorneke' ~ *jurrikka* 'jöröstä, jäyhästä, jääräpäisestä: könsikka, köriläs, jukuri; isokokoisesta, tukevasta: murikka, jöntikkä, vonkale' ~ *jyrrikkä* 'painavasta sonnista; jöröstä' ~ *järrikkä* 'paksusta, oksikkaasta puunrungosta' ~ *jörrikkä* 'jöröstä, jurosta ihmisestä'. (SMS.)

*kampura* 'köyry, ontuva, hidasliikkeinen tms. henkilö tai eläin, kompura, kempura, kämpyrä, käänttyrä, rahjus' ~ *kempura* 'kampura, kämpyrä' ~ *kompura* 'kömpelö olento, vars. ontuva henkilö, kampura, köntys, käänttyrä' ~ *kämpyrä* 'kampura' ~ *kömpyrä* 'kompura, kämpyrä'. (NS.)

Yllä esitetyistä viidestä nominien vaihteluserjasta jokaisessa esiintyy *o* ja *ä*, neljässä viidestä *a*, *u* ja *ö*. Esimerkkejä ei ole niin paljon, että ne oikeuttaisivat kovin laajoihin johtopäätöksiin. Kuitenkin sekä verbeissä että nomineissa yleisiä ovat toisaalta labiaalivokaalit *o*, *u* ja *ö*, toisaalta etuvokaalit *ä* ja *ö*.

Suomen ekspressiivisten sanojen vokaalivaihtelua on verrattu arabiaan, jossa leksikaalinen merkitys ilmaistaan kolmikonsonanttisella juurella ja kieliopilliset suhteet vokaalivaihtelun avulla: esimerkiksi *k-t-b* 'kirja, kirjoittaa', josta edelleen *kitāb* 'kirja'; *kataba* 'hän kirjoitti', *kātib* 'kirjuri' (Anttila 1974: 332, 1976: 130; arabian järjestelmästä tarkemmin Esa Itkonen 1997: 41–45). Sikäli vertaus on osuva, että vokaalien vaihtelulla näyttäisi olevan vähemmän vaikutusta merkitykseen kuin konsonanttien; toisaalta alkukonsonantinkin vaihtelu on yleistä. Epäsäännöllisenä ilmiönä vokaalivaihtelu ei kuitenkaan rinnastu taivutukseen, pikemminkin johtamiseen. Räisänen (1978: 339–340) käyttää nimitystä vartalonsisäinen johto. Hänen mukaansa onomatopoeettis-deskriptiivisiä sanoja voidaan muodostaa vartalofoneemeja varioimalla, ja niin hän liittää toisiinsa esim. sellaiset sanat kuin *hilkkua* ~ *hulkkua* ~ *holkkua* ~ *helkkyä* ~ *hylkkyä* ~ *hölkkyyä* ja *lätkätä* ~ *mätkätä* ~ *rätkätä*. Myös Häkkinen (1985: 27–29) mainitsee ekspressiivisten sanojen "äänteellisen modifioinnin" johtamisen yhteydessä.

Laajojen vokaalivaihteluserjojen lisäksi yleistä on taka- ja etuvokaalisten muotojen vaihtelu. Ruoppilalla (1934: 29–30) on sellaisia esimerkkejä verbeistä kuin *jurraa* ~ *jyrää* 'puhua harvakseen', *pohlata* ~ *pöhlätä* 'syvässä lumessa kahlaamista' ja *hontturoitella* ~ *hönttyröitellä* 'horjuvasta käynnistä'; nomineista *lappu* ~ *läppy* 'linnunloukun lukkoliisto' ja *sopotos* ~ *söpötös* 'laadultaan epämääräisestä ruoasta'. Pauli Saukkonen (1962) mainitsee, että esimerkkejä on sadoittain, vaikka mukaan ei edes laskettaisi onomatopoeettisia sanoja. Hän listaa artikkelissaan yli seitsemänkymmentä tapausta. Seuraavista vaihtelupareista ainakin toinen on mainittu ekspressiivisenä myös NS:ssa (merkityksenselitykset NS:n mukaan):

*jukertaa* 'hitaasta, työläästä, tottumattomasta tekemisestä' ~ *jykertää* 'jukertaa'; *lokottaa* 'rauhallisena, huolettomana oleilla, eellä tai tehdä jotakin' ~ *lököttää* 'istua tai maata velttona, läsöttää, lössöttää'; vars. housuista: riippua, roikkua väljinä (liian alhaalla); verkkaisesta, veltosta liikkumisesta: lönkyttää, löntystää'; *pompottaa* 'pullottaa, olla pullollaan' ~ *pömpöttää* 'pompottaa'; *rollottaa* 'pullottaa, pollottaa' ~ *röllöttää* 'kellottaa, röhöttää'; *ruhmu* 'suuresta, kömpelöstä esineestä tai olennosta' ~ *ryhmy* 'rosoinen pahka, pahkura, myhkyrä, muhkura, kyhmy'; *torrottaa* 'törröttää, sojottaa' ~ *törröttää* 'pistaa suoraan, jäykkänä ylös jostakin, olla (liikkumatta, suorana, jäykkänä) pystyssä, sojottaa, harittaa, harottaa, siirottaa'; *turskua* 'nesteestä; purskua, purskahdella, turskahdella, turskaa' ~ *tyrskyä* 'aalloista: kuohua rajusti, tyrskiä, hyrskyä, ryöpytä, pärskyä, hyökyä'; *vatkuttaa* 'jankuttaa, jankata; vatkata, vanuttaa, muokata' ~ *vätkyttää* 'varsinkin metsäkanan ääntelystä; jankuttavasta, jurnuttavasta, mukisevasta puheesta'; *vonkale* 'kookkaasta ihmisestä tai eläimestä, varsinkin kalasta: loikare, venkale, votkale, vönkäle' ~ *vönkäle* 'vonkale'.

Suurimmassa osassa näitä vaihtelupareja ensimmäisessä tavussa on labiaalivokaali: joko *o* ~ *ö* tai *u* ~ *y*. Toisaalta Saukkosen esimerkistöissä on suhteellisen paljon sellaisiakin vaihtelupareja, joissa on neutraaleilta vaikuttavia sanoja, kuten *ankea* ~ *änkeä*, *tarkka* ~ *tärkkä*, *tuuhea* ~ *tyyheä*, *kutistua* ~ *kytistyä*, *haihtua* ~ *häihtyä*, *haipua* ~ *häipyä*, *tormata* ~ *törmätä* ja *venua* ~ *venyä*. Pelkkää etu- ja takavokaalin vaihtelua ei siis voi pitää kovinkaan hyvänä ekspressiivisen sanan tunnusmerkkinä.

Vokaaleiden lisäksi myös konsonantit voivat vaihdella, joskin vokaalivaihtelu on ilmeisesti yleisempää. Melko helppoa on löytää esimerkkejä sanoista, joissa yksinäiskonsonantti vaihtelee konsonanttiyhtymän kanssa 1. ja 2. tavun rajalla. Rytkösellä (1940a: 14–15) on esimerkkejä, joissa vaihtelevat mm. *tj*, *tk* ja *tm*-yhtymät ja toisaalta *ts* ja *tsk*. Rytkösen mukaan kyse ei kuitenkaan ole äänteellisestä vaihtelusta, vaan eri sanat ovat *t*-loppuisten juurien johdannaisia, esim. *hut* + *ka* → *hutkia*, *hut* + *ma* → *hutmia* jne. Varsinkin *t* ~ *tk* -vaihtelusta on esimerkkejä myös NS:ssa, vaikka sen mukaan kaikki seuraavat sanat eivät olekaan ekspressiivisiä:

*hutia* 'hutkia, huimia' ~ *hutkia* 'huimia, suomia, läimäytellä, piestä' (~ *hutmia* 'lyödä, hakata, rätkiä, piiskata, Rytkönen 1940a: 102); *jutista* 'tutista' ~ *jutkahtaa* 'nykäyksenä tai sykäyksenä tapahtuvasta liikkeestä'; *rutale* 'retkale, roikale' ~ *rutkale* 'retkale, rutjake'; *rutista* 'murtuilemisen yms. aiheuttamasta äänestä: ruskaa, rusahdella' ~ *rutkahtaa* 'katkeavasta laudasta' (~ *rutmahtaa* 'äkkiä tai raskaasti kaatua, pudota, lysähtää tai rupsahtaa', Rytkönen 1940a: 173); *rätistä* 'ritistä, ratista, rytistä, räiskyä' ~ *rätkähtää* 'rytkähtää, mätkähtää, lätkähtää' ~ *rätsähtää* 'lätsähtää, räsähtää'.

Seuraavissa esimerkeissä vaihtelevat *t* ~ *tj* ~ *tr*, *r* ~ *rsk* ja *h* ~ *hk* ~ *hm* ~ *hr*:

*tutista* 'vapista, täristä, väristä, hytistä' ~ *tutjua* 'tutista, huojua, keinua'. – *mutistaa* 'mytistää, kurtistaa, rutistaa, rypistää' ~ *mutristaa* 'vetää (suunsa) mutruun, muikistaa'. – *käry* 'palavan esineen tai aineen aiheuttama (tav. epämiellyttävä) haju, katku' ~ *kärsky* 'katku, käry'. – *tihistää* 'itkemisestä, sateesta' ~ *tihkua*, *tihkusade* ~ *tihmoa* 'vienosta sateesta' ~ *tihrusade* 'tihkusade'.

Tapani Lehtisen (1979: 260–265) mukaan kantasannattomille \**AiδA*-verbeille on tyypillistä raskas vartalokonsonantisto, jossa on huomattavan usein *k* tai *kk*. Näiden rinnalla on usein yksinäiskonsonanttinen *CVCistA*-tyypin verbi, ja sanat ovat yleensä onomatopoeettisia. Esimerkit ja merkityksenselitykset NS:sta:

*hohista* 'tohista, suhista' ~ *hohkaa* 'huohottaa, puuskuttaa'; *puhista* '(hengitettäessä) ulos purkautuvan ilman voimakkaasta, matalasta äänestä; vrt. *pihista*' ~ *puhkua* 'jaksoittain ulos purkautuvan ilman, raskaan hengityksen yms. äänestä: puhkaa, puhkia, puuskuttaa, ähkiä, ähkyä'; *ähistä* 'raskaan hengityksen aiheuttamasta läähättävästä äänestä' ~ *ähkiä* 'jatkuvässä ponnistuksessa hengityksen vaikeutuneisuuden aiheuttamista äänistä: ähkyä, ähkää, ähkätä'.

*helistä* 'pitää heleää ääntä, soida heleästi, helkkyä, helskyä, kilistä' ~ *helkkyä* 'soida heleästi, helistä, helskyä;' ~ *helskyä* 'pitää helskettä, helkkyä, helistä'; *kilistä* 'soida kirkkaasti, kileästi, kilkkua, helistä' ~ *kilkattaa* 'karjankellojen tms. äänestä: kilkkua, kilkuttaa'; *polista* 'liikkuvan nesteen äänestä: pulista, porskua' ~ *polskia* 'liikkua vedessä niin, että se roiskuu ja synnyttää voimakasta ääntä, loiskutella, molskia, porskia, polskaa, polskahdella, polskutella'; *vilistä* 'nopeasta jatkuvasta, toistuvasta liikkumisesta' ~ *vilkkua* 'vilahdella, vilkkaa, välkkyä; valosta, joka näkyy lyhyin väliajoin välähdellen, pilkاهدellen: tuikkia' ~ *vilskua* 'hyöriä, hääriä, huiskia, hosua, viuhtoa, kuhista, kihistä, vilskaa; vilkkua'.

*kopista* 'kumeahkosta tai hiukan ontosta äänestä; nahka- tai puupohjaisten jalkineiden äänestä' ~ *kopsaa* 'hevosen kavioiden juostessa synnyttämästä äänestä'; *napista* 'napsaa, kapista' ~ *napsaa* 'kevyesti paukahtelevasta äänestä; napsahdella, napsua'; *rapista* 'vrt. ripistä, ropista; (usein rapisten) karista, varista' ~ *rapsaa* 'rapista, rapsahdella'.

*narista* 'tiheästi toistuvasta, soinnittomasta äänestä: kitistä, käristä, narskua, natista, naukua, ratista' ~ *narskua* 'kirskua, narista, narskaa'; *porista* 'nesteen, varsinkin veden poreilemisesta' ~ *porskua* 'vedestä: purskahdella, polskua, porskua'; *tiristä* 'nesteestä: tihkua, tirsua, puristua, pusertua jostakin esiin, herua tms.' ~ *tirskua* 'nesteestä: usein ahtaasta aukosta, puristuksista tms. tirahdella, pirahdella, pirskaa'.

*kitistä* 'natista, narista, kitkua' ~ *kitkaa* 'kitistä, narista'.

Tyypillisesti konsonanttiyhtymissä on siis ensimmäisenä *h, l, r* tai *t*, jälkimmäisenä *k* tai *s*. Samaa ilmiöön on kiinnittänyt huomiota myös Ulla-Maija Kulonen (2001b: 295), jonka mukaan raskas vartalokonsonantisto on tyypillistä kontinuaatiiviverbeille, kevyt taas momentaani- tai frekventatiiviverbeille. Hänellä esimerkkeinä on *jysähtää* ~ *jyskyä* ja *järistä* ~ *järähtää* ~ *järkkyä*.

Jossain määrin voi vaihdella myös alkukonsonantti, mutta ilmiö on melko epäsäännöllinen ja usein merkitykset vastaavat toisiaan vain osittain. Esimerkit ja merkityksenselitykset NS:sta:

*hampsia* 'tehdä jotakin huolimattomasti, varsinkin siepata, ottaa sieltä täältä, hapsia; kulkea touhukkaasti, pitkin askelin, lampsia' ~ *lampsia* 'kävellä (varsinkin veltosti, huolimattomasti, pitkin askelin), hampsia'.

*jotkale* 'kookkaasta ihmisestä, eläimestä tms. oliosta: jorssi, köriläs, votkale' ~ *rotkale* 'retkale, roikale' ~ *votkale* 'kookkaasta ihmisestä tai eläimestä; venkale, vonkale'.

*hököttää* 'rauhallista, tyytyväistä yms. olemista, menemistä, odottamista ym.' ~ *jököttää* 'paikallaan, liikkumatta olemisesta: jokottaa' ~ *kököttää* 'istua tai olla jäykkänä, liikkumatta ja puhumatta, kauan paikallaan, usein yksin tai jotakuta odottaen, kökkiä, könöttää, nököttää, jököttää' ~ *nököttää* 'olla, tavallisesti istua mitään tekemättä, ääneti paikallaan, jököttää, kököttää' ~ *pököttää* 'kököttää, sojottaa' ~ *tököttää* 'olla liikkumatta, jäykkänä ja tavallisesti suorana paikallaan, töröttää, tönöttää, kököttää, nököttää, jököttää'.

*hetkua* 'notkua, hyllyä, hytkyä, hetkahdella' ~ *letkua* 'notkua, hetkua, hetkahdella, letkahdella' ~ *retkua* 'heilua, horjua, hetkua; roikkua hervottomana, retkottaa'.

Kuten merkityksenselityksistä käy ilmi, joskus myös sisäkonsonantin vaihtelu on mahdollista (*tököttää ~ tönöttää ~ töröttää, vonkale ~ votkale*), mutta se lienee harvinaisempaa kuin alkukonsonantin vaihtelu. Ainakin *CVCistA*-verbeistä voi löytää sanapareja, joissa alkukonsonantti on erilainen mutta merkitys melko sama (*täristä – väristä, pihistä – sihistä*), mutta sisäkonsonantin vaihtelu näyttäisi tuovan aina mukanaan suhteellisen jyrkän merkityksenmuutoksen (vrt. Kiviniemi 1971: 27–29). Myös sellaisissa tapauksissa, joissa samassa lauseessa esiintyy osittaista reduplikaatiota, yleisimmin vaihtelee ensimmäisen tavun vokaali tai alkukonsonantti:

*Myn kun tomp [= tuonne] pitäjäl menè ni siäl ~o helinä ja hällinä ikä markkinol; Sau siël ol [kansalaissodan aikaan] kamäläst ollu simmost kehìnE ja kahina ja tappelust; Hat helmikuu helistelevi, huhtikuu halistelevi; Kaj kun tämmösenmään [aika] pysysin niin kampuroesihhan [= keplottelisihan] sitä ja kimpuroesi [näin pula-aikanakin]; Kem] joha täällä on aika menot, on helskettä jos hilskettäki.*

*Myn mitä siin hihität ja krihität ikäm paskvaruse [varpuset]; Pern kas see sit hilis ja kilis ku postin kel, sanoi entinen äijä, ku kilju plekkises lekkäris tek; Lemi viel on tilkka kosk hilkkoo [neste hölskyy]; Pie] purossa vesi juostak loris ja jorisi; Vie [kun kalaa kolkattiin jään alta, hoettiin:] kolokuta jolokuta joko nyt [ja samalla kalaa lyötiin].*

### 3.4.3.2 Suosikkijohtimet ja morfologiset kaavat

Ekspressiivisille sanoille on tyypillistä, että ne suosivat tiettyjä johtimia, mutta usein sopiva kantasana puuttuu tai johtosuhteet ovat muuten epäsäännöllisiä. Joskus ekspressiiviset sanat muistuttavat toisiaan niin paljon paitsi johdinainekseltaan, myös tavurakenteeltaan, että esim. Länsimäki (1987: 259, 265) puhuu morfologisesta kaavasta. Tällainen säännönmukaisuus toimii vastapainona äänteelliselle variaatiolle: se tarjoaa kehyksen, jonka puitteissa äänneasu vaihtelee.

Monissa maailman kielissä ekspressiivisillä sanoilla on oma morfologinen kaavansa. Esim. eteläamerikkalaisessa guaranín kielessä onomatopoeettiset verbit ovat tyyppiä  $CV_1rV_1rV_1$ , ja ne muodostavat samantapaisia sarjoja kuin suomen *CVCise*-verbitkin: esim. *piriri – tiriri – xiriri – wiriri* (vrt. *piristä – tiristä*); *piriri – perere – pororo – pãrãrã* (vrt. *piristä – porista*) jne. (Langdon 1994: erit. 96–97). Nigerialaisessa jorubassa on sellaisia ekspressiivisiä sarjoja kuin *rogodo – rógódó – rugudu – rúgúdú*, jossa *r-g-d* kannattaa yleismerkitystä 'largeness' (Childs 1994: 183, 194 ja siinä mainittu kirjallisuus).

Suomessa erityisen selvä morfologinen kaava on verbivartalo *CVCise-* (~*CVCAjA-*), jonka rinnalla on myös nominivartalo *CVCinA*. On esitetty, että nämä johdokset esiintyisivät enimmäkseen tai jopa ainoastaan ekspressiivisissä sanoissa (Erkki Itkonen 1966: 248, 347; Anttila 1977: 27; Hakulinen 1979: 262; Austerlitz 1994: 251). Historiallisestikin *AjA* (< \**AiδA*) on Lehtisen (1979: 258) mukaan ollut ekspressiivisille sanoille tyypillinen, joskin monet \**AiδA*-verbit ovat sittemmin sulautuneet supistumaverbeihin ja menettäneet ekspressiivisyytensä.

Eero Kiviniemellä on aineistossaan (1971, erit. 24–25) kaikkiaan 410 tämän tyyppin *CVC*-muotoista kantaa, joista 19 esiintyy vain *-na*, *-nä*-loppuisissa nominikorrelaateissa ja 32 on tyyppiä *VC* (esim. *in-* sanassa *inistä*). Suppeampia taulukoita ovat esittäneet Anttila (1977: 28) ja Austerlitz (1994: 253). SMS:n kuutta ensimmäistä osaa vastaavalla aakkosvälillä Kiviniemen aineistossa on 99 kantaa,

joista NS:ssa on mainittu vain vajaat puolet (43). Onomatopoeettisia NS:n mukaan on 26 ja deskriptiivisiä vain kaksi (*lorista* ja *lutista*), joten peräti 15 on vailla mainintaa ekspressiivisyydestä (*honista*, *hotista*, *hupista*, *hutista*, *hymistä*, *hytistä*, *hällistä*, *hölöstä*, *hönistä*, *höpistä*, *jupista*, *jähistä*, *järistä*, *jätistä* ja *karista*). Näistäkin tosin valtaosa on SSA:n mukaan ainakin ekspressiivistä alkuperää. Ehdottomana merkinä sanan ekspressiivisyydestä tätäkään ei silti voi pitää.

SMS:ssa Kiviniemen aineiston sanoja on enemmän kuin NS:ssa, ja ne ovat enimmäkseen selvästi onomatopoeettisia.

*hanista* 'nenäänsä puhumisesta, honottamisesta'; *hapista* 'höpöttää, löpistä'; *hiristä* 'nauramisesta, tirskehtimisestä; lehmästä: inua, ynistä'; *homista* 'humista, kohista, suhista; höpistä, lörpötellä'; *hynistä* 'epäselvästä, honottavasta tms. puhumisesta; hyräillä'; *höhistä* 'höristä, hyristä tms.; puhua joutavia, höpistä, hölistä'; *hökistä* 'hevosesta: äännellä hiljaa, matalasti, hörähdellä; puhua epäselvästi, mutista, höpöttää'; *ikistä* 'itkeä, kitistä, vikistä, ulista'; *iristä* 'inistä, kitistä, vikistä'; *jomista* 'sääskien ininästä'; *jämistä* 'kumista, jymistä; riidellä, kinata, väitellä; jutella'; *jöristä* 'matalasta, karkeasta, möreästä ääntelystä'; *kamista* 'kaikua, helistä; kinata, torailla, mekastaa'; *katista* 'kitistä, narista; marista, ruikuttaa'.

*epistä* 'epäillä, esittää vastaväitteitä'; *harista* 'puhua sekavia tai perättömiä'; *hätistä* 'rauhattomasta liikehtimisestä, tyhjistä touhuamisesta: poukkoilla, vauhottaa; hälisemisestä'; *hötistä* 'löpistä, lörpötellä, höpöttää, höpistä; tutista, hetkua, hutjua, lonksua'; *jatista* 'natista, täristä tms.; kinastella, torailla'; *jäpistä* 'jupista, napista, kinastella, hangoitella'.

Kaikkia Kiviniemen aineiston kantoja vastaavia *CVCise-* tai *CVCinA-*sanoja ei löydy SMS:stakaan, joten hänellä on mukana hyvinkin satunnaista ainesta. Esimerkiksi verbeistä *hahista*, *hylistä* ja *juhista* on SMSA:ssa vain muutamia epävarmoja mainintoja 1900-luvun alusta; *\*hakista* (~ *\*hakina*) ja *\*jötistä* (~ *\*jötinä*) ovat SMSA:ssakin tuntemattomia.

Toinen ekspressiivisille verbeille tyypillinen johdin on *AhtA*, jolla muodostettuja verbejä tavataan usein *ise-*verbien rinnalla.

*helähtää* 'helkähtää, kilahtaa, kolahtaa' (vrt. *helistä*); *hilahtaa* 'kilahtaa' (vrt. *hilitä*), *huhahhtaa* 'tuulen, petteävän jään tms. aiheuttamasta äänestä: humahtaa, kohahtaa; vauhdikkaasta menosta: porhaltaa, hurahhtaa, vilahtaa' (vrt. *huhista*); *humahtaa* 'kohahtaa, tupsahtaa, hupsahtaa' (vrt. *humista*); *jorahhtaa* 'narahhtaa, murahtaa' (vrt. *lorista*); *kahahtaa* 'rasahtaa, kohahtaa, suhahtaa' (vrt. *kahista*); *kalahtaa* 'helähtää, kilahtaa, kolahtaa' (vrt. *kalista*).

*hepsahtaa* (kevyestä, pehmeästä) heilahtamisesta, keikahtamisesta, asennon tai paikan äkillisestä muuttamisesta tms.' (vrt. *hepsua* 'heilua, lepsua'); *hutkahtaa* 'heilahtaa, hytkähtää, nytkähtää, notkahtaa' (vrt. *hutkiua* 'huojua, heilua, hetkua, notkua'); *kalskahtaa* 'kalahtaa, helähtää; kuulostaa, tuntua joltakin' (vrt. *kalskaa* 'pitää kalsketta'), *kapsahtaa* 'ponnahtaa, hypähtää, kavahtaa (pystyyn), lennähtää; (johonkin osuessaan) kolahtaa, tömähtää' (vrt. *kapsaa* 'kapista, kopista; kapistaa, kopistaa'); *karskahtaa* 'karahtaa, kirskahhtaa; kahahtaa (kiinni) johonkin' (vrt. *karskaa* 'narskua, karskua, karahdella').

*hupsahtaa* 'äkillisestä (pehmeästä ja pehmeä-äänisestä) putoamisesta, vajoamisesta tai kaatumisesta: kupsahtaa, tupsahtaa; erehtyä, haksahhtaa; hassahhtaa, höpsähtää' (vrt. *hupsaa* 'pussahdella, tussahdella'; *hupsu* 'hassu, höpsö, höppänä; tomppeli, tollo'); *jylkähtää* 'juolahtaa mieleen, pätkähtää päähän; kolahtaa' (vrt. *jylkähtää* 'rytmikästä (ja tarmokkaasta) liikkumisesta, hakkaamisesta tms. : jylkyttää, jytkyttää; kolkata, kolista;

kolistella'); *kellahtaa* 'kaatua (tai pudota) äkkiä ja kevyesti, kupsahtaa, kellistyä, tuupertua' (vrt. *kellii* 'loikoa, makailla, köllötellä; venytellä jäseniään; piehtaroida, kieriskellä'); *kepsahtaa* 'kiepsahtaa, tupsahtaa' (vrt. *kepsa* 'kevytliikkeinen, ketterä, kepsakka').

Näiden rinnalla tavataan yleisesti *A(hd)UttA*-loppuisia verbejä, jotka voivat olla selviä johdoksia, esim. *helä(h)yttää* 'helähtävän äänen aiheuttamisesta tai päästämisestä; iskemisestä, iskeytymisestä tms: kalauttaa, kajauttaa, kumauttaa' (← *helähtää*). Joskus suhde ei ole semanttisesti yhtä selvä, esim. *hepsauttaa* 'kevyestä ja pikaisesta tekemisestä' (vrt. *hepsahtaa*).

Suhteellisen yleisiä ekspressiivisessä sanastossa ovat myös nelitavuiset *ehtAA* ~ *ehtiA* -loppuiset verbit, joiden rinnalla on yleensä kolmitavuinen nomini:

*hemppulehtaa* 'puolelta toiselle ponnahtelemisesta' (vrt. *hemppula*); *hepsakehtaa* 'joutilaasta, hyödyttömästä olemisesta' (vrt. *hepsake*); *huiskalehtaa* 'kuljeksia joutilaana' (vrt. *huiskale*); *humakehtaa* 'oudosta käyttäytymisestä, pelehtimisestä, äkillisestä ilmestymisestä' (vrt. *humakka*); *huppelehtaa* 'telmimisestä, peuhaamisesta; hassuttelemisesta, hulluttelemisesta' (vrt. *huppelo* 'hupsu, höpsö, höppänä'); *hökälehtii* 'hosua, touhottaa; toikkaroida' ~ *hökälehtää* 'turhanpäiväisestä tai häiritsevistä liikkumisesta: touhottaa, hosua, toikkaroida' (vrt. *hökäle*); *jotkalehtaa* 'vetelehtii' (vrt. *jotkale*); *jukerehtaa* 'vaivalloisesta, hitaasti etenevästä tekemisestä tai kulkemisesta' (vrt. *jukero*); *keppelehtii* 'ukon kävelemisestä' ~ *keppelehtää* '(oravan) hyppelemisestä; jaloissa pyörimisestä' (vrt. *keppelä* 'ketterä, vikkeli, rivakka').

Ekspressiiviset nominit ovat tyypillisimmillään kolmitavuisia ja suosivat johdinaineksia, joiden osana on *t* (*tin*, *tii*), *k* (*kkA*, *ke*), *l* (*le*, *lA*, *li*) tai *r* (*rA*, *rO*). Kenties yleisin on *tin* (runsaasti esimerkkejä antaa Länsimäki 1987: 232–257). Joskus sen rinnalla on myös *tii*. Äänteellisesti kannaksi sopiva verbi on yleensä olemassa, mutta semanttiset suhteet eivät aina ole selvät. Seuraavat esimerkit ovat SMS:sta.

*helkutin* 'riippuvista koristeista; kauran kukinnosta, röyhystä; kukon tai kanan heltasta; miehen siittimestä ja kivespusseista; heleä-äänisestä aisa- tms. kellosta' (*helkuttaa* 'kulkemisesta; (nesteen) liikuttamisesta, hölskyttämisestä; kirkkaan äänen aiheuttamisesta'); *hemputin* 'miehen sukupuolielimistä; pitkistä, riippuvista korvannipukoista' (*hemputtaa* 'jonkun tai jonkin edestakaisesta liikuttamisesta, heiluttamisesta'); *hepsutin* 'kevyesti ja kevyissä vaatteissa kulkevasta naisesta' (*hepsuttaa* 'kävelemisestä tai juoksemisesta: tepsuttaa, sipsuttaa; muusta kevytliikkeisestä tekemisestä; heiluttaa, huiskuttaa'; *höhötin* 'rehentelijästä' (*höhöttää* 'nauramisesta, jokeltelusta, hörähtelystä tms. ääntelystä; huohottamisesta, puhaltamisesta, tuulemisesta; kohuta, huhuta'); *hökötin* 'vehje, vekotin, tekele, hökötytys' ~ *hökötti* 'hökötytys, rakkine' (*hököttää* 'ääntelemisestä; jossakin tilassa tai paikoillaan olemisesta: jököttää, kököttää, möllöttää'); *joristin* 'virallisesti ja epäkansanomaisesti puhuvasta papista' (*jorista* 'puhua matalalla karkealla äänellä; puhua joutavia, jaaritella'); *jorotin* 'hidaspuheinen, saamaton, juro' (*jorottaa* 'paikoillaan, toimettomana olemisesta: jököttää, kököttää'), *kalkatin* 'lehmänkellosta; suulaasta, liian äänekkäästä' ~ *kalkatti* 'lörpöttelijä, kalkattaja' (*kalkattaa* 'pitää kalketta, kilkattaa; innokkaasta, äänekkäästä puhumisesta').

Myös *kkA* (~ *ke*) on hyvin yleinen ekspressiivisten sanojen johdin. *kkA*-loppuisten nominien rinnalla on usein *kOi*-loppuisia (denominaaleja) verbejä.

*heläkkä* 'helisevä ääni', *hempakka* 'huterä'; *hepsakka* 'kevytliikkeisestä tai kevytmielisestä, ailahtelevasta, sievistelevästä, hassahtavasta tms. ihmisestä (etenkin naisesta)' ~ *hepsake*

'ajattelemattomasta ihmisestä, keikailijasta, hupakosta' ~ *hepsakoita* 'tyhjänpäiväisestä touhuamisesta'; *humakka* 'humina, kohina, hälinä, tohina, touhu' ~ *humake* 'vallattomasta tytöstä; hankisääsken leveistä siivistä'; *hupsakka* 'pehmeästä, löyhästä, ohuesta, utumaisesta tms. aineesta; hajusta; höperö, hupsu'; *hailäke* 'vilkkaasta, ailahtelevasta (tyttö)lapsesta: huitukka, hailä' ~ *hailäkkä* 'vilkkaasta (tyttö)lapsesta, ailahtelevasta ihmisestä: huitukka, hailä; veneestä, reestä tms.: helposti kaatuva, kiikkerä, vaappera' ~ *hailäköitä* 'hätiköidä, hutiloida'; *hälläkkä* '(liian) vilkkaasta, eläväisestä, iloluonteisesta ihmisestä; hälinä, meteli' ~ *hälläköidä* 'metelöimisestä, vallattomina huiskamisesta'; *jörrikkä, jörräkkä* 'jöröstä, jurosta ihmisestä'.

Vastaavanlainen suhde on usein myös *le* ~ *lA* ~ *li* ja *rA* ~ *rO* -loppuisten nominien ja *lOi*, *rOi* -loppuisten verbien välillä.

*hemppale* 'laiskasta naisesta' ~ *hemppali* 'hulttio, heittiö' ~ *hemppaloida* 'horjuen kulkemisesta, vetelehtimisestä, kuljeskelemisesta'; *hempula* 'vajavaisesta, vajaakuntoisesta, -kykyisestä ihmisestä tai eläimestä; kanan ja kukon nokan alla olevista lihaspoimuista' ~ *hempuli* 'heiveröisestä, heikosta, vajaakuntoisesta tms.' ~ *hempuloita* 'kekkuloida'; *hutkale* 'huiskale, roikale, kutale tms.' ~ *hutkaloita* 'kuljeskella jouten, vetelehtiä; *hökäle* 'hätäisestä, malttamattomasta, ahneesta ihmisestä tai eläimestä'; yksinkertaisesta, narrattavasta, lapsellisesta ihmisestä; höytäle, repale, riekale, rääsy'; *hötkäle* 'huiskale, votkale, roikale tms.'; *kempula* 'käyrästä, väärästä esineestä' ~ *kempuli* 'huonosta esineestä' ~ *kempuloita* 'kompuroida'.

*hempparo* 'viallisesta, halvaantuneesta ihmisestä' ~ *hempparoida* 'humalaisesta: kulkea horjuen'; *hempura* 'mielitetty, hempukka'; *huitura* 'vitsa, risu, karahka'; *jolkkeri* 'juolukka; pojankoltiaisesta', *jolkkura* 'pahkura'; *jolpero* 'huonosta puukosta'; *jukero* 'tylsästä puukosta; kuhmurainen, koukeroinen; jurrikka, juntti'; *kampura* 'ontuvasta, köyrystä tai hidasliikkeisestä ihmisestä tai eläimestä; jalasta: kankea, taipumaton, kiertynyt; vääristä, vääntyneistä, (kuivuessaan) käpristyneistä kappaleista tms.', *kempura* 'väärästä, mutkaisesta puusta, (puu)esineestä tms.' ~ *kampuroida, kempuroida* 'kulkea kömpelästi, kompuroida'.

Kaikkia edellä esitettyjä johtimia esiintyy muissakin kuin ekspressiivisissä sanoissa. Ekspressiivisille sanoille on kuitenkin ominaista, että eri johtimia käytetään saman kannan yhteydessä, ilman että merkityssuhteet olisivat säännölliset. Toisaalta eri johtimen sisältävillä sanoilla voi olla sama merkitys, toisaalta merkitys voi vaihdella yllättävästi. Tyypillisesti samakantaiset ekspressiiviset sanat muodostavat laajoja ryhmiä, joissa käytetään varsinkin edellä mainittuja johtimia ja joille voidaan löytää ainakin jonkinlainen perusmerkitys.

### 3.4.3.3 Äänteiden distribuutio

Määrä-äänteitä suositaan tai torjutaan usein eri kielten ekspressiivisessä sanastossa, mutta tällaiset tendenssit ovat vahvasti kielikohtaisia ja konventionaalistuneita. Usein ekspressiivisissä sanoissa tavataan sellaisia äänteitä tai äänneyhtymiä, jotka ovat muuten kielessä harvinaisia, eivätkä ne välttämättä noudata samoja segmentaalaisia, fonotaktisia tai prosodisia rajoituksia kuin neutraalit sanat (Hinton et al. 1994: 6–7, 9; Childs 1994: 181–185). Joissain kielissä ekspressiivisessä sanastossa käytetään sellaisia äänteitä ja äänneyhtymiä, jotka ovat muuten kokonaan tuntemattomia (esim. Silverstein 1994: erit. 43; Alpher 1994: 162–163) tai jotka tunnetaan vain lainasanoissa.

Suomen kielen ekspressiivistä sanastoa ovat äänteiden distribuution kannalta



käsitelleet Kiviniemi (1971: erit. 26), Länsimäki (1987: 261–264) ja Heikki Leskinen (1993); Mikone (2002: 72–76) käyttää Heikki Leskisen laskelmia. Kiviniemen aineistona ovat edellä mainitut CVC-kannat ja Länsimäellä *-in : -ime* -johdokset. Leskinen on kerännyt aineistonsa NS:sta, etymologisista sanakirjoista (SKES ja SSA) sekä Nirvin *Kiihtelysvaaran murteen sanakirjasta* (KMS), jossa sanojen ekspressiivisyyttä ei tosin erikseen ole mainittu.

Kiviniemellä yleisimmät alkukonsonantit ovat *h, k, r* ja *p*, vokaaleista suosituimmat ovat *u, o* ja *ä*. Myös Länsimäen mukaan erityisen suosittuja (hänellä ei ole tarkkoja laskelmia) alkukonsonantteja ovat *h, k, l, p* ja *r* ja vokaaleita *o, ö* ja *u*. Samansuuntaisia ovat Heikki Leskisen tulokset: NS:n ekspressiivisissä sanoissa yleisimmät alkukonsonantit ovat *k, r, h* ja *l*, KMS:ssa *k, r, l* ja *h*. CV-alkuisten sanojen ensimmäisessä tavussa yleisimmät vokaalit ovat NS:ssa *u, o* ja *a*, KMS:ssa *u, o* ja *i*. Sisäkonsonanttien suhteen tulokset eivät ole yhtä selviä. Kiviniemellä yleisimmät sisäkonsonantit ovat *r, h, t* ja *l*, mutta Heikki Leskisellä (aineistona SSA:n 1. osan CV(V)CV-tyyppiset sanat) *r, p, m* ja *l*. Konsonanttiyhtymistä suosittuja ovat Heikki Leskisen mukaan (mt: 108–110) *-sk-*, *-ps-*, *-tk-*, *-l(k)k-* ja *-n(k)k-*.

Eri äänteiden distribuutiota voi myös tarkastella myös suhteellisesti: mitkä äänteet ovat ekspressiivisessä sanastossa suosituimpia kuin koko sanastossa? Heikki Leskisen taulukoista (mt: 103) käy ilmi, kuinka monta prosenttia kullakin konsonantilla alkavista lekseemeistä on ekspressiivisiä, ja toisaalta kuinka monta prosenttia sanakirjan kaikista lekseemeistä on ekspressiivisiä. Näitä lukuja vertaamalla näkee helposti, että NS:ssa selvästi keskimääräistä useammin ekspressiivisiä ovat (yleisyysjärjestyksessä) *r, j, n, l* ja *h* -alkuiset lekseemit; KMS:ssa järjestys on *r, h, l, j* ja *n*. Vastaavasti erityisen harvinaisia ekspressiivisten sanojen alkukonsonantteja ovat sekä NS:ssa että KMS:ssa *v, s* ja *p*. CV-alkuisista lekseemeistä (mt: 105) keskimääräistä useammin ekspressiivisiä ovat NS:ssa sellaiset, joiden 1. tavussa on *ö, ä, o* ja *y*, ja KMS:ssa *ö, y, o* ja *ä*; harvinaisia ovat kummassakin *a* ja *e*. Vokaali-alkuisissa sanoissa (mt: 103) nousevat selvästi esiin *ö* ja *ä*. Suhteellisissa lukumäärissä erot voivat olla todella suuria: esim. NS:n *ö*-alkuisista lekseemeistä on ekspressiivisiä 31,5 % (kaikista vokaali-alkuisista 2,3 %); KMS:ssa peräti 83,1 % (kaikista 33,0 %).

Kokonaisuutena voidaan sanoa, että mitään tiettyjä äänteitä ei voi pitää suomen kielessä yksinomaan ekspressiivisille sanoille ominaisina, joskin on ilmeistä, että äänteiden distribuutiot eroavat toisistaan neutraalissa ja ekspressiivisessä sanastossa. Ekspressiivisessäkin sanastossa eri äänteet ovat suosittuja eri tavuasemissa. Neutraaleihin sanoihin verrattuna selvästi yleisempiä ovat konsonanteista *h* ja *r*, vokaaleista *ö* ja *y*. Toisaalta ekspressiivisten sanojen yleisiä alkukomponentteja ovat myös *kV-* ja *Cu-*, vaikka näin alkavissa sanoissa ekspressiiviset sanat eivät ole suhteellisesti sen yleisempiä kuin koko sanastossa.

### 3.5 Ekspressiivisten sanojen juuret, pesyeet ja sikermät

Ekspressiivisten sanojen monilukuisuus, äänteellinen variaatio ja johto-opin kannalta epäsäännölliset suhteet tekevät vaikeaksi, mutta myös tarpeelliseksi

luoda mallin, jonka avulla voitaisiin kuvata ekspressiivisten sanojen välisiä yhteyksiä. Ahti Rytkösen esittämä ajatus ekspressiivisten sanojen (konsonanttivartaloisista) juurista, joiden rakenne on yleensä muotoa CVC (alaluku 1.3), on osoittautunut kestäväksi, vaikka nimitykset vaihtelevatkin. Puhutaan mm. kannasta, vartalosta, ytimeistä ja tyvestä (Penttilä 1963: 256–257; Erkki Itkonen 1966: 204; Anttila 1976: 127–128; Häkkinen 1985: 28; Länsimäki 1987: 265; Kulonen 1996: 25–26). Eri termien voidaan katsoa tarkoittavan samaa: kyseessä on yleismerkitystä kannattava osa, jonka ympärille ekspressiiviset sanat voidaan ryhmitellä äänteellisten ja semanttisten yhtäläisyyksien perusteella ja jota voidaan muunnella konsonantteja ja vokaaleja vaihtelemalla (näin esim. Erkki Itkonen 1966: 204).

Tässä työssä käytän termiä **juuri** tarkoittamaan fonologista ja semanttista ainesta, joka yhdistää ekspressiivisiä sanoja synkronisesti. Juuri on aina sananalkuinen ja yleensä tyyppiä CVC-. Tällainen on esimerkiksi onomatopoeettinen *hel-*, joka yhdistää sanoja *hel*, *helahtaa*, *helakka*, *heleä*, *helinä*, *helistin*, *helistä*, *helistää*, *helke*, *helkkyä*, *helkkää*, *helkuttaa*, *helkyttää*, *hellettää*, *helottaa*, *helske*, *helskyttää*, *helähtää*, *heläkkä*, *heläys* jne. Kaikilla näillä sanoilla on SMS:ssa heleään, kirkkaaseen ääneen liittyviä merkityksiä. Nimitän tällaisia sanaryhmiä pesyeiksi. (Vrt. Koponen 1998a: 48–49; hänellä sellaisia esimerkkejä kuin *vilistä*, *vilkkua*, *vilkuu*, *vilahtaa*, *vilkas*.) Vastedes puhunkin enemmän pesyeistä kuin juurista, niin että esim. *hel*-pesye tarkoittaa kaikkia niitä sanoja, joille on yhteistä juuri *hel-* 'heleä, kirkas ääni'. Tämä siksi, että pesyeen sanat ovat kiistatta olemassa, mutta juuri on abstraktio, joskin se voi olla kognitiivisesti relevantti.

Joskus on käytännöllisempää etsiä CVC-tyyppisten juurien sijasta sellaisia, joiden lopussa on konsonanttiyhtymä. Esimerkiksi *het*-alkuisilla sanoilla on monenlaisia merkityksiä, mutta *hetk*-alkuisilla on selvästi enemmän yhteistä: *hetkahdella* 'heilahdella, notkahdella', *hetkale* 'huonomaineisesta, kevytmielisestä tms. ihmisestä; hapsu, repale; keikkuvasta pöydästä', *hetku* 'jostakin höllyvästä, hyytelömäisestä tms.', *hetkua* 'notkua, hyllyä, heilua', *hetkuttaa* 'heiluttamisesta, keikuttamisesta, nytkyttamisestä' jne. Tässä tapauksessa on siis semanttisesti perustellumpaa puhua *hetk*-juuresta, joka yhdistää edellä mainittuja sanoja, kuin *het*-juuresta. Koponen (1998a: 48) käyttää nimitystä laajenne, mutta mielestäni on parempi puhua suoraan *hetk*-juuresta, jolloin ei tarvitse ottaa kantaa siihen, olisiko olemassa myös *het*-juuri, jota voisi laajentaa. Sen sijaan *helk*- ja *helsk*- ovat selvästi *hel*-juuren laajenteita.

Ekspressiivisten sanojen CVC- ja CVCC-tyyppiset juuret sekä edellä mainittu 1. ja 2. tavun rajan konsonanttivaihtelu (vrt. esim. *l* ~ *lk* ~ *lsk* ja juuret *hel-*, *helk-* ja *helsk-*) ovat saman kolikon kaksi puolta. Vastaavasti ekspressiivisten sanojen ensitavun vokaalivaihtelu kuvaa samaa asiaa kuin se, että toisistaan vain vokaalin suhteen eroavat juuret ja pesyeet ovat semanttisesti usein lähellä toisiaan: esim. *hel*-pesyeen sanoilla on samantapaisia merkityksiä kuin *hil*-alkuisilla sanoilla (*hilistä*, *hilkuttaa* jne.). Voidaan siis puhua semanttisesti läheisistä *hel*- ja *hil*-juurista, mutta voidaanko nämä yhdistää ylemmän abstraktiotason juureksi *hVl-*, jolloin *hel*- ja *hil*- olisivat *hVl*-juuren reaalistumia? Ainakin Koponen tuntuu ajattelevan näin: Ensin hän puhuu juurisarjoista kuten *lVt-*, "johon perustuva onomatopoeettinen juuri esiintyy sanoissa *litistä*, *lätistä*, *lotista*" (mt: 49). Etymologisessa tarkastelussa hän nimittää kuitenkin vastaavia juurisarjoja juuriksi, kuten  $\sqrt{tVr-}$ ,

$\sqrt{IVnk}$ - ja  $\sqrt{hVp}$ - (mt: 53, 65).

Joissain tapauksissa tällaiset juuret voisivat olla perusteltuja, kun vokaalivaihtelu on laajaa eikä merkityksissä tapahdu suuria muutoksia. Mutta mitä yleisemmälle tasolle juuria abstrahoidaan, sitä enemmän sanoja vastaaviin pesyeisiin voi äänteellisin perustein kuulua ja sitä ongelmallisemmaksi käyvät semanttiset suhteet. Käytännössä esim. *hVI*-pesyeelle olisi vaikea löytää sellaista yhteistä merkitystä, joka kattaisi varteenotettavan osan kaikista *hVI*-alkuisista ekspressiivisistä sanoista. Käytännössä on yleensä niin, että jos sanat liittyvät ensimmäisen tavun vokaalin vaihtelusta huolimatta selvästi yhteen, niitä yhdistää joko morfologinen kaava tai yhteinen johdin (*kalista* ~ *kilistä* ~ *kolista*, *haiskale* ~ *hoiskale* ~ *huiskale*) tai sitten harvinaisehko konsonanttiyhtymä 1. ja 2. tavun rajalla (vrt. *retkahtaa*- ~ *rutkahtaa* ~ *rätkähtää* jne.; todennäköisesti vastaavia sarjoja voitaisiin muodostaa muistakin *rVtk*-alkuisista sanoista). Nimitän tällaisia sanaryhmiä sikermiksi (vrt. Koponen 1998a: 49). Esim. samamerkityksisiä *rVtk*-alkuisia sanoja voisi hyvinkin olla niin paljon, että voidaan puhua *rVtk*-sikermästä, mutta eri vokaalin sisältävät sanat kuuluisivat samalla myös esim. *retk*-, *rutk*- tai *rätk*-pesyeisiin.

Käytännössä pesyeeseen kuuluvien sanojen rajaaminen ei aina ole yksinkertaista. Äänteellisin perustein mukaan tulee yleensä myös sanoja, jotka eivät kuulu merkityksensä puolesta samaan yhteyteen. Tällöin yhtenä rajauskriteerinä voi pitää sitä, esiintyykö vastaava sana toisessa, semanttisesti läheisessä pesyeessä, jonka juuri eroaa käsiteltävänä olevan pesyeen juuresta vokaalinsa tai alkukonsonantin osalta. Tarkastelen tässä esimerkinomaisesti suomen murteiden *jur*-, *jur*- ja *jör*-alkuista sanastoa.

NS:ssa suurin osa *jur*-, *jur*- ja *jör*-alkuisista sanoista on mainittu ekspressiiviksi tai sitten ne ovat nuoria lainasanoja, joilla ei ole käyttöä kansankielessä, kuten *juristi* ja *jurtta*. NS:n ekspressiiviset sanat voidaan jakaa neljään merkitysryhmään:

1. 'matalasta, yksitoikkoisesta äänestä; turhasta, äkeästä puheesta, jankuttamisesta, vastaan sanomisesta': *jorahtaa*, *jorauttaa*, *jorista*, *jorottaa*, *joru*, *juruta*, *jurista*, *jurahtaa*, *jurauttaa*, *jurnata* *jurnauttaa*, *jurnuttaa*, *jurrata*.
2. 'paikallaan olemisesta; (hitaasta, vaivalloisesta) liikkumisesta; murjottamisesta': *jorahtaa*, *jurata*, *jurottaa*, *jurnuttaa*, *juroa*, *jurottaa*, *jurrottaa*, *jurrata*.
3. 'itsepäisestä, jurosta, puhumattomasta ihmisestä': *jurilas*, *jurikka*, *jurri*, *jurrikka*, *jurtikka*, *jörri*, *jörrikkä*, *jörökki*.
4. 'kookkaasta ihmisestä tai oliosta': *jurssi*, *jortikas*, *jortikka*, *jurikka*, *jurri*, *jurrikka*, *jurtikka*, *jörri*, *jörrikkä*.

Merkitysryhmien väliset yhteydet ovat selvästi motivoituja: esim. itsepäinen tai juro ihminen puhuu "jurisemalla", ja matala yksitoikkoinen ääni liittyy hitaaseen, kankeaan liikkeeseen; hitaus ja kankeus taas on ominaista kookkaille olioille. Ekspressiivisille sanoille tyypillisesti eri merkityksissä voidaan käyttää samoja sanoja, ja myös monella sanalla voi olla samantapainen merkitys. Jo NS:n perusteella näyttää siltä, että voidaan puhua ekspressiivisistä *jur*-, *jur*- ja *jör*-pesyeistä, jotka ovat semanttisesti lähellä toisiaan. Sekä *jur*- että *jur*-pesyeen sanoja käytetään kaikissa neljässä merkityksessä, mutta *jör*-pesyeen sanoja tunnetaan vain

3. ja 4. merkityksessä. Muutamat sellaisetkin sanat, jotka NS:n mukaan eivät ole ekspressiivisiä, kuuluvat selvästi tähän yhteyteen: *juro* 'totisen yksivakainen, vähäpuheinen, jörö, jäykkä; kaloista: paikallaan pysyttelevä'; *jöreä* 'äänestä: matala, moreä'; *jörö* 'totisen yksivakainen, vähäpuheinen, juro' ja *jöröttää* 'olla paikoillaan, pysytellä jurona yhdessä kohden, jurottaa, jököttää, murjottaa'. Semanttisesti kauempana ovat *joro* 'kelvoton, kunnoton ihminen, heittiö, hylkiö' ja *jurmu* 'epätasaisuus, kohoama'.

SMS:ssa *jur-*, *jur-* ja *jör-*alkuisia sanoja on huomattavasti enemmän, joten seuraavassa asetelmassa on lueteltu vain ne, joilla on äänteellinen vastine kaikissa kolmessa ryhmässä:

<i>jorautella</i>	<i>jurautella</i>	<i>jöraytellä</i>
<i>jorauttaa</i>	<i>jurauttaa</i>	<i>jörayttää</i>
<i>jorea</i>	<i>jurea</i>	<i>jöreä</i>
<i>joreissaan</i>	<i>jureissaan</i>	<i>jöreissään</i>
<i>jorina</i>	<i>jurina</i>	<i>jörinä</i>
<i>jorisko</i>	<i>jurisko</i>	<i>jörisko</i>
<i>jorista</i>	<i>jurista</i>	<i>jöristä</i>
<i>joritella</i>	<i>juritella</i>	<i>joritellä</i>
<i>jorittaa</i>	<i>jurittaa</i>	<i>jorittaa</i>
<i>jorjottaa</i>	<i>jurjottaa</i>	<i>jörjöttää</i>
<i>jorko</i>	<i>jurko</i>	<i>jörkö</i>
<i>jorna</i>	<i>jurna</i>	<i>jörnä</i>
<i>jornata</i>	<i>jurnata</i>	<i>jörnätä</i>
<i>jornottaa</i>	<i>jurnottaa</i>	<i>jörnöttää</i>
<i>joro</i>	<i>juro</i>	<i>jörö</i>
<i>jorokas</i>	<i>jurokas</i>	<i>jörökäs</i>
<i>jorokki</i>	<i>jurokki</i>	<i>jörökki</i>
<i>jorotella</i>	<i>jurotella</i>	<i>jörötellä</i>
<i>jorotin</i>	<i>jurotin</i>	<i>jörötin</i>
<i>jorottaa</i>	<i>jurottaa</i>	<i>jöröttää</i>
<i>jorrikka</i>	<i>jurrikka</i>	<i>jörrikkä</i>
<i>jorrittaa</i>	<i>jurrittaa</i>	<i>jörriittää</i>
<i>jorrottaa</i>	<i>jurrottaa</i>	<i>jörrottää</i>
<i>jortikka</i>	<i>jurtikka</i>	<i>jörtikkä</i>

Näin laaja *jur-* ~ *jur-* ~ *jör-* -vaihtelu on jo itsessään vakuuttava todiste sanojen ekspressiivisyydestä. Merkitykseltään lähes kaikki asetelman sanat kuuluvat NS:n perusteella luotuihin merkitysryhmiin, ja myös *jör-*alkuisilla sanoilla on 1. ja 2. ryhmän merkityksiä. Selvästi merkitykseltään muista poikkeaa *jorna* 'kiila'; rajatapauksia ovat myös *jörnä* 'vanhasta, likaisesta henkilöstä' ja *jörnätä* 'ryyppäämisestä' (koloratiivikonstruktiossa *juo jörnää*). Kaikista näistä on SMS:ssa vain yksi tiedonanto. Kokonaisuutena voi siis sanoa, että jo äänteellisesti *jur-*, *jur-* ja *jör-* sanoja vertailemalla toisiinsa liittyvät ekspressiiviset sanat tulevat hyvin esiin. Toki merkityksensä puolesta pesyeisiin voidaan liittää paljon sellaisiakin sanoja, joilla ei ole vastineita kaikissa kolmessa pesyeessä, ja toisaalta asetelmassa on runsaastikin sellaisia sanoja, jotka kylläkin kuuluvat edellä mainittuihin merkitysryhmiin, mutta joilla on jonkin verran muitakin merkityksiä. Tärkeimpiä ovat:

5. 'veden tai muun nesteen virtaamisesta': *jorjottaa* 'virtaamisesta, solumisesta'; *jurotella* 'virtaamisesta, nesteen laskemisesta tms.'; *jurottaa* 'nesteen valumisesta; virtaamisesta';

*jörötellä* 'viinan valumisesta pontikkapannun piipusta'.

6. 'laiskottelusta, vetelehtimisestä': *jorko* 'laiskuus, lorvitauti; miehen ketale, roikale', *joro* 'laiska, saamaton', *jorotella* 'joutilaana oleilusta, hidastelusta, laiskottelusta; kulkemisesta', *jurtikka* 'vetelyksestä'.

7. 'pitkänomaisesta esineestä tai oliosta': *joro* 'pitkänomaisesta kappaleesta tai muodostelmasta'; *jorokki* 'suorasta ojasta' (voisi liittyä myös veden virtaamiseen); *jortikka* 'siittimestä; muusta pitkänomaisesta kappaleesta tms.'

Näistäkin merkityksistä voi vetää yhteyksiä 1.–4. ryhmiin, jos ajatellaan esimerkiksi, että nesteen virtaaminen ja laiskottelu ovat hidasta, yksitoikkoista liikettä, ja pitkänomaisuuskin voisi liittyä tasaiseen, yksitoikkoiseen ääneen. Kaikkiaan pitäisin ne kuitenkin *jor-*, *jur-* ja *jör-*pesyeiden ulkopuolella. Huomiota kiinnittää ensiksikin, että valtaosa 5.–7. merkitysryhmän sanoista on *jor-*alkuisia; jos niillä olisi sama motivaatio kuin 1.–4. merkityksillä, luulisi niissä olevan yhtä lailla myös *jur-* ja *jör-*alkuisiakin. Veden ja muun nesteen virtaamista merkitsevät sanat muodostavat melko selkeästi oman ryhmänsä, joka liittyy ennemmin *lor-*alkuisiin sanoihin kuin *jor-*pesyeeseen. 'Laiskottelua, vetelehtimistä' merkitsevistä sanoista keskeinen on *joro*, jolla on lisäksi vielä merkitys 'pahahenki, paholainen' ja 'viekas, epäluotettava, epäilyttävä'. Kaikkiaan sillä on SMS:ssa kymmenen eri merkitysryhmää, joista vain kaksi liittyy selvästi *jor-*, *jur-* ja *jör-*pesyeiden yhteisiin merkityksiin: 'yksitotinen, juro, jörö, jornake' ja *joroseppä* 'seppä, joka "jorrasi puhua"'. Näyttää ilmeiseltä, että *joro*-sanassa yhdistyy eri motivaatiota olevia aineksia eivätkä kaikki liity *jor-*pesyeeseen. Myös merkitys 'pitkänomaisesta esineestä tai oliosta' on pidettävä *jor-*pesyeen ulkopuolella, koska sillä ei ole vastineita *jur-* ja *jör-*sanoissa.

Sekä äänteellisin että semanttisin kriteerein on siis mahdollista rajata melko tarkasti, mitkä sanat kuuluvat ekspressiivisiin *jor-*, *jur-* ja *jör-*pesyeisiin 'matala, yksitoikkoinen ääni; puhua vihaisesti, jankuttaa, sanoa vastaan; liikkua hitaasti, olla paikallaan, puhumatta, murjottaa; itsepäinen, juro, puhumaton ihminen; kookas, liikkumaton ihminen tai olio'. Tarkastelutapa on siinä mielessä puhtaasti teoreettinen, että se perustuu arkistolähteisiin, joten kaikki pesyeen sanat eivät ole koskaan kuuluneet samaan murteeseen. Uskon kuitenkin, että tällaiset pesyeet voivat olla myös kognitiivisesti todellisia, vaikkakaan arkistolähteiden perusteella ei ole mahdollista tavoittaa kielenpuhujan leksikkoa. Kyse on siis toisiaan muistuttavien sanojen perheyhtäläisyydestä. Edellä kuvatun kaltaiset äänteelliset ja merkitysyhteydet sitovat eri sanoja toisiinsa kielenpuhujan tajunnassa, antavat niille motivaation ja tarjoavat myös mallin, jonka mukaan uusia sanoja voi muodostaa.

Koska edellä kuvattu pesyeiden rajaamisen metodi on puhtaasti synkroninen, sen perusteella ei voi ilman muuta tehdä etymologisia johtopäätöksiä. Ensinnäkin ekspressiivisyys ja sanan alkuperä on periaatteellisesti erotettava toisistaan, toisaalta on otettava huomioon mahdollisuus, että pesyeessä on etymologisesti eri alkuperää olevia sanoja. Periaatteessa ainakin seuraavat vaihtoehdot ovat mahdollisia: 1) ekspressiivinen sana on etymologisesti samaa lähtöä kuin muutkin pesyeen ekspressiiviset sanat, 2) neutraali sana on etymologisesti samaa lähtöä kuin pesyeen ekspressiiviset sanat, mutta se on menettänyt ekspressiivisyytensä, 3) ekspressiivinen sana on etymologisesti eri lähtöä, mutta

se on sulautunut pesyeeseen (ja ekspressiivistynyt, ellei ole ollut ekspressiivinen alkuaankin), 4) neutraali sana muistuttaa sattumalta äänteellisesti ja merkityksen-  
säkin puolesta pesyeen muita sanoja, mutta se ei kuulu etymologisesti niiden  
yhteyteen.

Silloin kun sana on ekspressiivinen ja sen merkitys liittyy pesyeen yleismerkitykseen ja sillä on myös vastineita äänteellisesti läheisissä pesyeissä, on todennäköistä että se on niiden kanssa myös etymologisesti samaa lähtöä. Tällaisia on valtaosa asetelman sanoista. Tässä tapauksessa ne voivat olla alun perin onomatopoeettisia, koska sekä *jur-*, *jur-* että *jör-*pesyeissä tunnetaan myös onomatopoeettisia sanoja ja muut merkitykset voidaan johtaa ääntä kuvaavista merkityksistä. Tämä ei kuitenkaan välttämättä tarkoita sitä, että kaikki pesyeet olisivat syntyneet itsenäisesti onomatopoeettisten sanojen pohjalta. Eri pesyeiden laajuuden (joka ei asetelmassa tule esiin) ja yhtenäisyyden kannalta näyttää siltä, että *jur-*pesye olisi alkuperäisin: siinä on eniten sanoja ja vähiten semanttisia poikkeamia. *Jör-*pesye on selvästi muita pienempi eikä sillä ole vastineita lähisukukielissä, joten se voisi olla myöhempi, affektiivinen etuvokaalinen variantti. Toisaalta *jur-*alkuisia onomatopoeettisia sanoja tunnetaan useammassa lähisukukielissä kuin *jur-*alkuisia, joita on vain suomen ja karjalan kielissä (vrt. SSA s.v. *jurista* ja *juro*). On siis mahdollista, että *jur-* on alkuperäisin variantti ja *jur-*alkuisten sanojen semanttinen epäyhtenäisyys johtuu joko siitä, että niissä on eri lähtöä olevaa ainesta, tai myöhemmin tapahtuneesta semanttisesta eriytymisestä.

SSA:n mukaan *jurista* (s.v.) 'äännellä epäselvästi' jne., *jurottaa*, *jurina* ja *joro*, *joru* 'loru' ovat onomatopoeettisia, ja niitä verrataan sanaan *juoru*. *Juro* (s.v.), *jura* 'vakavamielinen, umpimielinen, omapäinen, jörö' ja *juroa*, *jurottaa* 'seistä liikkumatta, murjottaa' ovat "ilm. deskr. alkuperää kuten myös *jurista* 'murista'". *Jörö* (s.v.) 'vähäpuheinen, totinen, juro', *jörökki*, *jöröinen*, *jörri*, *jörrikkä*, *jöröttää* 'jurottaa, murjottaa' ja *jöristä* 'jorista' ovat "samantapaisia deskr.-onomat. sanoja kuin esim. *joro* ja *juro*". Tällainen käsittelytapa on SSA:lle ominainen: se yhdistää kyllä saman pesyeen sanat usein toisiinsa, mutta vertaa eri pesyeitä toisiinsa sattumanvaraisesti eikä yleensä ota kantaa siihen, voisivatko eri pesyeitä olevat sanat olla samaa alkuperää.

Eri pesyeiden välisessä vertailussa on tyypillistä, että etymologisesti eri lähtöä olevat sanat (vaihtoehdot 3 ja 4) jäävät yksinäisiksi. Tämä perustuu siihen, että ekspressiivistien sanojen äänteellinen vaihtelu ei ole satunnaista, vaan se noudattaa tiettyä säännönmukaisuutta, ja tämä säännönmukaisuus on samanlaista toisiaan semanttisesti ja äänteellisesti muistuttavissa pesyeissä. Toisaalta on mahdollista, että eri lähtöä oleva, esimerkiksi vierasperäinen sana on ekspressiivistynyt niin, että se ottaa osaa myös vokaalivaihteluun, jolloin se ei eri pesyeiden vertailussa erotu muista. Esimerkiksi *jurssi* on NS:n mukaan ekspressiivinen, ja sillä on merkitys 'kookkaasta ihmisestä, eläimestä tms. oliosta: köriläs, jotkale, votkale'. Tämän merkityksen puolesta *jurssi* liittyy *jur-*pesyeeseen, mutta sillä ei ole juuri vastineita muissa pesyeissä: SMS:ssa on vain yksi tieto sanasta *jörssi* "pahainen poika". SMS:sta ilmenee, että *jurssin* yleisin merkitys on 'kiiski', joskin siitä on tieto myös koloratiivikonstruktiossa: Maan *ahvoenäj jurssi* 'jurtikka'. Kyseessä onkin venäläinen lainasana, jonka originaali on *jurš* 'kiiski' (SSA s.v. *jurssi*). Tässä tapauksessa sanan erillisuus on murretietojen perusteella ilmeistä, mutta se on jo ekspressiivistymässä, koska sitä on voitu käyttää koloratiivikon-

struktiossa.

Eri lähtöä olevat sanat voivat myös rinnastua toisiinsa vain sattumalta. Tällainen on esim. *jorna* 'kiila' ja sen johdos *jornata* 'lyödä kivi halki lekan ja kiilan avulla'. Äänteellisesti sitä vastaavat muissa pesyeissä *jurna* 'jurosta, marisijasta', *jurnata* 'purnata, motkottaa, jankuttaa; hyrisevästä, hurisevasta äänestä tai ääntelystä; verkkaisesta kulkemisesta tai tekemisestä', *jörnä* 'vanhasta, likaisesta henkilöstä' ja *jörnätä* 'ryyppäämisestä'. Näistä vain *jurna* ja *jurnata* liittyvät selvästi *jur*-pesyeeseen. *Jörnä* voi vielä liittyä *jör*-pesyeeseen, jos ajatellaan, että se on edelleen pejoratiivistunut 'juron' merkityksestä, mutta *jörnätä* liittyy luontevammin *jur*-alkuisiin 'nesteiden virtaamista' merkitseviin sanoihin ja sitä kautta *lor*- ~ *lör*-alkuisiin ekspressiivisiin sanoihin. *Jornan* merkitys 'kiila' on niin erillään muista *jur*-, *jur*- ja *jör*-alkuisten sanojen merkityksistä, että täytyy olettaa sen olevan myös etymologisesti eri lähtöä. Rinnakkaisuus *jorna* – *jurna* – *jörnä* ja *jornata* – *jurnata* – *jörnätä* on systemaattisuudesta huolimatta pelkkää sattumaa.

Ongelmallisia ovat tapaukset, joissa sana on ekspressiivistä alkuperää, mutta ei samaa kuin muut pesyeen sanat. Tällaisia ovat ilmeisesti *jur*-alkuiset nesteiden virtaamista merkitsevät sanat. Ne eivät välttämättä paljastu eri pesyeiden välisessä vertailussa, koska niiden muodostamisessa vallitsevat samat säännönmukaisuudet. Vain merkitys panee epäilemään, että ne voivat olla eri alkuperää. Tässä tapauksessa lisävalaistusta voisi antaa systemaattinen vertailu *jur*-, *jör*-, *lor*- ja *lör*-alkuisten sanojen välillä. SSA yhdistää myös *juoru*-sanan (s.v.) samaan "onomat. sanueeseen" kuin *jurista*; tähän ei voi varmasti vastata ilman *juor*- ja *jur*-sanojen systemaattista vertailua. Sen sijaan edellä tehtyjen vertailujen perusteella ei näytä uskottavalta, että *joro* 'pitkänomainen muodostuma' olisi samaa alkuperää kuin *jur*-pesye, koska vastaavaa kehitystä ei ole tapahtunut *jur*- ja *jör*-pesyeissä (toisin kuitenkin Sivula 1967; SSA s.v. *joro*).

Vastaavia eri juurien välisiin rinnakkaistapauksiin perustuvia ajatuksia oli jo Ahti Rytkösellä. Hän esimerkiksi yhdistää sanan *tuhma* 'tyhmä' *tuh*-juureen (ja *tuhista*- jne. sanoihin) sillä perusteella, että on olemassa paralleeli *vohma* 'huokuva ilmavirta, leyhkä; tyhmä, tyhmyri' ja ääntä merkitseviä sanoja *vohina*, *vohista*. Edelleen hän rinnastaa esim suhteet *tihinä* – *tohina* – *tuhina* ja *vihinä* – *vohina* – *vuhina* (Rytkönen 1940a: 13–14, 23) ja *ähkä* – *ähmä* ja *uhka* – *uhma* (mt: 64). Todistellessaan, että *pätkä* on alkuaan onomatopoeettinen sana, hän esittää sellaisia paralleelleja kuin *pätkä* – *pätkiä* – *pätkähtää*, *lätkä* – *lätkiä* – *lätkähtää*, *mätkä* – *mätkiä* – *mätkähtää* jne. (mt: 67). Rytkönen ei kuitenkaan vienyt tätä paralleeliajatusta systemaattisuuteen asti, jolloin häntä päästiin arvostelemaan siitä, että hän liitti juuriin mitä moninaisimpia aineksia. Vastaavalla tavalla myös Koivulehto kritisoi sitä, että Koponen on yhdistänyt *pohtaa*-verbin juureen *poh*- (~ *puh*-; vrt. *pohista* ~ *puhista*): "Verbi \*\**puhtaa* on tuntematon. – – Kuten on *puhista*, *pihista*, on kyllä myös *suhista*, *sohista*, *sihista*, *sähista*, mutta ei \*\**suhtaa*, \*\**sohtaa*, \*\**sihtää*, \*\**sähtää*." (Koivulehto 1998b: 246; vastine Koponen 1998b.)

## 4 VIERASPERÄISYYS JA EKSPRESSIIVISYYS

Ekspressiivisten sanojen ominaispiirteet, jotka olen esittänyt alaluvussa 3.4, ovat puhtaasti synkronisia. Niiden avulla määriteltynä ekspressiivisyys ei siis sinänsä kerro mitään sanan alkuperästä. Tosin silloin, kun sana määritellään onomatopoeettiseksi, otetaan kantaa myös sen alkuperään: se on syntynyt äänteellisestä motivaatiosta (vrt. Länsimäki 2001: 36). Tällainenkin sana voi silti lainautua kielestä toiseen. Juha Leskisen (2001b: 70–72) kyselytutkimuksen mukaan suomenkieliset opiskelijat käyttivät useita englannista, karjalankieliset taas venäjältä lainattuja imitatiiveja. On myös havaintoja, että monikieliset yksilöt voivat käyttää äidinkieltänsä ekspressiivisiä sanoja muissakin kielissä (Childs 1994: 198). Ekspressiivinen, onomatopoeettinenkin sana voi siis olla yhtä hyvin oma- kuin vierasperäinen, ja on myös mahdollista, että samassa ekspressiivisessä pesyeessä on eri alkuperää olevia sanoja.

Ekspressiivisessä sanastossa esiintyy usein äänneitä tai äänneyhtymiä, jotka tunnetaan muuten ainoastaan lainasanoissa. Suomen läntisissä murteissa tällaisia ovat *f* ja sananalkuiset klusiiliyhtymät (ainakin *fl, fr, kl, kn, kr, tr, pl, pr, sk*), itäisissä itämerensuomalaisissa kielissä soinnilliset klusiilit ja sananalkuiset konsonanttiyhtymät ja *tʰ*-affrikaatta. Yleensä tämä ilmiö on selitetty siten, että se on levinnyt ekspressiivisiin sanoihin lainasanojen välityksellä, länteen siis ruotsista ja itään venäjältä. (Penttilä 1922: 84–85; Kettunen 1927: 19–20; Ravila 1952: 270–271; Erkki Itkonen 1966: 133–134, 204–205; Heikki Leskinen 1993: 112–115.) Usein tällaisen vierasperäisen äänneen tai äänneyhtymän sisältävällä ekspressiivisellä sanalla onkin suomessa äänteellisesti omaperäisempi vastine. Esim. SMS:ssa *flitistä* 'litisevästä äänestä', *flätistä* 'lotista, lätistä, läiskyä', *frällätä* 'juopottelemisesta: rällätä, rillutella', *färistä* 'värähtelemisen aiheuttamasta äänestä, pärinästä'. Vrt. myös esim. karj. *bul'skata* ja suom. *pulskata*, karj. *kröhissä* ja suom. *röhistä* (lännessä myös *kröhistä*), karj. *tʰsukeltoa* ja suom. *sukeltaa*, karj. *tʰipahuttoa* ~ *tʰšibauttoa* ja suom. *tippauttaa* (SKES, SSA s.v. *pulskat(t)a, röhistä, sukeltaa, tippa*).

Vastaavia esimerkkejä voidaan löytää muistakin kielistä, kuten saksan *tsch* [tʃ] (slaavilaisista kielistä) ja *ž* (ranskasta) tai amerikanenglannin *šm* (jiddiisistä) (Ravila 1952: 267; Anttila 1989: 168). Mayakieliin kuuluvassa huastecissa *s, r* ja *rr* tunnetaan vain ekspressiivisissä sanoissa ja espanjalaisissa lainasanoissa (Kaufman



1994: 68, 73; kirjoittaja suhtautuu kuitenkin epäilevästi siihen että nämä äänneet olisi lainattu espanjasta, mt: 74). Ilmiötä on selitetty siten, että harvinaiset, vierasperäiset äänneet ovat jo itsessään ekspressiivisiä (esim. Ravila 1952: 273). Ne tarjoavat yhden keinon erottaa ekspressiiviset sanat formaalisti neutraalista sanastosta (metalingvistinen symboliikka).

Mikone (2002: 77–78) pitää mahdollisena, että suomen ja viron sananalkuiset konsonanttiyhtymät olisivat omaperäisiä, mutta perustelut eivät ole mielestäni vakuuttavia. Mikone esimerkiksi huomauttaa, että vanhoissa lainasanoissa ei esiinny sananalkuisia konsonanttiyhtymiä. Tämä on tietysti totta, mutta ei ole mitään syytä rinnastaa ekspressiivisiä sanoja juuri vanhoihin lainoihin. On täysin mahdollista, että nuoremista lainasanoista tutuksi tulleet konsonanttiyhtymät olisi liitetty myöhemmin ekspressiivisiin sanoihin, jotka sinänsä voivat olla paljon vanhempia. Ekspressiivisten sanojen ei tarvitse olla lainoja, vaikka niissä tavattaisiinkin lainoille tyypillisiä äännepiirteitä. Kestämätön on Mikosen väite, että ekspressiivisissä sanoissa käytettäisiin ”järjestelmällisesti” vain tiettyjä konsonanttiyhtymiä (*kl-, kr-, pl-, pr-, tr*), vaikka lainoissa niitä tunnetaan useampia. Edellä on jo annettu esimerkkejä *fl-* ja *fr-* alkuisista ekspressiivisistä sanoista. Myös *kn-*yhtymä on ekspressiivisissä sanoissa ilmeisen yleinen. Yksistään *knap-* alkuisia on SMS:ssa (käsikirjoitus) lukuisia:

*knapaloida* 'napeloida, näprätä, kopeloida'; *knapata* 'kevyestä lyömisestä: kopauttaa, napauttaa; kiinni ottamisesta, tarttumisesta: kopata, napata, siepata, kaapata'; *knapaus* 'napaus'; *knapero* 'napero'; *knapistä* 'kapista, napsaa'; *knaprata* 'kaperrella, nikarrella, näprätä'; *knapsahtaa* 'napsahtaa, kopsahtaa'; *knapsuttaa* 'kopsuttaa, nakuttaa, naputtaa; nalkuttaa'; *knaputtaa* 'naputtaa, koputtaa' (vrt. Rapola 1966: 21; SSA s.v. *naputtaa*).

Myös *sk-* alkuisia sanoja tunnetaan SMSA:ssa jonkin verran:

Ahl *skapuli* 'luonnonväärä puupulikka, millä yhdistettiin aisat rekeen' (Hanna Sarmila 1960; vrt. SMS s.v. *kapuli*) MerK *ne* [märät pyykkivaatteet] *pantii kuivoumaa semmottii nuarii ja ne skiikku siinä sitte* (Auli Judin 1967; vrt. *kiikkua*); Laihia *joka paikas sun kelevottoman pitääkin skaaparooro* (SKMI:320; vrt. *kaaparoida* 'kavuta, kiipeillä', SMS s.v.).

Vaikka enin osa konsonanttiyhtymillä alkavista ekspressiivisistä sanoista lieneekin *kl-, kr-, pl-, pr-, tr-* alkuisia, sama koskee myös neutraaleita lainasanoja (tilastolukuja yleiskielestä Karlsson 1983: 105). Kyseiset konsonanttiyhtymät ovat myös murteissa laajimmalle levinneitä (Rapola 1966: 21).

Myös Rytönen suhtautuu yleensä epäillen ajatukseen, että vierasperäisiä äänneitä tai äänneyhtymiä käytettäisiin ”äännemaalailun välineenä”. Hänen mukaansa edellä mainitun kaltainen ekspressiivisten sanojen *s ~ ts ~ tʃ*-vaihtelu ei ole vierasta vaikutusta, vaan osoitus ”kantasuomalaisten rinnakkaislinjojen” olemassaolosta. Samoin hän torjuu ajatukset siitä, että *tm-*yhtymä olisi kokonaan venäläisperäinen. (Rytönen 1940a: 9–10, 16, 79–80, 183.) Sinänsä liudennus ja affrikaatio ovat yleisiä keinoja ilmaista ekspressiivisyyttä, eikä aina ole kysymys lainavaikutuksesta (Austerlitz 1994: 255; affrikaatoista espanjassa Malkiel 1994: 212–213; kreikassa Joseph 1994: 223–226; liudennuksesta japanissa Hamano 1994). Vaikka jokin metalingvistinen tendenssi olisikin tukenut niiden käyttöä myös itäisissä lähisukukielissä, se ei silti sulje pois venäjän vaikutusta.

Äänneiden tai äänneyhtymien lisäksi myös kokonaiset ekspressiiviset sanat

voivat olla vierasperäisiä. Sanan ekspressiivinen käyttö kohdekielessä voi olla hyvinkin etäällä lähtökielen alkuperäisestä merkityksestä. (Ravila 1952: 273; Ullman 1962: 89; Erkki Itkonen 1966: 349–350; Anttila 1976: 128; Childs 1994: 197; Joseph 1994: 231–233.) Rytkönen (erit. 1937, 1940b) on kiinnittänyt huomiota siihen, että venäläisperäisiä sanoja käytetään suomen itämurteissa ekspressiivisesti. Hän esittää ensiksikin sellaisia tapauksia kuin *parran kuontalo* ja *vene*, *sängyn lotja*, joissa kiistatta venäläisperäistä, neutraalia sanaa käytetään koloratiivikonstruktion ekspressiivisenä jäsenenä. Toiseksi hänellä on myös rohkeampia rinnastuksia, joissa ekspressiivisyys on selvempää, mutta venäläisperäisyys vaikeammin havaittavissa. Tällaisia ovat esimerkiksi (*tulla, mennä, juosta*) *rutnittaa* ~ *rutmittaa* (vrt. *rutnikka* ~ *rutmikka* 'likainen, märkä olento' < ven. *trúdnik*) ja *laisian sirnihtä* (vrt. ven. *černéc* 'munkki', *černica* 'nunna') (Rytkönen 1935: 95; 1937: 100–102, 1940b: 71–73; SKES s.v. *sirnitsa*; SSA s.v. *rutnikka*; ks. myös Turunen 1988: 111–112). Rytkösen rinnastuksista on SKES:aan hyväksytty lisäksi ainakin *vetma* ~ *vetmake* ~ *vitmake* 'veltto, laiska' (< *véd'ma* 'velho') ja *vosmia* 'ottaa salaa' (< *vozm'* 'ottaa') (Rytkönen 1940a: 92, 95, 99; SKES s.v. *utvia, vetma, vosmia*).

Viime aikoina on tehty paljonkin ekspressiivisten sanojen lainaetymologioita, jotka eivät ole ehtineet SSA:han tai ovat jääneet muista syistä siinä mainitsematta. Seppo Suhonen (1992) on esittänyt balttilaisista kielistä vastineita sanoille *haukkua*, *hauri* (~ *höyry*) ja *humista*. Raimo Anttila (1997) liittää *pirskottaa*-verbin venäjään (vrt. SKES s.v. *priiskata*) ja *patistaa*-verbin balttiin. Osmo Nikkilä (2001) esittää ruotsalaisen etymologian viidelletoista ekspressiiviselle (tai etymologisissa sanakirjoissa sellaisena pidetylle) sanalle: näitä ovat mm. *hoto* 'ontto, huokoinen', *pakara* ja *pulu* 'kesy kyyhkynen'.

Ekspressiivisyys ja vierasperäisyys liittyvät siis usein toisiinsa. Kuitenkin on huomautettu, että etymologit eivät tuo tätä näkemystä aina esille, vaan ovat taipuvaisia pitämään ekspressiivisiä sanoja omaperäisinä tai käyttämään ekspressiivisyyttä argumenttina lainaetymologiaa vastaan. Tästä on kritisoitu varsinkin etymologisia sanakirjojamme.

”– – traditional bias in Fennistics in Finland: maximize inheritance and shun descriptive vocabulary, although assignment to the latter category is not necessarily any explanation at all. – – affective colour secures immediate naturalization, and thus we feel that it has always been there.” (Anttila 1997: 111–112.)

”Lainasanujen lähtökieliseen deskriptiiviseen sävyyn tai niiden kuvailevaksi tajuamiseen suomessa ei SSA:ssa huomatakseni ole puututtu” (Nikkilä 1997: 304). – ”Suomen sanojen etymologisessa käsittelyssä, varsinkin etymologisissa sanakirjoissamme, sanalle esitetty laina-alkuperä ja sanan ekspressiivisyys on useinkin käsitetty toistensa vastakohdiksi: sana on joko laina tai se on ekspressiivinen – – (Nikkilä 2001: 103).”

Läheskään aina ei edes voi sanoa, että ekspressiivinen sana olisi joko omaperäinen tai laina. Samassakin sanassa voi olla vaikutteita usealta taholta: esimerkiksi vierasperäisen sanan merkitys tai äänneasu on lähentynyt muuta ekspressiivistä sanastoa (joka taas mahdollisesti on omaperäistä). Täysin tuntematonta tällainen käsittely ei etymologisissa sanakirjoissakaan ole, joskin niissä yleensä vierasperäisyys ja ekspressiivisyys asetetaan vastakkain: sana ei ole sekä vierasperäinen että ekspressiivinen, vaan osaksi vierasperäinen, osaksi ekspressiivinen. Sekä SKES:ssa

että SSA:ssa on selitetty osittain venäläisperäisiksi, osittain (omaperäisiksi) ekspressiivisiksi sanoiksi mm. *kurttu*, *puuhka*, *riesa* ja *virpa* 'vitsa, keppi'. Lisäksi SKES:ssa tällaisia ovat esim. *raapata* 'siepata, kaapata, temmata', *torkata* 'pistää, työntää, sysätä', *urvelo* 'tyhmä, ujo, saamaton jne.' ja *vitriä* 'kulkea, liikehtiä nopeasti jne.' sekä SSA:ssa *kalkkala* 'kalistin, kello, kulkunen; takku, kokkare' ja *molista* 'puhua (epäselvästi), höpistä, ulista; solista (vesi)'.

Useimmissa tapauksissa, joissa SKES ja SSA pitävät sanaa osittain vierasperäisenä, kyse ei ole vain yhdestä sanasta, vaan toisiaan muistuttavien sanojen ryhmästä, jonka jotkut jäsenet ovat lähempänä lähtökielen originaalia kuin toiset. Silloin kun kyse on myös ekspressiivisistä sanoista, voidaan puhua ekspressiivisistä pesyeistä, joihin on sulautunut vierasperäistä ainesta. Yhden tällaisen ryhmän muodostavat *tork*-alkuiset 'pistämistä, työntämistä' merkitsevät sanat, kuten *torkata*, *torkkaista*, *torkkia* ja *torkuttaa* (SKES s.v. *torkata* puhuu "deskr.-sävyisestä sanueesta"). Vastaavia merkityksiä on myös sekä *törk*- (*törkätä*, *törkäistä*, *törkäyttää*, *törkyttää*, *törkkiä*, *törkkilöidä* ja *törkkäillä*) että *tyrk*-alkuisilla sanoilla (*tyrkyttää*, *tyrkätä*, *tyrkkiä*). Näillä kaikilla on vastineita myös lähisukukielissä. (SKES s.v. *tyrkyttää*, *tyrkätä*, *törkätä*; SSA s.v. *tyrkätä*, *törkätä*.) Tarkempi analyysi osoittaisi todennäköisesti, että voidaan puhua *tork*-, *törk*- ja *tyrk*-pesyeistä, mahdollisesti *tVrk*-sikermästäkin (vrt. Koponen 1998a: 184). Näiden suhde myös muihin *tor*-, *tör*- ja *tyr*-alkuisiin sanoihin pitäisi selvittää.

Vaikka *torkata*, *torkkia* jne. voitaisiinkin liittää ekspressiiviseen *tork*-pesyeseen, niitä lähellä on joka tapauksessa myös venäjän *torkát* 'pistää, pistellä; tuupata' (Kijanen). SKES:n mukaan "ainakin itäisissä lähisukukielissä sana voi olla kokonaan tai osittain" lainaa venäjältä (vrt. myös SKES s.v. *tornata*). SSA ei venäjän sanaa enää mainitse, eikä siinä ole edes hakusanaa *torkata*; ainoastaan s.v. *törkätä* kehoitetaan vertaamaan deskriptiivisiä *törk*-alkuisia sanoja *tyrk*- ja *tork*-alkuisiin. Tämä voitaneen tulkita niin, että SSA:n mielestä venäjä ei liity tähän, vaan kaikki artikkelissa mainitut sanat ovat deskriptiivisiä (eikä niitä siis voi tai tarvitse etymologoida sen enempää). *Torkata*, *torkkia* -verbien äänteellinen ja semanttinen läheisyys venäjään on kuitenkin ilmeinen. Lisäksi ainakin SKES:n ja SSA:n mukaan *tork*-alkuisia sanoja tunnetaan suomen murteissa vain Etelä-Karjalassa ja Inkerissä (poikkeus on *torkuttaa* 'pistellä leipään reikiä ennen paistamista', jonka SKES mainitsee Hollolasta), joten levikkikin on venäläislainoilte tyypillinen. Mielestäni ei siis ole perusteita kiistää venäläisperäisyyttä, vaikka sanat samalla sulautuvatkin (omaperäisten?) ekspressiivisten sanojen pesyeisiin. Vähintäänkin voidaan sanoa, että esim. *torkata*-verbissä on sekä venäläisperäistä että ekspressiivistä ainesta. Ekspressiivinen aines liittää sen *tyrk*-, *törk*-alkuisiin 'työntämistä, pistämistä' jne. merkitseviin sanoihin, joita ei ole etymologioitu lähisukukieliä pidemmälle. On mahdollista, että niissäkin on erilähtöistä ainesta, vaikka ne ainakin suomen murteissa näyttäisivät muodostavan ekspressiivisen sikermän. Koska ekspressiivisyyttä sinänsä ei voi pitää sanan alkuperän selityksenä, venäläisperäisyys on itse asiassa varteenotettavin etymologia, joka *torkata* (*torkkia* jne.) -sanalle on tähän mennessä annettu.

Vastaaviin tapauksiin kiinnitti huomiota myös Rytkönen, esimerkiksi sanaryhmässä *utmia* 'udella, tiedustella', *otvia* 'tutkia, arvailla, pohtia', *otvitella* 'urkkia', *otvailla* 'suunnitella, miettiä', *atvata* 'ottaa luvatta haltuunsa', *atvia*

'miettiä, arvailta, suunnitella' (Rytkönen 1940b). Venäjään on selvästi yhdistettävissä *otva* 'ohjeuomi tukinuitossa' ja *otvia ~ otvittaa ~ otvotoija* 'asettaa tukkeja ohjeuomiksi' (SSA s.v. *otva*), muut ovat siitä jo kauempana. Rytkönen oivalsi hyvin, että eri lähtöä olevat ainekset voivat tällaisissa ryhmissä sulautua toisiinsa. Samantapaisia ajatuksia ovat myöhemmin esittäneet muutkin.

"Varmaa on, että deskriptiivisten – samoin kuin muidenkin – vaihteluserjain syntymisessä on eri alkuperää olevien yhteen ja likelle sattuneiden sanojen osuutta." (Rytkönen 1935: 101.)

"Satunnainenkin vierasperäinen esikuva, jonka äännestruktuuri on tarjonnut äänteellisesti sopivan assosiaatiopohjan, on saattanut synnyttää äänteellisesti monenkirjavan nimityssikermän. — alun perin muukalainen sana on voinut mukautua kielen deskriptiivivaroiksi —." (Länsimäki 1975: 276.)

"Semanttisesti, äänteellisesti (? ja etymologisesti) toisistaan etäisiääkin ääripäitä voi yhdistää kontaminaatioihin, äännesymboliikkaan tai muunlaiseen assosiaatioon perustuva välimuotosarja tai verkko, jossa "etymologisten yksikköjen" välinen eksplisiittinen rajanveto on vaikeaa, jopa mahdotontakin." (Koponen 1988: 97.)

"Sanaperheen avonaisuus ilmenee siinä, että se voi vastaanottaa etymologisesti erilähtöisiä sanoja, jotka voivat olla joko omaperäisiä tai lainasanoja." (Mikone 2002: 102.)

Kun erilähtöiset lekseemit rinnastuvat synkronisesti kielenpuhujan tajunnassa, on tie erilaisille ekspressiivistymille, kontaminaatioille ja kansanetymologioille avoin. Lainasanat ovat erityisen alttiita uudelleenmotivointiin (tai -tulkintaan), kansanetymologiaan, koska ne ovat kohdekielellä motivoimattomia eikä niillä ole yhteyksiä muuhun sanastoon. Termin kansanetymologia (*Volksetymologie*) loi Ernst Förstermann 1800-luvun puolivälissä. Hän esitti sitä käytettäväksi ensinnäkin niissä tapauksissa, joissa sana siirtyi kielen sisällä häviämässä olevasta sanaperheestä johonkin toiseen, elinvoimaiseen perheeseen, ja toiseksi lainasanojen yhteydessä:

"Lainattujen sanojen tai nimien (tai niiden fragmenttien) yhdistäminen sopivasti samantapaisiin, omaperäisiin sanaperheisiin, jotka ovat elinvoimaisia – sillä hinnalla, että ne melko usein laajenevat semanttisesti ja efekti voi olla jopa koominen, tarkoituksella tai tarkoituksetta." (Förstermann 1852; Malkielin 1993: 19 mukaan.)

Termi on myöhemmin saanut osittain vähättelevän sävyn, kun siitä on englanninkielisessä kirjallisuudessa käytetty sellaisia termejä kuin *popular etymology* tai jopa *false etymology*. Förstermann käytti kuitenkin sanaa *Volk* romanttisessa, ei suinkaan vähättelevässä mielessä: hän tarkoitti tavallaan kielyhteisön kollektiivista tajuntaa (Malkiel 1993: 19–20). Alkuperäinen ajatus siis oli jokseenkin sama kuin Lakoffilla (1987: 452): kansanetymologiat ovat psykologisesti todellisia, vaikka ne historiallisesti olisivatkin vääriä. Lakoff kuitenkin väittää kärjistetysti, että historialliselle kielitieteelle kansanetymologia olisi vain todellisen etymologian vastakohta, vaikka koko termi on alun perin luotu tietynlaisten historiallisten kehityskulkujen selittämiseksi. (Ks. myös Ullman 1962: 103–104, 220–222.)

Kansanetymologioissa semanttisen yhteyden ei tarvitse olla kovinkaan selvä,

kunhan jonkinlainen äänteellinen ja semanttinen vastaavuus on olemassa. Se voi toimia hyvinkin haetun tuntuisen semanttisen yhteyden varassa: esimerkiksi englannin sana *asparagus* 'parsa' on voitu tulkita uudelleen niin, että siitä on tullut *sparrow grass* 'varpusen ruoho' (Anttila 1989: 92). Semantiikka ei ole aivan mielivaltaista – onhan vihanneskin eräänlainen ruoho – mutta tärkeämpää kuin tulkinnan loogisuus on ollut sanan motivointi tuttujen, äänteellisesti läheisten elementtien avulla. Suomessa vastaava esimerkki on *liikavarvas* < rts. *liktorn*, *liktå* (SKES, SSA s.v. *liikavarvas*; lisäesimerkkejä ranskasta, saksasta ja englannista ks. Ullman 1962: 102–103.)

Lainasana voi myös muuttua jonkin omaperäisen sanan homonyymiksi kokonaan ilman semanttista yhteyttä. Tällaisia ovat esimerkiksi *läjät* 'mäkivyöt' < ven. *šlejá* ja *lonkka* 'särkemis- tai pilkkomispaikka' < ven. *lómka* (Ruoppila 1986: 28, 29; Ojanen 1987: 402).

Maija Länsimäellä (1987: 233–234; ks. myös Koponen 1998a: 47) on esimerkkejä siitä, miten alkuaan venäläisperäiset jalkineen nimet ovat mukautuneet omaperäiseen *in* : *ime* -johdosten systeemiin: *laapottimet*, *laapattimet* (< ven. *lápot'*); *uulattimet*, *uulettimet*, *uulittimet*, *uulottimet* (< ven. *úlegi* jne.). Sirkka-Liisa Hahmo (1994) luettelee 67 *nA*-loppuista sanaa, jotka ovat slaavilais- tai venäläisperäisiä (taulukko mt: 353–354). Osa näistä, kuten *tarina* ja *tytinä* 'aladobi', on langennut yhteen ekspressiivisten *CVCinA*- (verbikorrelaatti *CVCise*-) tyyppisten sanojen kanssa.

Eri alkuperää olevien aineiden suhteita on esitetty myös kuvioiden avulla (esim. Länsimäki 1975: 274; Anttila 1992: 3–4). Hyvin yksityiskohtainen analyysi on Terho Itkosen artikkelissa *Karjalais-suomalainen suksiretki* (1977; ks. myös SKES, SSA s.v. *potasma*). Itkonen lähtee liikkeelle karjalan kielen *potašva* ~ *potašma* 'potkusuksi' -sanasta, joka liittyy toisaalta omaperäisiin ilmauksiin *potaltaa* ja *potka*, toisaalta venäjän sanaan *podóšva* 'antura'. Sanan venäläisperäisyyden puolesta puhuu se, että sekä *šma*- ~ *sma*- että *šva*- ~ *sva*-loppuiset sanat ovat karjalan ja suomen kielissä hyvin harvinaisia. Epäodotuksenmukaiset äännesuhteet Itkonen selittää affektin ja kansanetymologian (*potata*-verbiin assosioitumisen) avulla. "Näin siis *potašva* ja *potašma* (*potažma*) selittyvät venäjän *podošva*-sanan jälkeläisiksi ensimmäisessä ja toisessa polvessa" (Mt: 30).

Suomen puolella tunnetaan sana tunnetaan mm. asuissa *potaska* ja *potakka*, jotka ovat Itkosen mukaan "venäjän *podošva*-sanan perillisinä – – kolmatta polvea" (mt: 35). Hän tarkastelee edelleen sanan muita semanttisia ja foneettisia variantteja ja sen ekspressiivistymistä ja kontaminoitumista omaperäisen sanaston kanssa. Mm. *pätäkkä*, *pätäskä*, *läpäskä*, *pättävä*, *lotoska* ja *lotakka* ovat neljättä polvea, *potaska* "kaiketi jo viidettä polvea" (mt: 46). Itkonen päättyy aina täsmälliseen kuvioon (kuvio 2 seuraavalla sivulla), sukupuuhun, minkä jälkeen hän toteaa rohkaisevasti:

"—ekspressiivistyneiden normaalisanojen ja puhtaiden ekspressiivisanojen historian seuruu [ei] aina ole niin toivotonta kuin harvapiirteisen aineiston valossa voi näyttää. Uudet sanat eivät synny ilman kytköksiä entisiin elementteihin, ja nuo kytkökset voidaan joskus täsmällisestikin paljastaa, kun vain saadaan hankituksi riittävä tutkimusmateriaali." (Mt: 47–48.)



Osittain Terho Itkosen polvi-käsitteen inspiroimana olen kehittänyt asteittaisen mallin, jota sovellan tutkimukseni toisessa osassa (luvut 5–8) tarkastelemiin venäläis-ekspressiivisiin pesyeisiin. Se perustuu ajatukseen, että kulloinkin käsiteltävässä sanaryhmässä on useita äänne- ja merkitysvariantteja, joiden suhde venäjän originaaliin on erilainen. Eri variantit muodostavat jatkumon tai ehkä pikemminkin kentän, jonka sisällä tietty variantti voi olla jossain suhteessa lähempänä, jossain taas kauempana originaalista kuin jokin toinen variantti. Jokaisen variantin suhde originaaliin, toisiin variantteihin ja kokonaan eri alkuperää oleviin sanoihin on periaatteessa yksilöllinen, koska erilaiset kontaminaatiot, assosiaatiot jne. ovat aina sanakohtaisia. Pyrin kuitenkin tekemään yleistyksiä jakamalla kunkin sanaryhmän variantit asteisiin (kolmeen tai neljään) sen mukaan, miten lähellä ne ovat venäjänkielistä originaalia.

Ensimmäisen asteen varianteilla on tarkka semanttinen ja äänteellinen vastaavuus venäjään, joten niitä voidaan pitää riidattomasti lainasanoina, ja etymologia onkin yleensä esitetty varauksitta jo aiemmassa kirjallisuudessa. Edellisen kaavion sanoista ensimmäistä astetta olisivat karjalan kielen *potašva* ja *potašma* 'potkusuksi' (periaatteen havainnollistamisen vuoksi jätän tässä huomiotta sen, että nekään eivät ole täysin säännönmukaisia lainoja, koska niiden merkitys ei ole sama kuin venäjässä). Toista astetta ovat variantit, joissa joko äänneasu tai merkitys on jo epäsäännöllinen, eli sitä ei voi selittää pelkästään venäjän pohjalta, vaan siinä täytyy olettaa jotain omaperäistä erilliskehitystä. Tällaisia voisivat olla esimerkiksi *potakka* ja *potaska* 'potkusuksi': merkitys on vielä originaalin mukainen, mutta äänneasu on siitä loitontunut. Kolmannen asteen varianteilla sekä äänneasu että semantiikka on sen verran etäällä venäjältä, että yhdistelmää on pidetty etymologisessa tutkimuksessa usein epävarmana, mahdollisena, osittaisena jne. Tällaisia voisivat olla *pätäskä* ja *pätäkkä* 'huonosta, vanhasta suksesta', jossa venäläisperäistä on enää konsonantismi (*p-t*) ja suksen merkitys; sanat ovat selvästi ekspressiivisiä. Oikeastaan tässä tapauksessa nimitys variantti on jo harhaanjohtava, koska yhtä hyvin voitaisiin puhua semanttisesti ja äänteellisesti erillisistä sanoista. Neljännessä asteessa sanalla ei enää ole yhteyttä venäjään muuten kuin perheyhtäläisyysketjun välityksellä: tällaisia voisivat olla esim. huonon suksen nimitykset *lotakka* ja *lotaska*.

Vaikka asteen käsite onkin paljon velkaa Terho Itkoselle, aste ei ole samalla tavalla etymologinen selitys. Asteittäisuus kuvaa tietyn variantin synkronista suhdetta sekä venäjänkieliseen originaaliin että muihin suomen murteiden sanoihin. Etymologisesta selityksestä voidaan puhua vasta, kun eri asteisiin kuuluvat variantit tulkitaan myös diakronisesti, eli pyritään rekonstruoimaan niihin johtanut kehitys. Tästä syystä olen luopunut aiemmin käyttämästäni nimityksestä "asteittainen etymologia" (Jarva 1999a: 121). Pyrin kuitenkin aina esittämään asteittaiselle mallille myös diakronisen selityksen.

## 5 *Hatka, hotka ja hatk-, hotk-pesyeet*

### 5.1 *Hatka 'kiire, hoppu, touhu; äkkilähtö'*

Sanasta *hatka* on SMSA:ssa tietoja laajalta alueelta, mutta useimmat tiedonannot ovat suhteellisen nuoria (kartta 3). Eniten tietoja on Etelä-Pohjanmaalta, Karjalasta ja Savosta. Varsinais-Suomessa, Keski-Suomessa, Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla, Kainuussa, Peräpohjolassa ja Länsipohjassa enimmäkseen tiedonannot ovat vasta vuoden 1940 jälkeen. Joissain sanalipuissa sanan mainitaan olevan uusi tai jopa slangia.

*Hatka* on suhteellisen harvinainen itsenäisenä sanana, jolloin sen merkitys on 'kiire, hoppu, touhu': Nmo *mihinkä se taas tuallaane hatka o* (H. Teppo 1933); Imp *vai ku se ärjäs nii kyl meil hatka kelpais* (Juho Kuronen 1932); KanN *lähettii aeka hatkan kanssa* (Oskari Kuitunen 1917). Enimmäkseen *hatka* tunnetaan vain kiteytyneissä ilmauksissa. Yleisimmin sitä käytetään objektina: *antaa, saada, ottaa hatka* (~ *hatkaa* ~ *hatkat*) 'äkkilähtö, matkapassi, kyyti, selkäsauna jne.' (Juvalta on maininta osittaisesta reduplikaatiomuodosta *antaa hatkan katkaa*.)

*Viht mamma antoi hatkat täl vanhal* [ukolle ja purki kihlauksensa] (Matti Vilppula 1968–1972); *Luo kyllä se sinne töihin pääsi, mutta pian ne sille hatkat anto* (O. Vilppula 1936); *Sak ne antoat aika hatkoa jos näkkyöt kenne* [tuohia] *kiskomas* (Veikko Ruoppila 1936); *Sys sillet täytyy antua helevetinmoine hatka torpasta* [ellei ole ihmisiksi] (Onni A. Svensson 1968); *ValShää männöö antamaa hatkaa* [lehmälle], *mut jos se antaakii hatkaa siul, se on nii vihane et* (Maria Ruuttu 1924). – *Juv [hätyytin elukat pois pahanteosta:] minä anno hatkan katkoo* (Arvo Inkilä 1938).

*Sau simmonen kavèri jos pelkēs* [tukkilautalla] *ni se sai hatkat* (Maila Vehmaskoski 1970–1974); *Ika katto vaan, ettet saa hatkoja* (K. Uusitalo 1937); *Ilm sieltä saa hatkat sellaanen joka käret lonkalla seisoskeloo* (Lempi Piirto 1978); *Säkk tulkoot vaan poimimaan mejän pellosto vaapukoita, ni saavat hatkan* (Saima Virsu 1964); *Son se sai niin hyöät hatkat, että muistaa vielä huomennai* (Anni Ryhänen 1961).

*Hol kylhän siit otatteh hatkan, kum ma hajev vittan* (Katri Virta 1937); *Lemi ku se Mikko yhö ker kiristeä silmiä, kyllä se [hänen uusi renkinsä] hatkoa ottoa pois* (Veikko Ruoppila 1932); *Saari ku mie näi, jotta siinä nyt tulloo tappelu kohta ni sillo mie oti hatkat* (P. Sairanen 1947); *Kiih järki* [= todellisen] *hatkan ottaa ihon* [= aivan] (R. E. Nirvi 1937); *Jäp ne otti*



*hatkat näeset siitä* [nähdessään tiellä ankeriaan] (Raija Raatikainen 1969).

Jonkin verran on tietoja myös ilmauksista *lähteä hatkaan* 'pakoon, karkuun, livohkaan' ja *tuli hatka(t) ~ hatkalähtö* 'kiire, hoppu, touhu, äkkilähtö'.

*Viia sitte me lährettiin hatkaan, kun ne rupes niin kauheesti huutaan* (A. Asp 1977); *Valj sielt pit lähtee hatkaa ko nous sellane tappelu jot* (T. Rantamäki 1933); *MetP läks hatkua* (Aulis Ryyppö 1960). – *Yhär ku oli siouutettu ne* [riihessä olevat] *ruumislaurat, niin sittem meillet tuli kova hatka kotia* (Raija Koskela 1962); *Puo meillekkit tuli semmonen hatka* (Lauri Lounela 1965). ~ *Rants kyllä minulle tuli sieltä hatkalähtö* (Eino Linna 1968).

Edellä mainittuja ilmauksia harvinaisempaa on *hatka*-sana käyttö adverbina varsinkin *juosta-* ja *mennä-*verbien yhteydessä: *mennä hatkaa, hatkalla ~ hatkassa, hatkaan ~ hatkan, hatkaasti* 'kiireesti, joutuin'. Osalla näistä adverbili-ilmauksista on selkeä levikki. *Hatkaan* tunnetaan viidessä pitäjässä Pohjois-Savossa (Kuop TuuN Rii MuuV Nil; lisäksi yksi maininta Vanajalta), *hatkaasti* Köyliössä, Nakkilassa ja Porissa.

*Vam mee ny vaan aika hatkaa ettäs kerkeet ennen saretta* (Emmi Lindström 1932); *Nmo silloon se juaksi tänne sellastakin hatkaa jotta mä luuliv valakian olevan nurkas* (Hannes Teppo 1957); *Sääm se männä vito semmosta hatkoo jotta ihme* (U.K. Tynkkynen 1938); *Varj männään aika hatkaa että joovutaan alkuu* (Fred. Turunen 1967).

*Lemi toise piteä hatkalla pyyteä* [rahaa] (Veikko Ruoppila 1934); *Kiih minä lopetta<sup>i</sup>sin tämän* [kehräyksen] *ihoh* [= ihan] *hatkalla* (R. E. Nirvi 1935); *Kuusjä* [sp.] *se läks hatkalla kun Heiskanen Hatampeästä* (Ida Venäläinen 1932); *Sul tuo nyt lehmät jo aeka hatkala kottiin* (J. Hopeakoski 1932). ~ *Kuop emähatkassa* [= hurjaa vauhtia] *tuli* (O. A. F. Lönnbohm 1917).

*TuuN siinä ol' hatkaan ehtimistä* (O. Räsänen 1946); *Rii ihan hatkaan saen juosta lehmiin perästä* (Lyyli Ihalainen 1933); *MuuV hatkaan* [= hartaasti] *outtaa* (O. A. F. Lönnbohm 1923); *Nil silläpä tiällä hatkkaan niitä* [vanhoja sanoja] *häätään* (Simo Hämäläinen 1938). ~ *Kuort me lähärimmä hatkan* [kahville] *kun meitä käskettihi* (H. Mäkelä 1944).

*Nak* [vasikka tyhjensi juomakuppinsa:] *se veti sem makkoos vähä hatkaasti* (Vihtori Grönroos 1932); *Pori kyl hä sit hatkaasti otti miehen* (Elli Laine 1905).

Lisäksi *hatka* esiintyy ilmauksissa *hatkan hyppäsi, hatkan hyppäys* ja *hatkanhyppy* sekä *hatkanpotku* (~ *-potka* ~ *-putka*) lähinnä Etelä-Pohjanmaalla.

*KanP kyllä minä nyt hatkan hyppäsin* (Juho Mäkelä 1932); *Pud se hatkan hyppäsi kun minä kovensin* [= suutuin] (Kalle Niva 1932). – *KanA se otti aika hatkah hyppäyksen kun se näki sen käärme* (Jussi Pajula 1927). – *Kuri Maija tuli hatkanhyppyä postista kus sai Amerikankirian* (Antti Rinta-Paavola 1961).

*Nmo menöö oikeej juasta homputtaan kovaa, ni* [sanotaan, että] *se tuli oikee hatkamputkua* (Aulis Ojajärvi 1946). ~ *YTar* [niiden] *silakkaan valahis* [= saamisen toivossa] *se ny lähti hatkan potkaa* (Antti Kujala 1966); *Nmo isäntä meni sellasta hatkanpotkaa larollej jotta* (Aulis Ojajärvi 1946). ~ *Avus minä tulin aivoa hatkamputkaa juasten, ku yhtäkkiä rupes satamahan taivahan täyreltä* (Lempi Ruismäki 1978); *Konn noo se män jo hatkan putkan tuolla kyyjillä ehtii häistä läksijäisii* (H. Rossi 1957).

Yleiskielen sanakirjojen mukaan *hatka* kuuluu arkikieleen. NS:n mukaan (s.v. *hatka*) sana on tavallisesti monikossa: "*Saada, antaa hatkat* matkapassit, lähtöpässit,

liukas lähtö, potkut". PS:ssa (s.v. *hatkat*) hakusanakin on monikollinen: "Antaa *hatkat* ajaa pois, erottaa, antaa lähtöpassin, potkut. *Saada hatkat*. *Ottaa hatkat* lähteä (liukkaasti) pois, lähteä pakoon, ottaa pitkät." Sana on tunnettu myös Helsingin slangissa (Paunonen s.v. *hatkaan*, *hatkassa*, *hatkat*). Tietoja on 1900-luvun alusta lähtien sekä yksiköstä (*luudaa*, *painua*, *lähteä hatkaan* 'pakoon, karkuun'; *olla hatkassa* 'paossa') että monikosta (*ottaa*, *antaa*, *olla*, *tulla hatkat* 'lähteä tai ajaa pois, pakoon tai karkuun'; *antaa*, *saada*, *ottaa*, *tulla hatkat* 'erota tai tulla erotetuksi työpaikasta, koulusta ym.'). Sekä NS:n ja PS:n että Helsingin slangin kuvaukset *hatka*-sanan käytöstä ovat enimmäkseen samantapaisia kuin murretiedot, joten sanan arkikielinen tai slangimainen käyttö pohjautuu selvästi murteisiin. Slangi-ilmauksella *olla hatkassa* 'paossa' ei ole murteissa suoranaisia vastineita, mutta se on voinut syntyä murteellisten ilmausten pohjalta: *lähteä hatkaan* > *olla hatkassa*. Merkitys 'saada, antaa potkut; erota tai tulla erotetuksi' korostuu murretietoihin verrattuna; se lienee yleistynyt äänteellisesti läheisen *potkut*-sanan vaikutuksesta.

Vanhemmat sanakirjat eivät *hatkaa* tunne, ei edes Lönnrot, jolla on muuten runsaasti *hatk*-alkuista sanastoa: esim. *hyppäsi hatkahti* 'sprang lätt och skyndamt', *juosta hatkasi* 'sprang med god fart', *hatkela* 'brådskande, häftig, glupsk', *syödi hatkeltaa* 'äta glupskt'. Gananderilla ainoa maininta *hatk*-alkuisista sanoista on *hatkaista*, jonka hän mainitsee *hitkaista*-sanan varianttina (3953): *hitkaisen* (*hotkin*) 'swäljer snält och hastigt det lilla som kan ges'; jfr. *hatkaisen*.

Yllättäen vanhin kirjallinen tieto *hatka*-sanasta on ruumissaarnasta vuodelta 1698: "Ohho Wuotta waikiata - - Caickein cowin Colmas hetki! Helmein hatkan wieriskellä, Pärlyin poskelle pudella." Vanhan kirjasuomen sanakirjan mukaan merkitys on 'pois'. (VKS s.v. *hatkaan*.) Saarnan on kirjoittanut Joosef Kolckenius, joka oli Akaan kappalainen (Rapola 1967: 131). Samalta murrealueelta on SMSA:ssa tieto sekä *hatkan* (Hattula) että *hatkaan* (Vanaja) -ilmauksesta. Täysin varmoja Kolckeniuksen tarkoittamasta lukutavasta ei voida olla, koska hän ei oikeinkirjoituksessa erota pitkiä ja lyhyitä vokaaleita, mikä ilmenee jo saarnan otsikosta: "Synnyttäjän eli synnyttämisen Kipua ja Waiwa [= vaivaa] kärsiwäisen, Lohdutust Elämäsä ja Cuolemasa." Joka tapauksessa *hatkan* ~ *hatkaan* on siis tunnettu jo 1600-luvun lopulla.

Ensimmäisen etymologian *hatkalle* on esittänyt Wessman (1909: 157), joka luettelee viitisenkymmentä "Kuopion tienoilla käytettyä" venäläisperäistä lainasanaa, niiden joukossa "ходка [*hodka*] > hatka = lähtö". Toisen selityksen antaa Päivö Oksala (1965). Hänen mukaansa sana on suomessa nuori ja kuuluu puhekieleen; sitä käytetään useimmin monikossa (*hatkat*) ja merkitys on 'Entlassung von einer Stellung oder aus einem Dienst'. Merkityksen perusteella Oksala olettaa originaaliksi venäjän *otstávka* 'virkaero', josta olisi ensimmäinen, painoton tavu on kadonnut ja *v* korvattu *vk-* [*fk-*] yhtymässä *h*:lla, josta edelleen metateesin kautta *\*tahka* > *hatka*. Se olisi voinut lainautua tsaarinvallan aikana joko sotapalveluksessa tai rautatie-, katu- ja linnoitustöissä.

Kuten Ruoppila (1986: 36) toteaa, "äänteellisistä syistä yhdistelmä on vaikeasti hyväksyttävissä"; hän myös esittää Lemiltä *otstávka*-sanalle säännöllisemmän vastineen *ostaukku* 'virkaero'. (Myös karjalan kielessä *ostafka* ~ *ostaukka* 'virkaero, -loma; viraltapano, erottaminen'.) Lisäksi, kuten edellä on mainittu, 'eroamisen, erottamisen' merkitys on murteissa harvinainen, vaikkakin esimerkik-

si Helsingin slangissa yleinen. Siitä huolimatta Plöger (1973: 53–54) on Oksalan kannalla ja pitää Wessmanin etymologiaa epäonnistuneena, koska *hódka* -sanank merkitys on 'Ziehen der Frachtkähne am Seil'. Tässä Plöger erehtyy selvästi. Wessman ei esitä venäjän sanalle mitään merkitystä, joten Plöger on ilmeisesti saanut sen Pawlowskyn venäläis-saksalaisesta sanakirjasta, jota hän on yleensä käyttänyt (mt: 43). Se taas on suora käänös Dal'in sanakirjan venäläisestä selityksestä *t'aga sudov bič'evaju* 'alusten vetäminen köydellä'. Tämä on harvinainen merkitys, eikä ole syytä olettaa että Wessman olisi tarkoittanut juuri sitä. Venäjässä on monia samantapaisia sanoja, kuten adjektiivi *hódkij* (adv. *hódko*) 'joutuisa, nopea(kulkuinen)', ja jos *hatkan* alkuperä yleensä on lainkaan venäjässä, se on todennäköisimmin tässä sanaperheessä.

Toisaalta Oksala esittää (1965: 108) myös ajatuksen, että *hatka* voisi liittyä äänteellisesti läheisiin, *hatk*-alkuisiin ekspressiivisiin sanoihin (hän viittaa Lönnrotin sanakirjaan), esimerkiksi niin että se olisi lyhentymä ilmaisusta *hän sai hatkelan lähdon*. Yhteys ekspressiivisiin sanoihin onkin ilmeinen.

Etymologiset sanakirjamme SKES ja SSA eivät käsittele *hatkaa* eivätkä muitakaan *hatk*-alkuisia sanoja.

## 5.2 *Hotka* 'ahne; nopea; innokas, taitava'

Sana *hotka* tunnetaan murteissa monessa eri merkityksessä, jotka osittain limittyvät toisiinsa. Ensinnäkin se voi merkitä 'kyltymättä jotain haluavaa, ahnetta', jolloin se on merkitykseltään selvästi kielteinen.

LapTl *älä ols sen kirnupiimän perä nii hotka* (J. Viljanen 1937); Ahl *se o nii hotka, et se hotkii yhtäkkii kaikki ennenko toinen kerkee saamaa mitää* (A. Lindroos 1938); Lam *se kulkukoira on sellainen hotka* [= ahmatti], *että se tekee paljasta vahinkoa* (K. Kalliola 1907–1908); Muol *tuo mei Tuomas o nii hotka särpimel et hänel se käyp huvaks* [= voi loppuu kesken] (V.R. Tujunen 1952); Koiv *"nuo lesket ovat paljon hotkempia, naisten suhteen"* [= ahneita, persoja] (U. Mannonen 1943); Kuhmo *mëillä ollaan sellasie kalahotkie* [= innokkaita kalansyöjiä] (Ilkka Helastie 1969).

Toiseksi *hotkan* merkitys on 'joutuisa, nopea, ripeä; innokas, halukas, taitava, etevä'. Tässä merkityksessä sanaa käytetään enimmäkseen myönteisessä sävyssä, mutta kuten esimerkikilauseet osoittavat, ero 'innokkaan, halukkaan' ja 'ahneen, kyltymättömän' välillä ei ole aina suuri.

Lemi *hotka mänemeä vaik mihi päi* (Veikko Ruoppila 1935); VirL *kenen hevonen siitä meni, kun oli niin hotkan näkönen* [vireä, reipas] (Eino Pohjola 1960); UusVI [vanha hevosemmen] *ol nii hyvää mänemää, se ol nii hotka kävelemmää jot* (Mirja Heininen 1968–1972); Tuut *loatimine* [= puhuminen] *männöö hotkempaa ku kiruttamine* (Lyyli Rapola 1943).

Lemi *se on nii hotka varastamoa* [venäläinen] (Veikko Ruoppila 1935); Säck *venäläinen se ol hotka sen kaupam päälle* (Vilho Rikkonen 1933); UusVI [ennen lapsia sai aina käskeä auttamaan, mutta] *nyt on nii hotkii astioi pesemää eikä yhtää ei tirisekkää* (Mirja Heininen 1968–72); Kive *hää ko on sellane hotka ulkotöil, ei hää tupa-askareist hotsi* (= välitä) *eisikää* (Ruoppila 1986: 13); Tuut [työn teossa] *toin on hotka pienuuvestaan asti, toin on köpelö* [= hidas] *iijään kaiken* (R. E. Nirvi 1944).

Kolmanneksi *hotka* voi tarkoittaa mm. hätäilijää, huonotapaista ihmistä tai valehtelijaa. Tämä ryhmä ei ole merkitykseltään yhtenäinen, vaan sanan käyttö on ekspressiivisille sanoille tyypillisesti tilannesidonnaista (ks. alalukua 3.4.1.4). Vastaavaa ekspressiivistä sävyä on toki havaittavissa aiemmissakin, varsinkin ensimmäisen ryhmän esimerkeissä.

*Num se on semmonen hotka, ei siit tul sen parempaa – – se hotkottaa sinne ja tänne [touhuaa liikaa] (Hilja Salin 1937); MetM se on si aika hotka, ko se alvaria hossuu niitä ihmisten asioita (Hannes Anttila 1924); Nas [huonotapaisesta naisesta:] eihää siit oikei o ihmiseks, sellai hotkaha se näkyv olevan kaikkes olossaa (P. Tuomenoja 1930); Hol se on aika hotka, kyl se pijaav valiem pistii (Katri Virta 1937).*

Levikiltään eri merkitysryhmät eroavat melko selvästi toisistaan (kartta 4). Ensimmäisestä merkityksestä on tietoja Varsinais-Suomesta ja Satakunnasta, mutta myös Kaakkois-Hämeestä ja Etelä-Karjalasta; lisäksi yksittäistietoja on Sumiaisista ja Kuhmosta. Varsinais-Suomen ja Satakunnan tiedot liittyvät laajempaan alueeseen, jossa myös *hotko* ~ *hotki* 'ahne'. Toinen merkitys tunnetaan Etelä-Karjalassa ja Inkerissä. Kolmannen ryhmän sanat liittyvät selvemmin ensimmäisen kuin toisen päämerkityksen alueeseen. Hyvinkäällä ja Nurmijärvellä tunnetaan myös *hotka* 'perunamuhennos'.

Vielä on SMSA:ssa muutama maininta, että *hotkaa* on käytetty samanlaisissa ilmauksissa kuin *hatkaa*: Ika kyllä se hotkan potkasi, niin kiirus sille tuli (K. Uusitalo 1957); Lapu tuala se – – menöö semmostakin hotkanpotkaa notta vähä kinttuja vilajaa (O. Rantamäki 1935); vrt. *hatkanpotku*, *-potka*. ~ *Puo van se hotkasa' otti kiireestil lähti kalappimaam pakkoon* (Lauri Lounela 1954); vrt. *ottaa hatkan, hatkat*.

Suppealla alueella Karjalan kannaksella ja Inkerissä tunnetaan myös *hotka* ~ *hotku* '(kylä)kokous', joka on erillinen laina venäjän sanasta *shódka* 'kokous' (ks. liitettä 3).

Kirjakielessä *hotka* 'ahne' esiintyy ensimmäisen kerran Jusleniuksella 1745: *hotca* 'deglutiens, glupande'. Raamattuun se tuli Lizeliuksen toimittamana samoihin aikoihin, vuoden 1758 painokseen (VKS s.v. *hotka*): *hän asu nijncuin hotca jalopeura, ja ryöstä sekä käsiwarren että päänlaen* (5 Ms 33:20). Juslenius oli syntynyt Mynämäellä ja Lizelius Tyrväässä, joten sana on voinut hyvinkin olla käytössä heidän kotiseuduillaan. Raamattuun viittaa myös Gananderin sanakirja (4297): *hotka* 'glupsk, snål'; *hotka jalopeura* 'et glupskt lejon'; vastaavasti Lönnrotilla *hotka* 'glupsk, glupande; slukare, storslukare, glupsk ätare'. Uudemmissa sanakirjoissa *hotkaa* ei enää ole. Raamatustakin se hävisi vuoden 1933 käännöksessä, vaikka on sen jälkeenkin säilynyt Vanhan kirkkoraamatun uusissa painoksissa.

Etymologisessa kirjallisuudessa *hotkaa* on käsitelty vähän. SKES:ssa sitä ei mainita. Ruoppilan (1986: 13) mukaan kaakkoismurteiden *hotka* 'joutuista, nopea' < ven. *hódkij*; samalla kannalla on SSA, jossa *hotkaa* on käsitelty *hotkia*-sanana yhteydessä. Levikkitietojenkin perusteella etymologia tuntuu todennäköiseltä, mutta voidaanko samaan yhteyteen liittää myös ensimmäisen ja kolmannen merkitysryhmän sanat? SSA:n kanta on kahtalainen. Ensinnäkin sanakirja yhdistää toisiinsa sanat *hotkia*, *hotkaista* 'ahmia', *hotka*, *hotko*, *hotki*, *hotosuu* 'ahmatti' ja *hotostaa* 'ahmia', joita se pitää deskriptiivisinä sanoina; vielä annetaan vertailukohdaksi *hotmia* 'syödä hotkia', *hotaista* mm. 'hotkaista, haukata', (suu) *hoteellaan* 'auki'

ja *hoteissaan* 'malttamattomana'. Toiseksi SSA pitää myös mahdollisena, että venäjän *hódkij*-sana olisi vaikuttanut "tähän sanueeseen", josta siis ainakin kaakkoismurteiden *hotka* 'nopea, ripeä' on venäläisperäinen. (SSA s.v. *hotkia*, *hotaista*.)

SSA:n etymologiaa voi pitää oikeaan osuneena: *hotka*-sananjuurit ovat sekä venäjässä että omaperäisessä ekspressiivisessä sanastossa. Seuraavassa alaluvussa käsittelenkin *hVtk*-alkuisia ekspressiivistä sanastoa.

### 5.3 *Hatk*-, *hotk*-pesyeet ja *hVtk*-sikermä

Murteissa on suuri määrä *hVtk*-alkuisia sanoja, enimmäkseen verbejä, joiden ensimmäisen tavun vokaali vaihtelee, jopa niin että laajimmillaan variaatio sisältää kaikki kielemme kahdeksan vokaalia: *hatkahtaa* ~ *hetkahtaa* ~ *hitkahtaa* ~ *hotkahtaa* ~ *hutkahtaa* ~ *hytkähtää* ~ *hätkähtää* ~ *hötkähtää*. Suurin osa liittyy toisiinsa myös semanttisesti (merkityksenselitykset SMS:n mukaan).

*hatkahtaa* 'hätkähtää'; *hetkahtaa* 'notkahtamisesta, heilahtamisesta, nytkähtämisestä, tms. äkillisestä liikahtamisesta'; *hitkahtaa* 'liikahtaa, hievahtaa'; *hotkahtaa* 'äkillisestä, nopeasta liikkeestä: hujahtaa, sujahtaa'; *hutkahtaa* 'heilahtaa, hytkähtää, nytkähtää, notkahtaa; muusta nopeasta liikkeestä t. tapahtumasta: hupsahtaa, humahuttaa, tupsahtaa tms.'; *hytkähtää* 'hätkähtää, nytkähtää'; *hätkähtää* 'säpsähtää, sävähtää, säikähtää; hievahtaa, liikahtaa; liikkeen, tapahtuman tms. äkillisyyttä ilmaisemassa'; *hötkähtää* 'mätkähtää, putkahtaa, solahtaa, hetkahtaa, keikahtaa tms.; liikahtaa, luikahtaa; hätkähtää'.

Toisaalta ekspressiivisille sanoille tyypillisesti myös *hVtk*-sanat ovat monimerkityksisiä ja edellä mainituilla sanoillakin voi olla muita merkityksiä, jotka eivät selvästi liity nopeaan liikkeeseen, kuten *hatkahtaa* ~ *hätkähtää* 'haksahuttaa, erehtyä'. Tästä huolimatta *hVtk*-alkuisilla sanoilla on niin paljon semanttisia ja muodollisia yhtäläisyyksiä, että voidaan puhua ekspressiivisestä *hVtk*-sikermästä, jonka perusmerkitys on 'nopea, äkillinen liike'.

Seuraavassa asetelmassa on lueteltu *hVtk*-alkuiset sanat, joilla on äänteellinen vastine vähintään viidessä pesyeessä. Asetelmassa yleisimmät pesyeet ovat *hutk*- ja *hötk*-, jotka esiintyvät jokaisella 12 rivillä, ja *hotk*-, joka esiintyy 11:llä. Seuraavaksi tulevat *hetk*- (10), *hätk*-, *hatk*- ja *hytk*- (8) sekä *hitk*- (6).

*hatka*, *hetka*, *hotka*, *hutka*, *hytkä*, *hätkä*, *hötkä*  
*hatkahtaa*, *hetkahtaa*, *hitkahtaa*, *hotkahtaa*, *hutkahtaa*, *hytkähtää*, *hätkähtää*, *hötkähtää*  
*hatkaista*, *hitkaista*, *hotkaista*, *hutkaista*, *hötkäistä*  
*hatkata*, *hetkata*, *hotkata*, *hutkata*, *hätkätä*, *hötkätä*  
*hatkia*, *hetkiä*, *hitkiä*, *hotkia*, *hutkia*, *hytkiä*, *hätkiä*, *hötkiä*  
*hatkittaa*, *hotkittaa*, *hutkittaa*, *hytkittää*, *hätkittää*, *hötkittää*  
*hatkottaa*, *hetkottaa*, *hotkottaa*, *hutkottaa*, *hötköttää*  
*hatkuttaa*, *hetkuttaa*, *hitkuttaa*, *hotkuttaa*, *hutkuttaa*, *hytkyttää*, *hötkyttää*  
*hetkahdella*, *hotkahdella*, *hutkahdella*, *hytkähdellä*, *hätkähdellä*, *hötkähdellä*  
*hetkale*, *hotkale*, *hutkale*, *hätkäle*, *hötkäle*  
*hetkauttaa*, *hitkauttaa*, *hotkauttaa*, *hutkauttaa*, *hytkäyttää*, *hätkäyttää*, *hötkäyttää*  
*hetkutella*, *hitkutella*, *hutkutella*, *hytkytellä*, *hötkytellä*

Periaatteessa kaikki sanat voidaan liittää perusmerkitykseen 'nopea, äkillinen liike', joskin eri pesyeiden välillä on vivahde-eroja. *Hetk*-alkuiset verbit kuvaavat tyypillisesti heilumista tai keikkumista (esim. *hetkuttaa* 'heiluttamisesta, keikuttamisesta, nykyttämisestä') ja *hutk*-alkuiset lyömistä tai huitomista (esim. *hutkiä* 'lyödä, hakata, huimia, läimiä, huitoa, huiskia'), kun taas *hotk*-alkuisilla (esim. *hotkia*) on usein 'nopean syömisen, ahmimisen' merkitys. Semanttisesti etäisin perusmerkityksestä on *hitk*-pesye, jolla kuvataan usein hidasta liikettä: esim. *hitkuttaa* ~ *hitkutella* 'hitaasta tekemisestä tms.; kitkuttaa', samoin myös *hötkyttää*. Monet asetelman verbit kuvaavat myös nauramista, kuten *hatkottaa* ~ *hetkottaa* ~ *hötköttää*, *hatkuttaa* ~ *hotkuttaa*. Motiivi on naurun aiheuttama liike, hytkyminen: Jal *nauraa hatkotti notta maha lelluu* (K. Yrjänäinen 1932); Myr *nauraa hetkottaa niettä ruumis hytkyy* (Tyyne Salminen 1914); Tär *nauraa hötkötti että ittekki liikku* (Inkeri Tuovinen 1931).

Perusmerkityksestä joskus kaukanakin ovat substantiivit *hVtkA* ja *hVtkAle*, mikä sinänsä on ymmärrettävää, koska substantiiveilla ei niinkään kuvata liikettä, vaan sen aiheuttajaa, kohdetta tai lopputulosta. Yhteys verbeihin on kuitenkin olemassa. Esimerkiksi sanaa *hetkale* voidaan käyttää 'huolimattomasta, kevytmielisestä tms. ihmisestä'. Toisaalta myös keikkuvasta, hetkuvasta pöydästä on voitu sanoa: Kong *pöytä semmo'neh hetkale* (Helmi Helminen 1932); samoin heiluvista vaateenriekaleista: KanN *leikkoop poes nuo riippuvat hetkaleet nuttus helemasta* (Oskari Kuitunen 1969). Sanalla *hutka* on sellaisia merkityksiä kuin 'turpeiden halkomiseen ja juurien katkomiseen käytetty (leveäteräinen) kirves, ojapiilu; (kuritusvälineenä) käytetty vitsa'. Vastaavia verbi-ilmauksia ovat esim. Vam *sillä [ojapiilulla] hutkittii juuria poikki* (Eino Lepistö 1938); Kir *hutkase nuota penskoi vissal kintul, ni asettuut vähäks aikaa* (H. Munukka 1950). *Hytkä* on harvinainen sana, mutta muutamia tietoja on ilmauksesta *juoksun hytkässä* ~ *hytkää*. Juoksemista voidaan kuvata myös *hytk*-alkuisilla verbeillä: UusVI *mil [= talvikengillä] mie juokse hytkyttele siit* (Mirja Heininen 1968–1972); Juv *hevone juostah hytkyttää* (V. Tarkiainen 1942). *Hätkä* ja *hötkä* -sanoilla on myös samantapaista käyttöä kuin *hatkalla*.

*Hatka*- ja *hotka*-sanojen kannalta on mielenkiintoista, miten *hatk*- ja *hotk*-alkuiset sanat liittyvät *hVtk*-sikermään. Asetelmassa seuraavalla sivulla on lueteltu *hatk*- ~ *hotk*- alkuisia sanoja ja niiden *hutk*- ~ *hätk*- ~ *hötk*- alkuisia vastineita, jotka ovat semanttisesti liitettävissä *hVtk*-sikermään; voidaan siis puhua *hatk*- ja *hotk*-pesyeistä. Asetelmasta käy ilmi, että yleisimpiä ovat labiaalivokaalin sisältävät *hotk*-, *hutk*- ja *hötk*-pesyeiden sanat. Toisaalta vastaavuus *hatk*- ja *hätk*-pesyeidenkin sanoihin on ilmeinen: lähes kaikilla niillä on vastineet muissa pesyeissä. Ainoastaan *hatkela* on vailla vastineita (joskin vain loppuvokaaliltaan erilaisia ovat *hotkelo* ~ *hutkelo* ~ *hötkelö*). Sanasta on mainintoja suppealta alueelta Lemiltä, Taipalsaaresta ja Luumäeltä, esim. Luu *on niin hatkela* [menemään joka paikkaan] (Viktor Muuronen 1965). *Hatkela*-sanaa voidaan käyttää myös adverbiaalisesti samaan tapaan kuin *hatka*-sanaa: *hatkelasti*, *hatkelaan* 'innokkaasti, halukkaasti, hartaasti; solkenaan, yhtenäin' (myös Lönnrotilla *syödä hatkelasti* 'äta glupskt'); vrt. myös *hatkisti*: Avus [Ahneesti syömisestä:] *kyllä makkara laski nii hatkisti alaha* (L. Ruismäki 1947).

<i>hatka</i>	<i>hotka</i>	<i>hutka</i>	<i>hätkä</i>	<i>hötkä</i>
	<i>hotkahdella</i>	<i>hutkahdella</i>	<i>hätkähdellä</i>	<i>hötkähdellä</i>
<i>hatkahtaa</i>	<i>hotkahtaa</i>	<i>hutkahtaa</i>	<i>hätkähtää</i>	<i>hötkähtää</i>
	<i>hotkain</i>			
<i>hatkaista</i>	<i>hotkaista</i>	<i>hutkaista</i>		<i>hötkäistä</i>
	<i>hotkale</i>	<i>hutkale</i>	<i>hätkäle</i>	<i>hötkäle</i>
<i>hatkata</i>	<i>hotkata</i>	<i>hutkata</i>	<i>hätkätä</i>	<i>hötkätä</i>
<i>hatkattaa</i>	<i>hotkattaa</i>		<i>hätkättää</i>	
	<i>hotkaus</i>	<i>hutkaus</i>	<i>hätkäys</i>	<i>hötkäys</i>
	<i>hotkautella</i>	<i>hutkautella</i>		
	<i>hotkauttaa</i>	<i>hutkauttaa</i>	<i>hätkäyttää</i>	<i>hötkäyttää</i>
<i>hatkela</i>				
	<i>hotkelo</i>	<i>hutkelo</i>		<i>hötkelö</i>
<i>hatkeltaa</i>	<i>hotkeltaa</i>	<i>hutkeltaa</i>		<i>hötkeltää</i>
	<i>hotkentaa</i>	<i>hutkentaa</i>		<i>hötkentää</i>
<i>hatki</i>	<i>hotki</i>		<i>hätki</i>	<i>hötki</i>
<i>hatkia</i>	<i>hotkia</i>	<i>hutkia</i>	<i>hätkiä</i>	<i>hötkiä</i>
	<i>hotkiskella</i>	<i>hutkiskella</i>		
<i>hatkittaa</i>	<i>hotkittaa</i>	<i>hutkittaa</i>	<i>hätkittää</i>	<i>hötkittää</i>
	<i>hotko</i>		<i>hätkö</i>	<i>hötkö</i>
	<i>hotkotella</i>	<i>hutkotella</i>		<i>hötkötellä</i>
<i>hatkottaa</i>	<i>hotkottaa</i>	<i>hutkottaa</i>		<i>hötköttää</i>
	<i>hotku</i>	<i>hutku</i>		<i>hötky</i>
	<i>hotkuta</i>	<i>hutkuta</i>		<i>hötkytä</i>
<i>hatkuttaa</i>	<i>hotkuttaa</i>	<i>hutkuttaa</i>		<i>hötkyttää</i>

*Hotk*-sanoista yksinäinen on *hotkain*, josta on yksi maininta 'suuri varis' Hattulasta; myös *hotkale*- ~ *hutkale*-sanoilla voidaan tarkoittaa isokokoista ihmistä tai esinettä. Alkuperäinen motivaatio voisi olla sama kuin niillä *hVtk*-sikermän verbeillä, joilla kuvataan nopeaa kasvamista: *hotkale* olisi "kasvaa hotkinut" nopeasti suurikokoiseksi. Variksen nimityksenä *hotkain* voi viitata myös ahneuteen, hotkimiseen.

Lemi [tyttö] *kasvoa hotkii* [pituutta] *nin ettei ot tolkkua* (Veikko Ruoppila 1933); Äyr *nyt on viikopäivät siint ko sato, ni se [vilja] on oikee hotkahtant* [kasvanut äkkiä] (Liisa Pekonen 1978); Kaj [koivu] *kasvoah hutkahti ylöspäen* (Lauri Lounela 1965); PieJ *kasvoa hötköttee* 'nopeasti' (J. Kärkkäinen 1910).

*Hatka* ja *hotka* liittyvät saumattomasti tähän ekspressiivisten sanojen järjestelmään. Niille on olemassa äänteelliset korrelaatit lähes kaikissa *hVtk*-pesyeissä: *hatka* ~ *hetka* ~ *hotka* ~ *hutka* ~ *hytkä* ~ *hätkä* ~ *hötkä*. Ainoastaan *\*hitkasta* ei ole mainintoja, mutta kuten edellä on todettu, *i* on muutenkin *hVtk*-sikermän harvinaisin vokaali. Myös merkityksensä puolesta sekä *hatka* että *hotka* ovat liitettävissä *hatk*- ja *hotk*-pesyeisiin.

Samanlaisia merkityksiä kuin *hatkalla* 'kiire, äkkilähtö' on *hatkattaa*, *hatkeltaa*, *hatkaista*, *hatkia* -verbeillä, jotka kuvaavat 'nopeaa, kiireellistä kulkemista; juoksemista':

Jal Kipri *tuli sitte hatkaasi Ylikannolles sanohon notta karhu sielä lehemää repii* (Suomen kansan murrekirja I: 302); Antt *minä ku läksin männä hatkasemmaa oekee ni kyllä jäevät jälele* (Hilja Penttinen 1933). – Kir *mie juoksi hatkati appuu saamaa* (Matti Kymäläinen 1933); Joh *se männöö hatkattaa semmosta kyytii jotta* (Viljo Hyle 1960). – Ilo [läähättäen juoksemisesta:] *kyllä se tuo Karvoosen Veikko hatkeltaa semmosta vauhtii* (Tapani Sivonen 1960). – Sot *mennäh hatki* [joutuin] (Lauri Lounela 1949); RisJ *minä kun juostah hatkin* [peloissani

pakoon] *että nyt se* [kummitus] *ottaa* (Tahvo Liljeblad 1932).

Ilmaisulla *antaa, saada, ottaa hatka(t)* on niin ikään vastineita sekä *hVtk*-sikermässä (*hätkä ~ hötkä ~ hötkö; hotka*-sanasta ks. edeltä) että sen ulkopuolella (*hatakka ~ hatjakka ~ hotakka ~ hötäkkä*).

Kiika Miina *otti hätkät työpaikastas* (Helmi Laiho 1977); Urj [huonosti käyttäytyvä torppari] *piah hätkät saanu olis* (Maija Länsimäki 1972); Lemi *antoat* [pojalle] *semmo'se hätkä ku Räipiökii* (Veikko Ruoppila 1935); KanN *anna hätkä tuole mustaloeselle* (Y. Tiihonen 1948); Raa *ei se Kalle ruvennu tappelemaan, hätkät se otti* (P.H. Sovio 1977). ~ PieJ *kyllä silleh hötkä kelepasi kum minä seipään koappasin* (J. Kärkkäinen 1910); Son *sittä otin emä hötkän pellolle eloja kokkoomaan, kun näätti sai* [= sade] *tulovan* (A. Ryhänen 1941); Paav [sp.] *jopa tuli hötkä levvöyksen perästä* (N. Kinnunen 1937); Puo *sillet tuli hötkä lähtö* (Lauri Lounela 1945). ~ Sau [kun hevonen pelästyi] *sillo se otti hötköt ja meni nin kovi* (Maila Vehmaskoski 1970–1974).

Keit *se sae hatakan kum minä sieppasi iso halon sopolta* (Vellamo Paananen 1960); Puo *kun se sen kuuli niin se otti hatakan ja lähti* (Lauri Lounela 1965). ~ Lip *mie otih hatjakan* (Marjatta Palander 1979); Juv *annoj sille semmojse hatjakan ni että arvas' lähtee* (K. Kontio 1939). ~ MetP *an hotakka* [= lähtö] *sil* (Aulis Ryyppö 1960). ~ Pelk *vasikka otti semmosen hötkän ku ulos pääsi* (Tilda Tasala 1963).

Yksittäisiä tietoja on myös siitä, että venäläisperäistä sanaa *hotu* 'tie, väylä, reitti; suunta; vauhti' on voitu käyttää vastaavalla tavalla: UusVl *mie annoi lehmille hottuu* (Ester Marjamaa 1962). Sana tunnetaan myös ilmauksissa *lähteä hotuun* 'matkaan, liikkelle' ja *olla hodussa* 'menossa'. (SMS s.v. *hotu*<sup>1</sup>). Myöskään *hatkanpotku* (~ *-potka* ~ *-putka*) ei ole vailla vastineita *hätk-* ja *hötk-*juurissa: tunnetaan sekä ilmaisu *hätkän potkasi* että *hätkänputka* ~ *-pytky* ja *hötkän pötkän*.

Park *säikähti niin että hätkän potkasi* (Gustaf Wrede 1932); Hkyr *s oli* [tukkipomo] *hyvin kränä mies mutta kyllä se väliin sitte hätkäm potkasi siä mettäsä miesten elellä* (Ilmari Kohtamäki 1934). ~ KanN *annettiin yöjalakaloeselle aeka hätkämputka* [lähtö, kyyti] (Kalle Viinikainen 1934); Kars *hätkänputkan kans* [= kiireen kaupalla] *se pois tul* (Julius Viljanen 1932); Äht *kyllä se sinne meni hätkänputkan* (A. Oikari 1946). ~ Perh [kiireestä:] *jopa nyt maalima menee nurin ku kaikki tuommosta hätkänpytkyä hyppää* (Tauno ja Väinö Laajala 1929). – Juv [kyllästyi olemaan uudessa kodissaan ja] *läks hötkä pötkä vanhaa talloo* (Arvo Inkilä 1938).

Suurimmalla osalle *hatka*-sanan käytöstä on siis vastineita *hotka* ~ *hätkä* ~ *hötkä* -sanoissa. Lisäksi vastaavissa ilmauksissa voidaan käyttää myös sanoja *hatakka* ~ *hatjakka* ~ *hotakka* ~ *hötäkkä*. *Hatakka* ~ *hotakka* ~ *hätäkkä* ~ *hötäkkä* merkitsevät myös yksinään 'kiirettä, touhua'. Tämä liittyy *hatkan* vahvasti paitsi *hVtk*-sikermään, myös *hVtVk*-tyyppiseen ekspressiiviseen sanastoon. Toisaalta *hatka*-sanaan liittyvä fraseologia on *hVtk*-sanoista selvästi rikkainta, ja erityisesti huomiota kiinnittää *ottaa, saada, antaa hatka(t)* -ilmaisun laaja murrelevikki. Vastaavat muut ilmaisut ovat huomattavasti sporadisempia. Tämä on yllättävää siihen nähden, että yleensä *hatk*-alkuisia sanoja on vähemmän kuin *hotk-* ~ *hutk-* ~ *hötk-*alkuisia.

Myös *hotkan* eri merkitykset voidaan rinnastaa *hotk*-alkuisiin verbeihin. Merkityksessä 'ahne' *hotka* (myös *hotki* ~ *hotko*) liittyy 'ahnetta, hätäistä syömistä' kuvaaviin *hotkaista, hotkata, hotkia* -verbeihin, joista on tietoja samoilta murrealueilta.



Hin ei se vasik kauva elä jolsei ensimmäisel kerral juumistas hotkase (Pirkko Holmberg 1968); Sau [kokonainen peruna putosi sian ruokaruuheen:] se hotkas sen koht (Maila Vehmaskoski 1970–1974); PunL äkkiä se sem pannukakon hotkas (Hilja Moisio 1936). – PyhM se hotka kaik särpme (Toivo Helo 1902). – Viht se [lehmä] hotkii ja hotkii [tuoretta apilaa] sit se menee halki (Matti Vippula 1968–1972); Hol älä nyh hotkis sit puuroas (Katri Virta 1933); Lemi luulis keä lapautuoa [= kipeytyvän], sennäkö'sest hotkii [syödessään] (Veikko Ruoppila 1933).

Etelä-Karjalasta, jossa *hotka* 'joutuista, ripeää', on jonkin verran esimerkkejä vastaavista 'nopeaa liikkumista' merkitsevistä *hotk*-alkuisista verbeistä: Lemi [tuli matala aita hevosen eteen:] *sen ku hotkaht* [siitä] *yl* (Veikko Ruoppila 1933). – Kurk *tuolha tuo männä hotkeltua* (Toivo Immonen 1961). – UusVI *hä käyp hotkii* (E. F. W. Mela 1901).

Myös *hotkan* 'hätäilijä, valehtelija' rinnalla on vastaavia verbejä: *hotkata* ~ *hotkotella* 'maleksia, kuljeksia', *hotkia* 'valehdella', *hotkahdella* 'puuhata, hommailla hätäisesti'.

MetM *ei viittit tehrät tyätä muukko kulkee hotkaa* [= maleksii, kuljeksii] *vaa* (Hannes Anttila 1924). ~ Haus *missäs nyt olet hotkotelluk koko päivä* [äiti toruu lastaan] (T. Paavonen 1904); Hol *hotkottelie kyläs, ei yhtä päiviä pysyk koton* (Katri Virta 1937). – Hol *valehtelie hotkii, vaikkei asijas o alkua eikä loppua* (Katri Virta 1937). – Hkyr *varkaat hotkahtele useimmin syksypimeillä öillä* (Martti Myllyharju 1935); Jaal *se hotkahtelee sinnet tänne eikä sen töillä om mitää määrää* (Aino Oksanen 1926–1930).

Ainoa *hotka*-sanan merkitys, jolle ei löydy suoranaisia vastineita muista *hotk*-alkuisista sanoista eikä oikein koko *hVtk*-sikermästäkään, on 'innokas, halukas, etevä'. Esimerkiksi *hätkä, hötkä* -sanoilla voidaan kuvata 'ahneutta, halua', mutta niillä on silloin negatiivinen merkitys:

Avus *se* [vanhapiika] *oli kans siinä miäheh hötkäs* (Lempi Ruismäki 1962). – Jäms *se on sitten voille hätkä, se ei söis muuta ku sitä* (Väinö Nieminen 1937); Ver *min ol'in nii hätkä* [syödessä] *jotta män' veärään kulkkuu* (Astrid Reponen 1930).

Esimerkiksi sellaisia verbejä, joilla kuvattaisiin huolellista, sujuvaa työntekoa, ei *hVtk*-sikermässä ole. Toisaalta pohjoissavolaisella substantiivilla *hatakka*, joka liittyy selvästi *hatka*-sanaan, voi olla positiivissävyinen 'innokkaan, halukkaan' merkitys: esim. Kiur *kyllä se työtäi tekköö hatakasti* (I. Muhos 1963); Kei *on se hatakka työmies, ei sille pärjee toiset työn teussa* (Iida Kervinen 1963). Tätä taustaa vasten ei voi pitää täysin mahdottomana, että *hotka* 'innokas, halukas, etevä' olisi myös kehittänyt muun *hVtk*-sikermän pohjalta.

## 5.4 Asteittainen malli

Kuten edellä on mainittu, sekä Ruoppila (1986: 13) että SSA (s.v. *hotkia*) yhdistävät *hotkan* adjektiiviin *hódkij* 'nopea', Wessman (1909: 157) taas olettaa *hatkan* lähtömuodoksi *hodka*, jolle hän ei esitä merkitystä.

Merkityksensä puolesta *hódkij* 'joutuista, nopea[kulkuinen]; kaupaksi menevä, kysytty; yleinen, tavallinen, usein käytetty' sopii hyvin originaaliksi, silloin kun

*hotka* 'joutuisa, nopea, ripeä'. Venäjän ilmaus *hódkij továr* 'menekkitavara' on selvästi seuraavan inkeriläisen lause-esimerkin lähtökohta: Jär *niä tavarat ovat hotkii* [käyvät hyvin kaupaksi] (Helli Suominen 1917). Koska *hotkassa* ei ole jälkeä venäjän pitkästä adjektiivin päätteestä (ven. murt. *hódkoj* > karj. *hotkoi*), äännteellisesti originaalina voi tulla kyseeseen adverbi *hódko* (yleiskielessä [*hótka*]) 'nopeasti, joutuisasti; vauhdikkaasti, reippaasti'. Esimerkiksi venäjän puhekielen *hódko šagájet* 'kävelee, kulkee nopeasti' (Ožegov s.v. *hódkij*) vastaa melko tarkasti Etelä-Karjalan ja Inkerin "hotka menemään"-tyyppisiä ilmauksia. Suomen *a*-loppu ei kuitenkaan välttämättä ole tarkka äännevastine, sillä hyvin monet venäjämästä lainatut adjektiivit ovat suomessa *a*-loppuisia; sellaisetkin, joissa venäjässä voidaan käyttää vain pitkää adjektiivimuotoa (Kalima 1952: 79, Plöger 1973: 287).

Originaalina voisi olla myös jokin *hod*-kantainen substantiivi. Venäjän *hódkij*-adjektiivin taustalla on nimittäin yleisslaavilainen kanta *hod-* (<< ieur. \*-sed-; Vasmer s.v. *hod*), josta myös mm. *hod*, *hodá* 'kulku, meno; vauhti' (> *hotu*, *hootomi*, ks. liitettä 3), *hód'ba* 'kävely, käveleminen, käynti' ja *hodít'* 'kulkea, käydä, liikkua, kävellä'. Samakantaisia nominijohdoksia ovat myös *hódka* 'kulkeminen, siirtyminen paikasta toiseen' ja *hodók* (yks. gen. *hodká*), jonka jo vanhentunut merkitys on 'nokkela, taitava; halukas' (Ožegov s.v. *hódka*, *hodók*), esimerkiksi *on hodók po étoj části* 'hän on taitava siinä asiassa'; *na takíje fíl'my ja ból'se ne hodók* 'en enää halua (katsoa) sellaisia filmejä' (kirjaimellisesti "sellaisiin filmeihin en ole enää halukas"). Daľin sanakirja mainitsee myös substantiivit *hodák*, *hodók* 'yleensä sellainen, joka kulkee jonkin asian perässä', esim. Arkangelin alueella 'kerjäläinen'; samoin Kijasella on *hodák*, *hodók* 'hyvä, väsymätön kävelijä'. Siihen, että suomen *hotkalla* on myös merkitys 'halukas', ovat voineet myös vaikuttaa äännteellisesti läheiset venäläislainat *hotna* 'helppo, innokas' ja *hotniekka* 'halukas, innokas; ahne, perso' (ks. liitettä 3).

Ensimmäiseen asteeseen voidaan siis lukea *hotka* merkityksessä 'joutuisa, nopea, ripeä; innokas, halukas, taitava, etevä' (< *hódkij* 'joutuisa, nopea'; *hódka* 'kulkeminen, siirtyminen paikasta toiseen'; *hodók* 'nokkela, taitava; halukas'). Siihen kuuluvat myös yksittäiset maininnat sanoista *hotko* ja *hatka* samassa merkityksessä: Kall *näin hotkòta* [= nopealiikkeistä] *hevost meil ejj ole ollutkà* (Santeri Ankeria 1932); UusVI [nöyrästä hevosesta:] *se on hatka menemään* (V. Nissi 1933). Kaikki tiedot ensimmäisen asteen sanoista ovat Etelä-Karjalasta ja Inkeristä (kartta 5).

Toiseen asteeseen kuuluu *hotka* 'kylytmättä jotain haluava, ahne; hotkija', jonka levikki on kaksijakoinen: siitä on mainintoja toisaalta Etelä-Karjalasta ensimmäisen asteen levikkialueelta, toisaalta erilliseltä alueelta lännempää. Vielä toiseen asteeseen voidaan lukea *hotka* 'hätäilijä, huonotapainen ihminen, valehtelija'. Näillä sanoilla on suora äännteellinen vastine venäjässä. Vastaavaa merkitystä venäjän sanoilla ei ole, mutta periaatteessa merkitys voisi olla kehittynyt suomessa venäjän pohjalta: toisaalta 'innokas, halukas' > 'ahne, kyltymätön, huonotapainen'; toisaalta 'nopea' > nopeasti syövä, hätäinen, hutiloiva'. Kokonaisuudessaan toiseen asteen sanat eivätkä muodosta selkeää levikkiä. Niistä on kuitenkin tietoja huomattavasti laajemmalla alueella ja lännempää kuin ensimmäisen asteen sanoista.

Kolmas aste käsittää sanan *hatka*, jolla on edelleen selvä äännteellinen yhteys

venäjään. Suomen *a* voi olla venäjän *o*:n vastine ensiksikin vanhoissa lainoissa (vrt. *kalkkala* < *kolokol*), toiseksi se voi vastata painotonta *o*:ta, joka ääntyy venäjän yleiskielessä *a*:na. Tosin venäjän pohjoismurteissa myös painoton *o* on säilyttänyt kvaliteettinsa, mikä näkyy yleensä myös suomalaisissa lainoissa. Plögerin (1973: 241) aineistossa venäjän painotonta *o*:ta vastaa suomen *a* mm. sanoissa *kapusta* (< *kopýstka*), *kasukka* (< *kožúh*) ja *torakka* (< *torokán*); toisaalta sanoissa *urakka* (< *urók*), *patvaska* (< *podvójskij*) ja *possakka* (< *posóha*) venäjän *o* on painollinen. Niinpä *hatka* voisi äänteellisesti olla lainaa venäjältä (kuten on ensimmäiseen asteeseen luettu *hatka* 'nopeakulkuinen'). Merkitykselle 'äkkilähtö, kyyti, selkäsauna; hoppu, kiire' ei kuitenkaan löydy vastinetta venäjältä, ei myöskään mallia sellaiselle fraseologialle kuin *antaa, saada, ottaa hatkat*. Siksi kolmanteen asteeseen on luettu myös *hotka*, silloin kun se viittaa 'äkkilähtöön' (*hotkan potkasi, hotkan potkaa, ottaa hotkansa*).

Mahdotonta ei tämänkään merkityksen olisi ollut kehittyä venäjän pohjalta, esim. adverbililmaus *hódko šagájet* 'kävelee nopeasti' > *kävelee hatkaan*, josta olisi edelleen abstrahoitu *hatka* 'kiire, äkkilähtö'. (Vrt. *sivaan* ~ *sivaa* 'nopeasti' < *žívo*; Plöger 1973: 185, 299.) Tällöin adverbilinen käyttö (*hatkaan, hatkaa, hatkan, hatkaasti*) olisi alkuperäisempi kuin *antaa, saada, ottaa hatka(t)* tai lähteä *hatkaan* -tyyppiset ilmaukset. Murretiedot eivät kuitenkaan tue tätä oletusta. *Hatkaan, hatkaa, hatkan* ja *hatkaasti* ovat *hatka*-sanan muuhun käyttöön verraten harvinaisia ilmauksia ja niiden levikki on hajanainen. Lisäksi, jos *hatka* ja *hotka* olisivat samaa alkuperää, olettaisi murteista löytyvän myös *hotka*-sanaan liittyvää fraseologiaa: \**mennä hotkaa*, \**antaa hotkat*, \**lähteä hotkaan* jne.; vastaavasti *hatka*-sanasta olisi enemmän tietoja merkityksessä 'nopea'. Eri asteiden välillä ei kuitenkaan ole tarpeeksi semanttisia ja äänteellisiä välimuotoja, jotta yhteinen alkuperä olisi todennäköinen. Kokonaisuutena kolmannen asteen levikki kattaa lähes koko Suomen, jos siihen lasketaan mukaan *hatkan* uusimmatkin esiintymät; kartassa 5 on kuitenkin esitetty vain vuotta 1940 vanhemmat tiedonannot.

Lopputulokseksi jää, että ainoastaan ensimmäisen asteen *hotka* 'joutuisa, nopea, ripeä; innokas, halukas, taitava, etevä' (ja aivan satunnaiset *hotko* ~ *hatka* samassa merkityksessä) on selvä venäläislaina. Toisessa asteessa on ilmeistä venäläisvaikutusta silloin, kun ensimmäisen ja toisen asteen levikit kohtaavat Etelä-Karjalassa. Sen sijaan läntisemmät maininnat liittyvät luontevasti *hotk-*pesyeeseen, eikä niiden selittämiseksi tarvitse olettaa venäjän vaikutusta. Sama pätee *hatka* 'kiire, äkkilähtö' -sanaan. Sen ympärille on kehittynyt laaja fraseologia, jolle kuitenkin löytyy vastineita sekä *hVtk*-sikerämästä että sen ulkopuolelta. Ainoa seikka, mikä nostaa *hatkan* esiin ekspressiivisestä *hVtk*-sikerämästä, on sen laaja levikki, varsinkin muihin *hatk*-alkuisiin sanoihin verrattuna. Varsinkin ilmaus *antaa, saada, ottaa hatka(t)* on hyvin ekspansiivinen ja levinnyt paitsi enimpiin murteisiin, myös Helsingin slangiin ja arkikielisenä yleiskielen sanakirjoihin.

## 6 *Kalkkala* 'kulkunen' ja *kalkkare-sikermä*

### 6.1 *Kalkkala* 'kulkunen' ja sen eri variantit

Sana *kalkkala* ~ *kalkkalo* 'kulkunen, aisakello; lehmän- tai lampaankello' on suomen murteissa ahdasalainen: siitä on tietoja Etelä- ja Keski-Karjalasta sekä Inkeristä. Lisäksi sana on tunnettu karjalan kielessä. (Kartta 6). Inkerissä sanalla on myös merkitys 'pellavan siemenkoti, perunan hedelmä'. *Kalkkala* on yleisempi Inkerissä ja Etelä-Karjalan eteläosassa, *kalkkalo* taas Keski-Karjalassa ja karjalan kielessä. Kartassa 6 *a-* ja *o-*loppuiset muodot on yhdistetty (samoin kartassa 7), koska osa lause-esimerkeistä on kaksitulkitaisia: esim. *kalkkaloilla* voi olla yhtä hyvin *kalkkala-* kuin *kalkkalo-*sanankin monikon adessiivi.

HeiJ — — *koira kaulaakii pani kalkkala[n]* (T. Parikka 1932); UusVI *kalkkala ol ympyrläine ku palli pohja ristii halk ku jäniksesuu* (A. Mikkola 1951); Kive *a sil ol oikein kalkkalat setolkas ja ajo niiko herra ikää* (A. Paasonen 1960); Ven *laskiaissunnuntak ol', sit nuoret männiit liukuilemmaa, sit pantii kellot ja kalkkalat hevo'sen kaulaa* (R. E. Nirvi 1944); HieM *joulunun ko käivät kirkoos ni, sit ol' kalkkala vempelles* (Anneli Siren 1965). ~ Ruok *kalkkalo ään ei kuulu yhtä heliäst niiku tiukui ään* (Harri Ristola 1960); VuoR *lehmäl on kalkkalo kaulas* (Lilja Virtanen 1960); PyhVI *pie kellois ja kalkkalois [sanoi tyttö kun antoi kihlat takaisin]* (Leino Pennanen 1960); Jaak *pittiähä ne ostua kellot ja muut kalkkalot* (Jaakko Kilpiö 1980); Vuole *Vuoljärvel ol' suurimmal emälampaal kalkkalo kaulas* (Pekka Vuoljärvi 1960).

On myös variantteja, joiden kolmannessa tavussa on *r*: *kalkkara*, *kalkkaro*, *kilkeri* ja *kilkkaro*. Niistä on joitakin tietoja *kalkkala-*, *kalkkalo-*alueelta ja sen laitamilta sekä vähän kauempaa Pohjois-Karjalasta ja -Savosta.

KanJ [joulukirkkoon ajettaessa] *kel ol vempelles kalkkara* (Pirkko Loimalahti 1968); Nil [lapselle, joka pyytää tuomaan markkinoilta kellon:] *vieläpä tässä kalakkara kannattaa ostoo* (Yrjö Väänänen 1918). — *Pari kellot ja kalkkarot* (Tauno J. Soikkeli 1965). — *Maan pikku'nen kellon kilke' väsikan kàolassa* (Ahti Rytönen 1928). — *Nmes [ennen olivat kellot suurempia kuin nykyisin:] ee niitä kilikkaroeta, eihän ne kuulum mihinkkää* (Toini Pääkkönen 1953).

Samalla kun äänneasu on etäännytynyt originaalista, sana on saanut myös

ekspressiivistä sävyä, mikä ilmenee selvästi seuraavasta lause-esimerkistä: *Maan mittee tuommosilla kalakkaroella [pienillä kulkusilla] tekköö* (Ahti Rytkönen 1923). Merkitys on vähättelevä ja sanaan liittyy pronominaali *tuommonen*. *Kilkeri, kilkkaro* -varianteissa ensimmäisen tavun *i*:hin liittyy 'pienuuden, mitättömyyden' merkitysvivahde (synesteettinen äännesymboliikka, ks. alalukua 1.2).

Lisäksi lähinnä Kaakkois-Hämeessä tunnetaan *kalkkana*, ja *kilkkana*sta on kaksi erillistä tiedonantoa: Iistä ja Ristijärveltä.

Lam [kun lapset kiirehtivät laskiaisena mäkeen, käsissä ja kelkoissa oli] *kellot ja kalkkanat* (Maija Juvas 1929); *Nas siel oj jo kyläläisien eläviä [= eläimiä] ulkon, kun kuuluu kellot ja kalkkanat* (P. Tuomenoja 1930); *Säkk kuka tuolla kujalla aijaa kalkkana vempelässä* (Väinö Seppä). – Ii [talollisten lehmillä oli suuret kellot:] ”joilla oli vain yksi lehmä, niin niiden kaulassa oli pieni kello, *kilikkanakello*” (Pentti Kukkonen 1964); *Risj [aisakellosta:] pikkunen kilikkana* (Lauri Lounela 1942).

*Kalkkalo ~ kalkkara ~ kalkkaro ~ kilkare* mainitaan myös tiedonannoissa, jotka perustuvat sananlaskuihin tai arvoituksiin, jolloin alkuperäinen merkitys on voinut hämärtyä. Seuraavat esimerkit rinnastuvat sananlaskuun *kieli kellosta putosi, katoi ääni kalkkarasta* (Kuusi 1953: 38).

*Sak [sp., kun joku on kuollut:] kiel kellost putos, eän koatu kalkkalost* (A. Kurikka 1932); *Pelk [puhumattomasta lapsesta:] kieli on puonnu kalkkarasta* (T. Tasala 1959). // *Suistamo kirboi kiel'i kellozes, kado iäni kalkkaros* (KSKS s.v. *kalkkaro*).

Sananlaskusta on mainintoja myös Perä-Pohjolasta, kaukaa *kalkkalan* varsinaiselta levikkialueelta. Siellä *kalkkaran* alkuperäinen merkitys on unohtunut: *Rov [puheliaalla ihmisellä on] kieli irti kalakkarasta [= ”kurkusta”]* (K. Körkkö 1936). Sodankylästä on tieto, että *kalkkaran* merkitys on 'puheliasta' (Suoma Kivelä 1962), se lienee yhdistynyt verbiin *kalkattaa* 'puhua'.

Seuraavat esimerkit ovat arvoituksia, jotka tarkoittavat sukupuoliyhdyntää: *Eno harakka hautoo kaivaa kaks kalakkaroo kaulassa* (Kivilahden opintokerho 1935); *Tär orì mennee talhiin, kaks kilkareta kaulassa* (Inkeri Tuovinen 1931). Ne viittaavat kirjaimellisesti 'kulkusen, kellon' merkitykseen, mutta metaforisesti kiveksiin. Vastaava arvoitus tunnetaan myös muodossa *Harakka hautaa kaivaa kaks kelloo kaulassa* (tieto on Kokemäeltä 1903), ja siitä on mainittu olevan kansanrunousarkistossa 50 toisintoa (Virtanen et al. 1977: 74).

*Kalkkala* (~ *kalkkalo*) on ensimmäisen kerran mainittu jo Agricolan *Rucouski-riassa* (1543): *Ropecat Herralle leickitzemen Culkuisilla/ Ja weisacat Herralle Calcaloilla*. Merkitys on VKS:n mukaan 'helisevä soitin, symbaali'. Seuraavaksi Porthan mainitsee Jusleniuksen *Sana-Lugun Coetukseen* tekemissään lisäyksissä sanat *kalckana, kalckara* 'det som gör buldret, i kråk slamror'. Tämä on päätynyt sellaisenaan Gananderille (s.v. 6859; VKS s.v. *kalkkal/a, -o*). Lönnrotilla on *kalkkala* 'slamra, slammer- l. sklammertyg, skramla, skramlande ting, bjellra, klingel'. Lisäksi sekä Gananderilla että Lönnrotilla on hakusanoja ja merkityksenselityksiä, jotka liittyvät *kalkkare*-sikermään (alaluku 6.2). Uudemmissa sanakirjoista vielä Nykysuomen sanakirja mainitsee harvinaisena sanan *kalkkar/a -e, -o* 'kalistin, kello; kolisevista, jostakin riippuvista jäähileistä yms.' ja antaa lause-esimerkiksi sananlaskun *Kieli kellosta putosi, katoi ääni kalkkarasta*. Perussanakirja ei *kalkkaraa*

enäa tunne, mutta sen variantti *kalkkaro* elää yhä kirjakielen käännöslainassa *kalkkarokäärme*, vrt. ruots. *skallerorm*, saks. *Klapperschlange*, engl. *rattle snake* (SSA s.v. *kalkkarokäärme*; sana on kirjattu ainakin jo 1899, ks. Koukkunen 1993: 279–280).

Etymologisessa kirjallisuudessa *kalkkala* on yhdistetty venäjään, jossa *kólokol* 'kello', *kolokól'čik* 'kulkunen' < kslaav. \**kolkol* ѣ. Ensimmäisenä yhdistelmän esittää Kalima (1929: 156), joskin hän mainitsee ensin vain 'pellavan siemenkotaa' merkitsevät Inkerin kansanrunojen, vatjan ja vepsän sanat ja yhdistää ne venäjään, jonka murteissa *kolokólka*, *kolokólec*, *kolokól'čik* -sanoilla on sama merkitys. Suomen *kalkkala* 'Klapper, Klingel, Schelle' -sanasta hän toteaa, että äänneellisesti ei ole esteitä liittää sitä samaan ryhmään ja siinä tapauksessa alkuperäinen slaavilainen merkitys 'kello' on säilynyt suomessa. Toisaalta *kalkkala* vaikuttaa omaperäiseltä deskriptiiviseltä sanalta. Ilmeisesti tästä syystä Kalima ei mainitse *Slaavilaisperäinen sanastomme* -teoksessa (1952: 92) kellon nimitystä ollenkaan, ainoastaan pellavan siemenkotaa merkitsevät sanat. *Kalkkala* on (mt: 39) myös yhtenä esimerkkinä sanoista, joissa pleofonia ei esiinny (samoin esim. *taltta* < \**dolto*, ven. *dolotó*, ks. alalukua 2.1).

Aikaisemmin (1919: 125) Kalima on esittänyt, että sana olisi lainautunut vepsästä venäjään. Tämän mainitsee myös Vasmer, jonka mukaan (s.v. *kolokólka*) veps. *kaukal*, *kauklad* > ven. murt. (Aunus) *kolokólka* 'Flaschknoten, Samenkapsel von Hanf und Flachs'. Vasmer tosin lisää, että vepsän sana on puolestaan laina venäjän sanasta *kólokol*. Tämä taas on kiistatta venäjässä omaperäinen, koska se tunnetaan jo kirkkoslaavissa (*klakol* ѣ) ja sille on laajalti vastineita slaavilaisissa ja muissakin indoeurooppalaisissa kielissä (Vasmer s.v. *kólokol*). Preobraženskin (1958 s.v. *kólokol*) mukaan sana on alkuaan onomatopoeettinen, ja hän rekonstruoi sen ieur. juuren reduplikaatioksi \**qal-qala*, \**qal-qal-(u)*. Vasmer ei onomatopoeettisuutta mainitse.

SKES (s.v. *kalkkala*) mainitsee sanat *kalkka/la*, *-le*, *-lo*, *-ra* ja *-re* 'kaliseva esine; tiuku; (Ink.) sylkky [= siemenkota]; jääkokkare jne.', esittää vastaavia sanoja karjalan kielestä, vepsästä ja vatjasta ja yhdistää ne kaikki venäjään. Kantaslaavin rekonstruktioita ei mainita eikä *l ~ r* -vaihteluun oteta kantaa. Plöger (1973: 61–62) huomauttaa, että *kalkkala* on lähinnä kantaslaavin äänneasua ja *ra-*, *re-*, *ro-* päätteiset sanat ovat nuorempia dissimilaatiomuotoja. Merkityksenkuvaus on Nykysuomen sanakirjan mukainen. SSA (s.v. *kalkkala*) esittää suomesta sanat *kalkka/la*, *-na*, *-ra*, *-ro* ja *-lo* sekä vastaavat inkeröisen, karjalan kielen, vepsän ja vatjan sanat. Mukaan on siis otettu uutena sanana *kalkkana*. Merkityksenkuvaus on 'kalistin, kello, kulkunen, (Agr.) symbaali; (pellavan tms.) siemenkota; takku, kokkare'. Etymologisessa osassa esitetään kaksi motivaatiota: sanat ovat vain osittain venäjältä, osittain ilmeisesti *kalkkaa*-verbin omaperäisiä johdoksia. SSA siis tuo uudelleen esiin Kaliman jo 1929 esittämän ajatuksen.

Murteissa onkin kelloa merkitseviä sanoja, jotka ovat selvästi *kalkata*, *kalkkaa* -tyyppisten verbin johdoksia. Nurmijärveltä on tieto sanasta *kalkkari* 'kulkunen'. Vastaavia *ri*-johdoksia ovat *kolkkari* ja *kälkkäri*: Urj joka viimeks löi varstalla, se oli *kolkkari* sittek koko vuale (Maija Juvas 1930); vrt. *kolkata*, *kolkkia* 'puida'. – YTor soon semmonen *kälkkäri*, porisee niim paljo ko kerkiää (Teuvo Tuira 1961); vrt. *kälkättää* 'puhua'. *Kalista ~ kalkattaa* ja *kilistää ~ kilkettää* -verbeistä on muodostettu myös *tii*- ja *in*-johtimilla sekä kelloa että puheliasta ihmistä merkitseviä johdoksia. (Näistä

johtimista ks. alalukua 3.4.3.2; myös Hakulinen 1979: 192–195, 219–220; Länsimäki 1987, erit. 234–235; 246–248.)

Sak *kalkàtkello* [< *kalkatti-*] – – *koliaeänine pomppokello* (Veikko Ruoppila 1936); Ruske *kilikettikello* 'kimeä-ääninen pieni karjankello' (Antti Sorsa 1960). – Kan] *se o sellanen kalkatti jot ei siin muuhe ään paljo pääse kuulumaa* (Helmi Harju 1961); Ilo *kiliketti* 'puheliasta' (Pekka Romppanen 1960).

Kauk *kyl tuol yhteisil metsil on lehmil mone moista kello kilistintä, kalkatinta, römpötintä ja rompotinta* (Edith Mikkonen 1984); Kurk [hevosen valjaissa oli] *kaikellaisii kilkettimmii* (Toivo Immonen 1962). – Yläm [kovaäänisestä ihmisestä:] *on hää sellanen kalkatin jotta ääni kuuluu kirkolta kottii* (Hilda Kälviäinen 1983); KanN *sit o semmoenen kalakat'i* [= puheliasta] (Oskari Kuitunen 1926).

Eräänlainen takaperoisjohdos on *kalkkakello*: KanN *sieltä kuulu äskön semmoene kalakkakello tuolta pihasta, mutta kennel lienöö ollu* (Oskari Kuitunen 1921). Sillekin on puheliasta ihmistä tarkoittava vastine: Juv *alkoe kiel' kalakattaa ku kalakkaväkkärä* (V. Tarkiainen 1937). *Kalkkana* ja *kilkkana* ovat rajatapauksia: ne voisivat olla *kalkkalan* variantteja, mutta ne rinnastuvat myös omaperäisiin johdoksiin, joiden taustalla on ekspressiivinen verbi, vaikkakin nämä ovat *inA-* ~ *UnA-*loppuisia (Hakulinen 1979: 199; Hahmo 1994: 23–24). Vrt. myös *kalkkana* 'vilkas, puheliasta'.

Hol *kuulu kalkkinat kun ol' nii iso kello Ruskasen kaulas* (Katri Virta 1938). ~ Kymi *arvaa nym minkäläist kilkinää se pitää* (Väinö Tala 1948). ~ Vit – – *monet kuulevat tyyhiä kolkkinoita ja pauhinoita ja näkivät joutavia* (Inkeri Tuovinen 1932). – Muh [vilkaasta lapsesta:] *seun semmonen kalakkana että* (Lyyli Similä 1933).

Kun verrataan *kalkkala* (~ *kalkkalo*) -sanaa *ri-*, *tti-* ja *in-*johdoksiin, on ilmeistä, että se ei ole *kalkkaa-*verbin johdos. Sillä ei ole *kilk-*, *kolk-* tai *kälk-*alkuisia paralleeleja (\**kilkkala*, \**kolkkalo* jne.), eikä se merkitse esim. puheliasta ihmistä, jota voidaan kutsua kyllä *kalkatiksi* tai *kalkattimeksi*. Äänteellinen variaatio, joka liittyy *-rV-* päätteisiin variantteihin (*kalkkara* ~ *kalkkaro* ~ *kilkare* ~ *kilkeri* ~ *kilkkaro*) ei silti ole selitettävissä pelkästään venäjän pohjalta. Taustalla on sekä äänteellisiä että semanttisia yhtäläisyyksiä sanoihin, joita nimitän *kalkkare-sikermäksi*.

## 6.2 *Kalkkare-sikermä*

### 6.2.1 Sikermä murteissa ja aiemmassa kirjallisuudessa

Asetelmassa seuraavalla sivulla on esitetty SMSA:ssa esiintyvät *kVI(k)kVr-*alkuiset sanat. Länsimurteiden *oita-* (: *oitte-*) verbit on esitetty yleiskielen mukaisesti *oida-*loppuisina. Ensimmäisen tavun vokaaleista ovat yleisimpiä *a*, *e*, *i* ja *o*, sitten *ö*, joka on ilmeinen *o:n* affektiivinen variantti: jokaisella *kölk-*sanalla on myös takavokaalinen vastine. Joukossa on myös joitakin *kulk-* ja *kälk-*alkuisia sanoja.

*kalkare ~ kelkare ~ kilkare ~ kolkare ~ kölkäre*  
*kalkari ~ kolkari*  
*kalkaro*  
*kalkartaa*  
*kalkkara ~ kelkkara ~ kilkkara*  
*kalkkare ~ kelkkare ~ kilkkare ~ kolkkare ~ kölkkäre*  
*kalkkarehdella*  
*kalkkarehtaa*  
*kalkkari ~ kilkkari ~ kolkkari ~ kälkkäri*  
*kalkkaro ~ kilkkaro*  
*kalkkaroida ~ kelkkaroida ~ kolkkaroida ~ kulkkaroida ~ kälkkäröidä*  
*kalkkaroittaa ~ kelkkaroittaa*  
*kalkkaroitua ~ kolkkaroitua*  
*kalkkerehtaa ~ kilkkerehtää ~ kolkkerehtaa ~ kölkkerehtää*  
*kalkkero ~ kelkkero ~ kilkkero ~ kolkkero ~ kölkkerö*  
*kalkkeroitua*  
*kalkkore*  
*kalkkuri ~ kelkkuri*  
*kalkura ~ kilkura ~ kolkura ~ kölkyrä*  
*kelkerehtää ~ kolkkerehtaa ~ kölkerehtää*  
*kelkkeri ~ kilkkeri*  
*kelkkura ~ kilkkura*  
*kelkkuroida ~ kolkkuroida ~ kulkkuroida*  
*kilkeri*  
*kilkerö ~ kolkero ~ kälkerö ~ kölkerö*  
*kilkuri ~ kulkuri*  
*kilkuroida ~ kulkuroida*  
*kolkarehdella ~ kölkärehdellä*  
*kolkarehtaa ~ kölkärehtää*  
*kolkerehdella*  
*kulkkeroida*

Selvää on, että tässä pelkästään äänteellisin kriteerein rajatussa asetelmassa on semanttisesti ja historiallisesti monenkirjavaa ainesta. *Kulkuri* on *kulkea*-verbin johdos, ja muutkin *kulk*-alkuiset sanat ovat merkitykseltään sitä lähellä. *Kälkkäri* 'puheliias ihminen' on johdos verbistä *kälkättää*. Merkityksessä 'poron kaulamerkki; omistajan merkki avaimessa, jauhosäkissä, verkossa jne.' tunnetaan sanat *kilkula* ~ *kilkura*, *kilkuri*, *kilkilö* ja *kilkerö*, jotka ovat lainoja saamesta (SKES, SSA s.v. *kilkula*).

Seuraavissa merkityksissä sanat sen sijaan liittyvät niin kiinteästi toisiinsa, että voidaan puhua yhdestä ryhmästä, jota tässä nimitän *kalkkare*-sikermäksi:

1. 'aisakello, kulkunen; lehmän- tai lampaankello; soiva esine'
2. 'jää-, sonta- ym. kakkara (varsinkin eläimen karvoissa); takku'
3. 'lapsi'
4. 'kivekset, miehen t. urospuolisen eläimen sukupuolielimet'
5. 'olla jaloissa, tiellä; pitää kalisevaa ääntä'

Ensimmäisessä merkityksessä yleisimmät sanat ovat *kalkkala* ja *kalkkalo*, mutta hajanaiselta alueelta tunnetaan myös *kVI(k)kVr*-sanoja (*kalkkara*, *kalkkaro*, *kilkkaro*, *kilkeri* ja *kalkkari*). Nämä ovat samalla venäläisperäisen *kalkkala*-sanon variantteja, mutta käytännössä niitä ei voi pitää erillään *kalkkare*-sikermästä. Laajemmalla alueella lähinnä kaakkois- ja savolaismurteissa sekä keski- ja pohjoispuhjalaisissa murteissa tunnetaan sanat *kVlkkare* (*kalkkare* ~ *kelkkare* ~ *kilkkara* ~ *kolkkare* ~



*kölkäre*), *kalkkara*, *kalkkaro*, *kalkkero* ja *kalkura* (myös *kalkkale*, *kalkkala*, *kalkkalo*) merkityksessä 'jää-, sonta- ym. kakkara (vars. eläimen karvoissa); takku', jota nimitän toiseksi merkitykseksi. Samamerkityksisiä, mutta äänteellisin perustein sikermän ulkopuolisia ovat *kakkale*, *kakkala*, *kakkalo*, *kikkelo*, *kakkula* ja *kalkku*. (Kartta 7.) Sikermän sanojen kolmas merkitys on 'lapsi' (kartta 8) ja neljäs 'kivekset, miehen t. urospuolisen eläimen sukupuolielimet' (kartta 9). Nämä sanat ovat sekä äänteellisen variaation että levikin hajanaisuuden perusteella vakiintumattomampia kuin 1. ja 2. merkityksen sanat. Myös niihin liittyy sikermän ulkopuolisia sanoja: 3. merkityksessä varsinkin yleissuomalainen *kakara* ja 4:nnessä mm. *kalkku*, *kilkku* ja *kilkki*. Viidennessä merkityksessä 'olla jaloissa, tiellä; pitää kalisevaa ääntä' tunnetaan useita verbejä, jotka ovat joko *ehtAA-* ~ *ehdellA-* päätteisiä (*kVI(k)kAreh-*, *kVI(k)kerek-*) tai *OidA-* ~ *OitA-* ~ *OiTTAA-* päätteisiä (*kVIkkarOi-*, *kVI(k)kerOi-*, *kVI(k)kurOi-*). Edellisillä verbeillä on suhteellisen selvärajainen, itäinen levikki (kartta 10a). Jälkimmäisistä on tietoja lähinnä kolmelta erilliseltä alueelta: Varsinais-Suomesta, Keski-Pohjanmaalta ja Peräpohjolasta (kartta 10 b). *Kulkkaroida*, *kulkkeroida*, *kulkkuroida*, *kulkuroida* ovat ahdasalaisia varsinaissuomalaisuuksia, joilla ei ole maantieteellistä yhteyttä *kalkkare*-sikermään, joskin ne voidaan liittää siihen semanttisesti. Ilmeisesti ne kuitenkin ovat syntyneet *kulkea-* ja *kulkuri*-sanojen pohjalta.

Sikermän levikki on laaja, mutta ei kuitenkaan yleissuomalainen (ks. karttaa 11). Enimmät maininnat ovat linjan Virolahti – Joutsa – Keuruu – Lapua pohjois- ja itäpuolelta. Lähes tai kokonaan tuntemattomia sikermän sanat ovat Satakunnassa, Länsi-Uudellamaalla, Hämeessä ja Kymenlaaksossa. Varsinais-Suomen (VarP-E-Y) tiedot muodostavat erillisen saarekkeen.

Kirjallisuudessa *kalkkalaa* ja *kalkkare*-sikermää on usein käsitelty yhdessä, kuten NS:n, SKES:n ja SSA:n merkityksenselityksissä, joissa on kellon lisäksi mainittu 'jääkockare, takku' jne. Porthan mainitsee *kalkkana* ~ *kalkkara* -sanana vain ensimmäisessä merkityksessä. Gananderilla sikermän sanoja on paljon. Hänellä on ensinnäkin (6858) *kalkka*; *kalkkala*, *kalkkales*, *kalkkalo*; *kalkaro*, *kalkkara*, *kalkkares* 'något som hänger och klappar ihop, ijsbitar, eller annat, som wid hänger, slingrar'. Esimerkkejä ovat *kaikki hangat kalkkaleisa* 'alla roorpinnarne i ijs', *kaikki hangot kalkaloisa* 'båda årpinnorne i ijs flijkor', *kaikki kynnys kalkaloisa* 'tröskeln alt i ijspiggar' (sama esimerkki myös 11 333, *kynnys*), *pajjan kaulus kalkkalassa* 'i rim'. Vastaavia esimerkkejä on toistenkin hakusanojen alla: *jonk'on huntu huutehessa, iho liivi iljannessä, pajjan kaulus kalkkalassa* 'i rim, frost och ijs' (4665, *hundu*; samat säkeet ovat myös SKVR XII2: 7446, johon ne on otettu Gananderin *Mythologica Fennicasta*); *kaikki hankaat kalkaloisa, kuurasa perän pitäjä* 'årorne isige och styrman i rimm' (11 090, *kuura*); myös hakusanan *puras* (19 704) kohdalla on kehotus "vid. *kalkkaleet*", esimerkkinä *purahassa on purren keula* 'båtframstammen ijsig'.

Kaikki nämä esimerkit ovat katkelmia folkloresta. Laajin Gananderin käytössä ollut kansanrunolähde on Karl Fredrik Berghin kokoelma, joka lienee alun perin kerätty Savossa (Hormia 1961: 70–73, 147, 433). *Suomen kansan vanhat runot* (SKVR) -kokoelmassa onkin vastaavia säkeitä:

*hyyss' on kokka, jeässä rinta, pu[r]lahassa purren keula, kaikki honka kalkar[a]ssa* (SKVR XII1: 4650, Rovaniemi; Beckerin lisäyksiä Gananderin *Mythologia Fennicaan*); *onpas huntu huutehessa, iholiivi iljante'essa, pajjan kaulus kalkkarassa* (SKVR XII1: 4588, Paltamo).

Säe *paidan kaulus kalkkarassa* (~ *kalkkaroissa, kalkkarossa, kalkkareessa, kalkkareissa, kalkkaloissa*) on SKVR:ssa yleinen, varsinkin "tulen sanoissa", ja sitä edeltävissä tai seuraavissa säkeissä toistuvat *jää, hyy, halla, huurre, huude* ja *iljanne*. Säe tunnetaan Vienasta, Pohjois-Savosta ja Pohjois-Karjalasta, Pohjois-Pohjanmaalta ja Kainuusta. Etelä-Karjalasta on SKVR:ssa vain yksi muistiinpano.

*hallassa hamehen helmat, paijan kaulus kalkkaloissa* (SKVR I4: 271, Kontokki – myös KKS s.v. *kalkkalo* –, vastaavat säkeet myös 297, 513); *hallassa on hameen helemat, paijankaulus kalakkarassa, iho kaikki iljanteessa* (SKVR VII3: 755, Rautavaara; myös VII: 3211, 3221, 3225; VII3: 106); *hyyssä on sukka, jäässä on kenkä, hallassa on hamehen helma, paijan kaulus kalkkareissa* (SKVR XII1: 4524, Piippola; myös XII1: 4524, 4534, 4546, 4553, 4557, 4569, 4584, 4586, 4608, 4614–4616, 4618, 4619, 4621, 4625; XII2: 5416, 8513); *jonka hunnut huutehessa, iholiivi iljennessä, paian kaulus kalkalossa* (XIII3: 8715).

Gananderin hakusanan *kalkkana, kalkkara* (6859) selitys viittaa pelkästään ääneen: 'det som gör buldret, i kråk slamror' ja on siis sama kuin Porthanilla. *Kalkkares* (6860) on selitetty 'ijs bijtar under hästbuken', esimerkki *hewosen mahan eli jalan alle tulee kalkkareet kuin on uhku wettä* 'af watn, som upsprittar formeras runda ijsbällar, under häst hofwen eller buken, som hänga wid håren'. Vielä Gananderilla on *kalkkarehtaa* (6861) 'det slingrar hängande', esimerkkinä *tuppi wyötä kalkkarehtaa* 'knifslidan slingrar'. Näillä esimerkeillä ei ole vastineita kansanrunoudessa.

Edellä mainitut Gananderin esimerkit ja selitykset ovat sopusoinnussa murretietojen kanssa, joskin niissä on 3. tavussa *l* huomattavasti useammin kuin SMSA:n ja SKVR:n perusteella olisi oletettavaa – varsinkin kuin inessiivin päätte (esim. *kalkkaloisa*) viittaa selvästi keski- ja pohjoispohjalaisiin murteisiin. Gananderin selityksissä korostuu ennen kaikkea 2. merkitys, joskin ne viittaavat aina jäähän tai huurteeseen, eivät esim. lantaan tai muunlaisiin takkuihin. Toisaalta niissä tulee esille myös kaliseva ääni ja heiluminen tai roikkuminen, jotka liittyvät 5. merkitykseen. Ainoa Gananderin tieto, jolle ei löydy vahvistusta murteista tai SKVR:sta, on hakusanan *istara* 'trollskap' (5498) alla: *itzellensä istaransa, kotihinsa kalkkaransa* 'hem förewijses dess egna trollskap'; SMS:n mukaan (s.v.) *istara* 'tarttuma, tartuntatauti t. sen (kuviteltu) aiheuttaja, vihat'.

Lönnrotin sanakirjassa (1874) sikermän sanoja on enemmän ja selityksetkin ovat monipuolisempia. Ensinnä on *kalkkalo* 'hårtofs, -tapp, -valk', siis 2. merkitys. Sanan *kalkkala* merkityksenkuvaus on 'slamra, slammer- l. sklammertyg, skramla, skramlande ting, bjellra, klingel; isklimp; hänge, hårvalk (*kalkalo*), rugg (*takku*)'; edelleen *kalkkalat* 'nedhängande och pinglande saker, skallrande små ispiggar (sådana som af andedrägten bildas på kragen i kölden), torr smuts och dynga som hänger vid illa ansade kreatur m.m.' *Kalkkala, kalkkalat* -sanojen selityksissä tulee siis esille, kuten Gananderillakin, toisaalta 2. merkitys 'jääkokkare' ja edelleen 'heiluminen, roikkuminen', mutta esille tulee nyt jään lisäksi myös karvojen tai hiusten takkuisuus ja eläimen karvoihin kuivunut lanta, joka on murretiedoissa tyypillisin merkitys. Erilaisten ääntä kuvaavien ilmausten lisäksi, joita oli jo Gananderilla, Lönnrotilla tulee suoranaisesti esille myös 1. merkitys 'kello, soiva esine'.

Samoja tai samantapaisia merkityksenkuvauksia Lönnrotilla on myös s.v. *kalkkale(inen), kalkkalo(inen), kalkkaloita* 'rugga', *kalkkana, kalkkara, kalkkare*; vastaava

on myös s.v. *kolkkare*, *kolkkareet* 'klabbar; skramlande ting som hänga vid ngt'. Esimerkkilauseita: *parta, nuotta on jääkalkkaleissa* 'vid skägget, noten hänger skramlande ispiggar' (s.v. *kalkkale*, tässä kuten myös s.v. *kolkkare* viittaus ääneen "skramlande"); *hallassa hamehen helmat, paidan kaulus kalkkarassa* (s.v. *kalkkara*); *kaulus on kalkkareissa pakkasessa* 'kragen har i kölden piggar (af is l. rimfrost)' (s.v. *kalkkare*). Kaksi jälkimmäistä lause-esimerkkiä ovat vastaavia kuin Gananderilla ja pohjautuvat kansanrunouteen. Lisäksi Lönnrotilla on erikseen (s.v. *kalkkare*) *kullan kalkkareet, kultakalkkareet* 'guldhängen'. Merkityksen 'hänge' ('norkko, urpu') Lönnrot on ilmeisesti abstrahoinut kansanrunouden kielikuvasta, jossa joko kuuset tai koivut ovat *kultakalkkaroissa*.

*kuuset on kultakalkarois, petäjät hopia vöissä* (SKVR VII5: 3244, Suistamo); *kuuna p[laisto] kuu[sen latvat], päiv[änä] pet[äjän] kerkät, haavat olit hopia vöis[sä], koiv[ut] k[ulta] k[alkkaroissa]* (SKVR VII5: 3301, ?Ilomantsi); *hongat olit hopia vöissä, kuuna paisto kuusen oksat, kuuset kultakalkkaroissa, päivänä petäjän kerkät* (SKVR VII5: 3325, Pielisjärvi).

Lönnrotin sanakirjassa on verbejä, jotka viittaavat 5. merkitykseen: *kalkkarehtaa* 'hänga ned skramlande (såsom ispiggar o. dyl.)' – siis sama kuin Gananderilla –, ja *kolkkaroita* 'bullra, stöfla, stöka, stöfva, snoka; skolka'; esimerkkilauseita ovat *joutolainen kolkkaroitsee pitkin kyliä ja lehmä on kolkkaroinnut kuivassa ha'asa koko kesän*. Kaikkiaan Lönnrotin sanakirjassa tulevat siis esille 1., 2. ja 5. merkitys. Siinä on myös yhdistelmiä, joita voi pitää tavallaan etymologisina kannanottoina: Lönnrot esimerkiksi viittaa s.v. *kalkalo* sanaan *kalki* 'strå, hårstrå', s.v. *kalkkala* verbiin *kalkkaa* ja s.v. *kalkkarehtaa* verbiin *kalkastaa* 'hänga ned skramlande'.

Sikermä tunnetaan myös kansanrunoudessa. SKVR:ssa on paitsi *kal(k)kara*, *kal(k)kkare*, *kal(k)karo* ja *kalkkero*, myös *kal(k)kala(inen)* ja *kal(k)kalo(inen)*. *k ~ kk* -vaihtelu on osittain näennäistä, koska vanhimmissa muistiinpanoissa ortografia on horjuva, niin että esim. SKVR VII: 3221 esiintyy sekä *kalkareissa* että *kalckareissa* lähes perättäisissä säkeissä. Sanoja esiintyy kaikkiaan n. 120 runomuistiinpanossa, joskin joukossa on runsaasti toisintoja. Täysin erilaisia säkeitä on vain parisenkymmentä. SKVR:n tiedot ovat sopusoinnussa murretietojen kanssa: enimmäkseen *kalkkala ~ kalkkalo* esiintyy 1. merkityksessä Etelä-Karjalassa ja Inkerissä ja *kalkkara ~ kalkkare ~ kalkkaro* taas 2. merkityksessä Pohjois-Savossa, Pohjois-Karjalassa, Pohjois-Pohjanmaalla ja Kainuussa. Kansanrunojen myötä *kalkkar/a ~ -o* esiintyy myös Kalevalassa:

Vanha Kalevala: *Impi kylmästä kylästä, jonk' on huntu huutehessa, iholiivoi iljaneessa, hyyssä sukka, jäässä kenkä, paian kaklus kalkkaroissa* (26: 490–495); *Kuuset kultihin rakenna, vanhat hongat vaskivöille, petäjät hopiaovöille, koivut kultakalkkaroihin* (7: 382–385).

Uusi Kalevala: *Kuuset kultihin rakenna, vanhat hongat vaskivöille, petäjät hopeavöille, koivut kultakukkasihin, kannot kultakalkkaroihin* (14: 160–164).

Edellä on jo esitetty SKVR:stä esimerkkejä, millaisiin kansanrunoihin Kalevalan säkeet pohjautuvat (tarkemmin Kaukonen 1939: 272; 1945: 66, 366; 1956: 102; Kalevalan sanaston yhteydessä *kalkkaraa* ovat käsitelleet myös Ruoppila 1967 ja Turunen 1979). Vanhan Kalevalan säe 26: 495 viittaa selvästi 2. merkitykseen, mutta 7: 385 ja Uuden Kalevalan 14: 164 ovat monitulkintaisempia. Kuten edellä

on mainittu, Lönnrot antaa sanakirjassaan käännöksen 'guldhänge'. Vanhan Kalevalan säkeen *koivut kultakalkkaroihin* hän on muuttanut muotoon *koivut kultakukkasihin*; säkeistä on myös toisintoja, joissa kannot ovat *kultakukkahissa* (Kaukonen 1956: 102). Tämä tuo mieleen mahdollisuuden, että näissä säkeissä *kalkkaro* (~ *kalkkara*) merkitsisikin kellokukkaa, kuten *kólokol* ~ *kolokól'čik* venäjässä (SRNG s.v). Toisaalta SMSA:ssa sen enempää kuin sanakirjoissakaan tällaista merkitystä ei ole mainittu.

*Kalkkare*-sikermän sanoilla on sekä semanttisesti että äänteellisesti selviä yhteyksiä *kV(k)kVr*-alkuisiin sanoihin, joita nimitän tästä lähin *kakkare*-sanoiksi (jotta voitaisiin puhua sikermästä, pitäisi *kakkare*-sanojen semanttiset suhteet ensin selvittää). Seuraavassa asetelmassa on esitetty kummastakin ryhmästä ne sanat, joiden ensimmäisessä tavussa on *a*, *i* tai *o*. Lisäksi asetelmassa on esitetty likvidan jälkeinen yksinäiskonsonantti ja geminaatta samalla rivillä sekä yhdistetty joitain verbimuotoja.

<i>lk ~ lkk</i>		<i>k ~ kk</i>			
<i>kalkar-</i>			<i>ka(k)kar-</i>	<i>ki(k)kar-</i>	<i>ko(k)kar-</i>
<i>kalkkara</i>	<i>kilkkara</i>		<i>ka(k)kara</i>	<i>ki(k)kara</i>	<i>ko(k)kara</i>
<i>kal(k)kare</i>	<i>kil(k)kare</i>	<i>kol(k)kare</i>	<i>ka(k)kare</i>	<i>ki(k)kare</i>	<i>ko(k)kare</i>
<i>kalkkareh-</i>		<i>kolkareh-</i>			
<i>kal(k)kari</i>	<i>kilkkari</i>	<i>kol(k)kari</i>	<i>ka(k)kari</i>	<i>ki(k)kari</i>	<i>kokkari</i>
<i>kal(k)karo</i>	<i>kilkkaro</i>		<i>ka(k)karo</i>		<i>kokkaro</i>
<i>kalkkaroi-</i>		<i>kolkkaroi-</i>	<i>kakaroi-</i>	<i>kikkaroi-</i>	<i>kokkaroi-</i>
<i>kalkkereh-</i>	<i>kilkkereh-</i>	<i>kolkkereh-</i>			
	<i>kil(k)keri</i>		<i>ka(k)keri</i>	<i>kikkeri</i>	
<i>kalkkero</i>	<i>kilkkero</i>	<i>kol(k)kero</i>	<i>ka(k)kero</i>	<i>ki(k)kero</i>	<i>ko(k)kero</i>
<i>kalkkeroi-</i>			<i>kakeroi-</i>	<i>ki(k)keröi-</i>	
<i>kalkkore</i>					
<i>kalkkura</i>	<i>kilkkura</i>	<i>kolkkura</i>	<i>kakkura</i>	<i>kikkura</i>	<i>ko(k)kura</i>
<i>kalkkuri</i>			<i>kakkuri</i>	<i>kikkuri</i>	<i>kokkuri</i>
	<i>kilkuroi-</i>	<i>kolkkuroi-</i>	<i>kakkuroi-</i>	<i>kikkuroi-</i>	<i>kokkuroi-</i>

Ryhmät lankeavat melko hyvin yhteen: lähes kaikilla *kVI(k)kVr*-sanoilla on vastine *kakkare*-sanoissa. Poikkeuksia ovat *kVI(k)kVreh*-alkuiset verbit ja *kalkkore*. Yhtäläisyys ei voi olla sattumaa. Joko toinen ryhmä on katsottava toisen variantiksi, tai sitten samat tekijät ovat vaikuttaneet kummankin muodostumiseen. Kun murteissa tunnetaan esim. *kakkara*, *kakkare* ja *kakkaro*, niiden mallin mukaan on voitu muodostaa myös *kalkkara*, *kalkkare* ja *kalkkaro*, sillä onhan *kalkkare*-sikermän ja *kakkare*-sanojen välillä selviä semanttisia yhteyksiä.

Lauri Hakulinen on maininnut runsaasti esimerkkejä *rA-*, *re-*, *ri-* ja *rO*-päätteisistä sanoista, jotka ovat osittain johdoksia, mutta joiden joukossa on myös lainasanoja ja ekspressiivistä, etymologioimatonta ainesta. Esimerkkejä: *kankara* ~ *kankare* ~ *kankaro* (maastotermejä, vrt. *kangas*), *sankari* (< germ.?), *lonkero* (vrt. *lonka*), *kanttura*, *kompura*, *vinkuri* ('myrsky', vrt. *vinkua*), *kontturi* ('kontintekijä', vrt. *kontti*). (Hakulinen 1979: 134–135, 175–178, 219–220.) Sangen usein *VrV*-loppuisilla sanoilla on *U*-loppuinen paralleeli: esim. suhde *kakkara* – *kakku* on samanlainen kuin *kalkkara* – *kalkku* (joskin *kakku* on skandinaavinen laina, SKES, SSA s.v. *kakku*; *kalkku*-sanasta ks. alalukua 6.2.2). Lisäesimerkkejä ovat *jakkara* – *jakku*, *ahkera* – *ahku*,

*hämärä – hämy, katkera – katku* (myös *kitkerä – kitku*), *kiikkerä – kiikku, kupera – kupu; kinner – kinttu, kumpare – kumpu, mantere – mantu; komero – komu, koukero – koukku, tyllerö – tyllä* (Hakulinen 1979: 134–135, 176). Sanaparit on SKES:ssa ja SSA:ssa yleensä esitetty yhteenkuuluviksi ja monet mainitaan deskriptiivisluonteisiksi. Pois ei voi siis sulkea sitäkään mahdollisuutta, että sekä *kalkkare*-sikermä että *kakkare*-sanat olisivat syntyneet toisistaan riippumatta. Toisaalta muissa Hakulisen esimerkkisanoissa ei liene kuitenkaan yhtä laaja-alaista ja systemaattista vaihtelua kuin edellinen asetelma esittää.

Vokaalivaihtelu näyttää olevan *kakkare*-sanoilla säännöllisempää kuin *kalkkare*-sikermässä. *Kakkare*-sanat ovat murteissa myös yleisempiä ja laajalevikkiempiä, minkä vuoksi ne tunnetaan paremmin yleiskielessäkin. Jo sanojen *kakkara, kakara, kokkare* ja *kokkara* 'lanta-, savi- ym. paakku' levikki kattaa tasaisesti jokseenkin koko kielialueen (ks. karttaa 12).

Antaakseni kuvan eri tekijöistä, jotka vaikuttavat sanan äänneasuun ja merkitykseen ja sitovat eri muotoja toisiinsa, tarkastelen vielä lähemmin *kalkkare*-sikermän sanoja merkitysryhmittäin. (Ensimmäisen merkitysryhmän sanat on käsitelty luvussa 6.1.)

## 6.2.2 'Jää-, sonta- ym. kakkara (vars. eläimen karvoissa); takku'

Vaikka folkloressa ja sanakirjoissa 'jään' merkitys on vallitseva, murretiedoissa sikermän sanat viittaavat yleisimmin kotieläimen karvoissa riippuviin lantapaakuihin, usein myös takkuisiin hiuksiin tai karvoihin. Eri sanojen levikit on esitetty kartassa 7. Yleisin on *kalkkare*, josta on tietoja laajalta alueelta Karjalasta, Savosta, pohjoisesta Keski-Suomesta, Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalta ja Kainuusta. e-loppuisia ovat myös levikiltään suppeammat *kakkale* ja *kalkkale*.

*Asko tahto vaa lehmien kintut ja kyljet olla paksujen kalkkareiren peitos kevään, kun ei lehmii koskaa krapattu niinko hevosii* (Valter Koskinen 1958); *Luu miten tuolla hevosella viittii nyt mihin lähteä kun on paskan kalkkareita kupeet täyteen* (Viktor Muuronen 1963); *Juv lampaav villa on kalakkareista* (V. Hytönen 1900–1903); *Kong lapsem peä' on kalakkarèissa* (Helmi Helminen 1931); *Uta [kinoksissa kahlanneella hevosella] oj jalat ja mahanalus jääkalakkarèissa* (J. Kemilä 1932). // *Ilomantsi ylen on hebozen händä kalkkarehišša* (KKSK s.v. *kalkkareh*).

*Pad lehmän karvat on ihan paskankakkaleis kun niit ei o rapan kans sujittu* (Väinö Korkeila 1985); *KanN se [hevonen] on nii hienokarvanen ni se talavella niir rumast määnöö kakkalee-see* (Oskari Kuitunen 1927); *Sys kampuasit eis joskus tuota piätäs, ku iha oj jo karvat kakkaleissa* (Onni A. Svensson 1985).

*Lemi [kampaamattomasta tukasta:] se o ku koiraperse kalkkalies* (Veikko Ruoppila 1934); *Viip partais on jääs, jot kalkkaleet heiluut* (Kaarina Saarelma 1985).

Yhdessä tiedonannossa *kikkare*-sanaa on käytetty samassa merkityksessä: *Vam [lehmät olivat kesällä niin likaisia, että] paskankikkareita killu reisistä ko ne menì* (Eino Lepistö 1941). Äänteellisesti *kalkkare*, *kakkale* ja *kalkkale* rinnastuvat *kakkare*-sanaan, josta on tietoja myös lantapaakun nimityksenä: *Esim. Hol [oli niin kylmä, että] hevosen kakkarietkim maasta pomppi ylös* (Veikko Ruoppila 1940); *Kars [sp.] monna mies eläissään, koirankakkare kuoltuaa* (Saara Viljanen 1929).

Äänneasun ja levikin suhde on samantapainen myös sanaryhmissä *kalkkara* – *ka(l)kkala* – *kakkara* ja *kalkkaro* – *ka(l)kkalo*:

VehS [lehmillä oli] *koko talaven kalakkarat lonkissa* (Anja Salomaa 1969); Kong [kettu vaihtaa turkkinsa vasta kun lumi alkaa sulaa:] *mutta kum pälvissä om mua, nii takkukalkkaroa tulloo perseppieli* (Aino Oksanen 1926); *Sot se kun käöpi lummeen niin se [hevosen häntä] männöö kalakkaroksi* (Lauri Lounela 1965). – *Iit hevosenkaroa on nii kakkalas* (Aino Oksanen 1926–1930); KanN [koiralle:] *mahassii on kakkalassa* (Oskari Kuitunen 1921); Joutsa [jos mies ei viitsinyt uittaa eikä pestä hevostaan:] *se ol äeka ruma ja kakkaläenen sit semmosel läeskam miehe hevone* (Leena Sarvas 1974). – Juan [luonnonkiharasta tukasta:] *seun kikkarassa ja kakkarassa, kun Pekkarisen lampaan perse* (Aino Miettinen 1932). Suistamo [lehmä] *olgie järzii, [sonta-] kakkaroa luad'ii* (KKS s.v. *kakkara*<sup>1</sup>).

Heij *Katariinan tukka on kalkkarois, ko ei ole saanu sitä viikkoo kammata* (Lempi Vanhanen 1985); LumV *lehmä on lian kalkkarossa* (Vieno Koponen 1935). – *Sip menekkö kampaamaan pääs, kun on kun karittan selkä kakkalois* (E. Permanto 1937). – *Äyr et vai anna päätäis kammata hiukseis on iha kalkkalois* (Liisa Pekonen 1986); *Kauk lampua maha alusvillat ovat joskus kalkkalois, ne ku yhteniä kastuut ja kuivuuut* (Edith Mikkonen 1985). // *Säämäjärvi kartatez vie menöö kalkkaloloil [= sykkyröille] erähät kohtad* (KKS s.v. *kalkkalo*).

*Kalkkara* ja *kalkkaro* on tunnettu samalla alueella kuin *kalkkarekin*, joskin niistä on vähemmän mainintoja. *Kalkkale*, *kalkkala* ja *kalkkalo* ovat kaakkoismurteisia. *Kakkalo* ja *kakkala* tunnetaan Kaakkois-Hämeessä, Kymenlaaksossa ja Etelä-Savon länsiosissa, samalla alueella kuin *kakkale*. Levikin perusteella konsonantismi näyttää sitovan eri sanat toisiinsa enemmän kuin loppuvokaali.

Lähinnä Pohjois-Karjalassa tavallinen on *kalkkero*, mutta *kakkeroinen* on harvinainen. Rovaniemeltä tunnetaan *kalkura* ja sille vastine *kakura*.

Heij *ompas siu hiukseis kalkkeros, ko ei taho saada kammattuukkaa* (Lempi Vanhanen 1961); Ruske *eijjou ala'sen nykärettäkää vaikka lehmät ovat ihan paskankalakkerossa* (Eino Saukkonen 1960); *Kite pitää sukii tuota varsoo, jotta s\_eij\_ou niin kalakkerossa ku koeran häntä* (K.I. Karttunen 1905); *Ilo lehmät ovat paskan kalakkerossa* (A. Turunen 1912); *Kaav jos se [villa] semmošeen kalakkeroom männöö niin sillom pestäöv vuan* (Anja Laine 1963). – *Äyr [arv.] koivuset kokkerot katajaiset kakkerot siin keskel keikuttimet siin niinest niti natimet – [kangaspuut]* (Amalia Lemmetti 1967). ~ *Kiih em min òup [koiranpennun] piäkakeröistä puristelluk* (R.E. Nirvi 1935). // *Suojärvi itše on mužikka kakkeroini* (KKS s.v. *kakkeroinen*).

Rov *kalkura* 'eläimen karvaan tarttunut sontakokkare' (Olli Artimo 1939). ~ Rov *viimein kakuroiksi mennee* [uloste suolistossa] (Jorma Toivainen 1968).

2. merkityksessä tunnetaan myös kaksitavuinen *kalkku* eritoten Pohjois-Karjalassa, mutta siitä on erillistietoja myös Etelä- ja Keski-Karjalasta sekä Savosta. *Kalkku* on semanttisesti hyvin kirjava: se voi tarkoittaa mm. kangaspuiden kaiteen pidintä (VarP, LänP), kirves- tai lusikkatelinettä (SatP, HämP), nuotan kohoa (HämK), salvauksessa käytettyä lautaa tai pihtejä (PerP, LänP) sekä vaaleaa väriä (erityisesti vaaleansinistä) ja kalpeaa ihmistä (PohE). (SMS s.v. *kalkku*<sup>1,2</sup>). *Kalkku* tunnetaan myös 3. ja 4. merkityksessä.

Lemi *nii kalkus takapuol'* [tukka kammattaessa] (Veikko Ruoppila 1934); *Kite lehmät on tuas niin ihmeest kalakussa pitäis sukii ja pestä* (K.I. Karttunen 1905); *Kiih lamppaav villa männöö kalakkuun, kum määrässä karsinassa makoövaa* (R. E. Nirvi 1934); *Lep [lehmä on] kalakussa* (J. Nyyssönen 1902–1904).

Ensimmäisen tavun vokaalivaihtelusta on vain vähän esimerkkejä. *Kelkkare, kil(k)kare, kolkkare ja kölkkäre* ovat aivan satunnaisia.

*Rei on sielä sikanen komento, lehemätki niil likasia että kelekkareet mahan alta riippuu* (Anni Kananen 1960); *KemJ [lehmää ei oltu harjattu koko talvena:] oli yltä päältä paskasta kelekkareissa niinko kulukustiukuja* (Toivo Pellikka 1962). – *Niv [lampaan takapuoli on] kilikkareissa* (Ahti Cajanus 1985). ~ *YTor – ni ei tule karva kilkareisiin* (Teuvo Tuira 1964). – *Iis siin on lehmät ihan kylykiään myöten paskan kolokkareessa* (H. Enqvist 1939). – *Ilo paskan kölökkäreitä kölökkärehtää joka paikka täynnä* (A. Turunen 1912).

Yleisemmässä 'kokkareen, epämääräisen kappaleen' merkityksessä *kolkkare* ja *kölkkäre* -sanoista on kuitenkin enemmän mainintoja (alaluku 6.2.6), joiden perusteella hahmottuu epämääräinen levikki Pohjois-Karjalassa, Pohjois-Savossa, Kainuussa ja Pohjois-Pohjanmaalla. *Kakkare*-sanoissa *kolkkareta* vastaa *kokkare*: *Tohm jo lehmän kupeissa on paskakalakkuja ihan suurii kokkareita* (A. Sormunen 1933). *Kokkare* on murteissa yleinen (kartta 12).

2. merkitykseen liittyvät kiinteästi myös *kalkkaroitua, kolkkaroitua* ja *kakkeloitua* 'mennä takkuihin, kokkareiseksi'. Näistä yleisin on *kalkkaroitua*, josta on tietoja neljästä pitäjästä Pohjois-Karjalasta ja Kainuusta (PieJ Sot RisJ Kuhmo).

*Sot karvat kalakkaroetuu lijan kansa'* (Lauri Lounela 1945); *RisJ hevonen kalakkaroettuu ja niin se tekköö miehennik kinttu, kun se jeättyy seäryksiin* (Tahvo Liljeblad 1932). – *Ilo hevonen kolokkaroitu semmoseks tuolla nietoksissa ajellessa* (J. Meriläinen 1901). – *Harlu kipii ku olin, ni en suanu kammata piätä, ni tukat kakkeloituu, ni nyt ne on ku kissa, imekkeessä* (Maija Jaatinen 1961).

*Kalkkaroitua*-verbille sopiva korrelaatti on *kalkkar/a ~ -e ~ -o*, joista onkin tietoja samalta alueelta. Myös *kolkkare* tunnetaan muun muassa Pohjois-Karjalassa samoilla seuduilla kuin Ilomantsin *kolkkaroitua*. Sen sijaan Harlun *kakkeloitua* jää yksinäiseksi. Säännöllisiä kantasanoja tämällytyypillisillä verbeillä ei tarvitsekaan olla, vaan *kolkkaroitua* ja *kakkeloitua* voidaan tulkita analogisiksi, mallisanajohdoksiksi, jotka on muodostettu esimerkiksi *kakaroitua, kokkaroitua* -verbien mallin mukaan: *Lemi [hevosta harjattiin] jos mist ol' kakaroitunnoa* (Veikko Ruoppila 1933); *Kuop kokkaroetuu kun piimä juoksettuissaa* (Tyyne Nissinen 1964).

### 6.2.3 'Lapsi'

Tässä merkityksessä tunnetaan sikermän sanat *kalkkara, kalkkare ~ kölkkäre, kalkkero ~ kelkkero ~ kilkkero ~ köl(k)kerö, kelkkeri ~ kil(k)keri, kolkura ja kalkkalo* (ks. karttaa 8). Kustakin sanasta on mainintoja vain parista kolmesta pitäjästä, mutta kokonaisuudessaan levikki käy yksin 2. merkityksen levikin kanssa niin, että samoja sanoja tunnetaan sekä 2. että 3. merkityksessä samoilla alueilla. Kuten 2. merkityksessä, myös 3:nnessä *kalkkaran* rinnalla tunnetaan *kakkara* ja *kalkkareen* rinnalla *kakkare(h)*.

*Maan poejan kalakkara männöö* (Ahti Rytönen 1923). – *Sot se on semmonem poijan kakkara [joka varasti puukon]* (Lauri Lounela 1964).

*HeiV lapsen kalakkareet* (P. Kuokkanen 1900–1902). // *Suojärvi kalkkareh on ainos [= aina] käzivarrel, kävelöö sen ker* (KKS s.v. *kalkkareh*). – *Säämäjärvi lapskakkareh 'pieni, kituliaan näköinen lapsi'* (KKS s.v. *kakkareh*).

*Kakkara* on lapsen merkityksessä sangen harvinainen, mutta *kakara* on yleissuomalainen.

Joissain esimerkeissä kuvataan lapsen ääntä: PälJ *kalkkero* 'kalkattain puheleva lapsi' (Aulis V. Könönen 1914); Pol *kilikkero-Olli* [puheliaan pikkupojan lempinimi]; Muh [vilkkaasta lapsesta:] *seun semmonen kalakkana että* – – (Lyyli Similä 1933). Nämä rinnastuvat *kalkattaa, kilkattaa* -verbeihin: Sot *se* [lapsi] *ei tahom mitenkääm malttoon nukkua, puhuak kalakattaa* (Lauri Lounela 1943); Niv *lapsep puhuak kilikattaa* (Kustaa Vilkuna 1928–1930).

Seuraava sananparsi viittaa oikeastaan kirjaimellisesti 1. merkitykseen, joten se on esimerkki metaforisesta merkityksen siirtymisestä 'kulkunen' > 'lapsi': Sak *sai kalkkalo kaulahoas* 'sai lapsen' (Veikko Ruoppila 1936).

Ensimmäisessä tavussa voi olla myös *o* (*kolkura*) tai *ö* (*kölkerö* ~ *kölkkerö*, *kölkäre*), jolloin kuvataan (liian) isoa lasta, jopa aikuista:

Rov [kansakoulussa on] *isoja pojankolkuroita* (Olli Artimo 1939). – Maan *äeka pøejan kölökerö* (Ahti Rytönen 1928). ~ Heij *ko mie sai ensimmäiset pitkät housut jalkain, nii mie oli iso poja kölkkerö* (L. Vanhanen 1958). – Jäp [ennen pojat menivät vanhoina rippikouluun:] *mutta ne ol' äekamiehen kölökkärèitä siihe' äekaan* (Maila Hietala 1969).

#### 6.2.4 'Kivekset, miehen t. urospuolisen eläimen sukupuolielimet'

Sukupuolielinten nimitykset ovat hyvin affektisia ja alttiita eufemismeille, joten ei ole ihme, että myös *kalkkare*-sikermän merkitykset ovat laajenneet tälle alueelle. Kuten 3. merkityksessä, äänteellinen vaihtelu on laajaa ja sanojen levikit ovat hajanaisia. Kokonaisuudessaan sikermään kuuluvien 4. merkityksen sanojen levikki on kuitenkin samantapainen kuin 2. ja 3. merkityksessä (ks. karttaa 9). Jälleen nähdään vastaavuus *kalkkare*-sikermän ja *kakkare*-sanojen välillä: *kilkkara* ~ *kilkkari* – *kikkara* ~ *kikkari*, *kilkkeri* ~ *kilkkero* – *kikkeri* ~ *kikkero* ja *kilkkura* – *ki(k)kura*:

Vaala *paa heti housusi jalakaan elikkä kuohari tulloo ja ottaa kilikkarat pois* (Iivari Koskelo 1934). ~ Lim *kato kilkkarijas, se karkaapi housuistas* (Paavo Kytökorpi 1971). – Him [pikkupoikaa autetaan virtsaamaan:] *eikös sieltä kikkaria löyvyökkää* (Raimo Jussila 1968). ~ Uta *jos lapsen kikkarat ovat kipijät* [ne voidellaan keitetyllä terva- tai rasvaseoksella] (J. Kemilä 1928).

Maan *elä näötä kilkkeriäs* [sanottiin pikkupojalle] (Ahti Rytönen 1929). ~ Sot *kilkkerosi näkky, ku tytöt näkköö ni et ennee kasva* (Matti Hyvönen 1974). – Muol *pienil pojil olliit kikkerit mut aikamiehiil munat* (Hilma Jussila 1962). ~ Kärs *pane kikkero piiloon ettei niitä harakka vie* (H. Syrjälä 1934).

KemJ *painu saunahan alasti että kilikkurat vilikkas* (Toivo Pellikka 1960). – Rov *jaarala olik kipurat heilunhe* (Jorma Toivainen 1966). ~ Karunki *kikkura* [= pikkupojan penis] (Armas Viita 1965).

Ensitavussa deminutiivinen *i* on yleisin vokaali, sillä esimerkkilauseissa puhutaan erityisesti pikkupojan peniksestä (vrt. yleiskielen *kikkeli* ja *pippeli*, jotka ovat murteissakin yleisiä). Ensitavun *e*:stä on yksi tieto, joka sekin viittaa pikkupoikaan: Karunki [poikalapsi potkii sängyssä] *kelkkurisilhaan* [= ilman housuja] (Armas Viita 1966). *Kalkkara* ja *kalkkare* -sanoilla voidaan kuvata myös eläinten kiveksiä.



Uta [pyykkipäivänä pikkupojat saivat olla alasti, kun vaatteet riisuttiin pestäviksi:] *ei niitä tyttöjä viittisin nähä alastiv vâin nuo kalakkaraperseet minust eij ooj jääriä kummempia* (J. Kemilä 1930); KemJ [kaskusta:] – – [akka] *löi kepillähä sonnia kalakkaroihi* (Toivo Pellikka 1962). – Säkk *pässinkalkkareet, häränkalkkareet* (Vilho Rikkinen 1932).

Edellä nähtiin 4. merkityksessä, että liian vanhat rippikoululaiset ovat *aikamiehen kölkkäreitä*. Vastaavasti 5. merkityksessä *kölkkäreet* kuvaavat aikuisen miehen kiveksiä: Jäp [mies sai tippurin:] *ne kölökkäreet turpos' ja ne on kippeet* (Olavi Nuutinen 1969).

Sanasta *kalkkana* on yksi tiedonanto samoilta seuduilta kuin *kalkkana* 'kulkunen': Anj *kum miä putosin puusta niin kalkkanat sattu kantoh* (Eino Metsänikula 1971).

Kaksitavuinen *kalkku* ~ *kilcku* (4i) on 4. merkityksessä yleinen Pohjois-Karjalassa, Kainuussa ja Peräpohjolassa samoin kuin karjalan kielessä (vrt. *mulcku*). *Kilcku* viittaa *kalkkua* yleisemmin pikkupojan penikseen.

Ilo *sill on hyvät kalkut* (J. Meriläinen 1901); TaiK [sp.] *häpie sonni kalakkujasi* (H. Koskela 1932); KemJ *piruvako siinä vahtaat ko koira jaaran kalakkuja* (Toivo Pellikka 1962); Tär [vastasyntyneestä:] *poika on, kalkut persheessä* (Inkeri Tuovinen 1937). // Säämäjärvi *kalkud vai mulkut tuldih* [= syntyikö poika] (KKSK s.v. *kalkku*). ~ Juuk [härkien salvamisesta:] – – *ne litistettään voan kilikut pões semmosella läövvalla* (Mirja-Liisa Heininen 1973); Juv [pienillä pojilla ei ollut housuja:] *niihä ne juoks että kilekut vilek[ku]* (Arvo Inkilä 1939); Lim [pikkupojan sepalus on auki:] *tallisa o ovi auki, kilikku karkaapi* (Paavo Kytökörpi 1971); Sot *veähän housut jalakaasi ettei kilikut näy* (Matti Hyvönen 1971).

### 6.2.5 'Olla jaloissa, tiellä; pitää kalisevaa ääntä'

Tämän merkitysryhmän sanat ovat verbejä, joiden semanttinen ja morfologinen suhde nominikorrelaatteihin on epäsäännöllisempi kuin 2. merkitysryhmän *kalkkaroitua, kolkkaroitua, kakkeloitua* -verbeillä. Yleisin johdinaines on *rehtA* (*rehtelee*), jonka levikkialue on selvästi itäinen (ks. karttaa 10a). Murteissa tunnetaan muitakin *rehtA*-loppuisia verbejä, ja niiden 1. ja 2. tavun rajalla on tyypillisesti likvidan ja (k)k:n yhtymä (*nk* ~ *lkk*): esim. *konkarehtaa, mulkkerehtaa, pulkkarehtaa, pölkkerehtää, vonkkerehtaa* ja *völkkerehtää* (SMSA). Nykysuomen sanakirjassa on vain yksi tällainen (*loikarehtaa*), mutta enemmän *lehta*-loppuisia; useimmat ovat selvästi ekspressiivisiä (*kekkalehtaa, retkalehtaa, huppelehtaa, loikarehtaa* jne.) Joillakin on nominikorrelaatti: esim. *roikale*–*roikalehtaa* ja *repale*–*repalehtaa*.

Seuraavissa tapauksissa *rehtAA* ~ *rehdella* -verbien (*kalkkarehtaa* ~ *kalkkarehdella, kelkkarehtaa, kolkarehtaa* ~ *kolkarehdella, kölkkärehtää* ~ *kölkärehtää*) subjektina voitaisiin useimmiten käyttää *re*-päätteistä nominikorrelaattia (*kalkkare*, *kelkkare*, *kolkare*, *kölkäre*): esim. (*lapsen, kiven*) *kalkkare* (*juosta, pyörii*) *kalkkarehtaa*; joissain lause-esimerkeissä näin onkin. Yleinen merkitysvivahde on 'olla tiellä, jaloissa, vastuksina'.

RanS *mää siitä, kakara, kalakkarehtamasta jaloista* (Anton Helve 1902); HauP *lampaakki niin kyllä ne kalakkarehti lehemäij jalosa ku lehemät tuli kotia* (Marja-Leena Vanhala 1969). // Suojärvi *laps lat' t'iel kävelöö kalkkarehtoa* (KKSK s.v. *kalkkarehtoa*). ~ MetP–Sak *tuo kalkkare joka juoksoo kalkkarehtelloo joka paikkaa* (Ad. Neovius 1889). – Puo *pikiöljypullo siinä [vyöllä] kekkarehtaa* (Lauri Lounela 1948); Pos [edessä tai tiellä pyörivästä ihmisestä:]

*siinä se kelkkarehtaa ettei tässä mihinkää peäse* (Selma Hiltunen 1962). – Maan kolokarehtaa *siinä tiellä* (Ahti Rytönen 1928). ~ PieV [kotoansa pois ajettu tyttö:] *millon missäe kolokarehtelöö* [!], *kulukoo päevä ja talo immeisten vastuksina* (Ville Nousiainen 1967). – Ilo paskan *kölökkäreitä kölökkärehtää joka paikka täynnä* (A. Turunen 1912). ~ Uta *tanssatak kölökkärehtihän se muka nuorempana* (J. Kemilä 1932).

Jonkin verran tunnetaan myös verbejä, joiden toisessa tavussa on *e*: *kalkkerehtaa*, *kel(k)kerehtää*, *kolkkerehtaa* ~ *kolkkerehdella* ja *köl(k)kerehtää*. Enimmäkseen tiedot ovat samalta alueelta kuin *kalkkero* ~ *kelkkero* ~ *kilkkero*: Keski- ja Pohjois-Karjalasta sekä Kainuusta.

Kurk *siin hiä kalkkerehtua ko sitta rien jalaksen al* (Toivo Immonen 1960); Jaak [sp.] *se kalkkerehtua ku pieru nahkahousussa* (M. Nenonen 1932). // Suistamo *mäne iär kalkkerehtamas* (KKS s.v. *kalkkerehtoa*). – Rautu *älkiä kelkkerehtikö miun tielläin* (Lempi Kuisma 1981); Lep *suuressa reissä männä kelekerehtää viissij henkee* (J. Nyyssönen 1902–1904). ~ Puo *se [= tuppipuukko] siinä heiluu ja kelekerehtää vyöllä* (Lauri Lounela 1948). – PieV *se Lippos-lita oes omasa olemaan kunnalliskoessa, ettei kolokerehtas' immeisten vastuksina talo talolta* (Ville Nousiainen 1961); Sot [kivistä:] *aoton allej jäe kolokerehtamaan* (Lauri Lounela 1964). ~ Kart – – *siinä vuan* [lapset] *tiellä kolokerehtelloovat* (J.H. Turunen 1907). – Sot *Heikkihän se kölökerehti kauvan aekoo [= eli vanhaksi]* (Lauri Lounela 1964). ~ Kaj [poikaa kehotetaan lukemaan läksyjään:] *mitä vasten siinä pittää kölökkerehtääj jonnij joutavassa* (Lauri Lounela 1965).

Seuraavissa esimerkeissä on vahvempaa merkitys 'pitää (kalisevaa) ääntä', jonka jo Ganander mainitsee:

Ilo *hevonen kalakkarehtaa laiumella 'kävelee kelloansa kalkatellen'* (J. Meriläinen 1901); Kuop *"riipuksissa ollen seinällä kalakkarehtaavat kovat esineet kun ne sattuvat vastakkain"* (A. Kemiläinen 1905); Kannus *kettinki kalkkarehtaa* [helisee] (Iivar Björklund 1901). ~ Kuhmo *pikkupoika tuossa kilkkerehtää ja palpattaa* (K.A. Pfaler 1914). ~ Maan *luut häöttuumdalla kolokarehtelloo* (Ahti Rytönen 1928).

Yhteys *kalkehtaa*, *kolkehtia* -verbeihin on ilmeinen: Ilo *hevonen kalakehtii* [laitumella lähellä taloa niin, että kellon ääni kuuluu] (J. Meriläinen 1901); Pari *mitähä siekii siinä kolkehiti* [= kolistelet] *etkä anna toisen nukkuu* (Väinö Pajari 1954). Toisaalta kaikki tiedot *kalkkarehtaa*-verbistä 'pitää kalisevaa ääntä' ovat vuosisadan alusta. *Kalkkarehtaa* on mainittu Ekmanin (1899) keräilysanastossa, ja kun tiedonannot ovat merkitykseltäänkin Lönnrotin sanakirjan mukaisia, niitä voidaan ainakin osittain pitää provosoituina. Ilmeisesti siksi niitä ei ole myöskään mainittu SMS:ssa. (Sikermän muut sanat keräilysanastossa ovat *kalkkare* ja *kalkkero*, mutta niistä on runsaasti provosoimattomiakin tiedonantoja eri vuosilta.)

Lisäksi 5. merkityksessä käytetään *rOidA* ~ *rOitA* ~ *rOittAA* -verbejä, joiden levikki on hajanaisempi kuin *rehtAA*-verbien (ks. karttaa 10b). Mainintoja on kolmelta erilliseltä levikkialueelta, Varsinais-Suomesta, Keski-Pohjanmaalta ja Peräpohjolasta, sekä sieltä täältä *rehtAA*-tyypin levikkialueelta. Osittain nämä kaksi verbityyppiä ovat sidoksissa toisiinsa sekä äänneasultaan, merkitykseltään että levikiltään. Verbiä *kalkkaroida* on käytetty samassa merkityksessä kuin verbiä *kalkkarehtaa* edellä: Perh *nuok kivet* [maantiellä] *kalakkaroi aina käymämiehej jaloissa* (Väinö Laajala 1935); Ull *pyörän rapasuojam pää oli lähteny irti, ja se ajaisa kolisi ja kalakkaroihti* (Antti Saari 1971). Lisäksi kahdesta pitäjistä (Leppävirralta ja Kannuksesta) on mainittu sekä *kalkkarehtaa* että *kalkkaroida*. Raudusta tunnetaan

*kelkkerehtää* ja Sakkolasta *kelkkeröidä*, Kemijärveltä sekä *kelkkarehtaa* että *kelkkaroida*. Äänteellinen suhde on sama kuin esim. NS:n mainitsemilla verbeillä *kekkalettaa* – *kekkaaloita* 'kuljeksia joutilaana, veltona, maleksia; tepastella, toikkaroida'.

Kaikkia *kVI(k)kVrOi*-verbejä ei voi rinnastaa *kVI(k)kVreh*-verbeihin, mutta niille löytyy muita vertailukohtia: tällaisia ovat esim. *kilkuroittaa*, *kolkkaroida*, huom. myös *kalkkaloitella*.

*Kola se* [= "kilkura"] *kilkuroittaa sielä* [joen pohjassa] *ei sinnek kalä menè lähèlekhää* (Heikki Paunonen 1966); *Sum kolokkaroihan tuo vähäsen, eihän tuo ihan o tekemätön – – tottahan tuota nyt jottain kolokkii* (Lilli Lilius 1901); *HieM a se val'okka* [= vetotanko äkeen edessä] *mikä ol' siin – – se hänel* [hevosella] *kalkkaloittel' takajalois – –* (SKN 42:15).

Kolarin *kilkuroittaa*-verbi liittyy lappalaisperäiseen substantiiviin *kilkura*, jonka alkuperäinen merkitys on 'poron kaulamerkki' ja joka merkitsee omistajan merkkiä yleensäkin esim. verkossa; tässä se merkitsee lohien pelottamiseksi joen pohjaan pantua merkkiä. Sumiaisten *kolkkaroida* on yhdistetty lause-esimerkissä verbiin *kolkkia*. Inkeristä on mainittu *kalkkaloitella*, mikä rinnastuu sanaan *kalkkala* ~ *kalkkalo*.

Varsinais-Suomessa tunnetaan *kelkkaroita*, *kolkkaroita* ~ *kolkkuroita* ja *kälkkäröitä* sekä *kulkkaroita* ~ *kulkkeroita* ~ *kul(k)kuroita* 'kuljeskella, kävellä'.

Nou [rippikoululaisista:] *pappila sikaruuhon paikkaja siäl kelkkaroitteva* (Frans Leivo 1931). – *PyhM pojänkloippar kolkroið ðe pisin kylä* (Arvo Meri 1911). ~ *KarTl misä ollewa* [lehmät] *koko yän kolkkuroinu, ko ovat kolan verejä auki* (J. Antola 1922). – *KarL* [kirvesvarkaan jäljet näkyivät lumessa:] *hän oli kälkkäröisny ja kälkkäröisny siäl pitkin isoniittuu* [ja koettanut eksyttää jäljiltään] (Mauno Malmgrén 1966).

*Vehma misäs ole tänäpenki kulkkaroin* (Arvi Salo 1932); *Aska eik snuul mittän tyät ol, että siin kulkkaroitte* (Jalmari Jaatinen 1915). ~ *Pert mitäs sää siin maantiel kulkkeroitte, men työhösäs* (E. Joutsen 1954); ~ *Hin semssi katei o et kulkroitteoap pitkin kylä* (Pirkko Holmberg 1974); *Pöy sonnip pruukaa menk kulkuroittema* (T.V. Lehtisalo 1918).

Nämä tunnetaan aivan eri alueella kuin muut *kalkkala*, *kalkkare* -sikermän sanat. Kun myös ensitavun *u* on poikkeuksellinen, vertailukohtia täytyy etsiä sikermän ulkopuolelta. *Kulk*-alkuiset verbit ovat ilmeisesti sidoksissa *kulkea*, *kuljeskella* -verbeihin (vrt. myös *kulkuri*), *kolk*-alkuiset onomatopoeettisiin *kolk*-verbeihin. Pyhämaalta tunnetaan *kolkroið ðe* (*kolkkaroita*) 'kuljeskella' ja Pyhärannalta *kiven kolkkar(i)* 'iso, pyöreä kivi' (alun perin kenties 'veneeseen pohjaan kolahtava kivi'; onomatopoeettista lähtöä voisi olla myös Paltamon ja Alatornion *kolkkakivi* 'vedenalainen kivi, kari').

Pohjois- ja Kaakkois-Hämeestä on muutamia mainintoja (Erä Urj Pad) verbistä *kakkaloita* 'viivytellä; pyöriä jaloissa, tiellä', joka rinnastuu *kakkale* ja *kakkala* -sanoihin. Padasjoelta onkin maininta sekä verbistä *kakkaloitella* että substantiivista *kakkale*.

*Erä se kakkaloittaa minun tiälläni, etten minä pääse menneen* (K.K. Heikkilä 1905); *Urj ei tässä kauvan kakkaloita minä lählen kans, jos jäät niin jäät* (Jaakko Veili 1964); *Pad* [lapsille:] *mitäs ihmettä työ siij jalos yhtä peätä kakkaloittette* (Topias Kilpi 1963).

## 6.2.6 Muita merkityksiä

Tarkastelen vielä muutamia *kalkkare*-sikermän sanoja, jotka jäävät edellisten merkitysryhmien ulkopuolelle, mutta tuovat lisävalaistusta eri merkitys- ja muotoryhmien suhteisiin. Tämän alaluvun esimerkeissä sikermän sanat ovat kaikkein ekspressiivisimpiä. Niille on vaikea abstrahoida merkityksiä, ja joskus ne ovat selvästi pejoratiivisia. Kuten ekspressiivisiä sanoja yleensäkin, niitä käytetään koloratiivikonstruktioissa ja ne saavat määritteekseen pronominaaleja ja taipumattomia adjektiiveja. Aineiston hajanaisuuden vuoksi näistä sanoista ei ole erillistä levikkikarttaa, mutta ne ovat mukana koko sikermän asteittaisessa mallissa (kartta 11). Osa niistä liittyy tavalla tai toisella edellä esitettyihin merkitysryhmiin; joissain tapauksissa äänneasu viittaa yhtäälle, merkitys toisaalle.

Seuraavissa esimerkeissä sanoilla *kalkkara* 'vaatteen tupsu; kellon punnus'; *kalkkare* 'kangaspuiden osa' jne. on merkitysvivahde 'roikkuva, kiinni tarttuva esine', joten ne rinnastuvat 2. merkitykseen.

Sot [vaatteen tupsuista:] *kalakkarat tarttuu kiini* (Lauri Lounela 1940); *Kuusa ne kalakkarat, joista veittäään [vedetään kello], niin nehän on paenot sitte, jotka on niinkun punnuksie* (Juhani Kortesalmi 1959). ~ *Ii [kangaspuissa on] vielä sitten tõisekkii kalakkareet [= välittäjät] mitä piruja ne on nekki, kyllä siinä piti ollav väävoisä niim palijo niitä kalakkareita* (Leena Sarvas 1971); *Kemi kalkkare 'riippuvaisia esim. koristeita'* (Anni Paloheimo 1910).

*Kal(k)kare, kol(k)kare, köl(k)käre, kalkkero, kolkkero ja köl(k)kerö* voivat kuvata yleensä 'kokkareta, epämääräistä kappaletta', mikä liittyy ne *kakkare*-sanoihin.

*Kitt aikanen voikalakare soli jonka se kissa vei lautaselta* (Jalmari Tammela 1962). ~ *Juva [keitetty saippua siivilöidään juoksevana:] siilataa että jäip kæk kalakkaret pdes* (Arvo Inkilä 1938). – *Kitt olthin niin isoja rakheja että oikein kipeää teki ku net kalijahelthin ihmishen, isot jääkolokarhet* (Jalmari Tammela 1964). ~ *Kiih ihan semmo<sup>i</sup>ssii potakankolokka<sup>r</sup>reita ol'* (R.E. Nirvi 1935); *Maan pilivenkolokkareeta kulek<sup>s</sup>sii* (Ahti Rytönen 1928); *Perh jauhoissa on tuommosia nyrkin kokosia kolokkareita ku ne kuumeni* (Väinö Laajala 1932). – *Maan isoja halonkölökäreitä, ee ne sovip pie<sup>n</sup>nee' uunii' ilemah halakomata* (Ahti Rytönen 1928); *Lim tässä ois sulle iso kölökäre sitä vanhaa juustuva* (Paavo Kytökorpi 1976). ~ *Juv aika kivenkölökäre* (K. Kontio 1939). – *Kiih [täkin pumpulitäyte pestessä] kovasorttiseks kalakkeroks vuam muuttuu* (R.E. Nirvi 1934). – *PieJ [silmässä] oli semmo<sup>s</sup>sii kovvii kolokke<sup>r</sup>reitä että suapi pyyhkkii* (Leena Lassander 1964). – *Sot siinä tiellä on aeka iso kiven kölökerö* (Matti Hyvönen 1973). ~ *VirS [suuresta ahvenesta:] no se ol' oekkee sellane kölökereä<sup>h</sup>ven* (Paul Holmberg 1935).

Myös *kalkkalo*-sanalla voi olla sellaisia epämääräisiä merkityksiä kuin 'repale' tai 'savikokkare': *Kurk hammeen helma on kalkkaloissa [= repaleinen]* (A.V. Koskimies 1920); *Tuut [lapset] kalkkaloi [= savikokkareita] panvat kepin otsaa i vipusiit kepil* (Lyyli Rapola 1944).

*Kalkkare*-sikermän ja *kakkare*-sanojen välisestä yhteydestä kertoo sekin, että yleiskielessä *päivänkakkarana* tunnettu kukka (*Leucanthemum vulgare*) tunnetaan murteissa myös nimillä *päivän/kalkkara*, *-kalkkare* ja *-kakkare*, esim. *Paav no, päivänkalakkare, päivänkukka siinä semmonev valakia on* (SKN 39: 28).

Seuraavien esimerkkien nomineille (*kalkari, kalkare, kalkkero, kilkeri*) on yhteistä selvästi pejoratiivinen käyttö:

*Kars Ranta-Veikko sai mustilaisilta ruma ja laiha ruuna kalakari[n]* (Albet Rautiainen 1964). – *Lim o se kumma kalakare tua meijä jäärä, ku sei heitä määkymästä vaikkois kuinka hyöä laijun* (Paavo Kytöharju 1968). – *IsoJ menkää ny vain te ereltä minä tuun sitä mukaa kun kerkiän kun min oon tälläinen kalakero* (Artturi Railonsalo 1961). – *Kuri sillon se hevooenen sellaanen kilikeri jotta on ku lampahan kakku;* (Toivo Rinta-Paavola 1960).

Myös *ka(k)kari*-sanalla on vastaavaa käyttöä: *Iit sellaista vanhaa ja huonoo hevosta sanotah kakariks* (Sirkka Tuominen 1959); *Ren oli semmoset hevoset, ettem minä arvannul lähteek kun olen tämmönen kakkari* [kömpelö] (Terttu Helminen 1938).

Verbit *kalkartaa*, *kelkertää* ja *kölkertää* ovat hyvin ekspressiivisiä; ne kuvaavat jonkinlaista kiireistä kulkemista tai touhuamista, *kölkertää* myös pyörivää, kieppuvaa liikettä. Niillä on siis semanttinen yhteys viidenteen merkitysryhmään.

*Nil on se kumma kalakartaja tuo Vaenikaesen eokko, kun se kerkijää ja jaksaa tehdä niin paljo kun hoitaa huushollin ja suuren penskaparven* – (Aatto V. Korhonen 1961). – *Pol tuolla nuo jo poijat männä kelekertää* (Inkeri Kuikka 1967); *Maan kello kàolassa juostak kelekertää* (Ahti Rytönen 1923); *Nil no alaj jo kelekertees sinnep postij jott òut rivassa kiinik ku aaka'sovat sen* (Aarni Toivanen 1959). – *Kuusjä siinä se [tuppi] kölökertti niittäissä vyöllä* (Outi-Liisa Vuorjoki 1959); *Sot sinnem männä kölökertää* [perunat lapioitaessa pientareelle] (Lauri Lounela 1948).

Vastaavalla tavalla käytetään myös verbiä *kakartaa*: *Ilo sepä männäk kakartaa 'pieni, kepeä kappale pyörii tai kulkee kovalla tiellä'* (J. Meriläinen 1901); *PieV [edestakaisin kulkevista lapsista:] mittee ne nuo pennut myötääsä tuosta ovesta kakartaa* (Ville Nousiainen 1932).

Sanasta *kalkkore* on vain yksi tiedonanto: *MänH n òom pikkusija kalkkoreita* [= jokin silmäruoho, Euphrasia; "ei muistanut oikeaa nimeä"] (Matti Kuusi 1935). Sanalla ei ole edes paralleeleja 1. tavun vaihtelutapauksissa eikä *kakkare*-sanoissakaan (\**kilkkore*, \**kakkore* jne.; ks. ensimmäistä asetelmaa). On mahdollista, että *kalkkore* on todellakin luotu siinä tilanteessa, kun aineiston kerääjä on tiedustellut kasvin nimeä. Informantti ei ole saanut mieleensä oikeaa nimeä vaan on turvautunut ilmaisuun, joka on äänneasun perusteella ainutlaatuinen. Kun esimerkki jää yksinäiseksi, sen luotettavuus voidaan tietenkin kyseenalaistaa, eikä sanaa *kalkkore* olekaan mainittu SMS:ssa. Toisaalta *kalkkore* voi kertoa jotain siitä, miten satunnaisetkin sanat syntyvät entisten pohjalta. Täysin mielivaltainen *kalkkore* ei ole, koska se on poikkeuksellinen vain toisen tavun vokaalinsa perusteella (vrt. *kalkkare*, *kilkkare*, *kolkkare*). Semanttisesti se rinnastuu esim. seuraavaan esimerkkiin: *Puo siihen [rautakortteeseen] kasvo peähän semmonen kalakaro niinkun joku kukan tapanen* (Lauri Lounela 1965).

### 6.3 Asteittainen malli

*Kalkkare*-sikermä vaikuttaa ensi silmäyksellä kaoottiselta, mutta kun sitä tarkastellaan kokonaisuutena, variaatiosta alkaa löytyä säännönmukaisuutta. *Kalkkare*-sikermän äänteellinen variaatio noudattaa samoja tendenssejä kuin *kakkare*-sanojen, ja ensimmäisen tavun vokaalivaihtelu liittyy useimmat muodot toisiinsa. Sikermän sanat lankeavat osittain semanttisesti ja äänteellisesti yhteen

myös *kalkkala*-sanan varianttien kanssa.

Semanttisesti suurin osa sanoista liittyy toisiinsa eri merkitysvivahteiden muodostaman ketjun avulla. Merkityksen vaihtelu ei ole satunnaista, vaan yhteydet ovat motivoituja, mikä käy ilmi lause-esimerkeistäkin. Edellä (alaluvussa 6.2.2) esitetty lause-esimerkki, jossa lehmä oli *paskasta kelekkareissa niinko kulukustiukuja* yhdistää 1. ja 2. merkityksen: lehmän karvoista roikkuvia sontakakkareita on voitu verrata kulkusiin. Vastaavasti Kaustisella on voitu sanoa, että lampaan takkuuntunut mahanalus on *kaltrunen*. Kantasana on *kaltru* 'kulkunen' (SMS s.v. *kaltru*, *kaltruinen*; Etelä- ja Keski-Pohjanmaalla tunnetaan myös *peltru* 'kulkunen' < rts. *bjällra*, SSA s.v. *peltra*).

Ensimmäisen ja kolmannen merkityksen yhdistää sananparsi *sai kalkkalo kaulahoas* (alaluku 6.2.3), missä kulkusta on käytetty lapsen metaforana. Vastaavalla tavalla sukupuoliyhdyntään viittaavat arvoitukset yhdistävät metaforisesti 1. ja 4. merkityksen. Siitintä on nimitetty haikaraksi tai oriiksi, jolla on kaksi kulkusta (kivekset) kaulassa.

Koska 1. merkitysryhmän sanat *kalkkala* ~ *kalkkalo* ovat ongelmitta yhdistettävissä venäjään, nimitän niitä ensimmäiseksi asteeksi. Toisen asteen sanat loitontuvat venäjän originaalista jo enemmän. Luen niihin ensinnäkin *kVI(k)kVr*-alkuiset 1. merkitysryhmän sanat (joiden merkitys on siis sama kuin venäjässä, mutta äänneasu on alkanut varioida). Ne ovat periaatteessa *kalkkala*-sanon variantteja, mutta kuuluvat myös *kalkkare*-sikermään. Sananparsissa alkuperäinen merkitys on jo hämärtynyt, mutta luen ne kuitenkin toiseen asteeseen, koska niiden taustalla on selvästi 'kulkusta, kelloa' merkinnyt sananlasku. Lisäksi luen toiseen asteeseen ne *kalkkal*-alkuiset sanat, jotka eivät kuulu 1. merkitysryhmään. Enimmäkseen ne ovat 2. merkitysryhmän sanoja. Toiseen asteen sanoja yhdistää siis se, että originaalista on etääntynyt vain joko merkitys tai äänneasu (*-l* > *-r*) mutta eivät molemmat.

Kolmanteen asteeseen luen ne 2. merkitysryhmän sanat, joiden äännerakenne on *kVI(k)kVr*. Niiden merkitys on muuttunut ja äänneasukin etääntynyt originaalista. Semanttinen yhteys 'kulkusen' ja 'roikkuvan jää- tai sontakakkaran' välillä on silti olemassa, kuten edellä jo todettiin. Tietysti semanttinen yhteys 'kulkusen' ja 'lapsen' tai 'kivesten' välillä on yhtä lailla esimerkkilauseidenkin avulla perusteltavissa. Kuitenkin *kVI(k)kVr*-sanat ovat 2. merkityksessä verraten yleisiä ja terminomaisia – lisäksi edellä jo mainittiin, että *kalkkal*-alkuisia sanoja tunnetaan enimmäkseen vain 1. ja 2. merkitysryhmissä –, joten 2. merkitystä voi pitää 3.–5. merkityksiin verrattuna prototyypisenä. Neljänteen asteeseen kuuluvat kaikki muut sikermän sanat. Useimmat niistä rinnastuvat luontevammin *kakkare*-sikermään kuin ensimmäisen asteen venäläisperäisiin sanoihin.

Jos oletetaan, että sikermän lähtökohtana on venäläinen lainasana, jossain vaiheessa on täytynyt tapahtua sekä semanttista laajenemista että äänteellinen kehitys *kalkkal*- > *kalkkar*-. Muutos *l* > *r* voitaisiin vielä selittää dissimilaatioksi, mutta kun otetaan huomioon äänteellinen variaatio ja semanttiset muutokset, luontevin selitys on, että venäläisperäinen *kalkkala* on kohdannut omaperäisen *kakkaran*. Tuloksena on ollut *kalkkara*, joka on alkanut äänteellisesti ja semanttisesti varioida *kakkare*-tyypin sanojen mallin mukaan. Alkuaan venäläisperäinen sana on siis johtanut uuden ekspressiivisen sikermän syntyyn.

Äänteelliseen variaatioon kuuluu paitsi vokalismi, myös konsonantin

kvantiteetti (*k ~ kk*). SMSA:ssa kvantiteetti vaihtelee vain silloin, jos 3. tavussa on *r*, eli *kalkal*-sanoja ei tunneta SMSA:ssa, joskin kirjallisuudessa on mainintoja myös niistä. Osittain vaihtelu voidaan vanhemmissa lähteissä selittää ortografian horjuvuudesta johtuvaksi, mutta sitä esiintyy myös uudemmissa teksteissä, esim. Lönnrotilla. Mitään selkeää merkitystä ei *k ~ kk*-vaihtelulla ole havaittavissa.

Semanttinen kehitys ei ole välttämättä aina *kakkare*-sanojen vaikutusta, vaan voi perustua esim. metaforiseen kehitykseen. Onhan myös *kalkkal*-sanojen merkitys muuttunut niin, että niitä tunnetaan varsinkin 2. merkityksessä, mikä myös kertoo osaltaan sikermän sanojen keskinäisistä vaikutussuhteista.

Eri asteiden levikit tukevat 1.–3. asteen venäläisperäisyyttä (ks. karttaa 11). Ensimmäinen asteen sanojen levikkialue on kompakti ja rajoittuu venäjän kielen alueeseen. Toisen asteen sanoista on hajaasiintymisiä ensimmäisen asteen levikkialueella ja lisäksi Pohjois-Karjalassa, Pohjois-Savossa, Vienassa ja Peräpohjolassa. Peräpohjolan tiedonannot ovat peräisin sananlaskuista; vastaavasti Vienan tiedonannot pohjautuvat osittain kansanrunouteen ja myös SKVR:ssa on tietoja 2. asteesta sekä Vienasta että Pohjois-Pohjanmaalta. Tämä voidaan tulkita joko siten, että sanat ovat levinneet folkloren mukana alkuperäisen levikkialueensa ulkopuolelle, tai sitten ne ovat aiemman, laajemman levikkialueen reliiktejä. Jälkimmäinen vaihtoehto tukee edellä esitettyä diakronista tulkintaa. Kolmannen asteen sanat tunnetaan toista astetta laajemmalla ja yhtenäisemmällä alueella: levikki ulottuu kaakosta luoteeseen kulkevana vyöhykkeenä Laatokalta Pohjanlahdelle. Tietoja on myös Vienasta ja Peräpohjolasta. Monilla venäläisperäisillä sanoilla on tämäntapainen itä- ja pohjalaismurteinen levikki (alaluku 2.3.2.4).

Neljännän asteen sanoista monet tunnetaan samoilla levikkialueilla kuin edellisinkin asteet, mutta tietoja on myös Etelä-Pohjanmaalta ja Varsinais-Suomesta, missä venäläisperäisiä lainasanoja tunnetaan hyvin vähän. Tämä panee epäilemään, että neljännän asteen sanoissa on erillään aineista eikä niillä välttämättä ole mitään yhteyttä venäjään. Silti neljännänkin asteen levikki on selvästi suppeampi kuin *kakkare*-tyypin sanoilla, joista jo *kakara*, *kakkare*, *kokkara* ja *kokkare* kattavat koko suomen kielen alueen (vrt. karttoja 11 ja 12).

Vaikka ensimmäisen asteen ydinalue onkin Etelä- ja Keski-Karjalassa ja Inkerissä, koko sikermä ei ole voinut laajeta sieltä käsin nykyiselle laajalle levikkialueelleen. Nykyiset levikkisuhteet voisivat pikemminkin olla tulosta siitä, että *kalkkala* on lainautunut kahteen kertaan. Ensimmäinen ekspansio olisi voinut tulla jo muinaiskarjalaan, josta sana olisi sitten periytynyt karjalan kieleen sekä suomen kaakkois- ja savolaismurteisiin ja levinnyt edelleen Pohjois- ja Keski-Pohjanmaalle. Yhteys venäjään on myöhemmin heikentynyt, mikä olisi altistanut sanan *kakkare*-sikermän vaikutukselle. Toinen ekspansio olisi tullut myöhemmin suoraan venäjästä ja luonut ensimmäisen asteen nykyisen levikin, mikä sinänsä on nuorille venäläislainoille tyypillinen, inkeriläis-karjalainen. – Kannakselta käytiin laajalti Pietarissa *maaslitsan* eli laskiaisen aikaan kyyditsemässä kaupunkilaisia huviajelulla, mistä sai hyvät ansiot. Asiakkaiden huomion kiinnittämiseksi näkyvyys ja kuuluvuus oli tärkeää. Viipurin läänin Pyhäjärveltä on muistitieto: ”Hevosella täytyi olla uudet hyvät mäkivyöt, jotka koristeltiin kukkasin ja punoksin, hevosen kaulaan kiinnitettiin tiu’ut, kalkkalat ja vempeliseen kulkunen” (Karste-Liikkanen 1968: 81–84).

Kahteen eri ekspansioon perustuvaa selitystä vastaan sotii se, että *kalkkala ~*

*kalkkalo* esiintyy jo Agricolalla, eli sana on tunnettu jo kauan ennen Pietarin-kontakteja. Agricolan kielen itämurteisten piirteiden on yleensä katsottu periytyvän hänen kouluvuosiltaan Viipurista (esim. Lehtinen 2002: 460–461). Äännesuhteet viittaavat vanhaan lainaan: pleofonisella vokaalilla ei ole vastinetta ja suhde  $o > a$  on vanhoille lainoille tyypillinen (Kalima 1952: 30–34, 39). Pitänee siis olettaa, että Etelä- ja Keski-Karjalan ja Inkerin *kalkkala* ~ *kalkkalo* on aiemmin laajemman levikkialueen relikti, joka on säilynyt venäjän ja karjalan kielen vaikutuksesta. Muualla alkuperäinen sana on kadonnut ja sulautunut ekspressiivisiin sanoihin jättäen jälkeensä laajan sikermän. Toisesta merkityksestä varhaisimmat tiedot ovat Gananderilta 1700-luvulta. Gananderilla on sekä *kalkkal-* että *kalkkar-*alkuisia sanoja, mutta ensimmäisen tavun vokaalivaihtelusta ei ole tietoja. Ensimmäistä merkitystä Ganander ei tunne, joten täytyy olettaa alkuperäisen merkityksen jo tuolloin käyneen harvinaiseksi, mutta 3. tavun konsonantin kvaliteetti on vielä säilynyt. Ensimmäisen tavun vokaalivaihtelu on ilmeisen myöhäistä: Lönnrotilla on *kolkkare*, *kolkkaroita*, mutta ei *kilk(k)Vr*-alkuisia sanoja.



## 7 Tytinä 'aladobi' ja hut-, hyt-, tut-pesyheet

### 7.1 Tytinä 'aladobi' ja sen eri variantit

Suomen murteiden *t(y)yt*-alkuisista aladobin nimityksistä yleisin on *tytinä*. Muita nimityksiä ovat mm. *tyyteni*, *tytenä* ja *tytinki*. Koska sanat liittyvät levikiltään kiinteästi toisiinsa, niillä on sama merkitys ja ne voidaan palauttaa samaan originaaliin, nimitän niitä *tytinä*-sanana eri varianteiksi. Varianttien motivaatio on kahtalainen: toisaalta ne ovat peräisin venäjältä (*stúden'* 'aladobi'), toisaalta niillä on yhteyksiä ekspressiiviseen *tyt*-pesyeeseen (johon kuuluu esimerkiksi verbi *tytistä*). Satunnaisesti tunnetaan myös suoraan tutisemiseen, vapisemiseen liittyviä ilmauksia: *tutiseva*, *vapiseva* ja *hytisevä*. Aladobilla on muitakin, enimmäkseen ruotsalaisperäisiä kansanomaisia nimityksiä, joista yleisin on *alatoopi* (~ *alatooki*, *alatouppi*, *alatouvi* jne). Aladobin eri nimityksiä on käsitellyt yksityiskohtaisesti Matti Punntila artikkelissaan *Punsasta hyytelöön* (1995).

*Tytinä* ja sen eri variantit tunnetaan yhtenäisellä alueella Kymenlaaksossa, Etelä- ja Keski-Karjalassa, Etelä-Savossa sekä Pohjois-Karjalan ja -Savon eteläosissa (ks. karttaa 14). Yleisimmin *tytinä* tarkoittaa juuri aladobia, mutta joskus *tytinäksi* on nimitetty pelkkää hyytynyttä lihalientä, niin että esim. Kymenlaaksossa on puhuttu *punsan tytinästä*, jolloin *punsaksi* on nimitetty syltyn lihapaloja: *Vla kyl mie sit punsaa niiv vähän otin – – paljast tytinäähän mie enämmäkeh söin* (SKM: 254). Myös venäjän *stúden'*-sanalla voi olla sama merkitys, esim. Dal' (s.v. *stúda*): *zastúžennyj govázyj ili rýbyj navár* ('jäähdytetty naudanliha- tai kalaliemi').

*Tytinän* on ensimmäisen kerran yhdistänyt venäjään Väinö Karvinen (1910: 11), joka antaa *tytinälle* merkitykseksi yksinkertaisesti 'liharuoka'. Myös Ruoppila mainitsee *tytinän* 'aladobi, lihahyytelö' kirjoituksessaan kannakselaiskirjailija Unto Seppäsen tyylistä (1958: 22) ja selittää sen venäläislainaksi. SKES mainitsee s.v. *tytinä* niin ikään venäjän originaalin, mutta lisää: "mahdollisesti kansanetymologisesti liittynyt sanoihin *tytistä* 'väristä, hytistä, vapista', johd. *tytinä* – –". Sekä venäjän originaalin että kansanetymologian mainitsee myös SSA (s.v. *tytinä*). Myös Sirkka-Liisa Hahmo (1994: 286–287; ks. myös Koponen 1995: 221) ja Matti Punntila (1995: 96–97) esittävät sanan venäläisperäiseksi ja huomauttavat myös *tytistä*-

verbistä. Karvinen ja Ruoppila eivät sen sijaan mainitse tätä kansanetymologista tulkintaa lainkaan.

Venäjän sanan odotuksenmukainen vastine suomen itämurteissa olisi \**tuuteni*, josta ei SMSA:ssa ole mainintoja. Impilahdelta, Suojärveltä, Salmista ja Ilomantsista on tiedonantoja varianteista *tuteni* ja *stuteni*; karjalan kielessä tunnetaan yleisesti *studenii* (KKSK s.v. *stuteni*). Etuvokaalisesta variantista *tyyteni* on mainintoja viidestä pitäjästä Laatokan luoteisrannalta, lisäksi Kiteeltä: Kurk *vaskan lihast suap hyvöä tyytenii* (Toivo Immonen 1962); Kite *vasikasta keitetii tyytenii* (Leena Makkonen 1968). Savitaipaleelta on tieto variantista *tyteeni*, jossa vokaalien kvantiteettisuhteet ovat päinvastaiset.

Etelä-Karjalan rannikolta on tietoja sanasta *tytenä*: Koiv *siit ko jäähyttiit, kiehuitt yheks tytenäks* [eläimen suolet saippuaa tehtäessä] (Arvo Inkilä 1941); UusVI [lehmä tapettiin, kun emäntä kuoli:] *nii hyvöst muista ku* [äitini kuoltua] *Omenaa kettiit* [= nylkivät] ja *laittoit siihe kuntoo jot sai ruveta keittämää tytenää* (Mirja Heininen 1968–1972). Seiskarissa on tunnettu pitkävokaalinen variantti *tyytenä*, Raudussa, Kurkijoella ja Lumivaarassa *tyytinä*.

Satunnaisia ovat *tyyteniä* ja *styyteni*: Lav *kyllhä se syltty on hyvöä ku siin on tyytenijää seas* (Brynolf Klaus 1960); Kall *Martim päiväks keitetii jalat, jalkoist tehtii styytenii* (Aili Laiho 1938). Ne on tunnettu myös muissa itämerensuomalaisissa kielissä: *tyyteniä* muistuttaa inkeröisen *styyteniä*-sanaa, ja *styyteni* tunnetaan vatjassa (SSA s.v. *tytinä*).

Kaikki edellä mainitut variantit ovat harvinaisia, tietoja on enimmilläänkin vain kuudesta pitäjästä. *Tytinä* on sekä levikin laajuuden että SMSA:n tiedonantojen määrän perusteella yleisin variantti: se on tunnettu Etelä- ja Keski-Karjalassa sekä osassa Kymenlaaksoa ja Etelä-Savo. Yksittäisiä tietoja on kauempaakin.

Kymi [kun keitetyt lihat oli syöty loppuun] *lopultah ei ollu ku pelkkää tytinää pytös pohjal, mut hullon hyvöä sool vaan syärä sekiin* (Lyyli Lukkari 1960); Joutse *sillo jätettii [teuraasta] tytinäks kaik nyt ei enää* (Mirja Paajakoski 1968); Joh *tytinä pantii pottiloihe jäähtymää* (Rauno Velling 1957); Räi *tänä päivän o luahtpäivä ko sika tapetua, tekijäisist keitetii tytinää* (Matti Räsänen 1965); Sääm – – *siihe [rieskan päälle] kum panna voita ja ottaa tytinee suolaks se o herkkuu kerrassaa* (Martta Olkkonen 1960).

Vielä tunnetaan muutamia variantteja, jotka ovat äänteellisesti kauempana venäjän originaalista. Suhteellisen suppealla alueella Etelä-Savon itäosassa tunnetaan *tytinki* (Juvalla *tyytinki*). Loppuosa *-nki* tunnetaan monessakin lähinnä ruotsalaisperäisessä sanassa. Semanttisesti ja äänteellisestikin lähellä on *tuuvinki* ~ *tuuninki* (< ruots. *stuvning* 'muhennos'), jota on voitu käyttää monenlaisista ruuista, mutta jonka yleisin merkitys Savossa on 'nauris-, herne-, peruna- tms. muhennos; tällaisesta paistettu laatikko' (Räsänen 1980: 182).

Parikkalasta ja Kiteeltä on ilmoitettu *tyyteli*; vastaava *l ~ n* -vaihtelu on myös esim. sanoilla *kalkkala* ~ *kalkkana* 'kello, kulkunen', missä tapauksessa tosin *l* on alkuperäisempi. Vielä on yksinäinen tieto Kanneljärveltä sanasta *tytelö*. Se rinnastuu *hytelö*-sanaan, joka tunnetaan sekä kaakkois- että savolaismurteissa ja joka on semanttisesti läheinen; vrt. Kite *rasva on sellasta hytelöö* [mutta läski on jäykkää] (Marjatta Vilkamaa 1968). Lisäksi mm. Etelä-Karjalassa tunnetaan *hutelo* 'hatara, horjuva, heikko, hutera; hutilus, hätikkö, höperö', esim. HeiJ *se o nii hutelo, jot tutajaa* (Hanna Järvi 1915).

## 7.2 *Hut-, hyt-, tut-pesyeeet*

Edellä on jo viitattu mahdollisuuteen, että *tytinä* 'aladobi' olisi ainakin osittain samaa lähtöä kuin ekspressiivinen *tytistä*-verbi. Semanttinen yhteys aladobin ja vapisemisen välillä on ilmeinen ja se mainitaan useissa tiedonannoissa: *VirL kun se vapis nii se ol tytinä* (Marja Nurminen 1972); *Suu sit sanotaa tytinäks vissiin sitä vasten kun se tytisee* (Laina Porkka 1916); *Sul onks siula vilu vae näläkä, ku hytiset ku tytinä* (Jossi Hopeakoski 1967). Erityisesti kannattaa huomata seuraavat tiedonannot, joissa käytetään nimitystä *syllty*, joten ne eivät ole kaksitulkintaisen *tytinä*-sanan provosoimia: *YHär [sp.] tutajaa kun sylttykuppi* (Selma Kivimäki 1934); *Tuut niin ov vanha, kävelöö niin hytäjää ko sylttyvat'* (R. E. Nirvi 1944).

*Tytinä* on tyypillisesti ekspressiivinen *CVCinA*-tyypin substantiivi (ks. alalukua 3.4.3.2), jonka rinnalla on verbikorrelaatti *tytistä* (~ *tytäjää*) 'täristä, vapista, hytistä (kylmästä)'. Tiedonantoja on harvakseltaan eri murrealueilta (ks. myös Kiviniemi 1971: 25):

Sau [kun hevonen piehtaroituaan pudisti itseään, sanottiin] *et terve o kosk se päristä semmot, oikke ni et tytisee kaik* (Maila Vehmaskoski 1970–1974); Viht [täytyy panna naula kattilan alle] *ettei se tytise [kuumetessaan]* (Matti Vilppula 1968–1972); Hol *vilus tytisie, kun ol liika vähäv vaatteit piellä* (Katri Virta 1937); Tyt [kun vanhemmat olivat kalastamassa] *myö lapset tytistii siel rannal kylmissää välistä* (Oili Karihalme 1969); Ris] *kun oekkeel lyyövääm [äksyä hevosta] miehen käestä pari kerftoa se alakkaa jo oekkeen tytistä* (Tahvo Liljeblad 1934). – Sau [minua vietiin autolla sairaalaan:] *sit ku se hytinä ja tytinä loppu, ni sit avò silmän* (Maila Vehmaskoski 1970–1974); Uta *empä min ook kummemmassa tytinässä ennen olluk kun [sähköhieronnassa]* (J. Kemilä 1932).

Muita *tyt*-alkuisia sanoja on sängen vähän. Merkityksensä puolesta tähän liittyvät *tytistyttää* 'vapisuttaa, puistattaa', *tytistää* 'liikuttaa, täristää' ja *tytkiä, tytkyttää, tytkyä* '(sydäimestä:) sykkiä; vavahdella, täristä'. Merkitykseltään epäselvä on *tytytellä*: *Sak muuta ko sitä lasta pie ja tytyttele* [kun se itkee] (Veikko Ruoppila 1936). Se voisi tässä merkitä 'tutisuttamista', vrt. *Sak tut'juta häntä* [lasta kehdoissa] *hil'joa jot heä nukku's* (Lauri Hakulinen 1924). Toisaalta taustalla voi olla onomatopoeettinen motivaatio (rauhoitella sanomalla "tyt-tyt"), kuten seuraavassa esimerkissä: *Hol kuinka kukii sitten aina tytyttel* [torvellaan] (Veikko Ruoppila 1940). Vastaavalla tavalla vepsän *huttuda* 'keinua', *huttutada* 'keinuttaa' -verbien on arveltu olevan lähtöisin interjektioista *huttu-huttu* (Tunkelo 1946: 160; SSA s.v. *huttuuttaa*).

*Tytistä, tytistää* ja *tytistyttää* -verbeillä on selvä yhteys sekä *tut*-alkuisiin että *hut*- ja *hyt*-alkuisiin sanoihin. Seuraavassa asetelmassa on lueteltu *hut*-, *hyt*-, *tut*- ja *tyt*-alkuisia sanoja, jotka voidaan semanttisesti liittää yhteen. (Mukana ovat vain sanat, joilla on vastine jossain toisessa pesyeessä; -tj- ~ -lj- ~ -rj-konsonanttiyhtymät käsitellään samalla rivillä.) Asetelmasta näkyy, että *hut*- ja *tut*-alkuiset sanat ovat yleisimpiä. Yhtäläisyydet myös *hyt*-sanoihin ovat niin selviä, että voidaan puhua sekä *hut*-, *hyt*- että *tut*-pesyeistä, joiden merkitys on 'täristä, vapista, väristä; heilua, huojua, horjua'. Sen sijaan *tyt*-alkuisia on niin vähän, että ne eivät oikeuta puhumaan *tyt*-pesyeestä.

<i>hutahuttaa</i>	<i>hytähyttää</i>	<i>tutahuttaa</i>	
<i>hutajaa</i>	<i>hytäjää</i>	<i>tutajaa</i>	<i>tytäjää</i>
	<i>hytäjyttää</i>	<i>tutajuttaa</i>	
<i>hutauttaa</i>	<i>hytäyttää</i>	<i>tutauttaa</i>	
<i>hutera</i>		<i>tutera</i>	
<i>hutina</i>	<i>hytinä</i>	<i>tutina</i>	<i>tytinä</i>
<i>hutista</i>	<i>hytistä</i>	<i>tutista</i>	<i>tytistä</i>
<i>hutistaa</i>	<i>hytistää</i>	<i>tutistaa</i>	<i>tytistää</i>
<i>hutistuttaa</i>	<i>hytistyttää</i>	<i>tutistuttaa</i>	<i>tytistyttää</i>
<i>hutusuttaa</i>	<i>hytisyttää</i>	<i>tutisuttaa</i>	
	<i>hytisyyttää</i>	<i>tutisuuttaa</i>	
<i>hutjahtaa</i> (~ -lj-)		<i>tuljahtaa</i>	
<i>hutjata</i>		<i>tutjata</i> (~ -rj-)	
<i>hutjattaa</i>		<i>tuljattaa</i>	
<i>hutjauttaa</i> (~ -lj-)		<i>tuljauttaa</i>	
<i>hulju</i>		<i>tulju</i>	
<i>hutjua</i> (~ -lj- ~ -rj-)		<i>tutjua</i> (~ -lj- ~ -rj-)	
<i>hutjutella</i> (~ -lj-)		<i>tutjutella</i> (~ -lj- ~ -rj-)	
<i>hutjuttaa</i> (~ -lj- ~ -rj-)		<i>tutjuttaa</i> (~ -lj- ~ -rj-)	
	<i>hytkiä</i>		<i>tytkiä</i>
<i>hutkahtaa</i>	<i>hytkähtää</i>		
<i>hutkua</i>	<i>hytkyä</i>	<i>tutkua</i>	<i>tytkyä</i>
<i>hutkuttaa</i>	<i>hytkyttää</i>		<i>tytkyttää</i>
<i>hutuuttaa</i>	<i>hytyyttää</i>	<i>tutuuttaa</i>	

Eri pesyeiden välillä on jonkin verran merkityseroja: *hut*-pesyeen sanat kuvaavat laajempaa liikettä, edestakaista heilumista ja horjumista; *hyt*-pesye taas pienempää liikettä, etenkin kylmästä vapisemista, kuten *tyt*-alkuisetkin sanat. Kaikkia *hut*-, *hyt*- tai *tut*-alkuisiakaan sanoja ei voi yhdistää nyt käsiteltäviin pesyeisiin. Varsinkin *hut*-alkuisilla sanoilla on usein 'huitomisen, lyömisen' merkitysvivahde, jolla ei ole vastinetta *hyt*- tai *tut*-pesyeissä: tällaisia verbejä ovat esim. *hutkia* ja *hutia*. *Hutk*- ja *hytk*-alkuiset sanat voidaan myös lukea osaksi laajempaa *hVtk*-sikermää (ks. alalukua 5.3). Seuraavat lause-esimerkit valaisevat *hut* – *hyt* – *tut* – *tyt* -sanojen keskinäisiä suhteita:

*hutahuttaa* (~ *hutahutella*) – *hytähyttää* – *tutahuttaa* 'heilauttaa, ravistaa; puistattaa, värisyttää'

Teri mää hulluu *hutahuta*, vanhaa puuta *tutahuta*, saat *niskahais* [sp.] (A. Seppänen 1932). ~ PyhVI *nii o pakkane jot käyp iha hutahuttelemmaa* (Maini Happonen 1960). – Joh *hytähyttää se tälläsel ilmal hyviskii vaatteis* (Viljo Hyle 1966). – Muol *lahnaturroo ko tutahutat, siint lähtöö mustannaa sikiöi* (Veikko Ruoppila 1950); UusVI *kakskymenivöis kilometrii pit ajjaa tutahuttaa majatalo kiesilöis* (Mirja Heininen 1968–1972).

*hutajaa* – *hytäjää* – *tutajaa* – *tytäjää* 'täristä, vapista'

Jal *hutajaa se* [viikate varressaan] *vähä, mutta kyllä sillä vain lyöö* (Toivo Vuorela 1934); HeiV *tuulella tupa hutajaa* (P. Kuokkanen 1900–1902); ValS *tuoss on siul pöytä, sekkii viel hutajaa* (Maria Ruuttu 1924). – Laih [lapselle, joka tulee liian lähelle takkakiviä lämmittelemään:] *paa verha yles, jottet siihen kekälestän nenhän tuu hytäjämhän* (R. Koskinen 1940); Sak *se on nii lihava, jot hytäjeä* (A. Niskala 1901); Juuk *tuom peä hytäjää* (Astrid Reponen 1932); Kuhmo [rautatievaunu] *pikkusen hytäjää* (Lauri Lounela 1968). – Teu oikeen *äijän parta tutaji, kus se intaantuu praatamahan* (Heikki Perttula 1961); SavT *meä iha tutajin kylmäst, ku uottelin sitä autoa tie poskes vähis rievuissain* (Lempi Lamminpää 1969); Ven *hiä* [halvaantunut] *tuli ja tutaji* (R. E. Nirvi 1944). – Saari *sitä* [aladobia] *sanotaa tytinäks ko se sillee tytäjää ko sitä liikuttaa* (Aune Laukkanen 1972).

*hutera – tintera* 'huojuva, tutiseva; ihmisestä: heikko, voimaton'

Raum ol varovaine siäl tällingeil, ne on semse hutera (Yrjö Virta 1962); Hali kyl se nii pahukse hutera o ja tutiseva (Helge Laakso 1980); Rov mulla ko sielä mettäsä jo kuume nousi niin kyllä osas olla hutera olo (Olavi Niemi 1975). – Län oleks sää vähä tintera, huipputtaaks sua? (Elvi Rokkanen 1975); Him se on niin tintera tuo alusta [jolla kirjoitat] (Raimo Jussila 1969).

*hutina – hytinä – tutina – tytinä* 'tärinä, vapina'

HeiV "tuulella pitää huono tupa emähutinoo" (P. Kuokkanen 1900–1902); KemJ kylymetit, houkkapäinen, ittes, että tuommosen hutinan nosti (Toivo Pellikka 1960). – Jal moon olluk koko päiväm pienes vilunhytinäs (Martta Keisala 1983); Kite se [= kärret] pit muuten semmošta [liikettä], se ol' pientä hytinee (Maila Hietala 1968). – KanN ukko taetaa jo parata', ei sill ot tutinata ennee (Oskari Kuitunen, luov. 1992); Tär eiköpä se tulèh hermoista se tutina ja sitte tietenki vanhuuven kehnoovesta (Inkeri Tuovinen 1931). – tytinä ks. edeltä.

*hutista – hytistä – tutista – tytistä* 'täristä, vapista'

Vam se [silta] hutisi ja vapisi niin kädheesti, me kamäksuimme oikein että kuin täsä mahtaa käärrä (Eino Lepistö 1939); Hol pöyläj jalka hutisie, kun oh huonostek kiine (Katri Virta 1937); KemJ kylymetytti ittesä, että ihan hutisee ja hytisee (Toivo Pellikka 1960). – Nou ku ne viluväre sit oike paniva mnu hytisemä [niin ei kuppi tahtonut pysyä käsissäni] (Anselm Nurmi 1966); Viht vaunu hytisi vaa [kun traktori veti sen ojasta ylös] (Matti Vilppula 1968–1972). – Kaari [kirkossa saa talvella "kuoleman taudin":] – – ku ens tul hiki, ja ruppe tutisema ku ruppe paleltuma eik saa eres kaffekuppi mistä (A. Rinne 1940); Kymi se vollistukki pysy paikallah, muut kaikki tutis (Aimo Halila 1935); Ver se tut'isoo ja värisöö (Astrid Reponen 1930). – tytistä ks. edeltä.

*hutistuttaa – hytistyttää – tutistuttaa – tytistyttää* 'värisyttää, vapisuttaa, puistattaa'

Vam oom pälsyjä [= turkkeja] pitänyk [ylläni] ko hutistuttaa siinä (Eino Lepistö 1939); Sod minulla kum polvoia hutistuttaa [etten saata kävellä] (Astrid Reponen 1933). – Hui hytistyttää hyvisäkiivo vaatteisa [sp.] (Sv. Wuorio 1966); Isoj [oletkohon tulossa kipeäksi] kun sua nuon hytistyttää (Tyyne Peuralahti 1966). – Kong yheh henkherram peätä tut'istutti iha' 'äena (Helmi Helminen 1932); KemJ [yritän minä vieläkin polttaa piippua] mutta ei kestä enähä, rupeaa tutistuttamaha (Kari Toiviainen 1967). – Miet mä paleltusi nii et rupes oikken tytistyttämä (I. Heinola 1935).

*hutjua* (~ huljua ~ hurjua) – *tutjua* (~ tuljua ~ turjua) 'heilua, huojuu; vavahdella, vapista'

Ajär tohtii ne vaa ajaa tukkikuormalla siihen sillallen vaikka se on niih huono jotta se iha hutjuu (Aino Hanhisalo 1966); Him se [pöytä] ei pysyr rauhasa että se liikkuu ja hutjuu (Raimo Jussila 1969) ~ Iit roukku ol kovast [työreessä] köysil kii, ettei päässyh huljumah tukit (Aino Oksanen 1926–1930). ~ Hin [vastasyntynyt varsa] hurju ja kaaruskele (Pirkko Holmberg 1974). – Hol taulu tutjuu seinäs, kun ov vaan nuppineulal kiine (Katri Virta 1937) ~ Aka näkyy poikain kuarma tuljuvan aika pahasti – – (Ester Heinonen 1960). ~ PyhR puu turju tuules (Saini Laurikkala 1927).

*hutkuttaa – hytkyttää* 'heiluttaa, ravistaa, tutisuttaa' – *tytkyttää* 'sydäimestä: sykkiä'

Pertt hutkut [= hytkytti] lappiot maaha sisäl (Kaarlo Aitamäki 1962); Kymi nys se [varsa] hutkuttaa tuat häntäjäh (Väinö Tala 1949); Piht puohi' [= pohdin] 'ol, käsissä voah hutkutettii [sitä viljaa pohdittaessa] (Marketta Lindroos 1970). – Viht Pertta hytkytti ittees [kun tuli tanssimisesta puhe] (Matti Vilppula 1968–1972); Kymi [on niin kylmä, että] leukoo hytkyttää (L. Lukkari 1951); Tär älä hytkytäs sitä pöytää (Inkeri Tuovinen 1931). – Nak viäl se syrän tytkyttää ei se viäl olk kualu (N. Ruusunen 1901).

*hutuuttaa – hytyyttää – tutuuttaa* 'heilauttaa, ravistaa, pudistaa, täriseyttää; puistattaa'

RauJ [ukko tuskastui käsiensä vapinaan ja iski nyrkillä pöytään sanoen:] hutuuuta herjalainen nyt oikei (Oiva Pajari 1968); Kauk hutuuuta vähä niit heiniä [kun annat niitä lehmille] (Pekka Iivonen 1963). – Vah a nii hytyyttää ko herra kerjäläist (Aug. Aspinen 1966); VirS vilu hytyyttää hyoissäi vuatteissa [sp.] (O. Lipiäinen 1932). – Risna iha se käyp tuttuuttamaa ku on nii kylmä (Esko Liukkonen 1960); KanN mikäs sitä [pöytää] tuolla

laella *tuftuuttaa* (Oskari Kuitunen 1926).

Etymologiset sanakirjamme käsittelevät pesyeen sanoja useissa eri artikkeleissa. Yleensä mainitaan, että ne ovat deskriptiivisiä, ja verrataan niitä sekä toisiinsa että pesyeen ulkopuolisiin sanoihin. Vastineita annetaan lähisukukielistä, etenkin karjalan kielestä. SKES:n mukaan mm. *turjuttaa* 'heiluttaa, ravistaa, huojuttaa', *turjua* 'heilua, huojua' ja *turjata* 'keikkua, heilua' muodostavat deskriptiivisen sanueen, jonka yhteyteen kuuluvat myös *tuljuttaa* ja *tuljua*; lisäksi näitä kehoitetaan vertaamaan verbeihin *tutjua* ja *tutjuttaa*, jotka "alkuaan ovat ilmeisesti samaa sanuetta kuin *tutista*" (s.v. *turjuttaa*). Edelleen SKES esittää s.v. *tutista* mm. sanat *tutina*, *tutahuttaa* ja *tutuuttaa*, jotka ovat deskriptiivisiä, kuten myös *tytistä*, *tytinä*, *tytistää*. Vielä s.v. *tutkia* mainitaan *tutkua* 'tutista, väristä', *tutke* 'hiljainen sydämen lyönti' ja *tytkiä*, *tytkätä*, *tytkyä*, *tytkyttää* 'sykkiä [sydän]; [paikoin myös] vavahdella, täristä', nämä "lienevät deskr.-onomatop. sanoja" (eivätkä siis kuulu *tutkain* 'piikki, kärki' -sanan yhteyteen). SSA yhdistää toisiinsa verbit *tutista*, *tutjua* (rinn. *tuljua*, *turjua*) ja *tutjuttaa*, *tuljuttaa*, *turjuttaa* 'heiluttaa, huojuttaa', toteaa näiden olevan deskriptiivisiä ja vertaa sanoihin *hutista*, *hutjua* ja *tytistä* (s.v. *tutista*). S.v. *tytistä* SSA taas kehottaa vertaamaan sanoihin *tutista* ja *hytistä*. Sekä SKES että SSA siis yhdistävät suurin piirtein kaikki asetelmassa mainitut *tut*-pesyeen sanat ja *tyt*-alkuiset sanat tai ainakin vertaavat niitä toisiinsa. SSA viittaa myös *hut*-pesyeeseen, mutta ei toisaalta mainitse eskpressiivisiä *tutk*- eikä *tytk*-alkuisia sanoja.

*Hut*- ja *hyt*-pesyeiden käsittely on kirjavampaa. *Hutj*-alkuisista SKES mainitsee vain 'raippaa, vitsaa, huiskua; hoikkaa, solakkaa' merkitseviä sanoja, jotka eivät kuulu *hut*-pesyeen yhteyteen; sen ulkopuolelle jää myös onomatopoeettinen *hutkia* 'lyödä, huitoa' (SKES s.v. *hutja*, *hutkia*). S.v. *hytistä* SKES yhdistää toisiinsa verbit *hytistä*, *hydätä* (~ *hytäjä*) 'täristä, väristä' ja *hytistyä* 'kyyristyä', jotka ovat deskriptiivisiä. Jälkimmäinen ei merkityksensä perusteella kuulu *hyt*-pesyeeseen.

SSA:ssa *hut*-alkuisia sanoja on huomattavasti enemmän. Siinä on ensinnäkin *hutista* 'heilua, tutista, väristä' ja *hutistaa*, *hutusuttaa* 'värisyttää', joihin on yhdistetty myös *hutia* 'huitoa, hutkia'; vastaavasti s.v. *hutkia* kehoitetaan vertaamaan artikkeleihin *hutista* ja *hutjua*. S.v. *hutjua* 'heilua, notkua, vavahdella' mainitaan myös *hutjahtaa* ja *hutjuttaa* (ilman merkityksenselitystä) ja kehoitetaan vertaamaan sanoihin *hutista*, *tutjua* sekä *hutkia*. *Hutja* 'keppi, luuta jne.' on SSA:n mukaan todennäköisesti *hutjua*-verbiin liittyvä deskriptiivislähtöinen sana (s.v. *hutja*). Vielä sanoja *huljua* 'heilua, huojua, häälyä' ja *huljuttaa*, *huljutella* 'huuhtoa, heiluttaa (vedessä); hölskyttää' kehoitetaan vertaamaan sekä sanoihin *hutjua* että *hulahtaa* 'pulahtaa, loiskahtaa, solahtaa, läikähtää'. SSA ei siis tee eroa 'lyömistä, huitomisesta' ja 'tutisemista, värisemistä' merkitsevien sanojen välillä; toisaalta se käsittelee *hulj*-alkuisia sanoja erillään *hutj*-alkuisista.

*Hyt*-alkuisia sanoja SSA vertaa toisiinsa s.v. *hytistä*, *hytjätä* ja *hytkyä*: näitä ovat mm. *hytistä* 'vapista, tutista, täristä', *hytinä*, *hytistää*, *hytisyttää*; *hytistyä* 'kyyristyä'; *hytkyä*, *hytkää*, *hytkiä* 'notkua, hyllyä, vavahdella' sekä *hytjätä*, *hytjyä* 'hyllyä'. (Kahta jälkimmäistä ei ole mainittu SMS:ssa. SMSA:ssakin *hytjyä* on tuntematon, ja *hytjätä*-verbistä on vain kaksi epävarmaa tietoa.) Yllättävästi

SSA:ssa on erikseen artikkeli sanasta *hydätä* (: *hytää, hytäjäää*) 'hytistä, väristä', jonka yhteyteen liitetään mm. *hyde, hydelmä* 'järiite' ja *hytelmä, hytelä, hytelö* 'hyytelömäinen massa' (esim. sammakonkutu) jne. Tämä on "osittain samaa sanuetta kuin *hytistä*, osittain kuvastuu verbin *hyytää* vaikutus".

Yhteenvetona voi sanoa, että *tut*-pesyeen sanojen yhteenkuuluvuus on selvempää kuin *hut*- ja *hyt*-pesyeissä. *Hut*-alkuisissa on myös 'lyömistä, huitomista' ja *hyt*-alkuisissa 'kyyristymistä' sekä 'jäätä, hyytelöä' merkitseviä sanoja, jotka merkityksen puolesta eivät kuulu nyt käsiteltäviin pesyeisiin, mutta on yhdistetty niihin etymologisissa sanakirjoissa. Ilmeisesti *hut*- ja *hyt*-pesyeissäkin voi olla etymologisesti erilähtöisiä aineksia. *Tyt*-sanat ovat selvästi harvinaisempia eikä niillä myöskään ole juuri vastineita muissa itämerensuomalaisissa kielissä; viron murteista on yksinäinen tieto sanasta *tüdisem(m)a* 'tudisema' (VMS). Vaikuttaa siltä, että *tyt*-sanat ovat suhteellisen nuoria ja ne on muodostettu *tut*- ja *hyt*-pesyeisiin kuuluvien sanojen mallin mukaan.

Vaikka *tytinä* onkin muussa kuin 'aladobin' merkityksessä suhteellisen harvinainen, se liittyy kuitenkin saumattomasti suomen *CVCinA*-sanojen järjestelmään. Se on tavallaan ollut potentiaalisesti olemassa muiden vastaavien sanojen muodostamassa verkostossa, käytettiinpä sitä taikka ei. On ilmeistä, että tämä järjestelmä on muokannut myös sanan *tytinä* 'aladobi' äänneasua tarjoamalla sille "morfologisen motivaation" (Koponen 1995: 221) ja etäännyttänyt sitä venäjänkielisestä originaalista.

Sirkka-Liisa Hahmo on esittänyt väitöskirjassaan kaikkiaan 67 *-nA*-päätteistä venäläisperäistä lainasanaa, joista kahdeksan on muotoa *CVCinA*: *pasina* 'risu(kimppu); tien pohjustukseen tai vahvistamiseen käytetyt puut tai oksat', *perinä* 'höyhenpatja', *pätinä* '(suuri) perhe, suku, lapsiparvi', *rotina* 'vastasyntynyt lasta katsomaan saapuneiden tuomiset, varpajaiset', *surina* 'lanko', *tarina, tupina* 'kanki, seiväs' ja *tytinä* (Hahmo 1994: 364; SKES, SSA s.v. *pasina, perinä, pätinä, rotina, surina, tytinä*; SKES s.v. *tupina*). Toiset näistä ovat täysin säännöllisiä, mutta toiset enemmän tai vähemmän ongelmallisia, kuten *rotina* (Hahmo 1994: 268), *tarina* (mt: 280–281) ja *tytinä*. Suomen murteissa tunnetaan myös *rotista* 'ratista, rutista, rusahdella; rätistä; ropista; motkottaa' ja *tarista* 'jutella, tarinoida; kinastella', joten myös vastaavat *-nA*-korrelaatit ovat ainakin potentiaalisesti olemassa. Koska ne lankeavat yhteen venäläisperäisten sanojen kanssa, sekä *rotinalla* että *tarinalla* on ainakin teoriassa mahdollisuus motivoitua kahteen suuntaan. *Rotinalle* näin tuskin on tapahtunut, sillä venäläisperäisen ja ekspressiivisen sanan välillä ei ole luontevaa semanttista yhteyttä. *Tarinaa* sen sijaan on etymologisessa kirjallisuudessa pidetty *tarista*-verbin johdoksena, joskin sen yhteys venäjään on SSA:n mukaan selvästi todennäköisempää. SKES on varovasti toista mieltä: *tarina* on ilmeisesti saanut vaikutusta *tarista*-verbiin liittyvästä deskriptiivisluonteisesta sanueesta. (SKES, SSA s.v. *rotina, rotista, tarina, tarista*). Sitä vaihtoehtoa, että *tarista*-verbi olisi syntynyt venäläisperäisen *tarinan* pohjalta tai saanut siitä semanttisia vaikutteita, ei etymologisessa kirjallisuudessa tietääkseni ole pohdittu.

Koska *tytinän* yhteys venäjän originaaliin on ilmeinen, sen yhteyttä vapistemiseen voidaan pitää sekundaarina. Kyseessä on mitä ilmeisimmin sanan uudelleenmotivointi (tai -tulkinta), kansanetymologia (ks. lukua 4). Toisaalta

edellä on jo mainittu, että *tytinästä* on tietoja myös kaukaa varsinaisen levikkialueen ulkopuolelta. Lisäksi SMSA:ssa on yksittäisiä mainintoja sellaisista sanoista kuin *hytinä* (HaaV), *hytisevä* (Tuusu), *tutajavainen* (Teu), *tutina* (Kuri), *tutiseva* (Vesa) ja *tutisevainen* (AJär), jotka viittaavat vapisemiseen vielä suuremmin kuin *tytinä* – yleisempien *hytistä-* ja *tutista-*verbien kautta. Vehkalahdelta ja Iitistä on tieto partisiipista *tytisevä*.

Silloin kun tällaisia aladobin nimityksiä käytetään *tytinän* levikkialueella, ne ovat tulkittavissa myös siten, että vaikka motivaatiota onkin pyritty selventämään, sanahahmo on silti alun perin venäjän vaikutusta. Maantieteellisesti etäisemmät esimerkit (sekä etu- että takavokaaliset) viittaavat taas siihen, että 'aladobi' ja 'vapiseminen' on voitu yhdistää itsenäisestikin, ilman venäjän vaikutusta. Nimitän tätä vapinamotivaatioksi. Vapinamotivaation synnyttämiä sanoja ei enää ole syytä yhdistää venäjään eikä laskea *tytinä*-sanan varianteiksi. Vapinamotivaatiolle tosin löytyy paralleeli venäjältä: Dal' esittää sanakirjassaan (s.v. *stúda*), että jäähdettyä liha- tai kalalientä on kutsuttu myös nimellä *drožálka* (verbistä *drožát'* 'vapista, täristä').

### 7.3 Asteittainen malli

Kuten edellä on mainittu, venäjän *stúden'*-sanan odotuksenmukainen vastine suomen itämurteissa olisi *\*tuuteni*. Suomalaiset *tytinä*-sanan variantit ovat kuitenkin lähes poikkeuksetta etuvokaalisia (poikkeuksena *stuteni* ~ *tuteni*, joka on laina karjalan kielestä). Substituutio ven. *u* > sm. *y* on odotuksenmukainen silloin, kun originaalin *u*:n edellä on liudentunut konsonantti. Vaikka venäjän vokaalijärjestelmässä ei ole etuvokaaleita, vokaalit ääntyvät etisinä liudentuneiden konsonanttien jäljessä, mikä näkyy joissain suomalaisissa vastineissa (esim. *pätákkä* < *paták*, *rääty* < *rádu*; Plöger 1973: 151, 170, 267). Sanassa *stúden'* on kuitenkin liudentumaton konsonantti *u*:n edellä.

Paitsi suomessa, myös virossa (*tüdin*, *tüüdinä*, *tüüden*, *tüding*, *tüdinges*), vatjassa (*stüüteni*) ja inkeroisessa (*stüüteni*, *stüüdeniä*) sana on säännöllisesti etuvokaalinen; virossa takavokaalinen poikkeus on VMS:n mainitsema *tudin* (Hahmo 1994: 286; Punttila 1995: 96–97; VMS s.v. *tüdin*). Sana on niin nuori, että se ei ole voinut saavuttaa näin laajaa levikkiä muuten kuin lainautumalla erikseen useammalle taholle. Etuvokaalisuutta ei siis voi selittää satunnaisen, epäsäännöllisen kehityksen avulla, vaan sen täytyy johtua originaalista. Varteenotettava mahdollisuus on, että originaalissa olisikin ollut – toisin kuin venäjän yleiskielessä – liudentunut *t'*. Viitteitä tähän löytyykin venäläisistä lähteistä. Dal'in sanakirjassa (s.v. *stúda*) on sekä muoto *stúden'* että *st'úden'*. Samaan etymologiseen yhteyteen kuuluvat myös *st'údennyj* ja *st'údeno* 'kylmä', jotka Preobraženskij mainitsee etymologisessa sanakirjassaan (s.v. *studit'*) nimenomaan pohjoisina variantteina. Oli selitys mikä tahansa, se ei koske kaikkia itämerensuomalaisia kieliä. Karjalankieliset vastineet ovat takavokaalisia ja *t* on niissä liudentumaton, joten ne perustuvat yksiselitteisesti venäjän yleiskieleen.

Etuvokaalisuutta lukuun ottamatta suomen *tyyteni* on venäjän originaalin



tarkka äännevastine, joten se kuuluu selvästi ensimmäiseen asteeseen. Lisäksi luen ensimmäiseen asteeseen muutkin variantit, joiden toisessa tavussa on *e*: *tyytenä*, *tytenä* ja *tyteeni*. Tähän kuuluvat myös *stuteni*, *styyteni* ja *tyyteniä*, joskin ne voivat yhtä hyvin olla lainaa muista itämerensuomalaisista kielistä.

Toiseen asteeseen luen kaksi varianttia: *tyytinä* ja *tytinä*. *Tytinä* on selvästi etäänntynyt äännteellisesti originaalista, mutta levikki ja kulttuurihistoriallisetkin seikat todistavat kuitenkin vahvasti venäjän vaikutuksesta. Vastaava karjalais-savolais-kaakkoishämäläinen levikki on mm. sanoilla *halatti* ja *kauriska* (ks. alalukua 2.3.2.5). Muutamat hajamaininnat (Veteli, Haapavesi, Alavus ja Eurajoki), joita on vaikea selittää venäläiskontaktien avulla, voivat olla virheellisiä tiedonantoja tai lainaa evakkojen kielenkäytöstä. Täysin poissuljettuna ei voi pitää sitäkään, että ne olisivat itsenäisestikin vapinamotivaatiosta syntyneitä (vrt. *hytinä* ja *tutina* edellä). Vapinamotivaatio on muokannut myös *tytinän* äänneasua niin, että se on etäänntynyt originaalista. Toisaalta venäjän originaalin äänneasu on ollut lähellä suomen *CVCA*-järjestelmää, toisaalta aladobin yksi olennainen piirre on 'vapiseminen, tutiseminen'.

*Tyytinästä* on tietoja vain kolmesta pitäjämästä, ja niistäkin kahdessa (Kurkijoella ja Lumivaarassa) tunnetaan lisäksi sekä *tyyteni* että *tytinä*. *Tyytinä* voidaankin tulkita niiden kontaminaatioksi. Kolmanteen asteeseen jäävät *t(y)ytinki*, *tyyteli* ja *tytelö*. Alkuosaltaan ne liittyvät selvästi venäjään, mutta ne ovat assosioituneet myös muihin sanoihin.

Eri asteiden levikkiä tarkastellessa käy ilmi, että maantieteellinen ja äännteellinen läheisyys ovat sidoksissa toisiinsa (kartta 14). Kaikki tiedonannot ensimmäisen asteen varianteista ovat suomen murteiden periferiasta ja venäjän vaikutuspiiristä; Keski-Karjalan pohjoisosiin venäjä tosin on vaikuttanut eniten karjalan kielen välityksellä. Maantieteellisesti Savitaipaleen *tyteeni* on kaukana muista ensimmäisen asteen varianteista. Kolmannen asteen varianteista yleisin on *t(y)ytinki*, joka tunnetaan levikkialueen laidalla; muista varianteista (*tyyteli* ja *tytelö*) on vain hajatietoja.

Mielenkiintoisen paralleelin aladobin nimitysten kahtalaisuudelle (*tyyteni* ~ *tyteeni* – *tyytinä* ~ *tytinä*) muodostaa 'siirapilla maustetun kuumen veden, varimakean' nimitys *piitteni* ~ *piittinä* (< ven. *sbiteń*, ks. SKES, SSA s.v. *piittinä*; Hahmo 1994: 251–252). Kartassa 15 on esitetty *piittinä* variantit vastaavalla tavalla kuin *tytinän* kartassa 14. Ensimmäistä astetta edustaa *piitteni*: KorS *piitteni* *sanottiin siirappivettä rinkelin keralla joiivat* (Leena Penttinen 1955); PieJ [kitkerästä juomasta:] *sehän on koko piittennii, ihan kulukkuu hakaroepi* [= kirvelee] (Martta Miinalainen 1972). *Piittenin* levikki on samantapainen kuin *tyytenin*, eli se rajoittuu karjalan kielen välittömään vaikutuspiiriin. Karjalan kielessä sana tunnetaankin muodossa *zbiiterii* ~ *sbiiteni* ~ *sviiteni* (KKSK s.v. *spiiteni*). Lisäksi Kalliverestä on maininta variantista *piiteni* (vrt. *styyteni*).

Yleisempi variantti on *piittinä*: UusVI *talvèl sai ko olliit talvel kylälukust siit sai ostaa piittinää, ol myöjii* (Mirja Heininen 1968–1972); Vuoksela [sp.] *liek hää saant ostaneeks koko piittinää Pietarist* (Helge Rontu 1964). *Piittinästä* on mainintoja lähinnä kaakkoismurteiden alueelta ja Kymenlaaksosta. Kymenlaaksossa tunnetaan myös *piitinä* (Iitissä *piitinäinen*). *Piit(t)inä* edustaa toista astetta, ja sen levikki on hyvin samantapainen kuin *tytinällä*: Etelä- ja Keski-Karjala sekä Kymenlaakso. Tosin

*pii(t)tinän* levikki on jonkin verran suppeampi kuin *tytinän* (se ei ole levinnyt Savoan eikä Pohjois-Karjalaan), ja SMSA:ssa sekä tiedonantoja että lause-esimerkkejä on huomattavasti vähemmän.

Etelä-Savossa, Kaakkois-Hämeessä ja Keski-Suomen kaakkoisosissa tunnetaan *piikkinä*: Joutsa *keitäppäs piikkinätä kun niiv viluttoa* (Ludvig Loukola 1922); Hart *ytelätä ol' kum mitä piikkinätä* (Kirsti Nieminen 1936); KorL *pantiin tota siirappia ja vettä ja siitä tehtiin semmosta piikkinävettä* [ja syötiin kaurapuuron kanssa] (Seija Isomäki 1967). *Piikkinä* kuuluu kolmanteen asteeseen, sillä se on jo etäännytynyt huomattavasti originaalista (*kk* pro *tt*) ja sen merkityskin on osittain hämartynt: 'kauralimapuuro, jossa on kauran kuoret mukana' (Pari), 'nauriin keitinvesi' (Joutsa). *Piikkinä* tunnetaan myös levikkialueen laitamilla samaan tapaan kuin *tytinän* kolmannen asteen variantit, osittain jopa samoissa pitäjissä.

Epäsäännöllisestä *t ~ k* -vaihtelusta on jonkin verran esimerkkejä sekä lainasanoista että omaperäisestä sanastosta (ks. Ruoppila 1934: 27; Hahmo 1994: 252). Toisaalta *piikkinän* motivaatiota olisi voitu yrittää selvittää *piikki*-sanalla avulla. Tällainen tulkinta olisi voinut tukea merkityksenkehitystä 'kaurapuuron kanssa syötävä juoma' > 'kaurapuuro, jossa on kauran kuoret mukana' ("piikikäs" kaurapuuro). Semanttinen yhteys on kieltämättä haetun tuntuinen, mutta vierasperäisiä sanoja on voitu motivoida uudelleen sangen horjuvankin yhtäläisyyden varassa (ks. lukua 4). Merkityksen kehittyminen 'liian makean tai kitkerän, pahanmakuisen juoman' suuntaan on samantapainen kuin sanalla *tökötti* (ks. lukua 8).

Toisin kuin *tytinä*, *piittinä* ei assosioitu ekspressiivisiin sanoihin (korrelaattina pitäisi olla esim. \**piittä*). Kuitenkin rinnakkaisuus *tyyteni ~ tytinä* ja *piitteni ~ piittinä* on ilmeinen, ja tähän on olemassa selvä syy. *Tytinän* ja *piittinän* venäläiset originaalit ovat hyvin samantapaisia, suffiksilla *-en'* muodostettuja verbijohdoksia (*stúden'* 'jäähdytetty' < *studít'* 'jäähdyttää'; *sbíten'* 'sekoitettu' < *sbít'* 'sekoittaa'.) Niiden toisen tavun *e* on ns. väistyvä vokaali, joka obliikvisijoissa jää pois, niin että esimerkiksi yksikön genetiivin muodot ovat *stúdná* ja *sbítná*. Koska sanat opitaan yleensä lausekontekstissa, on luonnollista, että monet venäläislainat perustuvat muuhun sijaan kuin yksikön nominatiiviin ja niistä näin ollen puuttuu väistyvä vokaali. Usein tämäntyyppisissä sanoissa tavataan myös kahtalaisuutta, kun sana on voitu lainata joko yksikön nominatiivista tai jostain taivutetusta muodosta: esim. *kupetsa ~ kupsa* (< *kupéc* : *kupcá*; SSA s.v. *kupitsa*) ja *sovokka ~ souhka* 'jauhokauha' (< *sovók* : *sovká*; SKES s.v. *savokka*).

Myös puheena olevien varianttien kahtalaisuus voi perustua siihen, että toiset (*tyyteni*, *piitteni*) on lainattu nominatiivista, toiset (*tytinä*, *piittinä*) jostain muusta sijasta. Vaikka *tytinä* ja *piittinä* ovat *ä*-päätteisiä, ei niiden välttämättä tarvitse perustua juuri yksikön genetiiviin, sillä loppuvokaali ei useinkaan heijasta venäjän sijapäätteitä (Kalima 1952: 74–75). Tosin yksikön genetiivi on venäjässä sangen karakteristinen juuri ainesanoille, koska sitä käytetään erilaisten mittaa ja määrää osoittavien sanojen yhteydessä, esim. *kusók stúdná* 'pala tytinää', *stakán sbítná* 'lasi piittinää'.

Vaikka lähtömuodoksi oletettaisiinkin vain obliikvisijojen vartalo (*stúdn-*), *tytinä* on helpompi selittää sen kuin yksikön nominatiivin avulla. Silloin toisen tavun *i* ei olekaan venäjän *e*:n vastine, mikä olisikin epäodotuksenmukaista, vaan

siirtymävokaali, jolla vältetään vieras konsonanttiyhtymä (*-dn- > \*-tn-*). Yksikön genetiivin avulla voidaan vielä selittää loppuvokaalin kvaliteetti (liudentuneen konsonantin jäljessä *-i* olisi odotuksenmukainen). Vastaavasti kehitys *sbít'na > piittinä* on täysin odotuksenmukainen. Venäläisissä lainasanoissa yleisesti vokaalien välissä *d > t*, mutta *t > tt*. Sama suhde koskee muitakin klusiileita. (Kalima 1952: 62–64; Plöger 1973: 270–272.) Äännesuhteiden pohjalta selittämättä jää enää *tytinän* ensimmäisen tavun vokaalin kvantiteetti, odotuksenmukainenhan olisi *tyytinä*, mikä onkin faktinen. Tällöin *tyytinän* ja *tytinän* suhde voitaisiin selittää myös niin, että edellinen on venäjänkielisen sanan säännöllinen vastine, jälkimmäinen ekspressiivisten sanojen *CVCinA*-järjestelmään mukautunut variantti.

## 8 *Tökötti* 'tuohiterva' ja *tök*, *jök*-pesyeet

### 8.1 *Tökötti* 'tuohiterva' ja sen eri variantit

Nykykielessä sana *tökötti* merkitsee yleensä jotain epämääräistä ainetta, mikä kuvastuu seuraavissa esimerkkilauseissa: *Emännän keittämä kahvi oli väkevää ja katkeranmakuista tököttiä. Etelämaalaiset käyttävät ruokiinsa kasvisöljyjä ja muita tököttejä. Naiset laittavat naamaansa kaikenlaista tököttiä.* (NS, PS s.v. *tökötti*.) Alun perin sana on merkinnyt koivu- tai tuohitervaa, missä merkityksessä siitä on tietoja eri murteista. Vanhemmissa kirjallisissa lähteissä merkitys on yksinomainen. Tökötistä on tehty mm. saapasrasvaa, ja sitä on myös käytetty erilaisten lääkkeiden ainesosana. Monissa lause-esimerkeissä *tökötti* merkitseekin lääkettä, erityisesti voidetta, vaikka siinä ei välttämättä tervaa olisikaan.

*Avus kur rännin tökötilä tervas, niins ei vettyny* (Yrjö Hohenthal 1960); *Kark kut tökötilä rasvattiin saappaita niin ne pysy pehmeinä* (Tuula Taulo 1961); *Iit [vahvasta tervasta:] on se eri tököttii, kun ei meinaa astijastkah tullap pois* (Kirsti Perttola 1968); *UusVI kantimiiha [lehmänkellon ripustimia] niitä tervattii – – tai ei se olt iha tervaa se ol tököttii* (Mirja Heininen 1968–1972); *Juv tököttijä ja tervoo panna sekasi ja siitä laetetaan kengäv voijjetta* (V. Hytönen 1900–1903); *Tuut kaikha ne [silakkakauppiiaan tavarat] haisoit sil tökött'ii* (Anneli Siren 1971);

*Lok kamfertti kans annetti ja muut tökötti* [kun käärme oli purrut] (Hannele Johansson 1959); *Lop tuon pojan käsiin tars olla jonkillaist tököttiä* [lääkesalvaa] (Kustaa Holmelin 1963); *Kurk hiä [lääkäri] anto sellasta tököttii, mil pit sitä kippiitä paikkua voitua* (Toivo Immonen 1960); *HeiV [tauti ei ottanut parantuakseen] vaikk ois mitä tököttijä pistänä* (IdaViiliäinen 1961); *Kin sehän tek sitä yskänliäke tököttiä, se pan siihe tervoo, viinoo ja piköljyä* (Mikko Nykänen 1973); *HieM [isäni osasi parantaa hevosen päätaudin:] heä antoi höyryy, pan tökött'ii, ja mitä lie muuta sinne, astiaa* (SKN 42:22).

Omatekoisen, koostumukseltaan epäilyttävänkin saapasrasvan tai lääkkeen nimityksistä *tökötin* merkitys on luontevasti laajentunut niin, että sanalla on voitu kuvata kitkerää kahvia tai muuta pahanmakuista ainetta, liian paksua tai tahmeaa ainetta kuten piimää tai siirappia, pinttynyttä likaa tai yleensäkin jotain tuntematonta, epämääräistä ainetta. Varsinkin viimeisessä merkityksessä sana on

ekspressiivistynyt, mikä näkyy myös sanaparissa *ökötti ja tökötti* (osittainen reduplikaatio, alaluku 3.4.3.1). *Ökötti* on tunnettu myös itsenäisenä sanassa samantapaisessa merkityksessä kuin *tökötti*.

Raisio *ei tota tökötti piruka voi juara* (Oiva Ritalahti 1973); Lempä *olipa se tökötti tuikeraa, ihan suuta korvensi* (Elsa Haavisto 1937); Viip *mitä tököttiä tää kahvi nyt täl kertaa on, ko on nii hiroijä väkevää* (Joh. Kaikko 1934); Jaak *siehä taisit panna sikurii tähä kohviis ku tiä on tällästä tököttiä* (Jaakko Kilpiö 1980); Sall [huonosta kahvista tai sahdista:] *olipahan semmosta tököttiä* (Antti Mattila 1973). ~ Hart *piimä on nin paksuva tököttijä että lusikalla ryytettävö* (Saima Tenni 1973); Kuhmo *se siirappi on semmosta tököttiä* (Lauri Kilponen 1960). ~ Jal *kylläpä sun kätes on kauhias tökötis* (Oiva Tantarimäki 1956); Kymi *mitähään hullon tököttiä siäl oli tual potun pohjaal, kun em miä saa sit puhtahaks millääh* (L. Lukkari 1955); Suon] *no nyt sinä veit siihe semmose tököti jotta mitehä puhtaaks suatanoo* (Elli Raatikainen 1973). ~ Kiika *mitäs tököttiä tää oike on, piräisiks tän jotta lääket olema* (Valto O. Tuominen 1972); Ulv *haisee ninko tökötti* (Lauri Myllymäki 1935); Lapu *mitä erinomaasta tököttiä soot tähän oikeen laittanu* (Eila Leppisalo 1962); Pol *mitähän tököttiä tässä purkissa on ollu* (Martti Hyvärinen 1960); Lep *semmosta mustoo tököttiä pikkusen noos niistä huavðesta [kupattaessa]* (Maija Karjalainen 1973).

Saari *ökötti ja tökötti 'salvoja, jotka olivat väriltään mustia'* (Veikko Haakana 1973); Muura *tököttijä tai ököttijä 'paksusta, pahanmakuisesta lääkkeestä'* (Pirkko Hirvinen 1972).

Viip *jo ol kalja ököttiä* (Lydia Salonen 1972); Lip *semmosilla kaikilla ököttilöillähän niitä [sairaita eläimiä] vöijeltii* (Marjatta Palander 1979); Lim *miten tuommosta ököttijä mihinkään kaataa, ku se ei juokse mihinkään* (Paavo Kytökorpi 1960); Kaj *tuommonen kaoheam paksu ökötti niin aastijaanhan se jeäpi* (Lauri Lounela 1965).

Sanasta on myös joitakin tietoja asussa *jökötti*: PerM *kyl se rohto ol aeka jököttijä mut kyl sillä yskäki läks* (Elina Markkula 1973); Sor *kahvi on nii väkeviä jököttiä, jotta sitä pitää vienontua [laimentaa]* (Kaisu Jormakka 1941). Tässä ei todennäköisesti ole kyse ekspressiivisestä äännevaihtelusta, eikä esimerkkilauseissa ole sellaisia ilmauksia kuin *\*tökötti ja jökötti*. Kahtalaisuus johtuu sanan venäjänkielisestä originaalista *dëgot'* [*d'ógot'*] 'terva'. Liudentunut *d'* ääntyy venäjässä niin palataalisena, että se on voitu korvata suomessa joko *t*:llä tai *j*:llä. Vastaava kahtalaisuus näkyy sanaparissa *jenka –tenka* < ven. *dénga* (ks. liitettä 3).

Levikiltään *tökötti* on laaja-alainen (ks. karttaa 16a). Siihen verrattuna *ökötti* ja *jökötti* ovat harvinaisia, eikä yhdessäkään tiedonannossa mainita 'tuohitervan' merkitystä. *Ökötistä* on yksittäisiä tietoja sieltä täältä, eniten Pohjois-Savosta ja Kainuusta. *Jökötistä* on tiedot Iitistä, Pertunmaalta ja Sortavalasta. Neljästä savolaispitäjästä (EnoK KanN Jor Lep) on tieto variantista *töketti*: esim. KanN *kylömässä tervasta tulloo semmošta tökettijä että se ei tàevum mihkää* (Maija Liisa Marttinen 1958). Vielä Laukaasta on mainittu *tökätti*.

Lisäksi sanasta tunnetaan kaksitavuiset variantit *tötki* ja *jötki*, joista on tietoja lähinnä Keski- ja Pohjois-Karjalasta. Kuusamosta on yksi tieto sanasta asussa *tötkä*. (ks. karttaa 16b). Nämä perustuvat venäjän sanan obliikvisijoihin, joista puuttuu väistyvä vokaali (esimerkiksi yksikön genetiivi *dëgt'a*). Suomessa kaksitavuiset variantit ovat ilmeisesti lainoja karjalan kielestä, jossa tunnetaan mm. *t'ökt'i*, *tötki* ja *jötki*. Metateesi (*gt* >) *kt* > *tk* on siis tapahtunut jo karjalan kielessä. (Kalima 1952: 177; SKES s.v. *tökötti*.)

Lep tötkijä ol' ennev vanahaan äena kotona (Leena-Maija Soininen 1959). ~ PyhVI miul ko ol' jötkii ni mie pani sit vähä rintoa ja lapset vierottuit nii helpost jot (Raija Ryhänen 1959); Pari [kulkukauppiaiden puhetta matkitaan:] a jötkil ku sioahuttaa ni kaik paranoo (T. Soikkeli 1956). ~ Kuusa niiss on [kulkukauppiassa] se tuohen tötkä joka haesoo (Sirkka Paavola 1961).

Tiedonannoissa mainitaan *jötkin* merkitykseksi myös 'joditinktuura'. Jälkimmäisessä merkityksessä sana on murteissa yleisimmin *joti* ~ *jöti*, mutta tietoja on tietoja myös variantista *jötti* (SMS s.v. *jodi*). Toisaalta *jötti* tunnetaan myös samassa 'tahmean, epämääräisen aineen' merkityksessä kuin *tökötti* ~ *jökötti*; tiedonantoja on kolmesta keskisuomalaisesta pitäjistä (Viit Piht Lau) sekä Sallasta. Esim. Lau *se ol tahmeeta jöttijä ihan ku tervoo* (Otto Nieminen 1974); Viit [vaikeasti levitettävää lääkettä:] *semmosta jöttijä että ei sitä saa ies levällee* (Eimil Paatelainen 1972). Koska sekä joditinktuuraa että tuohitervaa on käytetty lääkkeenä, sanat ovat ilmeisesti jossain määrin sekaantuneet toisiinsa. (Ks. karttaa 16c.)

Äänteellisesti kauimpana venäjän originaalista ovat *tökötin*, *ökötin*, *jötkö(tin)* ja *tökönen*, joista on yksittäistietoja sieltä täältä.

Nas [tuohentervasta] *laittovat tökötint että ne hevosenkaluja rasvas* (Martti Rapola 1926); Kem] *sielä Venäjän Karjalassa voiteliivat kenkäsä tököttimellä* (Toivo Pellikka 1959). ~ Äyr [nykyään on paljon hajusteita] ja *hoitoöljy ökötintä jos jonkii sorttista* (Liisa Pekonen 1984); Maan [tervasta, rihmasta tms. sakeasta tai paksusta aineesta:] *paksua jötköt'intä* (Ahti Rytönen 1928); ~ Him [sairas karitsa vietiin rantaan] ja *siivottiin sen takapuoli kellasesta tökösestä 'eritteestä, tökötistä'* (Raimo Jussila 1971).

Ensimmäisenä *tökötin* on yhdistänyt venäjään Gustaf Mechelin 1842. Ganander ei sanaa tunne; kirjakieleen se on tullut Eurénin sanakirjassa 1860. Lönnrotilla on *tökötti* 'ryssolja, näfverolja (tuohenterva)', ja hän antaa myös venäjän originaalin. Lisävihossa (Kallio 1886) on *tökäti*, *tökäti* = *tökötti*. *Tökäti* on ilmeisesti karjalan kieltä, sillä SMSA:ssa se on tuntematon. Kaliman (1952: 177) mukaan *tökötti* 'tuohiterva' on itäsuomalainen sana; kaksitavuisia sanoja hän antaa karjalan kielestä ja vepsästä. Hän huomauttaa myös venäjän väistyvästä vokaalista, joka siis aiheuttaa suomessakin kahtalaisuuden *tökötti* ~ *tökäti*. SKES mainitsee suomesta variantit *tökötti*, *töketti*, *tökäti* ja *tökä*; SSA:ssa on *tökötti*, *töketti*, *tökäti* ja *jötki*. SKES antaa originaaliksi sekä venäjän nominatiivin että genetiivin, mutta SSA pelkän nominatiivin, vaikka mainitseekin kaksitavuiset muodot *tökäti* ja *jötki* myös suomesta.

Kirjallisuudessa annetaan 1950-luvulle asti *tökötin* merkitykseksi vain 'koivu-, tuohiterva', joka venäjän perusteella onkin alkuperäinen. Laajentunut merkitys tulee esille Nykysuomen sanakirjassa: '1. koivu-, tuohiterva. 2. ark. laajemmin tavallisesti paksusta ja tummasta, yleensä epämääräisestä rasvasta, nesteestä tms.' (NS s.v. *tökötti*). Samoin on myös etymologisissa sanakirjoissa: SKES:n mukaan (V osa, 1975) sanaa käytetään myös joskus leikillisesti lääkeaineista, esim. ruusuöljystä, ja SSA antaa lisämerkitykseksi 'jokin (tumma) etenkin voiteena käytettävä tahnamainen aine'. Perussanakirjassa *tökötin* ensimmäinen merkitys on 'koivu-, tuohiterva', joka mainitaan jo vanhaksi, ja toinen merkitys on '(ark.) tahnamaisesta aineesta'. Alkuperäinen merkitys on siis jo väistymässä.

Kirjallisten tietojen perusteella on vaikea sanoa, milloin merkitys on alkanut laajeta. SMSA:ssa varhaisimmat maininnat siitä, että esimerkiksi kahvia on

kutsuttu tököiksi, ovat 1930-luvulta. Ennen sotia on kerätty myös valtaosa NS:n aineskokoelmasta.

## 8.2 *tök-*, *jök-*pesyeet

Sekä *tökötti-* että *jökötti-*sanoilla on murteissa myös sellaisia merkityksiä kuin 'vähäpuheinen, juro, jäykkä, ylpeä', jotka eivät ole selitettävissä venäjän pohjalta:

*Nmo son [mummu] sellaanen tökötti [juro, vähäpuheinen] sukkela, ei soo oikeen siävämpuheene* (Aulis Ojajärvi 1938); *Maan poikahan sillä on aika tökötti [ylpeä]* (Martta Hiväläinen 1972); *Siil se on nii tökötti [turhantärkeä] koko mies* (Hannu Launonen 1965); *Uta on niin tököttillään [vihoissaan, puhumattomana] ettee mees seuroenkaaj* (J. Kemilä 1929). – *Kuop jökötti 'jurosta, jäykästä'* (A. Kemiläinen 1905); *Kaus sillon [sillä on] poika semmonen jökötti, ei saa sanaa suusthan* (Katri Ojala 1972).

Muillakin *tök-*, *jök-*alkuisilla sanoilla on vastaavia merkityksiä. Tällaisia ovat esimerkiksi sanaparit *tökö(tin) – jökö(tin)* 'juro, vähäpuheinen, itsepäinen, yksinkertainen' ja *tököttää – jököttää* 'olla paikoillaan, liikkumatta, jäykkänä, puhumatta'.

*MerM kyl minä ole sev ["maailman viisauden"] viäres sit vallan tökö* (Into Kiviluoto 1915–1916); *Loi se on aika tökö [yksinkertainen]* (Kalle Aho 1966); *Kars Miina on tököluontone tyttö [vähäpuheinen]* (A. Rautiainen 1950). ~ *Kars Jussi on yksikertane tököti ei se ymmärä leikkiä* (A. Rautiainen 1950). – *Tyrvää jököniska 'jäykkäniskainen'* (Kaisa Ruohonen 1961); *Hol olet sellain jökö, et mitiän ymmärrä* (Katri Virta 1938); *Vahv se Kolli [hevonen] oli vähä semmonen itteppäinen jököpää* (E. Käki 1948); *Harlu ei tuota nyt tarvitsis köyhii kohtaakaa olla nuon' jökö isäntä* (Maija Jaatinen 1965). ~ *Jäms [vähäpuheisesta vanhastaisännästä:] on se semmonen jökötin* (Risto Virtanen 1983); *Äyr se on sellane jökötin, ei se toise seuroa paljo kaipoa* (Liisa Pekonen 1983); *Kiih ei se miehen jökötin lähtenyt minun houkuttelemana sinne Pekan nimipäiville* (Eino Keronen 1983).

*SiiJ [ennen ei hoidettu sairaita:] ollat tökötettiin niin kauvan ku henki vähän kuluki ja siihen oiettiin* (Maija Länsimäki 1973); *Sot mistähän lie tuohi Kalle niin olovinaan kun se tököttää kun pottu piimävellissä* (Matti Hyvönen 1972); *Raisi yksin istuu tököttää täälä [kun ei ole enää miestä eikä yhtään lasta kotona]* (Anna-Riitta Lindgren 1970). – *Isoj [jos lapsia komentaa liikaa, he eivät enää uskalla puhua:] olla jököttää vain silimät seisotoksis* (A. Railonsala 1971); *Kymi jökötä mitä jökötät, jos et läh mukaah nii jää sihi* (Lyyli Lukkari 1972); *Uta ei puhum mittäak kuj jököttää vain* (J. Kemilä 1932).

Edellä mainitut sanat ovat selvästi ekspressiivisiä: niitä käytetään koloratiivikonstruktioissa (*miehen jökötin, olla tökötettiin, olla jököttää*) ja ne saavat määritteikseen pronominaaleja (*sellain jökö, semmonen jököpää*) ja taipumattomia adjektiiveja (*aika tökö*). Tämä antaa aiheen olettaa, että venäläisperäinen *tökötti ~ jökötti* on osittain sulautunut ekspressiivisiin *tök-* ja *jök-*alkuisiin sanoihin.

Seuraavassa asetelmassa on lueteltu murteiden *tök(k)V-* ja *jök(k)V-*alkuisia sanoja sekä niiden vastineita *kök(k)V-* ja *pök(k)V-*alkuisissa sanoissa, joilla on semanttisia yhteyksiä varsinkin *tök-*sanoihin. (Tässä ovat mukana vain sanat, joilla on vastine vähintään kolmessa eri sarakkeessa.)

<i>jökertää</i>	<i>kökertää</i>	<i>pökertää</i>	<i>tökertää</i>
<i>jökerö</i>	<i>kökerö</i>	<i>pökerö</i>	<i>tökerö</i>
<i>jökittää</i>	<i>kökittää</i>	<i>pökittää</i>	<i>tökittää</i>
<i>jökkeli</i>	<i>kökkelä</i>	<i>pökkelä</i>	<i>tökkelä</i>
	<i>kökkelö</i>	<i>pökkelö</i>	<i>tökkelö</i>
	<i>kökkerö</i>	<i>pökkerö</i>	<i>tökkerö</i>
	<i>kökki</i>	<i>pökki</i>	<i>tökki</i>
	<i>kökkiä</i>	<i>pökkiä</i>	<i>tökkiä</i>
	<i>kökkyrä</i>	<i>pökkyrä</i>	<i>tökkyrä</i>
	<i>kökkä</i>	<i>pökkä</i>	<i>tökkä</i>
	<i>kökkäillä</i>	<i>pökkäillä</i>	<i>tökkäillä</i>
	<i>kökkänä</i>	<i>pökkänä</i>	<i>tökkänä</i>
<i>jökkö</i>	<i>kökkö</i>	<i>pökkö</i>	<i>tökkö</i>
<i>jökähtää</i>	<i>kökähtää</i>	<i>pökähtää</i>	<i>tökähtää</i>
	<i>kökäistä</i>	<i>pökäistä</i>	<i>tökäistä</i>
	<i>kökäle</i>	<i>pökäle</i>	<i>tökäle</i>
	<i>kökämä</i>	<i>pökämä</i>	<i>tökämä</i>
<i>jökätä</i>	<i>kökätä</i>	<i>pökätä</i>	<i>tökätä</i>
<i>jökö</i>	<i>kökö</i>	<i>pökö</i>	<i>tökö</i>
<i>jökötellä</i>	<i>kökötellä</i>	<i>pökötellä</i>	<i>tökötellä</i>
<i>jökötin</i>	<i>kökötin</i>	<i>pökötin</i>	<i>tökötin</i>
<i>jökötti</i>	<i>kökötti</i>	<i>pökötti</i>	<i>tökötti</i>
<i>jököttää</i>	<i>kököttää</i>	<i>pököttää</i>	<i>tököttää</i>

Asetelmasta käy selvästi ilmi, että *jök(k)V*-alkuisia sanoja on huomattavasti vähemmän (12) kuin muita (23). Toisaalta yhteydet *kök-*, *pök-* ja *tök-*sanojen välillä vaikuttavat hyvin systemaattisilta: aukkoja ei ole muualla kuin *jök*-alkuisten sanojen kohdalla. Yhtäläisyyksiä on hätkähdyttävän paljon näinkin lyhyellä aakkosvälillä, mikä kertoo toisaalta sanaston sporadisuuudesta, toisaalta ekspressiiviselle sanastolle tyypillisestä laajasta variaatiosta. Vertailun vuoksi NS:ssä (yhdyssanoja lukuun ottamatta) on vastaavia *j*-alkuisia sanoja vain yksi (*jököttää*), *k*-alkuisia neljä (*kökkiä*, *kökkä*, *kökötellä* ja *kököttää*), *p*-alkuisia 15 ja *t*-alkuisia 12. Muodolliselta kannalta tuntuisi siis hyvinkin perustellulta puhua ekspressiivisistä *jök*-, *kök*-, *pök*- ja *tök*-juurista, ellei peräti *Cök*-sikermästä, sillä lisää vastineita löytyisi varmasti esim. *hök-*, *nök-* ja *rök*-alkuisista sanoista.

Asetelmassa esitettyjen sanojen suhteet eivät kuitenkaan ole niin kiinteät kuin pelkän äänneasun perusteella voi näyttää, sillä merkitykseltään ne ovat melko kirjavia, vaikkakin suurimmaksi osaksi selvästi ekspressiivisiä. *Cök*-sikermälle ei voida antaa sellaista yleismerkitystä kuin *tUt-*, *hUt-*-pesyeille, *hVtk*-sikermälle tai edes *kalkkare* -sikermälle, jonka merkitykset voidaan ainakin osittain johtaa yhdestä lähtömerkityksestä. Eri konsonanteilla alkavien sanojen välillä on kyllä semanttisiakin yhteyksiä, kuten *tökötti*–*jökötti*, *tökö(tin)*–*jökö(tin)* ja *jököttää*–*tököttää* edellä, mutta ne eivät ole systemaattisia. Lisäksi monet yhteisetkin merkitykset ovat sellaisia, että ne ovat yleensä tyypillisiä ekspressiivisille sanoille: verbit merkitsevät 'vaivalloista, kömpelöä tekemistä tai liikkumista', substantiivit 'epämääräistä kappaletta, yksinkertaista ihmistä' jne.

*jökertää* – *kökertää* – ?*pökertää* – *tökertää* 'tehdä jotakin vaivalloisesti, kömpelösti'.  
*Nmo min* *oon tuala* [kovassa maassa] *ojaa luaraj jökertäny* (Aulis Ojajärvi 1945); *Kaj kyllä seom Marja rukka jökertänyj ja tehny* [villapuseroa karkeista langoista] (Lauri Lounela 1968). – *Art mie jotah kökersin tehlä* [päivälliseksi] (Pirkko Nuolijärvi 1979); *Kymi* [hän ei osannut edes leipoa:] *jotaah kökerti kourissah, s ool siit olavanah leipä* (L. Lukkari 1959).



– Vam ei siihen [pakkaslumeen] tuut tiätä ajjainkan se ko pökertää vaa [paakkuntuu] (Eino Lepistö 1941); Kem] olen kutova pökertäny [vahvaa neuletta] (Toivo Pellikka 1960). – Isoj on se siä tökertäny mutt em min usko että siitä mitänä tulee (Artturi Railonsala 1960); KanN tuommosela [huonolla] uatralla minä suan tökertööt tää syksyvä ennenku se kesanto on kynnökselä (Maija Liisa Martinen 1958).

jökähtää –kökähtää –pökähtää –tökähtää 'pysähtyä äkkiä; jäädä paikoilleen, liikkumatta'. Kem] siihe sinä nyt jökähit seisomaha valon etehe (Toivo Pellikka 1960). – RauV se [jänis] kökähtää pihamoalla nuin ikkäästi pysttyyn ihan siinä kuullostelemmaan [mistä päin koira tulee] (Kerttu Tuovila 1972); Niv lintu istuak kökähti ävov viereeni oksalle (Kustaa Vilkuna 1928–1930). – Tamm se [kettu] seiso [seisahtui] että pökähti (Jyrki Eskoli 1958); HeiV istuva pökähtää [toisen eteen] (P. Kuokkanen 1900–1902). – Avie mikä tuota kellua vaivaa ku se aina tuohon tökähtää [seisahtuu] (J. Nikula 1958); Kem] siihen se tökähti oven pielehe eikä tullu istumaha (Toivo Pellikka 1960).

kökötellä–pökötellä–tökötellä 'mennä, liikkua vaivalloisesti, jäykästi'. UusVI kehmoo tietä ko män se män kökötti, kököttel siin [ajoi polkupyörällä kuoppaista tietä] (Mirja Heininen 1968–1972); Hyr siinä om männä kökötelty [tultu joten kuten toimeen] (Tahvo Luosto 1934). – Viht taas pököttelen tulla [kotiinpäin autolta] (Matti Vilppula 1968–1972); Maan kävelläp pököttellöö [ylpeän näköisenä] (Ahti Rytönen 1929). – Keu [pieni lapsi ei vielä puhunut, mutta] pikkusen kävellät tököttel (Maija Länsimäki 1970); Puo tottapa se ei halunna seoro tökötteli kulukee' yksinään (Lauri Lounela 1971).

kökäle –pökäle –tökäle 'kokkare; (lyhyt, paksu) kappale'. Ator vie hoppua tuo potto ulos haisemasta ku poika teki siihen kökähleen (Veera Lohi 1971); Kem] ja niitä ahvenija tuli ihan yhtenähän, melekosija kökälehijä (T. Pellikka 1959). – SavT katohaa onko sil lapsel pökäleet housuis (Lempi Lamminpää 1960); Pari muatoukas on toine puol ruskii ja toine valkii, se on semmone paksu pökäle (Maire Paarmo 1952). – Lim palijo o nuita tökäleitä [pieniä, paksuja pilviä] taivaalla (Paavo Kytökorpi 1964); Pal kissa kun tormasi pöyryvälle ja sieppasi ison tökäleen voita talterikilta (S. Keränen 1939).

kökällään (kökillään) –pökällään (pökässä) –tökällään 'pystyssä, kohossa, kippurassa, sojossa'. Kiih ukko jäi nuinikkään kökälleen [kippuraan] kuolttuu, hyviv viäräks (R.E. Nirvi 1935); Kall [tamma] häntä kökillä lentälö [juoksentelee häntä kohossa oriin nähtyään] (Santeri Ankeria 1934). – Län [maata] pökällään [polvet koukussa] (J.H. Lounas 1928); Joutse [talvella alas laskeutuva usva on hallan merkki, paitsi] jos koira mahtuu häntä pökäs [pystyssä] mänemää sen alate (E. Kutila 1955). – Pari mintäi sie jätit oksat tökälle, ois pitänt karsii kokonaa (Väinö Pajari 1928); Juv [lehmällä] ei olt sarvet iha tökällä [suoraan eteenpäin] (Arvo Inkilä 1939).

kökkänä –pökkänä –tökkänä 'yksinkertainen, aikaansaamaton, kömpelö'. Sip se on siit kaikes työssä niin saamaton, oikia kökkänä (Hilda Pakari 1966). – Him sitä tulee semmoseks pökkänäks [kankeaksi, huonojalkaiseksi] kö misään ei kulje (Raimo Jussila 1970); Kem] että mimmonem pökkänä se Mattiki on [kun antoi lapsen lähteä yksin metsään] (Aili Kempainen 1973). – Nas olet sellai tökkänä ettet ketää huomaakaa vaikka yhtee törmäisit (Viljo Huldén 1966); Jäms siitähän tuli tökkänäks kauaks äikoa ku dikeen säikähteä (Marja-Liisa Vuolle 1960).

Joskus eri konsonantit antavat oman lisämerkityksensä. Esimerkiksi verbeillä jököttää, kököttää, pököttää ja tököttää on kaikilla yleismerkitys 'olla liikkumatta paikallaan', mutta pököttää merkitsee myös 'pullottaa, olla kohollaan', joten sillä voidaan kuvata pulleaa maitotonkkaa tai suurta, liikkumatonta eläintä.

UusVI tää vähä niiko pököttää täst kohta [vatsan kohdalta jäykkä kangas] (Mirja Heininen 1973); Son [kipeä sormi] paksuna pököttää (L. Juntunen 1935); Tervo [perheeseen syntyy kohta lapsi:] sillä laella se' äetimmeisem maha jo pököttää (Emppo Jääskeläinen 1967). ~

SiikJ [maitotonkka on unohtunut navetan eteen:] *sinnehä se oli jääny pököttämmään* (Pirkko Nuolijärvi 1973); Pal [sairas eläin] *ei syö' eikä märehis se pököttää väen* (Lilja Huvila 1969).

Vastaavasti *tököttää* merkitsee myös 'törröttämistä, esiin pistämistä', joten sillä voidaan kuvata myös liikkumattomia, pystyssä seisovia esineitä, kuten tervaskantoa tai seivästä.

*Pari tuo oksa ku tököttää tuossa hirressä pitkällä* (Tauno Soikkeli 1933); *RanS varvut ei sua tököttää harrallaah hyvässä luuvassa* (Katri Junninen 1959); *Viit minä astua tirskaotin ykspohjasella pieksulla tuossa laovvassa tököttävää terävää naolaa* (K. Heimonen 1945). ~ *Virr seisoo tököttää vaa siellä pellon kulumalla kut tervaskanto* (Svante Poukka 1972); *Nmes se oli väen lammasseeväs semmone', yksinnään seistä tökötti siinnä* (Toini Pääkkönen 1953).

Kokonaisuutena semanttiset yhteydet vaikuttavatkin vahvemmilta samalla konsonantilla alkavien sanojen välillä kuin vain alkukonsonantiltaan vaihtelevien sanojen välillä, joskin jälkimmäistenkin välillä on selviä vaikutusyhteyksiä. Tarkastelen tässä vielä lähemmin *tök-* ja *jök-*alkuisia sanoja.

Suurella osalla *tök-*alkuisista verbeistä on yleismerkitys 'pistaa, työntää, tönä; pistää esiin, törröttää', kuten *tökähtää* 'pysähtyä äkkiä (töksähtäen); jäädä paikoilleen, liikkumatta' ja *tököttää* 'törröttää, seistä liikkumatta' (ks. edeltä). Muita tähän sopivia verbejä ovat esim. *tökittää*, *tökkiä*, *tökäistä* ja *tökätä*.

*tökittää*, *tökkiä* 'pistaa, pistellä, työntää; kulkea pysähdellen, töksähdellen'. *Sak tökittäät toisijoa veitsii kans* (L. Hakulinen 1924); *Kiih [ennen vanhaan koko perhe söi paistia yhteisestä padasta:] siinä vuan kas'too tökittävät murruusak [= leipäpalastaan]* (R.E. Nirvi 1935); *Uta tökitäppä kangilla seipääj juureen, että se pyssyy pystössä* (J. Kemilä 1907–1946) ~ *Heino männät tökittie [lyhyin askelin]* (Gunnar Tuominen 1912); *Kite huonola suksela se ol' tökittämistä* (Kari Toiviainen 1968). – *Viht hoitajat tuli ja tökkeivät sitä [sairasta] suanee [neulalla]* (Matti Vilppula 1968–1972); *Juuk [vasikka on rauhaton:] nuin kulu'kkoo ja tökkii äet'oo* (Marja Mannila 1973); *RisJ [aura] ei tökik kivoiin [pappilan kivettömällä pelloilla]* (Lauri Lounela 1968). ~ *Nmo niin se [raajarikkoinen poika] sillä [puujalalla] vain kävellät tökkii* (Aulis Ojajärvi 1938).

*tökäistä* 'panna, asettaa paikoilleen nopeasti, tehdä jotain nopeasti'. *HeiV ukko astuvat tökä'söö* (P. Kuokkanen 1900–1902); *Perho tehtät tökäs siinä paikassa ämpärim mutt \_ei siittä kans oikeem pitävää tullu'* (Väinö Laajala 1932); *Paav [lehtikerput pantiin latoihin kuivumaan:] ne o hyviä pysymään [pystyasennossa seinää vasten] ku vähä vinnoom pannee se ensimmäisej ja siihen tökäsee uutta päälän ni* (SKN 39: 64).

*tökätä* 'pistaa, työntää; ottaa kiinni, törmätä pysähtyen johonkin; panna, asettaa paikoilleen nopeasti, tehdä jotakin nopeasti'. *Sau [hevosten tappaja] tökkäs rinnast puukko sisël* (Maila Vehmaskoski 1970–1974); *Sulka se kärmet tökkäs siärvartee nopiast ja pujaht sitte pakkoo* (Liisa Niemi 1968); *Piht [satutin silmäni ruislyhdettä tehdessä:] siittä voan siittä tyvestä tökkäs silimään [olki]* (SKN 13: 57). ~ *Pad kun se [uittotukki] koval vauhil puski siihen nin se tökkäs aika laakin siihe otvapuuhun* (Matti Vilppula 1974); *Pari hiä tökkäs käillä minnuu selkää* (T. Soikkeli 1957); *Jäp ei kuk [kalat] käävät tökkeemässä sitä [onkimatoa, mutta eivät tartu onkeon]* (Raija Raatikainen 1969). ~ *Nmes se [haavoittunut] hyvin tökkeemällä astu sillä jalallaan* (Toini Pääkkönen 1957); *Leh nui suarilla suksilla ei tohi laskee mistää, nehä tökkää joka paikkaa* (V. Keski-Suokko 1940); *Lim sitä pittää varuva tuata könkötintä [jäykkää jalkaa] ettei se tökkää märrääseen ja kaaja kenttään* (Paavo Kytökorpi 1983). ~ *Joutse ei muuta ko tökkää [virsut jalkaan]* (Risto Autio 1959); *PyhS uamusella tökkevää jäuhot [taikinaan] ni sitten siittä*

*noušsoo* (Kirsti Rantalainen 1967); Keu [sipulit] *tökättiim maahan vaan kum maa ol kunnossa* [kuokittu] ja *vähä multaa* [päälle] (Pirjetta Kinnunen 1970).

Nomineilla yleismerkitys on 'esiin pistävä, töröttävä, pysty; lyhyt'. Tähän voidaan liittää *tökkeli, tökki, tökkä, tökkänä, tökkö* ja *tökö* sekä adverbi-ilmaukset *tökkinä ~ tökkönä* ja *tököllä ~ tökällään ~ tökössä*.

*tökkeli* '(terävä, piikkimäinen) puunpala joka lohkeaa puuta kaadettaessa ja jää kiinni joko kantoon tai kaadetun puun tyveen'.

Vie [puu kaatui ja] *se keekkos' ja tyvveej jännyt tökkel' ruahkas' pa' kylykiluuta pòekki* (Jaakko Koskelo 1959); HauP *kantooj jää tökkeli ko se* [puu] *repäsee* [kaatuessaan] (Asta Niskanen 1959).

*tökki, tökkö, tökö* 'lyhyt esine tai olento; liian lyhyt, katkennut'

*Avus kylläpä ne oli piäniä tökkiä* [lyhyitä] *nuu miehet* (U. Kulju 1936); *Pol lyheitä tökkijä nuu nykyset mekot* (Inkeri Kuikka 1971); *Soi viikatteentökki* [lyhyeksi katkennut] (Martti Mäkelä 1974). – Sak [öljylampun sydäimestä:] *ne polttiit semmoist tökkyö siel* [lampussa] *sitä nimitettii kitupiikiks* (Leena Sandberg 1960); Päl] *otas se tökkökärk veihti* [puukko, josta oli kärki katkennut] *ja kaiwas sillä* (Viljam Laasonen 1964); Keu *siinä kaskisahrassa ol suorat piikit, ne ol semmoset tököt* (Pirkko Koivunen 1970). – Juv *siinä* [auran kärjessä] *ei olt sitä ràotoo ku pikku'ne tökö* (Arvo Inkilä 1937); KanN *ehä se miltä näötät tökö* [lyhyt hame], *kunn ei om muuta piällä, lyhyt tökö* (Oskari Kuitunen 1969).

*tökkä, tökkänä, tökkö* '(huonotekoinen), lyhyt, pysty äes tai aura',

*Leh sitä oli äjestökkiä, jolla äjestettii, ja oli osasta puuäjes* (Tuomo Tuomi 1959). – Maan [paloaatra on] *semmonel lyhyt tökkänä, jolla tökerrettäär repiä palloo* (Ahti Rytönen 1924). – Piek *tökköuatra* [jota käytettiin kaskea kynnettäessä] *ol' pystymp kum peltouatra ja matalamp* (Ritva Savolahti 1962);

*tökkinä, tökkönä* '(seistä) suorassa, pystypäin, ylpeänä',

*Pul sepä nyt tökkinä kävelee* [ylpeänä, pystypäin], *mikähän se luulee olevansa* (H. Aho 1949); Uta *seisoo tökkinä kun kangastalon korsteeni* (J. Kemilä 1932). – ATor [seisomaan opettelevalle lapselle:] *näytäppä nyh vieraalekki, että sie jo ossaat seisoo tökkönä* (Veera Lohi 1975).

*tököllä, tökössä* jne. 'pystyssä, törössä', vrt. *tökällään* 'pystyssä, sojossa' (ks. edeltä).

*VuoR ol'pas tuos halos nyt puikko tököllää ko män' miu sormehei* (Aino Heikkonen 1961); *Rautu ai jai hänel on veits tökös vaik lapset siihe juoksisiit* (H. Onttonen 1936); Pie] *kun oli semmoissii elukòeta, jotka eevät mää' yli* [aidasta], *niim panñtiin äejjaksi rišsuu, jòettaar riukuja ja seeppäetä tökköön* [= pystyyn tököttämään] (Helena Toivanen 1960).

Koska jo nämä esimerkit kattavat puolet asetelman *tök*-alkuisista sanoista, voidaan puhua *tök*-pesyeestä, jonka merkitys on 'pistaa, työntää, tönä; pistää esiin, töröttää; esiin pistävä, töröttävä, pysty; lyhyt'. Kaikki *tök*-alkuiset ekspressiivisetkään sanat eivät välttämättä liity merkityksensä perustella *tök*-pesyeseen, vaan niillä on enemmän yhteistä muiden *Cök*-alkuisten sanojen kanssa, esim. *tökertää* 'tehdä jotain vaivalloisesti, kömpelästi' ja *tökäle* 'kokkare' edellä.

Etymologisissa sanakirjoissa *tök*-pesyeen sanat on mainittu deskriptiivisiksi ja kehoitettu vertaamaan niitä sekä toisiinsa että *tok*-alkuisiin sanoihin. Lähisuku-kielistä vastineita on esitetty lähinnä karjalan kielestä. SKES:ssa *tök*-pesyeen sanoista on mainittu ensinnäkin *tökerö* 'kömpelötekoinen; taitamaton', *tökertää* 'tehdä jotakin kömpelästi', *tökö* 'typerys' ja *tökerö* 'pöperö', joille esitetään myös takavokaalisia vastineita (s.v. *tökerö*<sup>12</sup>, *tokero*, *tokertaa* ja *tokoi*). Toisen ryhmän

muodostavat *tökki*, *tökkö* 'törröttävä, suora, jäykkä', *tököttää* 'törröttää, olla suorana, jäykkänä', *tökkänä* 'jäykkä, tyhmä'; *tökäle* 'kimpale, lohkare', *tökkeli* 'törrölle jäänyt kannon sälö', *tökätä* 'nopeasti pistää, tönäistä'; *tökkiä*, *tökittää* 'pistellä, sohia, sysiä' (s.v. *tökki*, *tökätä*); näissä on SKES:n mukaan ilmeisesti yhteinen "vartaloaines" *tökkä-*, *tökkö-*, *tökki-*. SSA:ssa esimerkkisanoja on vähemmän: on mainittu toisaalta *tökerö* (s.v.) ja *tökertää*, toisaalta *tökätä* (s.v.) ja *tökkiä*, *tökäistä*. Edellistä kehoitetaan vertaamaan verbiin *tokertaa* ja jälkimmäisiä verbeihin *tokata* ja *töykätä*.

*jök*-alkuisten verbien yleismerkitykseksi voidaan luonnehtia 'liikkua jäykästi, kömpelösti; olla liikkumatta, puhumatta' ja nominien vastaavasti 'jäykkä, kömpelö, puhumaton'. Tähän liittyvät jo mainituista verbeistä *jökertää* 'tehdä jotakin vaivalloisesti, kömpelösti' ja *jököttää* 'olla liikkumattomana, paikallaan, puhumatta'; nomineista *jököniska* 'jäykkäniskainen', *jököpää* 'itsepäinen', *jökötin* 'vähäpuheinen' ja *jökötti* 'jurosta, jäykästä'. Muita tähän liittyviä verbejä ovat *jökettää* 'raskaana olevan naisen liikkumisesta', *jökittää* 'istua puhumattomana', *jökähtää* 'mennä puhumattomaksi', *jökätä* 'istua yksinään, ikävissään' ja *jökötellä* 'istua paikallaan' sekä nomineja *jökkeli* 'hidasliikkeinen ihminen' ja *jökko* 'yksinään viihtyvä, kovaluonteinen'. (*Jök*-alkuisista sanoista ks. myös SMS.)

*Nil akat männäj jöketti sinnes säuñnaan* [kun synnytysaika läheni] (Simo Hämäläinen 1938). ~ *Hart koko uamupäevä se penkillä istuvaj jökitti ja im piippuvaa, eikä se puhunnu, eikä pukahtannu kellekkiä* (Saima Tenni 1969). *Räi* [Lukemisharjoituksessaan takeltelevan lapsen suututtua ja käytyä puhumattomaksi sanottiin:] *hiä niät jökäht, eikä avant enniä suutuakua* (M. Räsänen 1957). ~ *Juv minä istuaj jökkäsi* [= istuin ikäväksi asti] *tuvasa yksinnäi* (Arvo Inkilä 1938). ~ *Lempä se äijä ei heinäkiiruista piittaa, jököttellee onkimassa* (E. Haavisto 1954). ~ *Kauk* [kovaluonteisesta:] *on se siks jökköluontone, jot ei sen silmä vähäl kastu* (Pekka Iivonen 1966).

*Tök*-pesyeeseen verrattuna *jök*-alkuisista sanoista on yleensä vähemmän tiedonantoja, eikä niiden joukossa ei ole yhtään niin yleistä sanaa kuin esimerkiksi *tök*-pesyeen *tökkiä*. Ilmeisesti siksi etymologiset sanakirjammekaan eivät niitä käsittele. Yleismerkitys on tyypillinen monille ekspressiivisille sanoille, myös *kök*, *pök* ja *tök*-alkuisille sanoille, kuten edellä on käynyt ilmi. Osittain sanat vaikuttavat uudehkoilta, joten mahdollisesti *jök*-alkuiset sanat ovatkin syntyneet muiden *Cök*-alkuisten sanojen vaikutuksesta; semanttisesti niitä lähinnä ovat *kök*-alkuiset sanat. Koska yleismerkitys kuitenkin on löydettävissä ja se kattaa valtaosan asetelman *jök*-alkuisista sanoista, on mielestäni perusteltua puhua myös *jök*-pesyeestä 'liikkua jäykästi, kömpelösti; olla liikkumatta, puhumatta; jäykkä, kömpelö, puhumaton'.

Vaikka *tökötti* ~ *jökötti* onkin venäläisperäinen, se sulautuu äänneasunsa puolesta *tök*- ja *jök*-pesyeisiin. Alkukonsonantin vaihtelullakaan ei tarvitse olla ekspressiivistä motivaatiota, vaan se on todennäköisimmin venäjän liudentuneen konsonantin aiheuttamaa. Levikissä tosin oudoksuttaa, että *jökötistä* on vain satunnaisia tietoja, eikä sillä ole maantieteellistä yhteyttä muihin *j*-alkuisiin variantteihin. Merkityksessä 'juro, jäykkä; puhumaton' *tökötti* ~ *jökötti* liittyvät selvästi toisiinsa, joten täysin mahdolltomana ei voi pitää, etteivätkö *tök*- ja *jök*-pesyeiden väliset yhtäläisyydet olisi voineet ainakin tukea myös venäläisperäisen sanan *t* ~ *j* -vaihtelua.

Selvemmin ekspressiiviseen sanastoon on yhteydessä *tökötin*, jossa on ekspressiivisille sanoille tyypillinen johdin *-tin*, kuten esim. sanoilla *helkutin*,

*hemputin, höhötin ja hökötin* (alaluku 3.4.3.2). Siitä on hajanaisia tietoja tervan, ”ryssänöljyn” ja kenkävoiteen nimityksinä, jotka ovat selvästi venäläisperäisiä (ks. karttaa 16 c). Toisaalta *tököttimellä* on myös sellaisia merkityksiä, jotka liittyvät selvästi *tök*-pesyeeseen:

Muurl *tökötin* ’lyhytvarsinen kolmihaarainen puuhanko’ (Arvid Kuusola 1962); *Äyr sen sija toine etujalka ol sellane jäykkä tökötin* (Liisa Pekonen 1983); Pälj [huonoista suksista:] *ei näillä tököttimillä hiihosta mitääk tulek* (Juho A. Leskinen 1984).

*Tököttimeksi* on voitu kutsua myös erilaisia ruokia, kuten suolavettä ja silakoita (PyhR), kaljan kerityksen (sakan) ja jauhun sekoitusta (Pai) ja pannussa paistettua sianlihan, voin ja leivän sekoitusta (Kars); lisäksi Sortavalasta on tieto, että *tökötin* (~ *tökkö*) merkitsee yleensä ”paksua” ruokaa. Tällaiset nimitykset tuntuisivat liittyvän venäjän pohjalta kehittyneeseen ’epämääräisen aineen’ merkitykseen, mutta todennäköisemmin ne ovat ekspressiivistä alkuperää, sillä murteissa tunnetaan muitakin vastaavanmerkityksisiä *tök*- ja *pök* -alkuisia sanoja:

Rants *puuron pittää olla niin tökkijä, että hierin pystössä pyssyy* (Aune Näsänen 1964) – Somero *emäntä keitti kahautti simmost pökkii* [niin vahvaa kahvia], *et luska pystys pyssyy* (Impi Leppälä 1964).

Hat [jostain ruoasta:] *mitäs laija tökerö se o* (Urho Tuomola 1933). – UusVI [torilla myytiin suolasieniä, jotka olivat mustuneet säilöttäessä:] *enhä mie sellasta pökerö ottant* (Mirja Heininen 1968–1972); *Sot kahve ei saisi ’olla aivam pökeröä joka tekköo vain huonon oloksen* (Lauri Lounela 1964).

Näiden alkuperäinen motivaatio voisi olla esimerkiksi ’niin vahvaa, että pököttää ~ tököttää’; *pökerö–tökerö* on tunnettu murteissa myös paksun, puuromaisen lumen nimityksenä (ks. SKES s.v. *tokero*<sup>1</sup>).

Kaksitavuisilla tervan nimityksillä on vähemmän yhteyksiä muuhun sanastoon. *Tötki*- ja *jötki*-sanoilla ei ole muita merkityksiä. Yleensäkin *tötk*-alkuiset sanat ovat hyvin harvinaisia. Venäläisperäisten sanojen lisäksi on yksi maininta sanasta *tötkä* ’tolho’: *Pari [kun lehmänsarvea pidettiin kuumassa vedessä, niin] läks lutkaht se tötkä [tolho] sielt sisästä pois* (V. Ruoppila 1952). Lisäksi tunnetaan *tötky* ’kelvottomasta ruoasta, pilaantuneista heinistä’. Se lienee *törky*-sanan variantti.

Eno [ruoat] *mänööt tötkyks* [pilaantuvat] (Viljo Turpeinen 1933); *Kiih* ”heinäruon pohjalle muodostuu mustaa palanutta tötkyä” (K. Malisto 1960); *Tohm nää* [märät heinät] *nyt ov vasta tötky* (V. Koivisto 1908); *Kiih* [hallan panemasta viljasta leivotusta leivästä:] *tätä tötökkyy nyt ei syöm mikkääk* (R.E. Nirvi 1936).

*Jötkillä* ei ole muuta merkitystä kuin ’terva, joditinktuura’, mutta muista *jötk*-alkuisista sanoista on tietoja hieman enemmän. Yleisimpiä ovat *jötky* ~ *jötkä* ~ *jötkö* ’pitkulaisesta, tasapaksusta olennosta tai esineestä’ (vrt. *pötky* ~ *pötkö*) ja *jötköttää* ’paikallaan olemisesta; (kankeasta) kulkemisesta’.

Jäms *sitä Toinija pijetti nim moaliman koriina ihmisenä vaikkol semmonenki mönttikinttu yhtä paksuva jötky polovista alespäi* (Hanna Saxelin 1967); *Rov on se [sika] koko jötky* (Olli Artimo 1940). ~ Num [kaskessa] *oli kannojjötkestii* (Pirkko Nopola 1962); *Haus on sill aika siaj jötkä* (Oskari Suomela 1911); *Juv ol ’dekee tuota korkee jötkä se jänis* (Arvo Inkilä 1938);

Kaav se [ulos puristettu toukka] *suatto ollap puol' tuumoo pitkä jötkä* (Anja Laine 1963). ~ Iit kyl Taavill *ol tyätä, saala se kalaj jötkö veneeseh* (Kirsti Perttola 1968); Rau] *siul on lihava poja jötkö* (Onni Tiippana 1965); *Jyv on se tuo sika jo iso jötkö* (Vilho Kolu 1961).

*Sul sielä ne Kallen tukit vielä jötköttää* (O. Reponen 1935); *Siil siellä se [laiva] jötkötti Savollinnan satamassa* (Hannu Launonen 1965); *Kaus ei soo viissinny mennä mihkään koko päivän son olla jötköttänny tuvasa [toimettomana]* (Arvid Virkkala 1934); *Tär siinä jötkötti maata* (Inkeri Tuovinen 1930). ~ *Pari peräkkäi männäj jötköttäät [kurjet lentäessään]* (Veikko Ruoppila 1952); *Jäms männäj jötkötteähän se nin kankiistik kun karhu* (S. Patajoki 1916); *Les kyllä niitä päivän mittaan kävellä jötköttää [kaikenlaisia kulkijoita]* (Jenny Laitala 1935).

Tähän ekspressiiviseen *jötk*-sanahahmoon liittyy myös *piimänjötkö*: Maan *venyoätä piimmäjötköä* (Ahti Rytönen 1928). Rytöksen tiedonannon mukaan Maaningalla on voitu sanoa myös mm. *sakeasta tervasta, että se on paksua jötköt'intä*. Motiivi on tässäkin ekspressiivinen: terva on niin sakeaa, että se jötköttää paikallaan. Yhteys *jöt*ki-sanaan on mahdollinen, mutta kyseessä voi olla sattumakin.

### 8.3 Asteittainen malli

Ensimmäiseen asteeseen kuuluvat *tökötti* ja *jökötti* 'tuohiterva; epä määräinen aine', jotka ovat äänteellisesti säännöllisiä lainoja venäjän sanasta *dëgot'* [d'ogot']. Myös merkityksen laajentuminen on ymmärrettävissä venäjän merkityksen pohjalta. Toiseen asteeseen voidaan lukea useita eri variantteja, jotka ovat äänteellisesti epäsäännöllisiä. Näitä ovat yhtäältä kaksitavuiset *jöt*ki, *töt*ki ja *töt*kä, jotka perustuvat venäjän sanan obliikvisijoihin, mutta joissa on tapahtunut metateesi *kt* > *tk*, toisaalta *töketti* ja *tökätti*, joissa toisen tavun vokaali on epäodotuksenmukainen, ja lisäksi alkukonsonanttinsa menettänyt *ökötti*. Toisen asteen varianttien äänteellinen yhteys venäjään on siis ilmeinen, vaikka ei täysin säännöllinen. Ne ovat kiistattomia venäläislainoja, joskin *jötkistä* on pari mainintaa myös 'joditinktuuran' nimityksenä. Tällöin on näkökulmakysymys, puhutaanko venäläisperäisen sanan merkityksen laajentumisesta vai lääkkeenä käytetyn tuohitervan ja jodin nimitysten sekaantumisesta. Joka tapauksessa sanan äänneasu on lähinnä venäläisperäinen.

Kolmanteen asteeseen kuuluvat *jötti*, *tökötin*, *ökötin*, *tökönen* ja *jötkö(tin)*. Niiden äänteellinen ja osittain semanttinenkin yhteys venäjään on heikko, ja enemmän ne liittyvät omaperäiseen sanastoon (vrt. *tököttää*, *jötköttää*). *Jötti* tunnetaan myös joditinktuuran nimityksenä. Kolmannen asteen varianteista *tökötin* on merkityksessä '(tuohi)terva, kenkävoide' selvästi venäläisperäinen, mutta muiden venäläisperäisyys ei ole yhtä selvä: ne ovat voineet syntyä kokonaankin ekspressiivisen sanaston pohjalta.

Eri asteiden maantieteelliset levikit eivät ole odotuksenmukaisia siinä mielessä, että ensimmäinen aste tunnettaisiin lähinnä venäjän kielen vaikutuspiiriä ja kolmas aste levikin reuna-alueilla. Ensimmäisen asteen *tökötti* on tunnettu lähes kaikilla murrealueilla Inkeristä Peräpohjolaan. Tietoja on eniten Etelä- ja Keski-Karjalasta ja Kymenlaaksosta, mutta paljon myös esimerkiksi Etelä-Pohjanmaalta ja Varsinais-Suomesta. Tiedonantojen perusteella ei myöskään voi olettaa, että

*tökötti* olisi levinnyt vasta myöhemmin länteen tai pohjoiseen (kuten *hatka*, ks. karttaa 3). Toisen ja kolmannen asteen levikkikuvat ovat hajanaisia. Toisen asteen variantteja on Keski- ja Pohjois-Karjalassa, Pohjois-Savossa ja Kainuussa, mutta myös muilla alueilla, ja kolmannelta asteelta on yksittäistietoja sieltä täältä.

Kuten jo edellä on todettu, *tökötti* sulautuu hyvin ekspressiiviseen *tök-pesyeseen*, mikä voi olla yksi syy sen laajaan levikkiin. Sana on saanut helposti ekspressiivistä sävyä, eikä sitä ole tarvinnut mukauttaa omaperäiseen sanastoon. Äänteellisesti läheiset ekspressiiviset sanat ovat voineet vaikuttaa siihen, että myös *tököttille* on kehittynyt erilaisia epämääräisiin, pahanmakuisiin, sotkuisiin jne. aineisiin viittaavia merkityksiä.

Joissain lause-esimerkeissä on viitteitä myös siihen, että tervan nimitys on vaikuttanut *tök-pesyeseen* liittyviin sanoihin. Äyräpäästä on tiedonanto, että *tököttimiksi* on kutsuttu puukepin päähän sidottua kangasta, jolla tervattiin mm. rekiä; tässä yhdistyvät ekspressiiviset *tök*-alkuiset verbit, joilla on voitu kuvata kepin kanssa työskentelemistä, ja tervan nimitys. Myös penistä on voitu kutsua *tökötiksi*: KalJ [peniksestä:] "kysy tytöiltä, ostaako ne tüköttiä korttelin verran" (V. H. Kivioja 1934). Tässä on kyseessä sanaleikki, jossa kortteleittain (vanha vetomitta) myytävä *tökötti* viittaa terva-aineeseen, mutta peniksen nimityksenä *tökötti* liittyy verbiin *tököttää* 'seistä pystyssä, törröttää'. Vastaavasti penistä on voitu kutsua myös *jököttimiksi* (vrt. *jököttää*).

Suoranaisia kansanetymologioita ovat seuraavat esimerkit: Lemi *jäykkä terva juoksuo tüköttämäl, tullat taikk<sub>ei</sub>* [astiasta ulos] (Veikko Ruoppila 1935); Kuol *juosta tüköttää* 'jostain (sakeasta) aineesta' (H. Kouvo 1905). Näiden taustalla on pyrkimys selvittää *tökötti*-sanan motivaatiota: se on jotain, mikä tüköttää. Kun tervaukseen käytettyä keppiä on nimitetty *tüköttimiksi*, vastaavasti taustalla voi olla ajatus tervasta jonain, mitä tükötetään.

## PÄÄTÄNTÖ

Lopuksi tarkastelen vielä sitä, miten johdannossa esittämäni oletukset ovat toteutuneet ja millaisia vastauksia tutkimuskysymyksiin voi antaa.

Ensinnäkin kaikkien luvuissa 5–8 käsiteltyjen sanaryhmien perusteella on selvää, että venäläisperäisyys ja ekspressiivisyys liittyvät toisiinsa ja että samakin sana tai sen variantti voi olla sekä venäläisperäinen että ekspressiivinen. Kaikissa sanaryhmissä eri sanojen ja varianttien suhde näihin kahteen ominaisuuteen vaihtelee: jotkin ovat selvemmin venäläisperäisiä kuin toiset, jotkin taas ekspressiivisempiä kuin toiset.

*Hotka* on merkityksessä 'nopea, innokas' selvästi venäläisperäinen, mutta toinen merkitys 'ahne, hätäilijä' liittyy lähinnä ekspressiiviseen *hVtk*-sikermään. Äänneasunsa puolesta *hotka* sulautuu täysin *hVtk*-sikermään. Koska kahden merkitysryhmän levikkialueet ovat melko selvästi erillään, kyse on todennäköisimmin homonyymeistä. *Hotka* 'nopea, innokas' on venäläisperäinen, mutta *hotka* 'ahne, hätäilijä' on samaa (tuntematonta) alkuperää kuin muutkin ekspressiiviset *hVtk*-sikermän sanat, kuten *hotkia*, *hotkaista* jne. Etelä-Karjalassa *hotka* tunnetaan kuitenkin kummassakin merkityksessä. Etelä-Karjalan tilanteen voi tulkita niin, että kaksi homonyymiä ovat törmänneet toisiinsa, tai sitten venäläisperäisen sanan merkitys on muuttunut *hVtk*-sikermän muiden sanojen vaikutuksesta. Joka tapauksessa Etelä-Karjalassa venäläisperäisyyttä ja ekspressiivisyyttä ei voi selvästi erottaa toisistaan. Venäläisperäisessäkin merkityksessä *hotka* on jossain määrin ekspressiivistynyt, mikä ilmenee esimerkiksi sen käytöstä predikatiivina pronominaalin jäljessä: *hää ko on sellane hotka ulkotöil*. Toisaalta sana ei juuri varioi äänteellisesti: *hotko* ~ *hatka* 'nopea, innokas' ovat aivan sporadisia. Sikäli *hotkaa* voi pitää melko neutraalina.

*Kalkkala* ~ *kalkkalo* 'kulkunen, kello' on sekä äänteellisesti että semanttisesti selvästi venäläisperäinen, mutta sanalla on myös merkityksiä, jotka ovat kauempana venäjältä ja jotka ovat tyypillisiä *kalkkare*-sikermän sanoille ('jää-, sonta- ym. kakkara', 'lapsi' jne.). Toisaalta 'kulkusen, kellon' merkityksessä tunnetaan myös sanoja, joiden kolmannessa tavussa on *r* (*kalkkara*, *kilkkaro* jne.) ja jotka äänteellisiin perustein voidaan liittää *kalkkare*-sikermään. Venäläisperäinen sana ja *kalkkare*-sikermä siis limittyvät toisiinsa sekä semanttisesti että äänteellisesti. *Kalkkala* ~ *kalkkalo* on lause-esimerkkien perusteella neutraali sana. Vastaavasti kaikissa esimerkeissä, joissa kulkusen tai kellon nimitys vaikuttaa ekspressiiviseltä, kolmannessa tavussa on *r*, kuten *kilkeri*, *kilkkaro* 'pienestä, mitättömästä kellosta'. Joko venäläisperäinen sana ja toista alkuperää oleva ekspressiivinen sikermä ovat sulautuneet toisiinsa, tai sitten ekspressiivinen sikermä on syntynyt venäläisperäisen sanan pohjalta. Joka tapauksessa ekspressiivisyys ja äännevaihtelu liittyvät toisiinsa siten, että sanat ovat selvästi ekspressiivisiä vain silloin, kun ne liittyvät äänteellisesti *kalkkare*-sikermään.

*Tytinä* 'aladobi' on merkitykseltään selvästi venäläisperäinen, mutta se on äänteellisesti sulautunut ekspressiivisten nominien järjestelmään (vrt. *tutina*, *hytinä*). Merkityksessä 'tärinä, vapina' *tytinä* on käsitettävä eri sanaksi, eli kyse on homonyymeistä. Ne eivät kuitenkaan ole toisistaan riippumattomia, vaan on ilmeistä, että ekspressiivisten sanojen malli on vaikuttanut venäläisperäisen sanan



äänneasuu. Semanttisestikin venäläisperäinen ja ekspressiivinen *tytinä* ovat lähentyneet toisiaan niin, että *tytinän* on käsitetty kuvaavan aladobin liikettä: *sit sanotaan tytinäks vissiin sitä vasten kun se tytisee*. Ilmeisesti tämä alun perin satunnainen samankaltaisuus on myös lisännyt sanan ekspansiivisuutta niin, että *tytinä* on selvästi venäläisperäisistä varianteista yleisin. Se ei kuitenkaan ole mitenkään selvästi ekspressiivinen, vaikka useissa tiedonannoissa viitataan kansanetymologisesti *tytistä*-verbiin. Sitä ei esimerkiksi käytetä koloratiivikonstruktioissa eikä pronominaalin jäljessä: *\*se on semmoista tytinää; \*slytyn tytinää* jne. Myös merkitykseltään sana on vakaa: se tarkoittaa vain aladobia, joskus myös pelkkää hyytynyttä lihalientä, mutta ei muita ruokia tai aineita, joiden voisi ajatella yhtä lailla tärisevän tai vapisevan.

Jonkin verran on kuitenkin esimerkkejä aladobin nimityksistä, joiden kansanetymologinen yhteys vapisemiseen on vielä selvempää, kuten *hytinä, hytisevä, tutina, tutisevainen* ja *tytisevä*. Nämä ovat kaksitulunkintaisia: ne voivat merkitä sitä, että venäläisperäisen sanan kansanetymologista motivaatiota on pyritty selventämään (esim. *tytinä* > *tytisevä*), tai sitten ne ovat syntyneet itsenäisesti. Ne kertovat osaltaan myös *hyt-* ja *tut-*pesyeiden semanttisesta läheisyydestä *tyt-*alkuisiin ekspressiivisiin sanoihin.

*Tökötti* ~ *jökötti* 'tuohiterva' on äänteellisesti ja alun perin semanttisestikin selvä venäläislaina, mutta sen merkitys on laajentunut ja sillä on selvästi ekspressiivisille sanoille ominaisia piirteitä. Siitä on runsaasti esimerkkejä varsinkin predikatiivina, jonka määrittäenä on pronominaali tai taipumaton adjektiivi: *tiä on tällästä tököttii; olipahan semmosta tököttiä; on se eri tököttii*. Merkityksenkehitys on voinut lähteä liikkeelle sanan alkuperäisestä merkityksestä sekä sen tarkoitteen käytöstä erilaisissa lääkkeissä ja voiteissa, mutta ekspressiivistymiseen ovat vaikuttaneet myös ekspressiiviset *tök-* ja *jök-*pesyeen sanat, joihin *tökötti* ~ *jökötti* äänteellisesti sulautuu. *Tökötti* ~ *jökötti* 'vähäpuheinen, juro, jäykkä, ylpeä' on venäläisperäisen sanan homonyymi, joka on syntynyt ekspressiivisten pesyeiden pohjalta. Ekspressiivisten sanojen äänteellinen läheisyys on voinut muokata myös venäläisperäisen sanan äänneasua, niin että on syntynyt sellaisia variantteja kuin *tökötin* ja *jötkö(tin)*.

Käsitellyn neljän sanaryhmän perusteella ei näytä siltä, että venäläisperäisyyden ja ekspressiivisyyden suhde olisi aina samantapainen. *Kalkkalan* tapauksessa venäläisperäisin variantti on myös neutraalein, ja ekspressiiviset variantit ovat kauempana venäjältä sekä semanttisesti että äänteellisesti. Tämä on sopuosinnussa johdannossa esittämäni ajatuksen kanssa, että ekspressiivisyys etäännyttäisi venäläisperäistä sanaa originaalistaan. Toisaalta näin ei välttämättä tapahdu: vaikka *tökötti* on selvästi ekspressiivinen ja äänteellisestikin kuuluu ekspressiiviseen *tök-*pesyeeseen, se on myös säännönmukainen venäläislaina. Samoin *hotka* on äänteellisesti lähellä sekä venäjää että ekspressiivisiä sanoja. Venäläisperäisessä merkityksessä se on kuitenkin melko neutraali, vaikka muuten selvästi ekspressiivinen. *Tytinän* tapauksessa ekspressiivinen sanahahmo *CVCinA* on muokannut äänneasua, mutta aladobin nimityksenä *tytinä* on säilynyt neutraalina.

Yhteensä voidaan todeta, että kaikki käsitellyt sanat sulautuvat äänteellisesti ekspressiivisiin pesyeisiin. Toisissa tapauksissa äännesuhteet ovat odotuksenmukaisia (*hódkij* > *hotka*, *děgot'* > *tökötti*), toisissa eivät (*kólokol* > *kelkkare*, *stúden'* >

*tytinä*). Mutta vaikka venäläisperäinen sana olisikin äänteellisesti lähellä ekspressiivisiä sanoja, se ei kuitenkaan välttämättä ole muiden ominaispiirteiden perusteella ekspressiivinen. Ristiriita on näennäinen, ja se johtuu pääasiassa ekspressiivisyyden määrittelyn ongelmista. Semanttiset, syntaktis-pragmaattiset ja morfologis-fonologiset piirteet eivät aina kulje käsi kädessä, vaan tietty sana voi olla esim. morfologis-fonologisten piirteidensä puolesta ekspressiivinen, mutta syntaktis-pragmaattisesti ei. Mitä tiukemmin ekspressiivisyys halutaan rajata, sitä useammin ekspressiivistymisen sijasta tulisi puhua esimerkiksi leksikaalisesta mukautumisesta.

Kovin pitkälle meneviä johtopäätöksiä kaikkien venäläisperäisten sanojen – tai vielä laajemmin vierasperäisten sanojen – ja ekspressiivisyyden suhteesta ei myöskään voi tehdä näin suppean aineiston perusteella. Käsitellyt sanat eivät kuitenkaan ole mitenkään poikkeuksellisia, vaikka olenkin valinnut ne tutkimuksen kohteeksi juuri siksi, että venäläisperäisyyden ja ekspressiivisyyden kohtaaminen on niissä ilmeistä. Likimääräisen kuvan ilmiön laajuudesta saa liitteessä 3 luetellun 240 venäläislainan perusteella: arvioni mukaan näistä parikymmentä on tavalla tai toisella lähentynyt äänteellisesti ja semanttisesti ekspressiivistä sanastoa. Tähän joukkoon kuuluvat *hotka*, *jökötti* (~ *tökötti*) ja *kalkkala*. Niiden lisäksi ilmeisiä tapauksia ovat ainakin seuraavat:

*huja* 'miehen siitin; vitsa, piiska, luuta'. (Vrt. *hujasta* 'lakaista, huitaista'.)

*juntta* 'vehnäleipä; nuija; raskastekoisesta, vankasta; laiskasta, hidasliikkeisestä'. (Vrt. *juntti*, *junttura* 'isokokoisesta, vahvarakenteisesta; vantterasta, vahvasta'.)

*jässikkä* 'rasia, aski, laatikko, arku; vankasta, tukevasta, vantterasta ihmisestä, eläimestä, esineestä'. (Vrt. *jässäkkä* 'vankasta, tukevasta, vantterasta', *jassikka* 'lyhyestä, tanakasta pojasta tai miehestä'.)

*kauhtana* 'papin kaapu, kasukka; pitkä, väljä päällystakki, viitta; hillitön, villi; kaheli, höpsö; kalpeasta, värittömästä, laihasta'. (Vrt. *kauhtua* 'haalistua, virttyä; ihmisestä: tulla huonon näköiseksi, kalveta'.)

Asteittaisen mallin soveltuvuutta näihin sanoihin ei voi tutkimatta tietää, mutta jo SMS:n esimerkkilauseiden ja merkityksenkuvausten perusteella ne ovat selvästi yhteydessä ekspressiiviseen sanastoon. Jos tällä perusteella karkeasti arvioidaan, että murteittemme venäläisperäisistä sanoista 5 – 10 % olisi ainakin jossain määrin ekspressiivisiä, tämä tarkoittaisi 100–200 sanaa. Eikä ole mitään syytä olettaa, että ilmiö rajoittuisi vain venäläislainoihin. Osmo Nikkilä esittää artikkelissaan *Lainat ja ekspressiivisyys ruotsalaisten lainasanojen valossa* (2001) ruotsalaisperäisen etymologian 14 sanalle, jotka ovat myös enemmän tai vähemmän ekspressiivisiä, kuten *hoto* ~ *hotto* ~ *hotu* 'ontto; mätä, hapera, huokoinen', *pulu* ~ *pula* ~ *puli* 'kesy kyyhkynen', *raplata* ~ *räplätä* ~ *kraplata* ~ *kräplätä* 'sormeilla, hypistellä, sorkkia, kopeloida; askarrella' ja *(k)ropuliainen* ~ *(k)rupuliainen* ~ *(k)röpelöinen* 'rosoinen, epätasainen'. Kun ruotsalaisperäisiä lainoja on murteissa huomattavasti enemmän kuin venäläisperäisiä (arvioita esim. Häkkinen 1997: 45; Grönholm 1990: 107), on niiden joukossa todennäköisesti myös satoja ekspressiivisiä sanoja. Tietysti on hyvä myös muistaa, että enimmäkseen lainasanat ovat suhteellisen neutraaleita ja niiden äänteellinen ja semanttinen kehitys on täysin säännönmukaista.

Ekspressiivisten sanojen etymologioinnin kannalta on huomattava, että kaikissa käsitellyissä sanaryhmissä on sanoja tai variantteja, jotka sulautuvat ekspressiivisiin pesyeisiin, mutta joilla on selvä yhteys myös venäjään. Tällä perusteella voidaan yleisemminkin todeta, että vaikka sana olisikin täysin ekspressiivinen ja osa ekspressiivistä pesyettä, myös lainautumisen mahdollisuus on otettava etymologioinnissa huomioon. Toisaalta ekspressiivinen pesye on voinut vaikuttaa lainasanan merkitykseen ja äännesuhteeseen niin, että se on epäsäännöllinen suhteessa originaaliinsa (esimerkiksi *tytinä*, *kelkkare*), eikä epäsäännöllisyyttä voi selittää ilman ekspressiivisen pesyeen vaikutusta. Tällaiset vaikutusyhteydet puhuvat sen puolesta, että ekspressiiviset pesyeet ovat ainakin jossain määrin myös kognitiivisesti todellisia ja vaikuttavat sanaston kehitykseen.

Oma ongelmansa on, miten ekspressiiviset pesyeet ovat syntyneet. Käsitellyistä sanaryhmistä ainoastaan *kalkkala* on sellainen, että venäläisperäinen sana on periaatteessa voinut olla kokonaisen ekspressiivisen sanaryhmän, *kalkkare-sikermän*, lähtökohtana. Toisaalta *kalkkare-sikermäkään* ei ole vailla yhteyksiä *kakkare*-tyypin sanoihin, ja sillä on vertailukohta myös onomatopoeettisissa *kalk-*alkuisissa sanoissa (*kalkattaa* jne.), joten sitä ei missään nimessä voi pitää täysin venäläisperäisenä. Muissa tapauksissa voidaan vain todeta, että lainasanat ovat mukautuneet kielessä jo entuudestaan tunnettuun sanastoon, joka taas voi olla yhtä hyvin omaperäistä kuin aiemmin lainattuakin, tai kumpaakin. Ekspressiivisiä pesyeitä ei voi etymologioda kokonaisuuksina, vaan pitää ainakin ottaa huomioon mahdollisuus, että niissä on eri alkuperää olevia aineksia. Edistysaskel olisi silti jo sekin, että voitaisiin löytää yleisesti hyväksytyt kriteerit sille, mitkä ekspressiiviset sanat voidaan yhdistää toisiinsa samoihin pesyeisiin.

Käsitelty aineisto antaa tukea myös ajatukselle, että venäläisperäisyys voidaan käsittää jatkumoksi. Kaikilla sanoilla on variantteja, jotka ovat säännöllisemmin venäläisperäisiä kuin toiset: *hotka* 'nopea, innokas', *kalkkala* 'kulkunen', *tyyteni* 'aladobi' ja *tökötti* 'koivuterva' ovat lähempänä venäjää kuin *hotka* 'ahne, hätäilijä', *kilkeri* 'pieni kello', *tytinä* 'aladobi' ja *jötkötin* 'paksusta, sakeasta aineesta'. Usein tilanne on sellainen, että sanan etääntyminen venäjältä on samalla ekspressiivistymistä. Tällöin venäläisperäisyyden jatkumoluonne voisi olla vain näköharha, joka johtuu itse asiassa ekspressiivisyyden vaikutuksesta. Kaikissa tapauksissa näin ei kuitenkaan välttämättä ole. Esimerkiksi *tökötin* toisen asteen variantit *jötke*, *tötke*, *tökä*, *töketti* ja *tökätti* eivät ole yhtään sen ekspressiivisempiä kuin ensimmäisen asteen *tökötti*, pikemminkin päinvastoin. Myös *tytinän* kolmannen asteen variantit *tytinki* ja *tyyteli* ovat neutraaleita. Sana voi siis etääntyä venäjältä muutenkin kuin ekspressiivisyyden vaikutuksesta, ja vastaavasti sana voi ekspressiivistyä ilman että se muuttuu äänteellisesti.

Venäläisperäisyyden jatkumoluonne ja varianttien välinen vaihtelu on eri sanoilla erilaista, minkä vuoksi yleistysten teko on vaikeaa. Tämä näkyy selvästi niistä periaatteista, joita olen kulloinkin soveltanut jakaessani variantteja eri asteisiin: *hotkan* tapauksessa 1. ja 2. asteen erottaa toisistaan pelkkä merkitys, *kalkkalan* tapauksessa taas joko merkitys tai äänneasu, *tytinässä* ja *tökötissä* pelkkä äänneasu. Käytännössä osoittautui mahdottomaksi käyttää samoja kriteereitä kaikkien sanojen asteittaisen mallin kohdalla. Tällöin olisi esimerkiksi pitänyt määritellä, onko äänteellisesti säännönmukainen, mutta merkitykseltään originaalista eroava variantti lähempänä venäjää kuin merkitykseltään säännön-

mukainen, mutta äänteellisesti epäsäännöllinen. Lisäksi asteita olisi pitänyt olettaa useampia, jolloin kaikista sanoista ei olisi löytynyt variantteja jokaiseen asteeseen ja levikkikuvat olisivat muuttuneet entistä hajanaisemmiksi.

*Hotkan, kalkkalan ja tytinän* (kartat 5, 11 ja 14) ensimmäisen asteen levikkialue on suhteellisen yhtenäinen ja selvästi sidoksissa venäläisperäisyyteen: variantteja tunnetaan Inkerissä sekä Etelä- ja Keski-Karjalassa. Samoilla alueilla tunnetaan yleensäkin eniten venäläisperäisiä sanoja (kartta 1). Venäläisperäisyyden ja maantieteellisen levikin välillä on siis selvä suhde, kun tarkastellaan vain ensimmäistä astetta. Toisen ja kolmannen asteen levikit sen sijaan ovat hajanaisia ja vaihtelevat eri sanojen välillä suuresti.

*Hotkan* toisen asteen (*hotka* 'ahne, hätäilijä') levikki on kaksijakoinen (toisaalta Etelä-Karjalassa, toisaalta Länsi-Suomessa) ja kolmas aste (*hatka* 'kiire, äkkilähtö') tunnetaan hyvin laajalla alueella. Levikkikuva ei ole mitenkään venäläisperäisille sanoille tyypillinen, eivätkä toisen ja kolmannen asteen sanat olekaan venäläisperäisiä, vaan liittyvät ekspressiiviseen *hVtk*-sikermään. Kuten edellä on todettu, toisessa asteessa tosin lienee venäläisvaikutusta silloin, kun ensimmäisen ja toisen asteen levikit kohtaavat Etelä-Karjalassa, mutta lännessä toiseen asteen sanat ovat syntyneet itsenäisesti *hotk*-pesyeen pohjalta.

Myös *kalkkalan* ja *kalkkare*-sikermän toisen asteen levikki on hajanainen, mikä johtuu siitä, että osa tiedonannoista on kansanrunoista ja sananlaskuista peräisin olevia reliktejä. Kolmannen asteen (*kalkkare*-sikermä merkityksessä 'jää-, sonta-ym. kakkara; takku') levikki on sen sijaan suhteellisen yhtenäinen ja monille venäläisperäisille sanoille tyypillinen: se kattaa lähinnä savolaismurteet ja Keski- ja Pohjois-Pohjanmaan. Levikkisyydestä ei siis tarvitse epäillä kolmannenkaan asteen venäläisperäisyyttä. *Kalkkare*-sikermästä olen lisäksi erottanut neljännen asteen, johon kuuluvat kaikki äänteellisesti sikermään liittyvät sanat merkitykseen katsomatta. Neljännen asteen sanoja tunnetaan myös Etelä-Pohjanmaalla ja Varsinais-Suomessa, missä venäläislainat ovat harvinaisia, eivätkä ne enää olekaan välttämättä venäläisperäisiä.

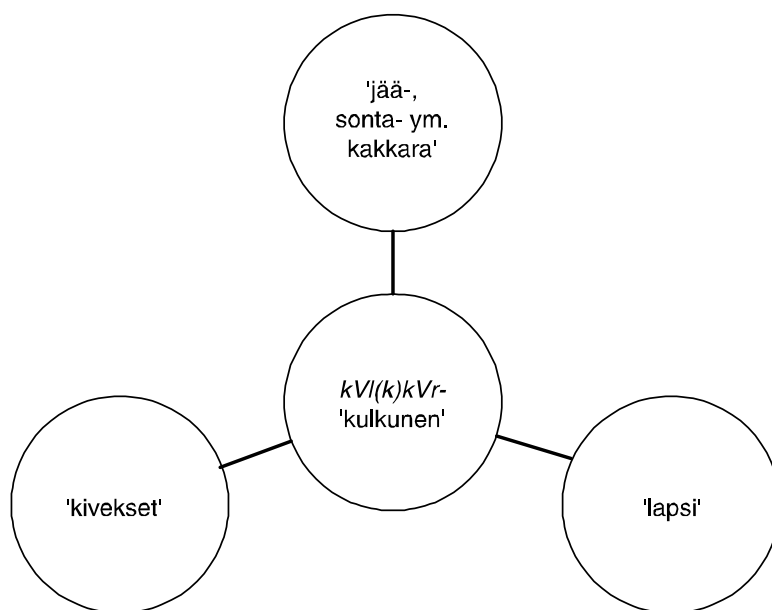
*Tytinän* asteittainen malli vastaa parhaiten oletusta venäläisperäisyyden ja levikin keskinäisestä suhteesta. Toisen asteen varianttien (*tyytinä* ja *tytinä*) levikki on selvästi venäläisperäinen, mutta kuitenkin ensimmäistä astetta laajempi. Kolmannen asteen variantteja (*tyytinki*, *tytelö* jne.) tunnetaan taas lähinnä levikin raja-alueella ja kauimpana venäjän kielen vaikutuspiiristä. Tämä on sopusoinnussa sen kanssa, että ensimmäisen ja toisen asteen variantit ovat selvästi venäläisperäisiä, mutta kolmannessa asteessa yhteyksiä on sekä ruotsalaislainoihin (vrt. *tyytinki* ja *tuuvinki* < rts. *stuvning*) että omaperäiseen sanastoon (vrt. *tytelö* ja *hytelö*).

*Tökötin* ensimmäisen asteen levikkikuva eroaa jyrkästi muista sanaryhmistä: ensimmäinen aste (*tökötti*, *jökötti*) on laaja-alaisin ja tunnettu koko kielialueella Inkeristä Peräpohjolaan. Toisen asteen variantteja tunnetaan eniten Keski- ja Pohjois-Karjalassa, Pohjois-Savossa ja Kainuussa, joten niiden levikki on itse asiassa lähempänä venäjän kielen aluetta kuin ensimmäisen asteen. Osa niistä (*jötki*, *tötki* ja *tötkä*) on lainattu sekä äännesuhteiden että levikkikuvan perusteella todennäköisimmin karjalan kielestä. Kolmannen asteen varianteilla ei ole selkeätä levikkiä, vaan tietoja on sieltä täältä pitkin kielialuetta. Niillä ei enää olekaan selvää yhteyttä venäjään, vaan ne sulautuvat ekspressiiviseen sanastoon.

Asteittaisen mallin avulla ei siis juuri voi tehdä johtopäätöksiä, jotka pätsivät

laajemmalle kuin yhteen sanaan tai sanaryhmään. Tärkein huomio on varianttien muodostama jatkumo, jonka ansiosta kaikissa käsitellyissä sanaryhmissä asteet ovat kuitenkin melko selvästi eroteltavissa toisistaan. Yksityistapauksissa jonkin tietyn variantin lukemisesta tiettyyn asteeseen – sen suhteellisesta asemasta venäläisperäisyyden jatkumossa – voidaan tietysti kiistellä, mutta periaatteessa jako on aina tehtävissä. Eri sanaryhmien toisen ja kolmannen asteen varianttien levikkien perusteella ei voi tehdä yleistyksiä: usein ne ovat yhdessäkin sanaryhmässä hajanaisia. Tämä kuvastaa sitä, että varsinkin kolmanteen asteeseen kuuluu usein monia erilaisia variantteja, joille on yhteistä vain se, että niiden yhteys venäjään on heikko. Yhteyksiä muihin sanoihin taas voi olla moneenkin eri suuntaan, joten eri varianteilla ole välttämättä toistensa kanssa enää paljoakaan yhteistä. Mahdollinen venäläisperäisyys on vain yksi niiden syntyä selittävä tekijä.

Kognitiivisen kielitieteen termein eri sanojen tai varianttien suhdetta toisiinsa voidaan kuvata prototyyppi- tai perheyhtäläisyysluokkana. Käsittelemistäni sanaryhmistä voidaan löytää esimerkkejä kumpaankin kuvausmalliin. Prototyyppiluokan voivat muodostaa esimerkiksi *kalkkare*-sikermän eri merkitykset.

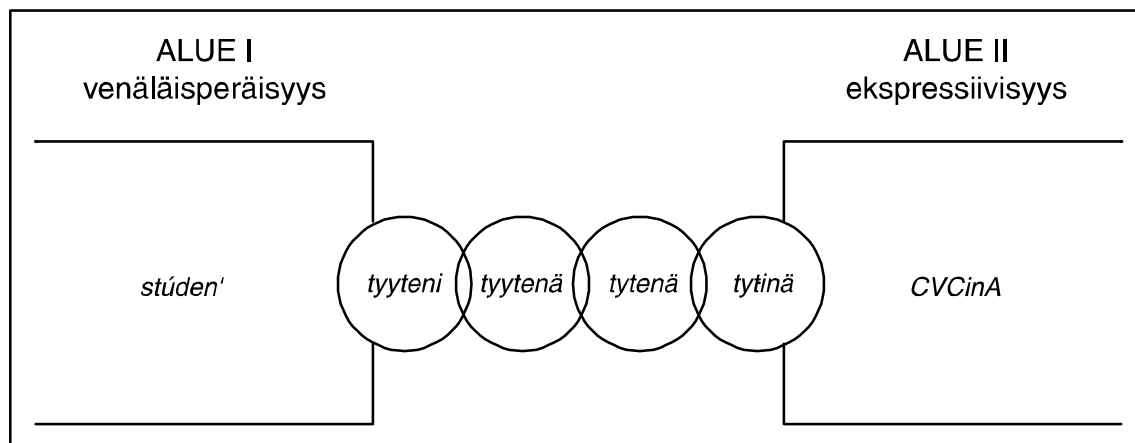


KUVIO 3 Prototyyppiluokka: *kalkkare*-sikermän eri merkitykset.

*Kalkkare*-sikermän prototyyppisin merkitys voisi olla 'kulkunen', josta muut merkitykset ovat johdettavissa. Merkityksen muutosta enteilevistä metaforista on jopa dokumentoituja esimerkkejä (ks. alalukua 6.3). Toisaalta muilla merkityksillä ei näyttäisi olevan yhteyttä toisiinsa muuten kuin prototyypin kautta.

Synkronisessa tarkastelussa kulkusen asemaa prototyypinä heikentää se, että merkitys ei ole *kalkkare*-sikermässä sen enempää maantieteellisesti kuin tiedonantojen määränkään perusteella keskeinen; lisäksi yleisin variantti on sikermän ulkopuolinen *kalkkala* ~ *kalkkalo* (ks. karttaa 6). Toisaalta 'kulkunen' on myös venäjän originaalin merkitys, joten kaavion 3 voisi tulkita kuvaavan diakronista kehitystä.

Perheyhtäläisyysluokka on käsitteellisesti lähellä asteittaista mallia, joten periaatteessa kaikki käsitellyt sanaryhmät voitaisiin käsittää perheyhtäläisyysluokiksi. Esimerkiksi *tytinä*-sanana 1. ja 2. asteen variantit muodostuvat mukautumistai ekspressiivistymisketjun (vrt. kieliopillistumisketju, kuvio 1). Ketjun vasemmassa päässä on venäläisperäisyys, oikeassa ekspressiivisyys.



KUVIO 4 Perheyhtäläisyysluokka: *tytinä*-sanana eri variantit.

Käytännössä *tytinä*-sanana kaikkia variantteja ei voi asettaa yhteen ketjuun, koska päätepisteitä oikealla on muitakin kuin ekspressiivinen *CVCinA*-sanahahmo. Esimerkiksi *tytelö* muodostaisi ketjuun oman haaransa, jonka päätepisteenä olisi *hytelö* 'hyytelö'. Aina ketjulla ei myöskään voisi kuvata yhtäaikaan sekä venäjämästä etäännyttämisestä (kotoutumista) että ekspressiivistymisestä, koska nämä ilmiöt eivät välttämättä ole sidoksissa toisiinsa. Jos perheyhtäläisyysluokka ymmärretään kuvioiden 1 ja 4 tapaan haarautumattomaksi ketjuksi, sen avulla ei siis pysty kattavasti kuvaamaan yhtäkään käsiteltyä sanaryhmää.

Koko sanaryhmän kattava kuvausmalli voisi olla monihaarainen ketju, jonkinlainen prototyyppi- ja perheyhtäläisyysluokkien yhdistelmä. Tämäkin malli olisi kuitenkin eri sanaryhmillä erilainen. Kysymys ei välttämättä ole kuvausmallin heikkoudesta, vaan siitä, että sanasto uhmaa yleistyksiä. Sanat eivät ole yhteydessä vain toisiinsa, vaan sanaston kehitykseen vaikuttaa myös maailmantieto, kielenulkoisen todellisuuden: sanojen tarkoitteet ja historialliset ja kulttuuriset olosuhteet.

## SUMMARY

The subject of this research is four groups of words found in Finnish dialects. They are looked from two viewpoints: on the one hand they are Russian loan words, on the other hand they can be considered expressive words.

**Russian loan words** can be defined by means of etymological criteria. In principle this is explicit, but in practice there are number of words which are only more or less probably of Russian origin. It is also common that a word can be influenced by several sources. For example, in the newest etymological dictionary of Finnish almost half of all Russian loan etymologies are cited with reservations, such as “probably, possibly, supposed, questionable opinion” or “partly, either - or, different opinions” (my own translations).

In the present view, in the two most common dictionaries of Standard Finnish there are about four hundred Russian loan words. In dialects there are much more; a rough estimate is two thousand. In this research a corpus of 240 dialectal Russian loan words is examined, which covers only words up to *ke-* (the last one is *kerettiläinen* ‘heretic, unorthodox’) in alphabetical order.

**Expressive** means here approximately the same as the compound term onomatopoeic-descriptive, which is traditional in Fennistic research. In international literature the terminology varies considerably: *imitative/onomatopoeic* and *symbolic; primary, secondary onomatopoeia* or *primary, secondary phonosymbolism*. Especially in research into African languages, the term *ideophone* is widely used.

In this research expressivity is defined in terms of specific characteristics, which are divided into semantic, syntactic/pragmatic and morphological/phonological characteristics. The more a word has these particular characteristics, the more expressive it is. For semantic characteristics, the most remarkable is the multivalent relationship between the form and the meaning: one form may have many meanings, and one meaning may be expressed by many forms. This contradicts the well-known dictum of Saussure: “one form, one meaning”. Syntactically peculiar is the coloured construction in which a neutral and expressive verb or noun are used together in the same phrase: for example the verbs *juosta jolkottaa* ‘to run slowly, at a jog-trot’; *tulla kempuroida* ‘to come limping, with stiff legs’ and the nouns *oksan kempura* ‘a crooked, twisted branch of the tree’, *ukon jörrikkä* ‘a reticent, uncommunicative old man’. (In these examples the first pairs are always neutral, the second ones expressive.)

Phonologically striking is the extensive variation, which particularly involves the vowel sound of the first syllable (*kampura, kempura, kompura, kämpyrä, kompura*, ‘a limping, sluggish, awkward person’) but also the consonants at the boundary of the first and second syllables (*helistä, helkkyä, helskyä*, ‘chink, clink, jingle’) or word-initially (*hököttää, jököttää, kököttää, nököttää, pököttää, tököttää*, ‘standing still, immobile, inactivate, stiff, doing or speaking nothing’). Typically expressive words form larger **expressive families**, which have both phonological shape (generally the first syllable, termed the “root” in some etymological explanations) and some aspects of meaning in common. Here I discuss how these expressive families can be defined and limited. One criterion is that a word

included in the expressive family has to have phonological and semantic parallels in other families. For example, there are many parallels between expressive words beginning *jor*, *jur* and *jör*, which allows us to assume that corresponding expressive families also exist. So it is easy to see that *jörrikkä* (see above) belongs to the *jör* family, because there are also the parallels *jorrikka* and *jurrikka* in *jor* and *jur* families with roughly the same meaning. In other words, there is a pattern *jVrrikkA* with a varying first vowel.

One of the basic assumptions in the research is that expressivity does not necessarily reveal anything about the origin of the word. In the same word group there can be both Russian and expressive items, and they are often linked with each other. A second assumption is, that Russian influence as well as expressivity may be considered as continuums. So one word or variant can be more evidently of Russian origin than some other word or variant in same word group. Moreover, it was supposed that Russian influence correlates with geographical area: near to the Russian border there should be more Russian features. To examine these assumptions, variants in each group were divided into three or four classes so that those nearest to Russian belong to the first class and in successive classes the Russian influence becomes weaker. This is called the **gradational model**.

Gradational or gradual variation can be examined using the concept of family resemblance. Within a family resemblance category, no member is any more central than any other. It can be understood as a chain, in which the closest links have many common features, but the opposite ends can be very far from each other. Every member of a family resemblance category has something in common with at least one other member, but there is not necessarily any feature which all members have in common. Thus the gradational model can also be understood as an “accommodation chain”. Under one head there is a regular Russian loan word, under another head there is an accommodated word appearing to be fully domestic.

Thus the aim of this research is firstly to show, that both Russian influence and expressivity are continuums, and secondly to systematize these continuums so that there can be shown some correlation between Russian influence and expressivity, as well as between Russian influence and geographical area. I do not want to reform principles of etymology, but I hope that this research may furnish some new ideas for the etymological research of expressive words.

The four word groups investigated are as follows:

1) *Hotka*, ‘a person with an insatiable desire for something, greedy; quick, fast, energetic; eager, anxious, skilful’ < Russian *hódkij*, ‘quick, fast’; *hodók*, ‘anxious, skilful’. The word is connected with the expressive words beginning with *hotk*, as *hotkaista*, *hotkia* ‘to eat greedily, hastily’ and *hotkahdella* ‘try to do something hastily’. These words form an expressive *hotk*- family, beside which there is also the *hatk* family, including words like *hatkia* ‘go fast, in a hurry’ and *hatka* ‘hurry, hastily leave’.

2) *Kalkkala*, *kalkkalo*, ‘bell, sleigh bell’ < Russian *kólokól*, ‘bell’. With the same meaning can be found *kalkkara*, *kalkkaro*, *kilkeri* and *kilkkaro*, which are connected with a large group of expressive words with the pattern *kVl(k)kVr-*, here termed



*kalkkare* words. They also have such meanings as ‘twisted bunch of fur or hair; a roundish piece of ice, dirt, or manure, etc; a child; testicles, male sexual organs; to roll, to be in the way’.

3) *Tytinä, tyyteni, tytenä, tytinki*, ‘jellied meat’ < Russian *stúdeň* ‘jellied meat’. The most common variant is *tytinä*, which also means ‘shaking, quaking, trembling’. In the latter meaning the word is clearly expressive and connected with the expressive *hut, hyt* and *tut* families, with words such as *hutista, hytistä, tutista* ‘shake, quake, tremble’.

4) *Tökötti, jökötti, tötki, jötki*, ‘tar; self-made grease or medicine; bad-tasting, too thick or sticky, unknown or suspicious matter’ < Russian *dëgot* ‘tar’. *Tökötti* and *jökötti* also have the meaning ‘reticent, uncommunicative, stiff, proud’, which connects them to the expressive *tök, jök* families, including e.g. *tökö(tin), jökö(tin)* ‘reticent, stubborn, stupid’ and *tököttää, jököttää* ‘standing still, immobile, inactivate, stiff, doing or speaking nothing’.

On the basis of these word groups it is clear that Russian influence and expressivity are connected and that the same word or its variant may be both Russian and expressive. In each group the relation between different variants and these two properties varies: some variants are more clearly of Russian origin, some are more expressive than others.

*Hotka* is, in its meaning ‘quick, eager’ clearly of Russian origin; but the meaning ‘greedy’ is more closely connected to the expressive *hotk* family. An account of its phonological shape, *hotka* is a full member of that family. Because these two meanings are clearly established in distinctive areas (the first one is eastern, the second one western), they are most probably homonyms. *Hotka* ‘quick, eager’ is of Russian origin, but *hotka* ‘greedy’ has same (unknown) origin as the other words belonging to the *hotk* family. There is still another area, South Karelia, where *hotka* is known in both meanings. So, in that area Russian influence and expressivity are not clearly distinct from each other. The South Karelian situation may be interpreted as showing that two homonyms have met each other, or that the meaning of the Russian word has changed and become more expressive by the influence of the expressive *hotk* family. In general, *hotka* ‘quick, eager’ is not very expressive.

*Kalkkala, kalkkalo*, ‘bell, sleigh bell’ is phonologically and semantically evidently of Russian origin, but it also has meanings further away from Russian and typical of *kalkkare* words (‘a roundish piece of ice, dirt, or manure etc; a child). On the other hand, there are also words meaning ‘bell, sleigh bell’ with *r* in the third syllable (*kalkkara, kilkkaro* etc), so they are phonologically joined to *kalkkare* words. These are mostly expressive, whereas *kalkkala, kalkkalo* is neutral. The Russian loan word and *kalkkare* words are thus connected to each other. Either the Russian word and expressive words (of some other origin) have mixed together, or the expressive words have developed from the original Russian loanword. In any case, only the *kalkkare* words are clearly expressive.

*Tytinä* ‘jellied meat’ has received its meaning from Russian, but phonologically it is merged into a pattern of expressive nouns (compare *tutina, hytinä* ‘shaking, quaking, trembling). When *tytinä* has the same meaning as *tutina, hytinä* etc, it has to be kept apart from the Russian word, so these two are

homonyms. However, they are not independent of each other, because it is self-evident that the expressive pattern *CVCinA* has influenced to the phonological shape of the Russian loan word. They are also semantically mixed in some examples, so that informants have explained the original loan word by reference to a native, expressive word: "I think it [jellied meat] is called *tytinä* because it quivers."

The semantic resemblance is clear enough to generate the comparison: jellied meat has a lot of gelatine in it and it is so flexible that, when touched with a fork for example, it quivers for a while. Apparently this coincidental similarity has also made the word more expansive, so that it is the most widely spread of all namings of jellied meat of Russian origin. However, *tytinä* 'jellied meat' is not so expressive, although it is linked with expressive words by folk etymology. It is not used in coloured constructions, and it is also semantically stable. It means only 'jellied meat', and does not extend to other dishes, or to other materials likely to quiver.

*Tökötti, jökötti* 'tar' is phonologically, and originally also semantically, an evident Russian loan word; but it has semantically expanded and it has many of the characteristics of expressive words. The development may have started from the original meaning of the word, because the referent has many uses as self-made grease and medicine. It is also likely that *tökötti, jökötti* has been influenced by the expressive *tök* and *jök* families, with which it merges phonetically. In the meaning of 'reticent, uncommunicative, stiff, proud' *tökötti, jökötti* is a homonym, which has its origin in the expressive word families. The families may have also influenced the Russian loan word, so that there are also some phonologically irregular variants meaning 'tar' (*tökötin, jötkö, jötkötin*). These cannot be explained on the basis of Russian only.

In these word groups the relation between Russian influence and expressivity varies. With *kalkkala*, the variant closest to Russian is also the most neutral, and the expressive variants are more distant semantically and phonologically. This leads us to think that expressivity may estrange a Russian loan word from its origin. On the other hand, this is not always the case. *Tökötti* is clearly expressive and also phonetically a member of expressive *tök* family, but it is even so a regular Russian loan word. Likewise, *hotka* is phonologically close to both Russian and expressive words. In its Russian-based meaning it is rather neutral, although in other meanings expressive. In the case of *tytinä*, 'jellied meat', the expressive pattern has accommodated the word phonologically, but the word has remained neutral.

In summary it can be said that in all the word groups discussed, Russian loan words merge with expressive word families. In some cases phonological development is predictable (Russ. *hódkij, děgot'* > Finn. *hotka, tökötti*), in some cases it is not (Russ. *kólokol, stúdeň* > Finn. *kelkkare, tytinä*). Even though a Russian loan word is phonologically related to expressive word families, it is not necessarily expressive itself. Contradiction is apparent, and it is mostly caused by the problematic definition of expressivity. Semantic, syntactic/pragmatic and morphological/phonological characteristics do not always support each other, but a word may be expressive e.g. if judged according to its phonological

characteristics, but not semantically. If expressivity is defined strictly, in many cases the discussion turns out to be about lexical accommodation rather than expressivity.

Very far-going general conclusions should not be drawn from concise material like this. The word groups discussed here are not exceptional, although they have been considered in this study because they illustrate the apparent merging of Russian influence with expressivity. An approximate picture of the extent of this phenomenon can be drawn from the corpus of 240 dialectal Russian loan words: an estimated twenty of them have in one way or another approached expressive vocabulary. So, it can roughly be said that 5 - 10 % of the Russian loan words in Finnish dialects have become expressive. And there is no reason to assume that this phenomenon is confined only to Russian loan words. On the other hand, it is as well to remember that most of the loan words are quite neutral, and their phonological and semantic development is fully predictable.

The material also lends support to the idea that Russian influence can be understood as a continuum. In every word group there are variants which are more regular Russian loan words than the others: e.g. *hotka*, 'quick, eager', *kalkkala*, 'bell, sleigh bell', *tyyteni*, 'jellied meat' and *tökötti*, 'tar' are closer to Russian than *hotka*, 'greedy', *kilkeri*, 'a small bell', *tytinä*, 'jellied meat' or *jötkötin*, 'thick matter'. Often, when moving away from Russian, an item also becomes more expressive. Therefore the nature of Russian influence as a continuum could be only an illusion, brought about by the influence of expressivity. However, this is not necessarily so in all cases. For example, *tökötti* has some variants in the second class (*jötki*, *tötki*, *töketti* and so on) which are not more expressive than the regular *tökötti* in the first class, but rather the contrary. Thus a word can move away from Russian without expressive effect. Correspondingly, a word can become expressive without undergoing any phonological changes.

The variation and continuum of Russian influence is different in every word group, so that it is difficult to make generalizations. With *hotka*, *kalkkala* and *tytinä* the area of the first class of variants is rather continuous and related to Russian influence: the variants are mostly known in the southeast area of Finnish dialects, where the Russian loan words are most common in general, too. So Russian influence clearly correlates with geographical area for words in the first class. In the second and third classes, variants are scattered and there is also great variation between the word groups.

The gradational model fits the assumptions best in the case of *tytinä*. The variants in the second class (*tyytinä*, *tytinä*) are known in the area which is close to Russia but wider than that in which words of the first class (*tyyteni*, *tyytenä*, *tytenä* ja *tyteeni*) are found. The variants in the third class (*tyytinki*, *tytelö* etc) are located mostly in the peripheral area, furthest away from Russia. This accords with the fact that the words in first and second classes are clearly of Russian origin, whereas in the third class variants have connections to Swedish loan words as well as to the domestic vocabulary.

With *tökötti* the area covered by the first class is very different from what is the case in the other word groups: the first class (*tökötti*, *jökötti*) is the most common, and extends to cover the whole area of Finnish language. In fact, the

variants of the second class are located more in the east and are closer to Russia. This is because at least some of them (*jötki*, *tötki* and *tötkä*) are apparently borrowed not from Russian, but the Karelian language.

So, the gradational model does not help in drawing conclusions about more than one word or word group. The most important notion is the continuum of variants, which makes it possible to distinguish different classes from each other. In individual cases it may be debated in which grade a variant should be included, but in principle a classification can always be made. In the second and third classes, variants are so scattered that generalizations should not be made. This reflects the fact that particularly in the third grade there are many different variants, which have nothing in common but a weak connection to Russian. A possible Russian influence is only one of the many factors which may explain their origin.

## LÄHTEET

- Agricola = Mikael Agricola 1987 [1544/1549]. Abckiria/Rucouskiria Bibliasta. Uudistettu näköispainos. Porvoo: WSOY.
- Ahlqvist, A. 1856. Wotisk Grammatik jemte språkprof och ordförteckning. Acta Societatis Scientiarum Fennicae 5.
- Ahlqvist, A. 1857. Venäläisiä sanoja suomen kielessä. Suomi, 89–100.
- Ahlqvist, A. 1871. De vestfinska språkens kulturord. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Aikio, A. 2001. Miten kuvaannollisuus selittää sanoja? Tieteessä tapahtuu 18 (4), 61–63.
- Alpher, B. 1994. Yir-Yoront ideophones. In Hinton et al. 1994a, 161–177.
- Anttila, R. 1974. Allomorfiien semiotiikkaa. Virittäjä 78, 331–337.
- Anttila, R. 1976. Affektiivis[-deskriptiivis-onomatopoeettis]ten sanojen asema kielen merkkisysteemissä. Virittäjä 80, 126–132.
- Anttila, R. 1977. Toward a semiotic analysis of expressive vocabulary. Semiosis 5, 27–40.
- Anttila, R. 1981. Sanahahmojen holistinen aspekti: yhdysanoista johdannaisten yli taivutukseen (ja takaisin). Teoksessa *Congressus Quintus Internationalis Fenn-Ugristarum Pars VI*. Turku: Suomen Kielen Seura, 16–21.
- Anttila, R. 1989. Historical and comparative linguistics. Second revised edition. Current issues in linguistic theory 6. Amsterdam: Benjamins.
- Anttila, R. 1992. Etymologiasta – esimerkiksi. Teoksessa E. Itkonen, A. Pajunen & T. Haukioja (toim.) *Kielitieteen kentän kartoitusta*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 39, 1–12.
- Anttila, R. 1997. Affective vocabulary and borrowing: Finnish *pirskottaa* 'sprinkle' and *patistaa* 'urge, prod'. *Journal of Finnish Studies* 1, 111–114.
- Austerlitz, R. 1994. Finnish and Gilyak sound symbolism – the interplay between system and history. In Hinton et al. 1994a, 249–260.
- Bloomfield, L. 1965 [1933]. *Language*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Childs, T. 1994. African ideophones. In Hinton et al. 1994a, 178–204.
- Cistov, K. (toim.) 1976. Venäläinen perinnekulttuuri. Neuvostoliiton Pohjois-Euroopan venäläisväestön etnologiaa 1800-luvulta 1900-luvun alkuun. Suomentanut Marjatta Ryyänen. SKST 322.
- Dal' = Tolkovyj slovar' živago velikoruskago jazyka Vladimira Dal'a 1880–1882. St. Petersburg: M. O. Wolf.
- Donner, K. & Erämetsä, E. 1939–1953. Verzeichnis der etymologisch behandelten finnischen Wörter I–II. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.
- Ekman, A. (toim.) 1899. Suomen kielen keräilysanasto. SKST 92.
- Eurén, G. 1860. Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja. Hämeenlinna.
- Förstermann, E. 1852. Über deutsche Volksetymologie. *Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung* 1, 1–27. Artikkeleihin viitattu teoksessa Malkiel 1993.
- Ganander = Ganander, C. 1997 [1787]. *Nytt finskt lexicon*. Alkuperäiskirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen. SKST 676, KKTJ 95.
- Genetz (Jännes), A. 1891. Suomen partikkelimuodot. Suomi 3: 4.
- Grönholm, M. 1988. Ruotsalaiset lainasanat Turun murteessa. Turku: Åbo

- Akademi.
- Grönholm, M. 1990. The morphological adaptation of Swedish loan words into Finnish with special reference to the integration to nouns. In *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum Debrecen 27.VIII.–2.IX.1990*, 107–112.
- Hahmo, S. 1994. Grundlexem oder Ableitung? Die finnischen Nomina der Typen *kämmen* und *pähkinä* und ihre Geschichte. *Studia Fennica Linguistica* 5. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hakulinen, L. 1933a. Über die Semasiologische Entwicklung einiger meteorologisch-affektiven Wortfamilien in den ostseefinnischen Sprachen. *Studia Fennica* 1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hakulinen, L. 1933b. Hans Sperberin merkityso pillisista periaatteista. *Virittäjä* 37, 292–302.
- Hakulinen, L. 1934. Professori F. Äimän arvostelun johdosta. *Virittäjä* 38, 372–373.
- Hakulinen, L. 1967. Kalpea *kauhu*. *Virittäjä* 71, 186–189.
- Hakulinen, L. 1979. Suomen kielen rakenne ja kehitys. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- Haltsonen, S. 1966. G.J. Mechelinin suomalais-venäläinen sanaluettelo. *Virittäjä* 70, 170–179.
- Hamano, S. 1994. Palatalization in Japanese sound symbolism. In Hinton et al. 1994a, 148–157.
- Heine, B., Claudi, U & Hünnemeyer, F. 1991. Grammaticalization. A conceptual framework. The University of Chicago Press.
- Hinton, L., Nichols, J. & Ohala, J. (Eds.) 1994a. Sound symbolism. Cambridge University Press.
- Hinton, L., Nichols, J. & Ohala, J. 1994b. Introduction: Sound-symbolic processes. In Hinton et al. 1994a, 1–12.
- Holmberg, U. 1913. Die Wassergoetheiten der Finnisch-Ugrischen Völker. *SUST* 32.
- Hormia, O. 1961. Gananderin sanakirjan lähteet. *SKST* 271.
- Häkkinen, K. 1983. Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 17.
- Häkkinen, K. 1985. Suomen kielen sanaston historiallista taustaa. *Fennistica* 7. Turku: Åbo Akademi.
- Häkkinen, K. 1990. Mistä sanat tulevat. Suomalaista etymologiaa. *TL* 117.
- Häkkinen, K. 1996. Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa. *TL* 147.
- Häkkinen, K. 1997. Kuinka ruotsin kieli on vaikuttanut suomeen? *Sananjalka* 39, 31–53.
- Härkönen, I. (toim.) 1932. Karjalan kirja. Toinen, kokonaan uudistettu painos. Porvoo: WSOY.
- IMSK = Nirvi 1971.
- Itkonen, Erkki 1966. Kieli ja sen tutkimus. *Universitas* 4. Porvoo: WSOY.
- Itkonen, Esa 1997. Maailman kielten erilaisuus ja samuus. *Gaudeamus*.
- Itkonen, T. 1977. Karjalais-suomalainen suksiretki. Teoksessa Kielen ja kulttuurin kentältä. Igor Vahroksen 60-vuotisjuhlakirja. Neuvostoliittoinstituutin vuosikirja 25, 27–50.
- Itkonen, T. 1983. Pitkän virkotien kokija. Aineksia 75-vuotiaan Lauri Postin

- tutkijankuvaan. *Virittäjä* 87: 1–21.
- Janhunen, J. 2001. Etymologian menetelmistä. *Tieteessä tapahtuu* 18 (2), 49–50.
- Jarva, V. 1999a. *Tytinä* 'aladobi' -sanana motivaatiosta. *Sananjalka* 41, 107–124.
- Jarva, V. 1999b. Eräästä ekspressiivisestä sanahahmosta. Teoksessa Pekkola 1999, 92–112.
- Jarva, V. 2000. Venäläisperäiset ja ekspressiiviset ainekset suomen murteiden sanastossa. Jyväskylän yliopisto. Suomen kielen lisensiaattityö.
- Jarva, V. 2001. Lainattujen ja ekspressiivisten aineiden suhteesta suomen murteiden sanastossa. Teoksessa J. Leskinen (toim.) 2001a, 30–35.
- Jespersen, O. 1922. *Language. Its nature, development and origin. Tenth impression.* London: George Allen & Unwin.
- Jespersen, O. 1933. Symbolic value of the vowel i. In *Selected writings of Otto Jespersen.* London: George Allen & Unwin, 557–577.
- Joki, A. 1955. *Etymologicum Fennicum.* Arviointi teoksesta SKES I. *Virittäjä* 59, 270–283.
- Joki, A. 1989. *Sanastomme perusainekset.* Teoksessa J. Vesikansa (toim.) *Nykysuomen sanavarat.* WSOY, Porvoo.
- Joseph, B. 1994. Modern Greek *ts*: beyond sound symbolism. In Hinton et al. 1994a, 222–236.
- Juslenius, D. 1968 [1745]. *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus.* Näköispainos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Jussila, R. 1998. Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä. KKTJ 101, SKST 696.
- Jussila, R., Nikunen, E. & Rautoja, S. 1992. Suomen murteiden taajuussanasto. KKTJ 66.
- Kalima, J. 1919. Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen. *SUST* 44.
- Kalima, J. 1929. Zur Herkunft der slavischen Lehnwörter im Ostseefinnischen. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 6, 156–172.
- Kalima, J. 1952. Slaavilaisperäinen sanastomme. Tutkimus itämerensuomalaisten kielten slaavilaisista lainasanoista. SKST 243.
- Kallio, A. (toim.) 1886. *Lisävihko Elias Lönnrotin suomalais-ruotsalaiseen sanakirjaan.* SKST 50.
- Kannisto, A., Setälä, E. N., Sirelius, U. & Wichmann, Y. (toim.) 1926–1934. *Suomen suku I–III.* Helsinki: Otava.
- Karlsson, F. 1983. *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne.* Porvoo: WSOY.
- Karlsson, F. 1994. *Yleinen kielitiede.* Helsinki: Yliopistopaino.
- Karste-Liikkanen, G. 1968. Pietari-suuntaus kannakselaisessa elämänkentässä 1800-luvun loppupuolelta vuoteen 1918. *Kansatieteellinen arkisto* 20. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Karttunen, K. 1979. *Nykyslangin sanakirja.* Porvoo: WSOY.
- Karvinen, V. 1908. Venäläisiä lainasanoja. *Virittäjä* 12, 58–59.
- Karvinen, V. 1910. Viipurin murteen venäläisiä lainasanoja. *Kaukomieli* 4. *Kotiseutututkimuksia.* Helsinki: Viipurilainen osakunta.
- Kaufman, T. 1994. Symbolism and change in the sound system of Huastec. In Hinton et al. 1994a, 63–75.
- Kaukonen, V. 1939, 1945. *Vanhan Kalevalan kokoonpano I–II.* SKST 213.

- Kaukonen, V. 1956. Elias Lönnrotin Kalevalan toinen painos. SKST 247.
- Kettunen, L. 1927. Säännönmukaisuuden puutteesta kielenelämässä. *Virittäjä* 31, 14–28.
- Kijanen, P. 1912. Venäläis-suomalainen sanakirja. SKST 129.
- Kiparsky, V. 1946. Über die Vertretung des *ě* in den slav. Lehnwörtern der ostseefinn. Sprachen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 29, 76–86.
- Kiparsky, V. 1947. Ven. *majmist'* (Inkerin) suomalainen' < suom. *majamies*. *Virittäjä* 51, 357–360.
- Kiparsky, V. 1949. *Tuhkuri* 'vesikko (mustela lutreola)' ym. *Virittäjä* 53, 58–68.
- Kiparsky, V. 1956. Suomalais-slaavilaisten kosketusten ajoituksesta. *Virittäjä* 60, 71–82.
- Kiparsky, V. 1975. Russisches im Schriftfinnischen – eine ergiebige Ährenläse. Arviointi teoksesta Plöger 1973. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 40, 180–187.
- Kiviniemi, E. 1971. Suomen partisiippinimistöä. Ensimmäisen partisiipin sisältävät henkilö- ja paikannimet. SKST 295.
- KKSK = Karjalan kielen sanakirja 1968–. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- KKTJ = Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja. Helsinki.
- KMS = Nirvi, R. 1974. Kiihtelysvaaran murteen sanakirja I–X. Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiö.
- Koivulehto, J. 1990. Zu den ältesten Kontakten zwischen Ostseefinnisch und Balto-Slavisch. Teoksessa *Itämerensuomalaiset kielikontaktit*. KKTJ 61, 148–153.
- Koivulehto, J. 1998a. *Kiire* 'päälaki' ja muuta etymologista rajankäyntiä. Teoksessa R. Grünthal & J. Laakso (toim.) *Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen*. SUST 288, 235–247.
- Koivulehto, J. 1998b. *Puhdas ja suomi*. *Virittäjä* 102, 425–433.
- Koivulehto, J. 2001a. Merkillistä sananselitystä. *Tieteessä tapahtuu* 18 (1), 50–56.
- Koivulehto, J. 2001b. Juurihoitoa. *Tieteessä tapahtuu* 18 (2), 58–64.
- Koivulehto, J. 2001c. Pärekö pärähtämisestä, turvako turisemisesta. *Tieteessä tapahtuu* 18 (5), 48–51.
- Koponen, E. 1988. Ovatko suomen *longota* ja *lonsota* lappalaisia lainoja? *Virittäjä* 92, 92–98.
- Koponen, E. 1995. Sanapähkinöitä tutkijan kämmenellä. Arviointi teoksesta Hahmo 1994. *Sananjalka* 37, 213–224.
- Koponen, E. 1998a. Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa. SUST 230.
- Koponen, E. 1998b. Millaista oli suomalais-ugrilainen sananmuodostusoppi? *Virittäjä* 102, 435–437.
- Koponen, E. 1999. Itämerensuomalaisten kielten meteorologisen sanaston etymologiaa. *Virittäjä* 103, 506–530.
- Koponen, E. 2001. Purinaa ja purskahduksia. *Tieteessä tapahtuu* 18 (4), 58–60.
- Korhonen, M. 1986. *Finno-Ugrian Language Studies in Finland 1828–1918*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Korhonen, M. 1993. *Kielen synty*. Porvoo: WSOY.
- Koski, M. 1982. Suomen johto-opin morfologiaa. *Fennistica* 4. Turku: Åbo Akademi.



- Koski, M. 1999. Lauri Hakulinen semanttikkona. *Virittäjä* 103, 580–585.
- Koukkunen, K. 1990. Atomi ja missi. Vierassanojen etymologinen sanakirja. Porvoo: WSOY.
- Koukkunen, K. 1993. Etymologian uusi vuosikymmen. Arviointi teoksesta SSA I. *Virittäjä* 97, 274–288.
- Kulonen, U. 1995. Etymologiaa Etelä-Euroopasta. Arviointi teoksesta Malkiel 1993. *Virittäjä* 99, 311–313.
- Kulonen, U. 1996. Sanojen alkuperä ja sen selittäminen. Etymologista leksikografiaa. *Suomi* 181.
- Kulonen, U. 2001a. Etymologin älähdys. *Tieteessä tapahtuu* 18 (2), 47–49.
- Kulonen, U. 2001b. Eräiden ruumiinosien nimeämisen motivaatiosta. Teoksessa *Ünnepi kõnyv Keresztes László tiszteletére. Folia Uralica Debreceniensia* 8, 293–301.
- Kuusi, M. (toim.) 1953. Vanhan kansan sananlaskuviisaus. Porvoo: WSOY.
- Kuusinen, M., Ollikainen, V. & Syrjäläinen, J. 1997. Venäjä–Suomi-suursanakirja. Porvoo: WSOY.
- Laanest, A. 1975. Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn: Eesti NSV teaduste akadeemia Keele ja kirjanduse instituut.
- Lakoff, G. 1987. Women, fire, and dangerous things. What categories reveal about the mind. The University of Chicago Press.
- Langdon, M. 1994. Noise words in Guaraní. In Hinton et. al. 1994a, 94–103.
- Larjavaara, M. 2002. Puhuvat sanat. Arviointi teoksesta Mikone 2002. *Virittäjä* 106, 444–450.
- Lehtinen, T. 1979. Itämerensuomen verbien historiallista johto-oppia. Suomen *avajaa-, karkajaa* -tyyppiset verbit ja niiden vastineet lähisukukielissä. *SUST* 169.
- Lehtinen, T. 2002. Refleksiivitaivutus Mikael Agricolan teosten kielessä. Teoksessa I. Herlin (toim.) *Äidinkielen merkitykset. SKST* 869, 448–464.
- Leino, P. 1993. Suomen kielen kognitiivista kielioppia 1. Polysemia – kielen moniselitteisyys. *Kieli* 7. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Leinonen, M. 1992. Venäjää suomen arkikielessä ja slangissa. Teoksessa *Variaatioita. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen juhlakirja*, 76–86.
- Leiwo, M. 1999. Ahti Rytönen ajassa. Teoksessa *Pekkola 1999*, 75–80.
- Leskinen, H. 1991. Vieläkö nuoret *nurisevat*? Huomioita onomatopoeettisten sanojen tuntemuksesta ja tulkinnasta. *Virittäjä* 95, 355–371.
- Leskinen, H. 1993. Quantitative Untersuchung der expressiven Lexik im Finnischen und seinen nächstverwandten Sprachen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 51, 87–124.
- Leskinen, H. 2001. Ekspressiivisanaston asema itämerensuomalaisten kielten tutkimuksessa. Teoksessa J. Leskinen (toim.) 2001a, 7–19.
- Leskinen, J. (toim.) 2001a. Itämerensuomalaista ekspressiivisanaston tutkimusta. *Jyväskylän yliopiston suomen kielen laitoksen julkaisuja* 42.
- Leskinen, J. 2001b. Suomalaiset, karjalaiset ja virolaiset korkeakouluopiskelijat imitatiivien käyttäjinä ja tuntijoina. Teoksessa J. Leskinen (toim.) 2001a, 40–73.

- Liukkonen, K. 1999. Baltisches im Finnischen. SUST 235.
- Länsimäki, M. 1975. Kurnaali on kummallista. Eräiden maitojuomien nimityksistä. *Virittäjä* 79, 267–277.
- Länsimäki, M. 1987. Suomen verbikantaiset *in : ime* -johdokset. SKST 469.
- Länsimäki, M. 2001. Kommentti kirjoituksesta Jarva 2001. Teoksessa J. Leskinen (toim.) 2001a, 36–39.
- Lönnrot = Lönnrot, E. 1874–1880. Suomalais-Ruotsalainen sanakirja. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Malkiel, Y. 1990. Diachronic Problems in Phonosymbolism. *Edita and Inedita*, 1979–1988. Volume I. Amsterdam: Benjamins.
- Malkiel, Y. 1993. *Etymology*. Cambridge University Press.
- Malkiel, Y. 1994. Regular sound development, phonosymbolic orchestration, diasambiguation of homonyms. In Hinton et al. 1994a, 207–221.
- Mechelin, G. 1842. *Vocabula Finno-Russica*. = Haltsonen 1966.
- Mikkola, J. 1894. Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen I. Slavische Lehnwörter in den westfinnischen Sprachen. SUST 8.
- Mikkola, J. 1938. Die älteren Berührungen zwischen Ostseefinnisch und Russisch. SUST 75.
- Mikone, E. 2000. Zur Erforschung deskriptiven Wortschatzes. *Linguistica Uralica* 36 (2), 92–102.
- Mikone, E. 2002. Deskriptiiviset sanat. Määritelmät, muoto ja merkitys. SKST 879.
- Mäger, M. 1959. Onomatopoeetilisest sõnavarast eesti keeles. *Keel ja kirjandus* 2, 522–526.
- Mägiste, J. 1962. Äldre ryska lånord i estniskan, särskilt i det gamla estniska skriftspråket. *Lunds Universitets Årsskrift N.F. Avd. 1. Bd. 55. Nr. 1*.
- Nahkola, K. 1999. Nykyslangin sananmuodostusoppia. *Virittäjä* 103, 195–221.
- Nieminen, T. 1998. Merkityksen evoluutiomallista. Teoksessa U. Määttä & K. Laalo (toim.) *Kirjoituksia muoto- ja merkitysoipista*. *Folia Fennistica & Linguistica* 21. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos, 117–141.
- Nikkilä, O. 1997. Suomen sanojen alkuperät *laahaamisesta pööveliin*. Arviointi teoksesta SSA II. *Virittäjä* 101, 291–308.
- Nikkilä, O. 1998a. *nop-ea* → *nop-sa*, *sel-keä* → *sel-vä*: Suffiksinvaihto ja suomen sanojen etymologointi. Teoksessa U. Määttä & K. Laalo (toim.) *Kirjoituksia muoto- ja merkitysoipista*. *Folia Fennistica & Linguistica* 21. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos, 77–101.
- Nikkilä, O. 1998b. Suomen *hk* germaanista *g:tä* vastaamassa. Teoksessa R. Grünthal & J. Laakso (toim.) *Oekeeta asijoo*. *Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen*. SUST 228, 350–359.
- Nikkilä, O. 2001. Lainasanat ja ekspressiivisyys ruotsalaisten lainasanojen valossa. Teoksessa J. Leskinen (toim.) 2001a, 103–123.
- Nikkilä, O. 2002. Suomen sanojen alkuperät päätökseen. Arviointi teoksesta SSA III. *Virittäjä* 106, 124–136.
- Nirvi, R. 1964. Sanoja ja käyttäytymistä. *Sanahistoriallisia tutkimuksia II*. Suomi 111:1.
- Nirvi, R. (toim.) 1971. *Inkeröismurteiden sanakirja*. *Lexica Societatis Fenno-ugrica* XVIII. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- NS = Nykysuomen sanakirja 1951–1961. Porvoo: WSOY.
- Ojanen, M. 1985. Adjektiivikategoria venäläis-lyydiläisissä kontakteissa. Lingvistinen interferenssitutkimus. SUST 188.
- Ojanen, M. 1987. Venäläisiä lainoja *aaspukista värtäjään*. Arviointi teoksesta Ruoppila 1986. Virittäjä 91, 402–404.
- Ojanen, M. & Savijärvi, I. (toim.) 1988. Kielikontakteja I. Tutkimuksia venäjän ja itämerensuomalaisten kielten alalta. Kielitieteellisiä tutkimuksia 13. Joensuun yliopisto.
- Ojansuu, Heikki 1907. Karjalan kielen opas. Apuneuvoja suomalais-ugrialaisten kielten opintoja varten III. SKS, Helsinki.
- Oksala, P. 1965. *Hatka - hatkat*. Teoksessa I. Vahros & M. Kahla (toim.) *Lingua viget. Commentationes slavicae in honorem V. Kiparsky*. Helsinki.
- Onikki (-Rantajääskö), T. 1992. Paljon pystyssä. Teoksessa *Metafora*. Suomi 162, 33–59.
- Onikki (-Rantajääskö), T. 1996. Kahden suunnan taitteessa. Lauri Hakulisen väitöskirjan vastaanotto. Virittäjä 100, 259–267.
- Onikki-Rantajääskö, T. 2001. Sarjoja. Nykysuomen paikallissijaiset olotilanilmaukset kielen analogisuuden ilmentäjinä. SKST 817.
- Oswalt, R. 1994. Inanimate imitatives in English. In Hinton et al. 1994a, 293–306.
- Ožegov, S. 1983. *Slovar' rysskogo jazyka*. 14. painos. Moskva: Russkij Jazyk.
- Pajunen, A. 1997. Tietoa äännesymboliikasta. Arviointi teoksesta Hinton et al. 1994a. Virittäjä 101, 477–480.
- Pajunen, A. 2002. Suomen paikallissijaisten olotilanilmausten kehittyminen lokaalisen mallin mukaan. Arviointi teoksesta Onikki-Rantajääskö 2001. Virittäjä 106, 275–283.
- Pajusalu, Karl 1999. Sanojen juurista eteläviron juuriin. Arviointi teoksesta Koponen 1998a. Virittäjä 102, 129–133.
- Paul, H. 1960 [1886]. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Kuudes, muuttamaton painos. Tübingen: Max Niemeyer.
- Paunonen = Paunonen, H. & M. 2000. *Tsennaaks Stadii, bonjaaks slangii*. Stadin slangin suursanakirja. Porvoo: WSOY.
- Pekkola, S. (toim.) 1999. *Sadanmiehet*. Aarni Penttilän ja Ahti Rytkösen juhlakirja. Jyväskylän yliopiston suomen kielen laitoksen julkaisuja 41.
- Peltola, R. 1953. Uusi teos suomalais-slaavilaisten kosketusten alalta. Arviointi teoksesta Kalima 1952. Virittäjä 57, 218–224.
- Penttilä, A. 1922. Sanojen tunneaines. Virittäjä 26, 81–85.
- Penttilä, A. 1940. Deskriptiivisanojen tutkimusta. Arviointi teoksesta Rytkönen 1940a. Virittäjä 44, 246–253.
- Penttilä, A. 1963. *Suomen kielioppi*. Toinen painos. Porvoo: WSOY.
- Plöger, A. 1973. *Die russischen Lehnwörter der finnischen Schriftsprache*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 8. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Plöger, A. 1977. Russische Lehnwörter im südostfinnischen Dialekt. In *Korrespondenzen*. Festschrift für Dietrich Gerhardt. Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas 14. Giessen, Marburg: Wilhelm Schmitz, 312–331.

- Porthan, H. 1982. Valitut teokset. Kääntänyt, esipuheen ja johdannot kirjoittanut Iiro Kajanto. SKST 373.
- Posti, L. 1953. Eine neue Untersuchung über die slawischen Lehnwörter der ostseefinnischen Sprachen. Arviointi teoksesta Kalima 1952. Finnisch-Ugrische Forschungen 31 anz., 1–14.
- Posti, L. 1959. *Käämi* sanan alkuperästä. Virittäjä 63, 207–210.
- Posti, L. 1973. Suomen *taro*-sanon alkuperästä. SUST 150, 272–283.
- Preobraženskij, A. G. 1958. Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka. Moskva: Gosudarstvennoje izdatel'stvo inostrannih i nacional'nih slovarej.
- PS = Suomen kielen perussanakirja 1990–95. KKTJ 55.
- Pulkkinen, P. 1963. Uusi nidos etymologista sanakirjaa. Arviointi teoksesta SKES III. Virittäjä 67, 93–96.
- Punttila, M. 1995. *Punsasta hyytelöön*. Teoksessa M. Länsimäki (toim.) Sana kiertää. KKTJ 80.
- Pyöli, R. 1996. Venäläistyvä aunuksenkarjala. Kielenulkaiset ja -sisäiset indikaattorit kielenvaihtolanteessa. Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja 18.
- Rapola, M. 1947. Johdatus suomen murteisiin. TL 4.
- Rapola, M. 1966. Suomen kielen äännehistorian luennot. SKST 283.
- Rapola, M. 1967. Suomenkielinen proosa Ruotsin vallan aikana. TL 49.
- Ravila, P. 1952. Onomatopoeettisten ja deskriptiivisten sanojen asema kielen äännesysteemissä. Virittäjä 56, 262–274.
- Rintala, P. 1988. *Pohtimesta viritin-vahvistimeen*. Arviointi teoksesta Länsimäki, M. 1987. Virittäjä 92, 272–278.
- Ruoppila, V. 1934. Muutamia piirteitä puheesta. Virittäjä 38, 22–34.
- Ruoppila, V. 1935. Vokaalivaihtelu äänne- ja merkitysoyhteyksinä. Virittäjä 39, 128–136.
- Ruoppila, V. 1954. Kreikanuskoisten kirkollista sanastoa luterilaisessa ympäristössä. Kalevalaseuran vuosikirja 34, 149–166.
- Ruoppila, V. 1956. Etelä-Karjalan murreopas. Helsinki: Otava.
- Ruoppila, V. 1958. Unto Seppäsen tyylistä. Sanastollinen tutkimus. Suomi 108:1.
- Ruoppila, V. 1967. Kalevala ja kansankieli. SKST 284.
- Ruoppila, V. 1974. *Aatu ja raaju*, kaksi kirkollista sanaa. Teoksessa Sampo ei sanoja puutu. Matti Kuusen juhla-kirja. Kalevalaseuran vuosikirja 54, 313–317.
- Ruoppila, V. 1983. Venäläisiä lainasanoja yhteiskuntaelämän alalta. Virittäjä 87, 41–59.
- Ruoppila, V. 1985. Purjehdussanastoa Viipurin ja Käkisalmen Karjalasta. Virittäjä 89, 135–151.
- Ruoppila, V. 1986. Venäläisperäistä sanastoa Suomen murteissa. Suomi 136.
- Rytkönen, A. 1935. Deskriptiivisistä sanoista. Virittäjä 39, 90–102.
- Rytkönen, A. 1937. Koloratiivinen konstruktio. Virittäjä 41, 95–104.
- Rytkönen, A. 1940a. Eräiden itämerensuomen *tm*-sanojen historiaa. Kielentutkimuksen työmaalta III. Jyväskylällä.
- Rytkönen, A. 1940b. Eräitä venäläisperäisiltä näyttäviä murteittemme aineksia. Virittäjä 44, 64–76.
- Räisänen, A. 1978. Kantasanon johdoksen suhteesta. Virittäjä 82, 321–341.
- Räisänen, A. 1979. Segmentaation ongelmasta suomen kielen johto-opissa.

- Virittäjä 83, 167–177.
- Räsänen, A. 1989. Tutkimus kiimatermistöstä. Arviointi teoksesta Sivula 1989. *Virittäjä* 93, 572–577.
- Räsänen, M. 1980. Savokarjalainen ateria. Helsinki: Otava.
- Saarimaa, E. 1919. Selityksiä Aleksis Kiven ”Seitsemään veljekseen” ja ”Nummisuutareihin”. Helsinki.
- Samuels, M. 1972. *Linguistic evolution with special reference to English*. Cambridge University Press.
- Sarhimaa, A. 1999. Syntactic transfer, contact-induced change and the evolution of bilingual mixed codes: focus on Karelian-Russian language alternation. *Studia Fennica Linguistica* 9. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Saukkonen, P. 1962. Eräs etymologointiperiaate. *Virittäjä* 66, 342–343.
- Saukkonen, P., Haipus, M., Niemikorpi, A. & Sulkala, H. 1979. Suomen kielen taajuussanasto. Porvoo: WSOY.
- Savijärvi, I. 1999. Aarni Penttilä – oppinut lingvisti ja avarakatseinen fennisti. Teoksessa Pekkola 1999, 7–48.
- Savolainen, M. 1999. Deskriptiivisanojen tutkimuksesta – Ahti Rytkönen tienavaajana. Teoksessa Pekkola 1999, 56–74.
- Seebold, E. 1981. *Etymologie. Eine Einführung am Beispiel der deutschen Sprache*. München: Beck.
- Setälä, E. N. 1892. Lisiä suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan. *Suomi* 3:5, 181–350.
- Sieberer, A. 1947. Primäre oder sekundäre Lautbedeutsamkeit? *Österreichische Akademie des Wissenschaften, Philosophis-Historisches Klasse, Anzeiger* 86, 35–52. Artikkelin viitattu teoksessa Ullman 1962.
- Sillman, E. 1917. Uudemmat venäläiset lainasanat Kivennavalla. *Virittäjä* 21, 131–138.
- Silverstein, M. 1994. Relative motivation in denotational and indexical sound symbolism of Wasco-Wishram Chinookan. In Hinton et al. 1994a, 40–60.
- Siro, P. 1949. Puhumista merkitsevät verbit itämerensuomalaisissa kielissä. *SUST* 39.
- Sivula, J. 1967. ”Syltää pitkä jorongainen.” *Virittäjä* 71, 213–219.
- Sivula, J. 1982. Veikko Ruoppila 75-vuotias. *Virittäjä* 86, 301–303.
- Sivula, J. 1989. Lintu soidessa sokea. Suomen murteiden kiimatermistö. SKST 504. SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja 1955–1981. *Lexica Societatis Fennougricae* XII. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SKM = Suomen kansan murrekirja 1940. Sanakirjasäätiön toimituksia III. Porvoo: WSOY.
- SKN 13 = Lehtinen, R. 1982. Pihtiputaan murretta. Suomen kielen näytteitä 13. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- SKN 39 = Yli-Paavola, J. 1994. Paavolan murretta. Suomen kielen näytteitä 39. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- SKN 42 = Pallonen, J. & Yli-Luukko, E. 1995. Hietämäen murretta. Suomen kielen näytteitä 42. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia. Helsinki.
- SKVR = Suomen kansan vanhat runot 1908–1939. Helsinki: Suomalaisen

Kirjallisuuden Seura.

SMS = Suomen murteiden sanakirja 1985–. KKTJ 36.

SMSA = Suomen murteiden sana-arkisto. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

SRNG = Slovar' russkih narodnyh govorov 1965–. Moskva: Nauka.

SSA = Suomen sanojen alkuperä 1992–2000. Etymologinen sanakirja. KKTJ 62, SKST 556.

Suhonen, S. 1973. Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 154. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Suhonen, S. 1979. Suomen kielen etymologinen sanakirja valmis. Arviointi teoksesta SKES IV–VI. Virittäjä 83, 244–248.

Suhonen, S. 1980. Balttilaisten lainojen levikistä ja merkityspiirteistä itämerensuomalaisissa kielissä. Virittäjä 84, 189–211.

Suhonen, S. 1985. Hellittämätön tutkija ja tieteen matkamies. Sata vuotta Lauri Kettusen syntymästä. Virittäjä 89, 253–269.

Suhonen, S. 1986. Zur Etymologie von Finnisch *päntä*. In Festschrift für István Futaky. Finnisch-Ugrische Mitteilungen 10. Hamburg: Helmut Buske, 429–433.

Suhonen, S. 1989. Baltische und Slavische Etymologien. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 82, 211–221.

Suhonen, S. 1992. An der Grenze zwischen Entlehnung und Onomatopoesie. In T. Riese - P. Deréky - M. Bakró-Nagy - P. Hajdú (Hrsg.) Redei-Festschrift. Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Wien - Budapest, 415–419.

Suomi. Kirjoituksia isänmaallisista aiheista. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

SUST = Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia. Helsinki.

Söderman, T. 1996. Lexical characteristics of the Estonian north eastern coastal dialect. Studia Uralica Upsaliensia 24.

Tainio, L. 1995. Ahti Rytkönen kielentutkimuksen työmaalla. Virittäjä 99, 437–445.

Taylor, J. R. 1989. Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory. Oxford: Clarendon Press.

TL = Tietolipas. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Toivonen, Y. H. 1934. Suomalais-ugrilaisesta kielentutkimuksesta ja sen lähimmäistä tehtävistä. Virittäjä 38, 379–391.

Tunkelo, E. 1946. Vepsän kielen äännehistoria. Helsinki.

Tuomi, T. 1989. Suomen murteiden sanakirja. Johdanto. KKTJ 36.

Tuomi, T. 1999. Lauri Hakulinen Sanakirjasäätiön johtajana. Virittäjä 103, 591–598.

Turunen, A. 1959. Itäisten savolaismureiden äännehistoria. SKST 253.

Turunen, A. 1979. Kalevalan sanat ja niiden taustat. Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö.

Turunen, A. 1988. Venäläisperäiset sanat ja niiden merkityksen kehitys Pohjois-Karjalan murteessa. Virittäjä 92, 109–119.

Turunen, M. 1997. Nykyvatjan koodinvaihdosta. Virittäjä 101, 208–232.

UEW = Rédei, K. (Hrsg.) 1986–1988. Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Ullman, S. 1962. Semantics. An introduction to the science of meaning. Basic

- Oxford: Blackwell, Oxford.
- Uusi Kalevala = Kalevala 1849. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vahros, I. 1960. Venäjän ja suomen kielen kosketuksista jalkaverhojen nimitysten alalla. *Virittäjä* 64, 5–13.
- Vahros, I. 1963a. Kupanitsan Greplan murteen venäläisperäisistä sanoista. *Virittäjä* 67, 143–149.
- Vahros, I. 1963b. Viron venäläisperäisistä lainasanoista. Arviointi teoksesta *Mägiste* 1962. *Virittäjä* 67, 403–407.
- Vahros, I. 1967. Muutamia piiraiden nimityksiä. *Virittäjä* 71, 203–208.
- Vahros, I. 1974. Saksalainen tutkimus suomen kielen venäläisistä lainasanoista. Arviointi teoksesta *Plöger* 1973. *Sananjalka* 16, 159–171.
- Vanha Kalevala = Kalevala taikka Vanhoja Karjalan Runoja Suomen kansan muinosista ajoista 1835–1836. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vasmer, M. 1953–1958. *Russisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter.
- Viitso, T. 1990. On the earliest Finnic and Balto-Slavic contacts. Teoksessa *Itämerensuomalaiset kielikontaktit*. *KKTJ* 61, 140–147.
- Viitso, T. 1998. Seppo Suhonen 60-vuotias. *Virittäjä* 102, 256–260.
- Vilkuna, K. 1973. Vuotuinen ajantieto. Kolmas, lisätty painos. Helsinki: Otava.
- Virtanen, L., Kaivola-Bregenhøj, A. & Nyman, A. (toim.) 1977. *Arvoitukset. Finnish Riddles*. *SKST* 330.
- VKS = Vanhan kirjasuomen sanakirja 1985–1994. *KKTJ* 33.
- VMS = Pall, V. (toim.) 1982–1989. *Väike murdesõnastik*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste akadeemia Keele ja kirjanduse instituut.
- Voeltz, F. & Kilian-Hatz, C. (toim.) 2001. *Ideophones*. *Typological Studies in Language* 44. Amsterdam: Benjamins.
- Wessman, V. 1909. Kuopion tienoilla käytettyjä "lainasanoja". *Virittäjä* 13, 34–39, 153–157.
- Wörter und Sachen*. *Kulturhistorische Zeitschrift für Sprach- und Sachforschung*. Heidelberg: Carl Winter.
- Äimä, F. 1934. Arviointi teoksesta Hakulinen 1933a. *Virittäjä* 37, 80–85.

## LIITE 1.

### Kyrillisten aakkosten translitterointi

a = a	Л = l	Ч = č
б = b	М = m	Ш = š
В = v	Н = n	Щ = šč
Г = g	О = o	Ъ = ' (hardness)
Д = d	П = p	Ы = y
e = e (je)	р = r	Ь = liudennus
ë = ë (jě)	С = s	Э = e
Ж = ž	Т = t	Ю = liudennus + u (ju)
З = z	У = u	Я = liudennus + a (ja)
И = i	Ф = f	
Й = j	Х = h	
К = k	Ц = c	

Venäjänkieliset esimerkit esitetään yleensä nykyisen oikeinkirjoituksen mukaisesti. Vanhassa oikeinkirjoituksessa oli myös grafeemi Ѣ (= ě), jolla on ollut oma äännearvonsa; nykyisessä oikeinkirjoituksessa sen tilalla on е. Translitteraatiossa ě on merkitty vain silloin, kun sitä on pidetty äännesuhteiden kannalta tärkeänä. Vanhaa oikeinkirjoitusta on käytetty noin vuoteen 1920 asti, ja sitä noudattavat esimerkiksi Dal'in sanakirja (1880–1882) ja Kijasen Venäläis-suomalainen sanakirja (1912). Myös Ruoppila (1986) esittää venäläiset originaalit vanhan oikeinkirjoituksen mukaan.

Kielihistoriallisissa rekonstruktioissa muinaisvenäjän lyhyitä vokaaleita esittävät kyrilliset aakkosmerkit Ъ (ŭ) ja Ь (ĭ) on jätetty translitteroinnissa ennalleen: esim. \**лѣжка* 'lusikka', nykyvenäjässä *lóžka*.

Kirjainmerkkien е, ě, ю ja я edellä merkitään *j* seuraavissa tapauksissa:

1) absoluuttisessa sanan alussa: *jest'* (ЕСТЬ) 'olla', *jělka* (ЁЛКА) 'kuusi', *jug* (ЮГ) 'etelä', *jábloko* (ЯБЛОКО) 'omena'.

2) vokaalin, Ъ:n ja Ь:n jäljessä: *paĵek* (ПАЁК) 'annos, osa', *baján* (БАЯН) 'hanuri', *s'jest'* (СЪЕСТЬ) 'syödä', *vjúška* (ВЬЮШКА) 'uuninpelti'.

Muulloin я = a ja ю = u, mutta edeltävän konsonantin liudennus osoitetaan: *rad* (РЯД) 'rivi', *ind'úška* (ИНДЮШКА) 'kalkkuna'. Pehmeää merkkiä Ь ei translitteroida, mutta edeltävän konsonantin liudennus osoitetaan: *stúdeń* (СТУДЕНЬ) 'aladobi'.

Paino, jota venäjän oikeinkirjoituksessa ei yleensä merkitä, osoitetaan akuutilla: *kólokol* (КОЛОКОЛ). ě on aina painollinen.



## LIITE 2.

### Suomen kielen perussanakirjan venäläisperäiset sanat, joita ei ole Plögerillä (1973).

Hakusana ja merkityksenselitys on sama kuin PS:ssa. Jos sana esiintyy SSA:ssa tai SKES:ssa, etymologiaa ei ole tässä erikseen mainittu. Muissa etymologioissa originaalien kirjoitusasu ja merkitys Kuusisen et al. (1997) venäläis-suomalaisen sanakirjan mukaan. Epävarmoista etymologioista ks. SSA s.v., jollei toisin ole mainittu.

#### Myös Nykysuomen sanakirjassa olevat sanat

**ansari** vanh. 'kasvihuone'. SKES:n mukaan (s.v. *uranssari*) sana on ehkä, SSA:n mukaan todennäköisesti venäläisperäinen.

**astalo** vanh. 'tilapäinen lyömäase'. SSA. SKES s.v. *astala* pitää mahdollisesti germaanisena lainana.

**desantti** 'toisen maailmansodan aikaan vihollisen selustaan vakoilu- tai sabotaasitarkoituksessa lähetetyistä neuvostoliittolaisista laskuvarjomiehistä'. SSA.

**junttapulla** vars. halv. 'isoiksi pitkoiksi leivottu pulla'. SSA *juntta*<sup>3</sup>.

**karonkka** 'päättäjäiskekkerit (varsinkin tohtorinväitöksen jälkeen)'. SSA.

**kerettiläinen** 'henkilöstä, mielipiteistä ym., jotka poikkeavat kirkon opista tai yleensä vallitsevista käsityksistä, harha-, vääraoppinen, -uskoinen'. SSA.

**kinuski** ruok. 'sokerista ja kermasta keittämällä valmistettu seos, jota käytetään leivonnaisten kuorrutteena, jälkiruokakastikkeena yms.; sellaisesta valmistettu makeinen'. SSA.

**letku** 'taipuisa putki', **letkaus** 'ilkeämielinen, pilkallinen huomautus tai lausuma, letkautus'. SSA.

**lutka** halv. 'prostituoitu, huora, lumppu, lunttu'. SSA.

**lyydi, lyydiläismurteet** kiel. 'murreyhtymä, joka on vepsän ja karjalan välimuoto'. SSA.

**mörsky** 'onttojalkaisia poimulakkisia korvasientä muistuttavia sieniä'. Sama sana kuin Etelä- ja Keski-Karjalassa sekä Inkerissä tunnettu *morski* 'huhtasieni, korvasieni' < *smorčók* 'huhtasieni'. Ruoppila (1986: 32) mainitsee variantit *morski*, *morska*, *mörski* ja *mörsky*. SSA (s.v. *morski*) epäilee turhaan sanan venäläisperäisyyttä, sillä äänteellinen ja semanttinen vastaavuus on hyvä. Muita venäläisperäisiä sienennimiä ovat kirjakielessäkin tunnettu *valmuska* (Plöger 1973: 218) ja murteelliset *porovikka* (SSA), *ruusti* (SKES) ja *sirajeski* (SKES).

**näätä** 'näätäeläimiin kuuluva solakka tummanruskea petoeläin; sen turkis'. SSA. SKES esittää vain hyvin epävarman vastineen unkarista.

**ostjakki** = hanti 'eräs Luoteis-Siperiassa asuva suomalais-ugrilainen kansa; em. kansan kieli'. SSA.

**parsa** 'liljakasvi jonka sormenpaksuisia versoja käytetään ravintona, ruokaparsa'. SSA.

**permiläinen** *permiläiset kansat* 'komit ja udmurtit; *permiläiset kielet*: komi ja udmurtti'. SSA. SKES (s.v. *permi*) ei mainitse näitä kirjakielen termejä, ainoastaan murre sanoja kuten *laukkupermi* 'vienankarjalainen kulkukauppias'.

**pokkuroida** 'kumarrella'; kuv. 'mielistellä, hännystellä, liehakoida, nöyristellä' < *pokórnyj* 'nöyrä, alistuvainen'. SSA:n mukaan (s.v. *pokata*) mm. sm. *pokkuroida* ~ *pokkaroida* ja karjalan *pokoroija* ovat alkuaan syntyneet lähinnä venäjän vaikutuksesta ja yhteys ruotsalaisperäiseen *pokata*-sanaan on kansanetymologinen.

**posmittaa** leik. 'puhua vilkkaasti käsittämätöntä kieltä, vars. venäjän puhumisesta'. SSA.

**raakku** 'jokihelmisimpukka'. Sekä SSA:n että SKES:n mukaan sana on ilmeisesti venäläisperäinen.

**raataa** 'tehdä kovasti työtä, ahertaa, uurastaa, puurtaa, rehkiä, ponnistella, puskea'. SKES ei anna muuta etymologiaa kuin vastineet lapista, vaikka toteaa niidenkin voivan olla ims. lainoja. SSA yhdistää sanan venäjään ja pitää lapin sanoja lainoina.

**resiina** rautat. 'ihmisvoimalla tai pienellä moottorilla kulkeva (avoin) kevyt kolmi- tai nelipyöräinen kiskovaunu'. SSA.

**ruoska** 'jäykän varren ja sen päässä olevan punotun (nahka)siiman muodostama lyöntiväline'. Sekä SKES että SSA pitävät sanaa venäläisperäisenä, mutta Plöger (1973: 322–323) pitää sitä äänteellisistä syistä epävarmana. Tässä on kuitenkin helppo yhtyä SSA:han, jonka mukaan "muutakaan, täysin vakuuttavaa selitystä ei ims. sanalle ole annettu".

**šamaani** 'vars. arktisissa kulttuureissa (ja muinaisuskonnoissa) noita, tietäjä, henkinen johtaja tai parantaja, jonka uskotaan transsissa ("loveen lankeamalla") saavan yhteyden ylikuonnolliseen maailmaan'. SSA.

**samojedi** 'Pohjois-Venäjällä ja Siperiassa asuvia kansoja; em. kansojen kieliä'. SSA.

**santarmi** 'sotilaallisesti järjestetyn poliisikunnan jäsen'. SKES, SSA.

**sokka** 'usein kaksin kerroin taivutettu pieni metallipuikko, jota käytetään varmistaman koneenosien kiinnitystä'. SKES:n mukaan sana on ilmeisesti venäläinen; SSA ei enää varauksia esitä.

**syrjäni** = komi 'eräs Uralin länsipuolella asuva suomalais-ugrilainen kansa; em. kansan kieli, komin kieli'. SKES, SSA.

**tokko** 'usein liitepartikkelien -han, -pa lieventämänä ilmaisemassa arvelua tai epäilyä: tuskin; varsinkin kielteisissä yhteyksissä aloittamassa epäsuoraa kysymyslausetta'. SKES:n mukaan voi olla, SSA:n mukaan todennäköisesti on karjalan välityksellä venäjältä tullut laina.

**tshuna** halv. 'venäläisten suomalaisista käyttämä nimitys' < *čuhónec* 'tshuna, suomalainen; virolainen'. Kiparsky 1947: 357.

**tundra** maant. 'metsärajan pohjoispuolinen puuton kasvillisuusalue'. SKES s.v. *tunturi*, SSA.

**vaalia** 'pitää (hartaasti, antaumuksellisesti) huolta jostakin, hoitaa, hoivata'. SSA. SKES:ssa vielä kysymysmerkillä varustettuna.

**vainu** 'eläimen aistima haju; eräiden nisäkkäiden herkkä hajuaisti'. SKES:n mukaan mahdollisesti, SSA:n mukaan luultavasti venäläislaina.

**vatiini** tekst. 'päälystakkien ym. välivuorina käytettävä kangas'. SKES, SSA.

**voguli** = mansi 'eräs Luoteis-Siperiassa asuva suomalais-ugrilainen kansa; em. kansan kieli, vogulin kieli'. SSA.

**votjakki** = udmurtti 'eräs Itä-Venäjällä asuva suomalais-ugrilainen kansa; em. kansan kieli, udmurtin kieli'. SSA.

### Vain Suomen kielen perussanakirjassa olevat sanat

**kanttuvei** ark. 'lopen väsynyt, "poikki"; tajuton, kuollut; lopussa, mennyttä'. Leinonen 1992: 80–81. Vrt. liite 3 **kanttui**.

**krääsä** ark. 'rihkama, roju, sälä' < *gráz* 'lika, kura, loka, rapa'. Leinonen 1992: 79.

**mesta** slg. 'paikka, alue; tilaisuus, mahdollisuus' < *mésto* 'tila, paikka, sija'. Murteissa *mesta* ~ *miesta* on ahdasalainen, joten sana on Helsingin slangissa suora laina venäjältä. Plöger 1977, Karttunen 1979, Ruoppila 1986.

**paapoa** ark. 'helliä, hemmotella; palvoa'. SKES, SSA *paapo*.

**pasha** ruok. 'rahkasta valmistettu makea venäläinen pääsiäisruoka'. SKES *paska*<sup>2</sup>, SSA.

**poppana** tekst. 'jäykkä kansanomaisen kudos, jossa loimena on tavallisesti kalastajalanka ja kuteena ohuita puuvillaräsyjä; tällaisesta tehty liina, seinävaate tms'. SKES, SSA.

**safka** slg. 'ruoka' < *závtrak* 'aamiainen, aamupala; eine; eväs'. Karttunen 1979.

**slobo** halv. 'venäläinen, ryssä' < *slobodá* 'asutus(alue), kaupunginosa; esikaupunki(alue)'. Ilmeisesti alun perin venäläisen varusväen asumapaikasta käytetty nimitys. Karttunen 1979, vrt. SSA *lopotti*.

**sontikka** ark. 'sateenvarjo' < *zóntik* 'id'. SKES, SSA.

**voda** slg. 'vesi' < *vodá* 'id'. Karttunen 1979.

### Epävarmoja etymologioita

**kampi** 'kone-elin jolla pyöritetään akselia käsin tai jonka liike saattaa akselin pyörimään, "veivi"'; **kanalja** 'lurjus, vintiö'; **kaplas** 'jalakset reen runkoon yhdistäviä tukipuita, ketara'; **kurttu** 'ryppy, poimu'; **liesu**: *olla liesussa* 'menossa, juoksussa, liikkeellä, lennossa'; **mättää** 'luoda, ammentaa, nostella (lapiolla, lusikalla tms.); syytää, ahtaa, sulloa'; **osviitta** 'ohje, vihje, viite', **palttoo** 'pitkä päällystakki, palsa'; **paunikko** 'rantavesissä kasvava pieni maksaruoho; eräs huonekasvina viljeltävä paksulehti' (SSA *pauni*), **penaali** 'kynäkotelo'; **peto** 'petoeläin; hirviö, julmuri; huomattava kyky jollakin alalla, haka, hai, mato, tekijä'; **pomppa** 'paksusta miesten päällystakista'; **rasti** 'puun kylkeen teräaseella tehty polun tms. merkki, pilkka; paperiin varsinkin kynällä tehty merkki (vinoristi), "kruksi" (SSA:n mukaan "saattaisi olla lohkeama" sanonnasta *ristiin rastiin*, ts. muodostunut venäläisperäisen *risti*-sanan pohjalta); **ratto** 'hupi, huvi, viihdyke'; **seitti** 'hämähäkin tai eräiden muiden hyönteisten mm. ravinnonpyyntiä varten kehuurauhastensa eritteestä valmistama ohut rihma'; **setviä** 'selvitellä; ruotia'; **särpiä** 'juoda (varsinkin äänekkäästi), hörppiä, ryystää'; **usuttaa** 'yllyttää (varsinkin koiraa jonkun kimppuun), kiihottaa'; **veranta** 'kuisti, vilpola'; **vihta** '(varsinkin länsisuomalaisessa kielenkäytössä) tavallisesti koivun lehvistä kimpuksi sidottu saunomisväline, vasta'; **vikuroida** 'varsinkin hevosesta: käyttäytyä hillittömästi, tottelemattomasti, äksyillä, oikutella, konstailla, temppuilla' (SSA *vikuri*).

### LIITE 3.

#### SMS:n kuuden ensimmäisen osan (*a–keynätä*) venäläisperäiset sanat.

Hakusana on sama kuin SMS:ssa. Jos samaan originaaliin palautuvia sanoja on esitetty SMS:ssa monen eri hakusanan alla, äänteellisesti originaalia lähin on valittu tässä päähakusanaksi, ja muut SMS:n hakusanat on erotettu tildellä ja kursivoitu (selviä johdoksia ja yhdyssanoja lukuun ottamatta). Merkityksenkuvaus on sama kuin SMS:ssa; joskus sitä on hieman yksinkertaistettu.

Jos sana esiintyy SSA:ssa, muihin lähteisiin ei viitata. Muuten viitataan ensimmäiseen tiedossani olevaan lähteeseen, jossa sana on yhdistetty venäjään, ja lisäksi SKES:aan tai Ruoppilaan (1986). Lähteessä käytetty (haku)sanamuoto on mainittu, jos se on erilainen kuin lihavoitu hakusana.

Mikäli sana esiintyy SKES:ssa, SSA:ssa tai Ruoppilalla (1986), etymologiaa ei ole tässä erikseen mainittu, ellei siitä ole jotain erityistä huomautettavaa. Muissa etymologioissa originaalien kirjoitusasu ja merkitys Kuusisen et al. (1997) sanakirjan mukaan, jollei toisin ole mainittu.

**a** '(interj.) kas, no; (konj.) mutta'. SSA.

**aaspukki** *aaspukist alkaan* 'alusta loppuun'. Nirvi 1971 *aspukka*, Ruoppila 1986 *aaspukit*.

**aatu** ~ *aatuimet* ~ *aatumi* "iidut ja aadut", "iivot ja aavot", "eevut (ja) aavut" 'sitä ja tätä, kaikenlaista; sieltä täältä; missä, mistä t. mihin tahansa'; "aatuun" 'hiiteen, hittoon' < *ad* 'helvetti'. Mikkola 1894: 79 (karj.) *oadu*, (veps.) *ad*.

**affitseri** 'upseeri' < *oficér* 'id'. Kalima 1952: 71 (karj.) *afitsieru*.

**ahtii** ~ *ahtimenii* 'interj. ilmaistaessa esim. pahoittelua tai ihastusta'. Ruoppila 1956: 89 *ahtimenuu*; Ruoppila 1986 *ahtii*.

**ak** ~ *aka* ~ *aki* ~ *ako* '(part.) ehkä, jospa, mutta jos, entäpä; (part. vahv.) kylläpä'. < murt. *ak*, *áki* (SRNG), *áko* (Dal). Kirjakielen *tak*-sanana (mm. partikkelina 'siis; niin, kyllä; niinpä'; konjunktiona 'mutta; niin, siinä tapauksessa') murteellisia variantteja.

**akkuna** ~ *ikkuna*. SSA.

**akurtsi** 'Cucumis sativus, kurkku'. Ojansuu 1907: 85 (karj.) *ogurčča*, Ruoppila 1986.

**akuserkka** 'kättilö'. SSA.

**almasi** 'lasinleikkuveitsi'. Ruoppila 1986.

**alttina** '3:n, 20:n tai 25:n kopeekan rahasta'. SSA.

**ampari** 'aitta, varastohuone, makasiini'. SSA.

**anheli** 'tottelemattomasta ihmisestä, riiviöstä' < *ángel* 'enkeli'. Ahlqvist 1871: 218 *angeli*.

**anspukka** 'vääntökanki'. Ruoppila 1986 *anspuka*.

**antsikka** 'pula, pulma, kiipeli' < *antíhrist* 'antikristus; (vanh. ark.) lurjus', murt. *ančihrist* 'antikristus, piru', *ancybal*, *ančybal*, *ančibil* 'piru'; näitä käytetään myös voimasanoina (SRNG).

**antvalitna** 'epäkelvosta'. Ruoppila 1986 *anvalitna*.

**apea** 'alakuloinen, masentunut, surullinen'. SSA.

**aporkka** 'matala kenkä, puolikenkä, saapas; (vanhan) saappaan varreton terä;

huonosta, epäsopivasta jalkineesta; jalka'. SSA.

**apotsikka** 'verhoilija' < *obójščik* 'id'.

**aprakka** 'tav. muuna kuin rahana ansaittu palkka t. (pyynnöstä) saatu lahja; hyvä, runsas ateria, eväs; saalis'. SSA.

**apreski** 'leivonnaisesta leikattu reuna tms.' < *obrézok* 'suikale, viipale, pala, tilkku, pätkä, kappale' (verbistä *obrezát* 'leikata').

**aproska** *aproskoo* 'tekemistä, tehtävää' < *obróčka* (Dal'), dim. sanasta *obrók* '(maaorjilta peritty) vero' (> **aprakka**).

**arkangeli** 'itäkarjalaisen kulkukauppiaan kotiseudusta, epämääräisestä etäisestä seudusta; laukkukauppiaasta' < paikannimi *Arhángel'sk* 'Arkangeli'. Itä-Karjala kuului tsaarinvallan aikana Arkangelin kuvernementtiin (ks. Čistov 1976: 24).

**arkkana** 'nahasta t. nuorasta valmistettu (hevosen) kaulain'. SSA.

**arsina** 'venäläinen pituusmitta; tämän pituinen mittakeppi t. viivoitin'. SSA.

**arsintka** ~ *arsiniekka* 'arsinan pituinen halko' < murt. *aršínnik* 'arsinan kokoinen esine', *aršínka* 'arsinan korkuinen tynnyri' (SRNG).

**artteli** 'kalastus-, hylkeenpyynti- tms. työkunta; joukko, parvi, lauma'. SSA.

**astalo** 'tilapäinen lyömäase, kepakko, kalikka; työväline'. SSA.

**astassi** 'Venäjältä tuotetuista, yhdellä lestillä tehdyistä tasakärkisistä jalkineista'. Ruoppila 1986.

**atavoida** ~ *etavoida* 'epäroidä, arvella, aprikoida; hamuilla, haparoida' < *a togó* [*atavó*] 'tuota, tuota noin'. Vahros 1963a: 143–144.

**atrain** 'varrellinen, väkäpiikkinen kalastusväline'. SSA.

**atsainoi** *Paavo emäntäkkii se on hyvin atsainoi, tahto tulla* [uunia rakennettaessa] *arkkitehtiks* 'neuvojaksi' < *otčájannyj* '(puhek.) hullun-, uhkarohkea, hurja, hurjapäinen'. Vrt. karj. *ottšaijannoi* 'uhkarohkea'. (KKSK.)

**atsinoillaan** 'paikoillaan, sijoillaan, samalla kohtaa'. SSA *otsina*.

**atska** 'silmälappu hevosen suitsissa' < *očkó* 'silmä'. Nirvi 1971 *atškat*.

**attoo** 'muutoin, muussa tapauksessa' < *a to* 'muuten'.

**atva** ~ *atvo* 'ohjepuomi tukinuitossa; seiväs, paalu'. SSA *otva*.

**atvörka** 'ruuvimeisseli, taltta' < *otvörtka* 'id'. Nirvi 1971 *atvorkka*.

**balalaikka** 'mandolinia muistuttava (venäläisperäinen) soitin'. SSA.

**bobrikov** 'ylpeästä, ilkeästä, puheliaasta miehestä; voimasana', *poprikoffit* 'mustat nahkateräiset huopasaappaat' < henkilönnimi *Bobrikov*. Nikolai Bobrikov oli Suomen kenraalikuvernööri 1898–1904.

**bolševikki** 'eri jalkineista'. SSA.

**ek kai** 'interj:n tapaan osoittamassa hämmästyttä, ihmettelyä, kummastusta' ~ *jekoi* 'pienestä miehestä'. Ruoppila 1986.

**elehvä** 'väri, jolla Venäjältä tuodut laakeat puukupit, elehväkupit oli koristeltu'. Ruoppila 1986.

**ettatiela** 'erikoinen, vaikea asia'. Ruoppila 1986.

**fartukka** 'säkkikankainen pitkä esiliina; iso villahuivi'. SSA.

**fukantka** 'pitkähöylä' < *fugánok* 'id'. Nirvi 1971.

**furaasi** 'lehmien rehu' ~ *vratsu* 'tarveaine' < *furáz* 'rehu'.

**föklä** 'punajuuri'. Mikkola 1894: 70 (vatj.) *fekla*, SKES *vöklä*.

**gaarasta** 'villainen ostonauha, jota käytettiin esim. hameenhelmassa koristeena' < *gárus* 'kirjontavilla, villalanka'. Vrt. karj. *koarosta* 'tehdasvalmisteinen villakangas',

*koarosnoi* 'villa-, villainen' (KKSK).

**haahhali** 'nuoresta ja veiterästä pojasta; haukkumasanana miniästä, huolimattomasti pukeutuneesta ihmisestä' < *háhal* 'heila'. Vahros 1963a: 144.

**haaleri** 'perunarutto' < *holéra* 'kolera'. Vrt. Karvinen 1910 *haliera* 'kolera'; karj. *haliera* ~ *haleera* 'kolera, rutto, kulkutauti; haju; soimaussana' (KKSK).

**haatta** ~ *haattana* 'hatarasta rakennuksesta'. Mechelin 1842; Ruoppila 1986.

**halatti** 'leveästä, suuresta vaatekappaleesta: kaapu, viitta, kauhtana tms.' SSA.

**hamutta** 'länkien alla käytetyt hevosen olkapäitä suojaavat (irto)pehmikkeet'. SSA.

**hapari** 'haaksirikkoutuneesta laivasta rannalle ajautunut t. otettu tavara; helpolla, ilmaiseksi saatu t. pyydetty tavara'. SSA.

**haparssina** ~ *kaparssina* 'ylimitta, -määrä, kaupanpäällinen'. Ruoppila 1986.

**harasoo** ~ *harosa* "haastaa (laskea) hyvää harasoota" 'laskea leikkiä' < *horóšij* 'hyvä', *horóšó* '(adv.) hyvin, (part.) selvä, hyvä on'. Saarimaa 1919: 45 *karasoo*.

**harsniekka** 'karjan (tav. nautakarjan) ostaja'. SSA *parisniekka*.

**hartsoona** '(venäläinen) majatalo, ruokala, kahvila'. SSA.

**hartsu** 'ruokatavara, (savotan) muona, eväät; yleensä tavaroista, matkatavaroista, törystä; ampumatarvikkeista'. SSA.

**hartsuva** '(uitto)savotan ruokailu- ja majapaikka sekä ruokavarasto' < *harčevój* '(ark.) 'muona-, ruoka-'; *harčevája* 'ruoan säilytyspaikka veneessä tai lautassa' (Dal'). Adjektiivijohdos sanasta *harč* 'muona, ruoka, eväät' (> **hartsu**). Turunen 1959: 116 *hartsuvoi*.

**hiisa** ~ *hiiska* 'lato, vaja' < *híža, híza* 'tupa, mökki, maja' (Dal').

**hiitra** 'ovela, viekas; taitava, täsmällinen, tarkka; saita, kitsas' < *hítryj* 'viekas, ovela, juonikas'. Karvinen 1910: 122.

**holostoi** ~ *holosniekka* 'kiertolainen, kulkuri; itsellisestä; naimattomasta (nuoresta) miehestä; vapaa'. Nirvi 1971, Ruoppila 1986.

**holotna** 'kolea, kylmä, viileä' ~ *holentka* 'vilu' < *holódnyj* 'kylmä', *holódno* 'on kylmä, paleltaa'. Plöger 1977.

**holotniekka** 'sammakko, joka on pantu maito- t. piimäastiaan pitämään juoma kylmänä' < *holódnik*, johdos adjektiivista *holódnyj* 'kylmä' (> **holotna**). Dal'in sanakirjassa on sanalle useita merkityksiä, mm. 'kylmäkomero'.

**hootomi** *ei hootomi* 'ei lainkaan' ~ *täyvessä hootommissa* 'innokas, tarmoa uhkuva' ~ *aika hootomija* 'kyytiä' < *hódom*, esim. *pólnym hódom* 'täydellä vauhdilla, täyttä vauhtia', instrumentaali sanasta *hod* 'kulku, meno; vauhti' (> **hotu**).

**horkka** 'Mustela putorius, hilleri' < *horëk* (: *hor'ká*) 'id'. Kiparsky 1949.

**horkkatupakka** 'mahorkka'. SSA s.v. *mahorkka*.

**hos** 'vaikka, jos' < murt. *hoš* 'id' (Dal').

**hosaikka** 'vaimo' < *hozájka* 'emäntä; (ark.) vaimo'.

**hosain** 'isäntä'. Karvinen 1908: 58 *hasain*, Ruoppila 1986.

**hospoti** ~ *hospotikka* 'ortodoksien käyttämänä siunauksena t. huudahduksena; hokemasanana loruissa ja lasten leikkiluvuissa' ~ *hospottaa* 'puhua venäjäksi'. Ojansuu 1907: 72 (karj.) *hospod'i*, Ruoppila 1986.

**hostrokupsit** 'pinsetit tms.' < *ostrogúbcy* 'katkaisupihdit'.

**hot** ~ *hoti* 'jos, vaikka, edes; vahvistussana'. Genetz 1891, Ruoppila 1986 *hoti*.

**hotavoi** 'köysi, jonka avulla vedettiin verkko jään alla emäreiästä häntäreikään' ~ "hotavoinaan" 'valtoimenaan, vapaasti' < *hodovój* 'kulku-; (tekn.) juokseva,

- liikkuva'. Adjektiivijohdos sanasta *hod* 'kulku, meno, vauhti' (> **hootomi, hotu**).  
**hotka**<sup>1</sup> 'innokas, halukas jhk, taitava, etevä; joutuisa, nopea, ripeä'. Ruoppila 1986.  
**hotka**<sup>2</sup> ~ *hotku* '(kylä)kokous' < *shódka* 'id'. Vahros 1963a: 148.  
**hotna** 'helppo; innokas' < *ohótnyj* 'halukas, kernas, altis, kerkeä' (Kijanen), adv. *ohótno* 'mielellään, mielihyvin, kernaasti'.  
**hotniekka** ~ *hotniekki* 'halukas, innokas; ahne, perso' < *ohótnik* 'halukas; jonkin asian ystävä, harrastaja, kova tekemään jotakin'. Lönnrot *ohotniekka*.  
**hotsia** 'haluta, tahtoa; välittää' ~ *hotsittaa* 'haluttaa, huvittaa, tehdä mieli'. SSA.  
**hotu** 'tie, väylä, reitti; suunta; uitto-, vesiväylä'. SSA.  
**hotulit** 'puujalat' < *hodúli* 'id'. Vrt. Ruoppila 1986 *hotulkka* < *hodúl'ka*.  
**hovatta** 'pitkävartinen rautahaarukka, jolla nosteltiin ruokaruukkuja uunista'. SSA *uhvatta*.  
**huja** 'miehen siitin'. SSA *hui*<sup>3</sup>.  
**hurmintka** 'putki, jonka kautta ilma virtaa palkeista ahjoon' < \**fúrminka*, sanasta *fúrma* 'hormi; palkeentorvi' (Kijanen).  
**hurttu** ~ *hurtti* '(isosta, karvaisesta, vihaisesta) koirasta; muista eläimistä, etenkin sudesta'. SSA.  
**husa**, *husanuora* ~ *hosanuora* 'etu- ja takarekeä yhdistävä ristiköysi t. ketju'. Kalima 1952: 86 (karj.) *huža*, Ruoppila 1986.  
**hutoi** ~ *hutoinen* 'huono, heikko, kelvoton, mitätön'; mennä "hutoi" 'hukkaan, pilalle, tyhjiin; (iskusta, laukauksesta) ohi' < *hudój* 'huono'. Plöger 1977: 315.  
**hvastaida** 'kehua' < *hvástat'sa* 'kehu[skell]a, leuhkia, levennellä'.  
**hvastuniekka** 'kerskaaja' < *hvastún*, *hvastuníška* '(puhek.) leuhka, kehu[skeli]ja, kerskuri'.  
**i** 'ja, sekä'; *i - i* 'sekä - että'. Ojansuu 1907: 73 (karj).  
**iimnikka** 'nimipäiväsankari, nimipäivä' < *imenínnik* 'nimipäiväsankari'.  
**iivana** 'venäläisen nimityksenä; haukkumasanana' < henkilönnimi *Iván*. Holmberg 1913: 224.  
**ikoni** 'kreikkalaiskatolisten pyhäinkuva'. SSA.  
**ikra** 'mäti' < *ikrá* 'mäti, kaviaari'.  
**ikraida** ~ *ikraittaa* ~ *ikramoida* ~ *ikrata* ~ *ikrua* ~ *ikruilla* 'ilakoida, kisaila, pitää lystiä; laskea leikkiä, ilveillä; kiusata; juonitella' ~ *ikramoinen* ~ *ikrasti* ~ *ikru* ~ *ikruska* ~ *itruska* 'kujeilu, ilveily' ~ *ikruska* 'soittopeli' < *igrát'* 'leikkiä, leikitellä; pelata; soittaa', *igrúška* 'lelu, leikkikalu'. Ruoppila 1956: 100 *ikraida*; Turunen 1959: 96 *ikruilla*; Ruoppila 1986 *ikruska*.  
**ilja** 'ukkonen' < *Ilja, Il'ja* '(profeetta) Elias'. Iljan muistopäivä (20.7.) on huomattava merkkipäivä ortodoksisen kirkon piirissä, ja profeetta on kansan uskomuksissa perinyt ukkosen jumalan ominaisuuksia (Härkönen 1932: 470; Vilkuna 1973: 189). Yksi Iljanpäivän venäläisistä nimityksistäkin on *Ilja-gromonósnij* 'Ilja ukkosentuoja' (Dal').  
**imenja** 'omaisuus; maatila'. Nirvi 1971 *imeniä*, Ruoppila 1986 *imenia*.  
**inoi** 'eto, mokoma, pahalainen' < *inój* 'toinen, muu; joku, jokin'. Lönnrot.  
**intikka** ~ *inteikka* 'kalkkuna' < *indéjka* 'id'. Plöger 1977.  
**intuska** 'kalkkuna' < *ind'úška* 'kalkkunakana'. Plöger 1977.  
**ismen** 'huono tapa, oikku, vika; kuje, kolttonen; hiukkanen'. SSA.  
**ispotilleen** ~ *ispotiilleen* 'säntilleen, täsmälleen'. Ruoppila 1986.

- istinä** ~ *istinnäinen* 'pysyvä, vakituinen; (adv.) erittäin, todella'. Ruoppila 1986.
- isuma** 'rusina' < *izúm* (koll.) 'rusinat'. Nirvi 1971 *issuuma*.
- ivossikka** vuokra-ajuri, vossikka'. SSA.
- jaakkari** 'aluksen ankkuri; ankkurina käytetty kiviriippa' ~ *jaakkuroida* 'ankkuroida'. SSA.
- jaalikka** 'pieni huvivene' < *jálik* 'jolla, (pieni) vene'.
- jaalova** 'maho lehmä' < *jálovyj* 'maho'.
- jaama**<sup>1</sup> 'salotaival, (salon läpi kulkeva) polku t. tie'. SSA.
- jaama**<sup>2</sup> 'kuoppa, kaivanto, oja, syväne'. SSA.
- jaaplakka** 'omena' < *jábloko* 'id'. Karvinen 1910: 119.
- jaati** 'myrkkyy' < *jad* 'id'. Nirvi 1971 *jaatu*.
- jampsikka** 'ajuri, postinajaja' < *jamsčik* 'kyytimies, ajuri'. Kalima 1952 (karj.) *jamsšiekku*.
- jantukka** 'peltinen maidonkuljetusastia, pitkävartinen kauha, teekannu'. SSA.
- jarmakka** 'miehen pitkä, väljä sarkatakki tai -viitta; harv.: naisten sarkahame; huonosta päällystakista; kangas, jossa on pellavainen loimi ja villainen kude; sarka'. SSA.
- jarmanka** 'markkinat; kylä-, talkootanssit, tanssipaiikka; riita, väittely, rähinä' ~ *jarmakoida* 'riidellä, rähistä'. SSA.
- jefreettari** 'korpraali (entisessä Suomen sotaväessä ja Venäjän armeijassa); päällysmies, määrälijä' < *jefréjtor* 'korpraali'. Plöger 1973: 58.
- jelentkat** 'matalat, pitkälavaiset puupyöräkärret, joita käytettiin lyhteitä ajettaessa'. Lönnrot *telikkä*, SKES *telekka*.
- jenka** 'raha'. SSA *tenka*.
- jepiä** ~ *jäpiä* ~ *jepitsoida* 'naida, paritella' ~ *jepitvoimat* 'kirosana' < *jebat* '(kark.) nussia, naida', *ěb tvajú mat* '(kark.) haista vittu', kirj. "nussi äitiäsi". Vastaavaa rinnastusta lienee tarkoittanut jo Ahlqvist (1857: 91), jonka mukaan *jävoin*-sanaa vastaa venäjässä "hyvin tuttu, tähän panna kuitenkin sopimatoin sana".
- jeresti** 'temppe; perinnäinen tapa' < *jéres* 'harhaoppi, -usko; kerettiläisyys; (puhek.) pöty'.
- jetakoittain** 'henkilöluvun mukaan' < *jedók* 'syöjä', *na jedoká* 'syöjää (suuta) kohti'.
- jetiinöi** ~ *jeti*. "Ei jetiinöitä, jetiä(kään)" 'ei ainoatakaan, yhtään' < *jedínyj* '(tav. kieltoisanan yhteydessä) ainoa, ainut', esim. *ne jedínoi minúty* 'ei hetkeäkään, ei ainoatakaan hetkeä'.
- jolkka** ~ *jolkki* 'joulukuusi'. SSA.
- jonattavainen** 'muusta kuin lammasnahasta tehty (osto)turkki'. Ruoppila 1986.
- jontka** ~ *jantka* 'notko, syväne, kuoppa; jorpakko' ~ *jontkanne* 'pitkä notko' < *jámka* 'pieni kuoppa', dim. sanasta *jáma* (> **jaama**<sup>2</sup>).
- jordssi** 'kiiski; muista kaloista; ongen koukun väkä' ~ *jordssipiikki* 'iso naula'. SSA.
- juhmuri** 'puunuija, jolla isketään hirret salvottaessa paikalleen, tiivistetään maata tms.' ~ *juhmuroida* 'nuijia'. SKES *suhmuri*, Ruoppila 1986 *juhmuri*.
- juntta** ~ *funnta* ~ *juntti* ~ *jyntti* ~ *jänttä* (-kakko, -pulla, -vehnänen) 'veteen leivottu (palmikoimaton) vehnäleipä'. SSA *juntta*<sup>3</sup>.
- jupka** ~ *juhka* '(alus)hame'. SSA.
- juska** 'uunin savukanavan suljin; uunin pelti; savuaukko t. savuaukon suljin, räppänä, lakeinen'. Mikkola 1894: 107 (puuttuu SSA:n viitteistä), SSA.



**jäitsä** 'kananmuna' < *jájco* 'id'. Lönnrot.

**jäsni** 'saarnipuu' < *jáseń* 'id'.

**jässikkä** ~ *jássi* ~ *jatsake* 'rasia, aski, laatikko, arkku; käärö, pussi, paketti, kartonki, puntti tms.; kantamus, taakka, nyytti'. SSA *jassikka*.

**jääpenniekka** 'selvittämätön tilanne, epävarma' < *jábednik* 'kanteliija, kielijä, kantelupukki'.

**jökötti** 'kerman, tervan ja pikiöljyn seoksesta, jota käytetään iholääkkeenä; yskänrohdesta; väkevystä kahvista' ~ *jötki* 'tuohiterva, tökötti; jodi' ~ *jötkötin* 'tervasta, rihmasta tms. sakeasta t. paksusta aineesta' ~ *jötti* 'tahmeasta, kankeasta tms. aineesta'. SSA *tökötti*.

**kaanjavoinen** *kaanjavoiset täkit* 'hienot (kesä)täkit' < *tkánevyj* 'kangas-, kankainen'.

**kaara** 'tietyin värisestä hevosista: voikko, ruskeanharmaa' < *kaúryj, kárij, karakóvyj* 'rusehtavista hevosista'. Mikkola 1894: 119 (karj.) *koára*.

**kaaru** 'katku, käry' ~ *kaaruta* 'kärytä'. Ruoppila 1986.

**kaasitsa** 'liemiruoka, velli' < *kášica* 'veli'.

**kaasna** 'tavara- t. rahakätkö, säiliö, varasto; tavara, "kama"; kapiot' ~ *kaasnaavainen* 'hamstraava, rohuuva' ~ *kasnata* 'panna kätköön, varastoon' ~ *kasnautua* 'rahasta: kerääntyä'. SSA.

**kaassa** ~ *kaassu* '(ryyneistä keitetty) puuro t. velli'. SSA *kaasa*<sup>2</sup>.

**kaatenitsat** ~ *katankat* 'huopasaappaat' < *kátanki*, (murt). *kátancy* (SRNG) 'id'.

**kaatina** 'harmi, kiusa'. Ruoppila 1986.

**kaatiot** 'jalkojen yhtymäkohta, reisien väli; haarat; lanteet; (alus)housut; housujen haarakohta; vaatteista' ~ *kaateida* 'pukeutua, sonnustautua'. SSA.

**kaattere** 'naisen pukuun kuuluva, vyöhön kiinnitettävä pitkä koristeliina'. SSA.

**kaavina** 'satama-allas; muusta altaasta, karsinasta; lahti, lahdelma'. SSA *kaavana*.

**kaikka** 'ruuvi, mutteri'. Ruoppila 1986.

**kakkuna** 'hihhuli, lahkolainen' < *skakún* 'id.'; kirj. 'hyppijä' (Kijanen). Plöger 1977: 315.

**kakoi** 'mitä?' < *kakój* 'millainen; minkälainen; mikä'.

**kakunassi** 'jokin (venäläisperäinen) tanssi; katrilli' < *kak u náših (u vorót)* 'venäläisen tanssilaulun sanojen alkua'. Plöger 1977: 315.

**kalakoida** 'puhella, rupertella' < *kal'ákat* 'rupatella'. Ruoppila 1986 (hänellä originaalissa kirjoitusvirhe g pro k).

**kalantka**<sup>1</sup> 'kamarin uuni' < *gollándka* 'id'. Vahros 1963a: 148.

**kalantka**<sup>2</sup> 'kättilö' < *gollándka* '(vulg.) kättilö' (Kijanen).

**kalatsu** 'hevosenkengän muotoinen kahvileipä'. SSA *kolatsu*.

**kalattuska** 'eräänlainen kalistin: laudanpätkä, jonka toisesta päästä lähtevään nauhaan on kiinnitetty puukalikka' < *kolotúška* 'kurikka, karttu, nuija; kalistin'. Nirvi 1971 *kolottuska*.

**kalavoida** ~ *kalania* 'kuljettaa venettä liikuttamalla airoa edestakaisin veneen perässä'. Ruoppila 1986.

**kalekka** 'rammasta ihmisestä' < *kaléko* 'raajarikko, vaivainen, rampa'.

**kalekuori** 'eräs tehdastekoinen (vaalea) palttinakangas, sertinki'. SSA.

**kalenat** '(nurkka)tanssit; juhlat, kekkerit'. SSA.

**kaleskat** 'isot, nelipyöräiset (kuomulliset) ajelurattaat'. SSA *kaleesi*.

**kalihvee** 'saapashousut' < *galifé* 'id'.

**kalikka** 'kerjäläinen'. SSA *kalikka*<sup>2</sup>.

**kalintka** 'isossa portissa t. sen vieressä oleva pikkuportti' < *kalítka* 'portti'. Karvinen 1910: 121.

**kalintora** 'eteinen, käytävä tms. lämmittämätön sisätila'. Nirvi 1971, Ruoppila 1986 *kalitori*.

**kaljotta** 'jokin kaksimastoinen purjealus' < *galiót* 'vähäinen kevyt alus, galiotti' (Kijanen). Ruoppila 1985.

**kalkkala** 'kulkunen, aisakello; pieni lehmän t. lampaan kello; perunan, pellavan tms. siemenkota'. SSA.

**kallita** 'ohentaa takomalla (ja samalla teroittaa) vanhan viikatteen tai muun teräaseen terää; uudistaa vanhaa ruokaa tai kahvia lämmittämällä tai aineita lisäämällä; muusta korjaamisesta, uusimisesta, paikkaamisesta'. SSA.

**kalpassi** 'makkara' < *kolbasá* 'id'. Karvinen 1908: 58 *kalpaassi*.

**kalstukki** 'kravatti' < *gálstuk* 'id'. Nirvi 1971.

**kalsu** ~ *kalsokas* ~ *kalsukka* ~ *kalsutin* yl. mon. 'sukanvarresta tehty t. kankaasta kiedottu säärensuojus, säärystin'. SSA.

**kalteri** 'ulkoeteinen, (avo)kuisti; aittarakennuksen edessä oleva lakka t. avokatos; aitan ovien edessä oleva (koko rakennuksen pituinen) matala porrastasanne; luhdinsola; luhdinsolan alapuolella oleva avoin tila'. SSA.

**kaltsa** 'närelenkkipareilla päittäin toisiinsa kiinnitetyistä tukeista tehty uittopuomi'. SSA *koltsa*.

**kaluna** 'iso kirves' < *kolún* 'halko-, halkomuskirves'.

**kamassi** 'varrellinen nahkakenkä' < *gamáši* 'säärökset, damaskit'. Nirvi 1971.

**kamelkka** 'kelkan tapainen mäenlaskuväline, jossa on jakkaran tapainen istuin' < *skaméjka* 'penkki, istuinlauta', (murt.) *skamél'ka* 'penkki, rahi' (Dal<sup>1</sup>). Dim. sanasta *skaná* 'penkki' (> **kammi**).

**kamessi** 'vahinko, onnettomuus; kaupantekoon, mittaamiseen liittyvästi' < *komíssiija* 'komissio, välityskauppa; (vanh.) työtä teettävä, hankala tilanne' (Ožegov); (murt.) 'pitkäveteinen, kauan kestävä asia' (SRNG)'. SSA.

**kammi** 'rahi, jakkara'. SSA.

**kanatti** 'vahva köysi, varppi' < *kanát* 'köysi, nuora'. Lönnrot *konotta*.

**kanava** 'veden johtamista varten tehty suurehko uoma, viemärioja, piirioja, maantienoja'. SSA.

**kansukka** ~ *kantsakka* ~ *kantsukka* 'iso vitsa, ruoska; karahka; puunjuurakon kappale'. Ruoppila 1986.

**kantka** ~ *kantko* 'huonosta, laihasta eläimestä, etenkin hevosesta: kaakki, kanttura' < *konék* (gen. *konká*) '(pieni) hevonen', dim. sanasta *koní* 'hevonen' (> sm. *koni*).

**kantohka** ~ *kantokka* 'kivien t. hirsien vääntövipu, vääntökanki' ~ *kantakka* 'tukkien siirtelyssä käytettävä teräväkärkinen koukku, tukkihaka' < *kantóvka* 'vieritys, vierittäminen'; substantiivijohdos verbistä *kantovát* 'vierittää, kääntää' (> **kanttui**).

**kantrakka** 'sopimus' < *kontrákt* 'id'.

**kanttui** '(mennä) kumoon, nurin, päistikkaa tms.' < *kantovát* (imperatiivi yks. 2. p. *kantúj*) 'vierittää, kääntää'. Leinonen 1992: 80–81.

**kantvorkka** 'hellanrengas' < *konfórka* 'id'. Nirvi 1971 *kamfarkka*.

**kapakka** 'anniskeluravintola, krouvi'. SSA.

**kapana** 'jäälohkare (etenkin ruokatarvikkeiden säilyttämistä varten); kokkare,

kimpale'. Sillman 1917, Ruoppila 1986.

**kapkana** 'metallinen rotanpyydys, rautalangasta väännetty jäniksen paula'; "päästä kapkanasta" 'pulasta, pinteestä' < *kapkán* 'raudat, (kuv.) ansa, sadin'. Vahros 1963a: 144.

**kapli** ~ *kaple* ~ *kaplin* ~ *kaplotin* 'kahdella kädensijalla varustettu vuoluhöylä, kavahöylä'. SSA.

**kaplukka** 'kengän korko, kanta'. SSA.

**kapsukka** ~ *kaptsukka* 'rahakukkaro, nahkainen tupakkakukkaro' < *kapčúk*. Nirvi 1971 *kapšukki*.

**kapusta**<sup>1</sup> ~ *kapuska* 'puukauha, lusikka'. SSA.

**kapusta**<sup>2</sup> 'Brassica, kaali'. SSA.

**kaputta** 'sukanvarren tapainen (naisten) sääry, varreton tupakenkä' < *kopýto* 'kavio, (puoli)sukka'. Vahros 1960.

**karantassi** 'kynä' < *karandáš* 'id'. Ojansuu 1907: 75 (karj.) *karandaššu*.

**karappaska** ~ *karppaska* 'kaksipyöräiset kärryt, kiesit' < *koróbočka*, dem. sanasta *kórob* 'koppa, kontti; (ajoneuvon) kori; kärryt'. Vahros 1963a: 144.

**karassi** 'jokin kala, ?ruutana' < *karás* 'ruutana'. Sillman 1917: 133.

**karavuuli** 'vartio, vahdinpito' ~ *karavuulia* 'vartioida, vahtia'. Mikkola 1894: 118 (karj.) *karavula*, (vir.) *karaul*; Ruoppila 1986 *karauli*.

**karavuulssikka** 'tukkilautan yövahti' < *karaúl'sčik* '(puhek.) vahti, vartija'.

**karelkka** 'öljylampun poltin' < *gorélka* 'id'. Vahros 1963a: 148.

**karetti** ~ *kareta* 'vaunut' < *karéta* 'id'. Mikkola 1894: 118 (karj.) *korieta*.

**karisnavoinen** 'ruskeasta väristä' < *koríčnevyyj* 'ruskea'. Vahros 1963a: 148.

**karopka** 'pieni laatikko, rasia'. SSA *koroppa*.

**karsta** 'syyhytaudista, ihottumasta; ruvesta, rohtumasta tms'. SSA *karsta*<sup>2</sup>.

**kartsitsa** 'sinappi' < *gorčica* 'id'. Vahros 1963a: 144.

**kasakka** 'tilapäinen apulainen, renki, päiväläinen; johonkin työhän lainaksi tai vuokralle annettu hevonen; venäläinen ratsusotilas; villistä, vallattomasta lapsesta'. SSA.

**kasanska** 'eräs ortodoksinen juhla' < *kazánskij* 'Kazanin, kazanilainen'. Vrt. karj. *kasanskoi* 'kazanilainen (Jumalansynnyttäjä); juhla Jumalansynnyttäjän kazanilaisen ikonin tähden (22.10.)

**kasanski** 'pieni (kaarevakeulainen) ajelureki' < *kazánskij* 'Kazanin, kazanilainen', *kazánki* 'kazanilainen reki' (Kijanen).

**kasatska** 'jokin neljän hengen ryhmätanssi' < *kazačók* (: *kazáčka*) 'kasakkatanssi'.

**kasetti** 'sanomalehti' < *gazéta* 'id'. Karvinen 1908: 58.

**kasia** ~ *kasinoida* ~ *kasivoida* 'jutella, keskustella, tarinoida; pohtia, miettiä, keskustella, vatvoa jotakin asiaa' < *skazát* '(yks.3.p. *skazít*) 'sanoa', *skazyvát* 'kertoa, kertoilla'. Siro 1949: 175.

**kasku** 'kertomus, tarina, satu, (pila)juttu; juoru, valhe'. SSA.

**kasona** 'valtiolta vuokrattu pelto' ~ *kasontka* 'valtion viinakauppa' < *kazënnyj* '(vanh. puhek.) valtion, kruunun', *kazënka* '(ark. vanh.) valtion viinakauppa'. Plöger 1977.

**kassa** ~ *kassakas* ~ *kassale* '(naisen) tukka, hiukset; (hius)palmikko; nuttura' ~ *kassapää* 'pörröpää, takkutukka'. SSA.

**kassara** 'työkalu, jota käytetään puiden tai vesojen karsimiseen, havujen

- pilkkomiseen tms., vesuri; pienestä, kuluneesta, tylsyneestä kirveestä'. SSA.
- kasseli** '(tuohi)kontti' ~ *kassilo* 'pärekori'. SSA.
- kassintka** 'neulottu tai virkattu naisten huivi' < *kosýnka* 'huivi, liina'. Lönnrot *kosinkka*.
- kastari**<sup>1</sup> 'kirkon kellotapuli; (perä)kajuutta'. SSA.
- kastari**<sup>2</sup> ~ *kasseri* ~ *kasteri* '(ruis)kattara, viljaluste (etenkin rukiissa kasvava rikkaruoho)'. SSA.
- kastjuma** 'miesten takki tai puku' < *kost'úm*. Nirvi 1971 *kastuma*.
- kastorkka** 'ulostuslääke' < *kastórka* 'risiiniöljy'. Plöger 1977.
- kastuska** 'puoli vaterkkaa, kahvikupillinen' < *kosúška* 'mitta, 1/4 tuoppia' (Kijanen). Plöger 1977.
- kasukka** 'papin juhla-asuun kuuluva kirjailtu kaapu; huonosta turkista' ~ *turkkikassukka* 'vanha, pieneksi käynyt turkki' ~ *kasuturkki* 'turkki, jossa ei ole kangasvuoria'. SSA.
- kataida** *kattaija* 'käydä laskiaisajelulla' < *katát'sa* 'ajella'. Plöger 1977.
- katata** 'tasoittaa (tietä)' < *ukatát* 'jyrätä, ajaa kovaksi (tasaiseksi)'.
- katiska** 'kalanpyydyksenä; muita pyydyksiä tai aitauksia'. SSA.
- katka** 'tynnyri' < *kádka* 'pytty'. Plöger 1977.
- katokka** ~ *katka* 'telapuu, jyrä'. SSA *katka*<sup>2</sup>.
- katsaveikka** '(miesten pitkä tai naisten lanteille ulottuva) poimuhelmainen päällystakki' ~ *kassaveikka* 'hauskasta tai kummallisesta hameesta'. SSA *kasavaikka*.
- katska** 'nelipyöräiset linjaalirattaat' ~ *ketska* 'nelipyöräiset kärryt, joilla kuljetetaan tavaraa kauppoihin' < *káčka* 'keinunta; pienet, jouselliset rattaat'. Vahros 1963a: 144.
- kattia** 'kovasta (reen, tukkien) vetämisestä tai työntämisestä' < *katit* 'vierittää, kierittää; työntää.
- katuska** 'rulla, kella' < *katúška*. Nirvi 1971 *kattuuška*.
- kauhtana** 'papin kaapu, kasukka; pitkä, väljä vyöllä sidottava, (vaalea) päällystakki; viitta; huonosta, usein liian suuresta takista tai muusta vaatteesta'. SSA.
- kauriska** '(karjalaisten tai venäläisten kulkukauppiaiden myymä) jauhoista ja siirapista tehty ruudutetussa muotissa paistettu levymäinen leivonnainen.' SSA.
- kelja** 'suuresta, kolkosta tuvasta; munkin kammio, koppi'. SSA.
- kenetti** 'puute, pula, harmi, vastus; olla jonkun *kenetissä* 'seurassa, kimpussa, vallassa' < *gnët* 'paino; sorto, ies'; murt. *gnetenica* ~ *gnëtka* ~ *gnetké* ~ *gnetkó* 'uskomusolento, joka aiheuttaa painajaisia' (SRNG). Substantiivijohdoksia verbistä *gnestí* '(vanh.) painaa, puristaa; painaa (mieltä), ahdistaa'.
- kepka** 'miesten lippalakki'. Nirvi 1971.
- kerettiläinen** 'körttiläinen' ~ *keretti* 'körttiläisyys'. SSA.

### Epävarmoja etymologioita

**atvata** 'ahnehtia, koota, anastaa' ~ *atvio* 'ryöstetty maa, kätköpaikka'. Myös *otvata*. Ruoppila (1986) esittää originaaliksi *othvatát* 'siepata, repäistä' Kijasen sanakirjan mukaan (Kuusisella et al. *othvatít* 'kahmaista, kopata, siepata'). Etymologia on äänteellisesti hyvä, mutta venäjän verbillä ei ole varsinaisesti 'varastamisen' merkitystä. Karjalan kielessä *atvata* 'ahnehtia, haalia itselleen,

anastaa vähiin' on melko harvinainen, tietoja on Uhtualta ja Vuokkiniemeltä (KKSK), joten se voi hyvin olla suomalaislaina. Jos Ruoppilan etymologia pitäisi paikkansa, olettaisi että karjalan kielestä olisi enemmän tietoja ja ennen kaikkea sana tunnettaisiin siellä *o*-alkuisena. Epävarma on myös *atvata* ~ *otvata* -verbin suhde venäläisperäiseen *atva* ~ *otva* 'tukkipuomi' -sanaan. (Vrt. Rytönen 1940b: 70–71.)

**esorja** 'ylpeilevästä ihmisestä, oikuttelevasta pojasta'.

Vrt. *ozorník*, murt. *ózor'*, *ozorná* (SRNG) 'rasavilli, vintiö'. Äännesuhde *o* > *e* on epäsäännöllinen. Merkitys on ekspressiivisille sanoille tyypillinen.

**halosnoi** *halosnoita hyvyyttä* 'ilmaista, halpaa'.

Sanassa näyttäisi piilevän venäjän adjektiivinpäätte *-oi*, mutta en löytänyt sopivaa originaalia. Äänteellisesti lähinnä ja semanttisestikin mahdollinen on *hólenyj*, *holěnyj* (> *\*holonoi*) 'hoidettu; hellitely, lellitely, hemmoteltu' (adjektiivijohdos verbistä *hólit* 'hellitellä, lellitellä, hemmotella').

**iesiä** 'syödä' ~ *jietää* 'syödä kaluamalla, kalvaa'.

Rytönen (1937: 100) mukaan *iesiä* < *ješ* 'syöt, syö' (indikatiivin tai imperatiivin yks. 2. persoonan muoto verbistä *jest* 'syödä'). Ruoppila (1986) lisää tähän *jietää* < *jedát* '(puhek.) syödä'. Yhdistelmissä on äänteellisiä ongelmia, koska venäjän *je*-alkuiset sanat ovat suomessakin *je*-alkuisia (*jefreettari*, *jepiä*, *jeresti*, *jetakoittain*, *jetiinöi*; karjalan kielessäkin *jeta* 'ruoka' < *jedá* 'syöminen, syönti, ruokailu'). Odotuksenmukaisia verbivartaloita suomessa olisivat *\*je(s)ti-* ~ *jeta-*. Verbeissä ei myöskään yleensä näy venäjän moduksen tai persoonan tunnuksia, toisin kuin Rytönen olettaa, vaan ne voidaan palauttaa joko infinitiiviin tai indikatiivin preesensvartaloon (Kalima 1952: 80).

Luontevammin verbit liittyvät *ie-* ~ *jie*-alkuiseen ekspressiiviseen sanastoon. Merkitykset ovat ekspressiivisille sanoille tyypillisesti labiileja ja 'syödä' on vain yksi vivahde. *Iesiä*-verbille on annettu myös merkitys 'leikata tylsällä veitsellä kovaa leipää' (Kir), ja Maaningalta on esimerkkejä koloratiivikonstruktiosta: *hoastella iesii*, *syyä iesin*. *Jietää*-verbissä on 'kaluamisen, kalvamisen' vivahde. Vastaavia verbejä ovat Pello *ieskata* 'jyrsiä kivikovaa leipää', PieV *syyvää ieskittää*, Juv *syyvää jieristöö* ja Iis *jirittää* 'syödä', vrt. myös EnoK *leikata jierii*, Kitt *kävellä jierittää*, Rov *jiertää* 'tehdä pahkakuppeja puukolla', Muon *jieskata* 'hakata'.

**iitua** 'hitaasta kulkemisesta: madella, laahustaa; ylenmääräisestä touhuamisesta t. liikkumisesta' ~ *ietua* 'ehättää, joutua, kiiruhtaa'.

Ruoppilan (1986) mukaan *iitua* < *idtí* 'mennä kulkea, käydä'. Tässäkin on äänteellisiä ongelmia. Ensinnäkin äännesuhteet edellyttäisivät venäjässä painollista ensimmäistä tavua, mutta tästä ei ole murrenankirjoissakaan tietoja. Toisekseen venäjässä lainatuissa verbeissä *u*-vartalo on harvinainen. Sanaluettelossa edellä on esitetty **ikraida**-verbin (< *igrát* 'pelata, leikkiä') yhteydessä *ikrua* ~ *ikruilla*, joiden *u* on todennäköisimmin peräisin substantiivista *igrúška* tai *igrá* (: yks. akk. *igru* > sm. *ikru*). Mahdollisesti venäläisperäinen on *nuutua* (SSA), mutta sekin palautuu venäjässä substantiiviin *núda* 'vaiva, kiipu, tauti'.

Jotta *iitua*-verbiä voisi pitää venäläisperäisenä, pitäisi sen olettaa saaneen vaikutteita jostain *idti*-verbin *idu*-alkuisesta substantiivijohdoksesta. Suoraan verbistä odotuksenmukainen laina olisi *\*itiä ~ ittiä*.

**isvoliliemi** 'ruisjauhoista, maidosta, vedestä ja kaloista, tavallisesti särjestä keitetty keitto'.

Sanassa näyttäisi piilevän venäjän prefiksi *iz-* ~ *is-* (vrt. **ispotilleen** ja **isvossikka**). Sopivaa originaalia en kuitenkaan ole löytänyt. Äänteellisesti lähellä on venäjän *izvólit* 'suvaita', jota käytetään kohteliaassa pyynnössä *izvólite* 'olkaa hyvä' ('suvaitkaa'); tästä on lainattu karjalan kieleen *izvol'i* 'ole hyvä, otapas, tuossa on'.

**jaaros** ~ *jaaro* ~ *jaarosa* ~ *jaarros* 'suuri kasa, läjä'.

Ruoppilan (1986) mukaan < *járus* 'rivi, parvi, parveke, kerros; lautatapuli'. Periaatteessa mahdollinen, mutta sekä semanttisesti että äänteellisesti (ven. *u* > sm. *o*) epävarma yhdistelmä. Tiedossani ei ole, että venäjän murteissakaan sana tunnettaisiin äänneasussa *\*járos* tai sillä olisi samantapaisia merkityksiä kuin suomessa. Ruoppila antaa suomen sanalle merkityksen 'tavararivi lastauspaikalla', mitä SMS ei mainitse. Toisaalta vatjan *jaarussa* 'lautatapuli' on selvästi venäläinen laina (Kalima 1952: 90).

**jesonikka** 'kama, rihkama'.

Sanan taustalla voi piillä adjektiivi *dešėvyj* 'halpa', esim. substantiivijohdos *\*dešėvnik*, jollaista en kuitenkaan sanakirjoista löytänyt. Lähinnä on *dešėvka* (Dal) 'halpa tavara', josta odotuksenmukainen muoto olisi kuitenkin *jesohka* ~ *tesohka*, vrt. **jenka** 'raha' ~ *tenka* < ven. *dėnga*.

**jetova** 'pikkupojasta'.

Alkuosaltaan lähellä venäjän *det*-alkuisia (> sm. *\*tet-* ~ *\*jet-*) lapsen nimityksiä: esim. *dėti*, *detvorá* 'lapset', *dėtina* 'roteva poika tai nuori mies', *dėtočka* 'lapsukainen'.

**kalaskoi** ~ *kalanski* ~ *kalasko* ~ *kaleska* ~ *kaliskoi* 'jokin ohut nuora; kalastajalanka'. Myös karjalan kielessä *galanskoi langa* (~ *riiit't'i*) 'uistinlanka'. (KKSK s.v. *kalanskoi*.)

Adjektiivin päätettä myöten selvä venäläinen laina (karjalan kielen *riiit't'i* < ven. *nit'* 'lanka'), mutta originaalia en löytänyt sanakirjoista. Äänteellisesti originaaliksi sopisi hyvin *gollandskój* 'hollantilainen', mutta sen käytöstä langan nimityksenä ei ole tietoja. (Vrt. *gollándka*, jonka kirjaimellinen merkitys on 'hollanitar' ja josta on lainattu **kalantka** sekä merkityksessä 'uuni' että 'kätilö'.)

**kantsikka** 'perunapiirakka'.

Voisi hyvinkin olla laina sanasta *kónčik* 'pää, kärki, nenä', joka taas on diminutiivi sanasta *konėc* 'pää, kärki, loppu; (murt.) piirakan pala (SRNG)'. Tietoja ei kuitenkaan ole siitä, että juuri *kónčik*-sanaa olisi käytetty piirakan tai piirakan palan merkityksessä. Lisäksi suomen murteissa on muitakin äänteellisesti läheisiä venäläislainoja ja myös ekspressiivistä ainesta, vrt. **kansukka** ja **kantka**.

**kapskoi** 'huonoista saappaista'.

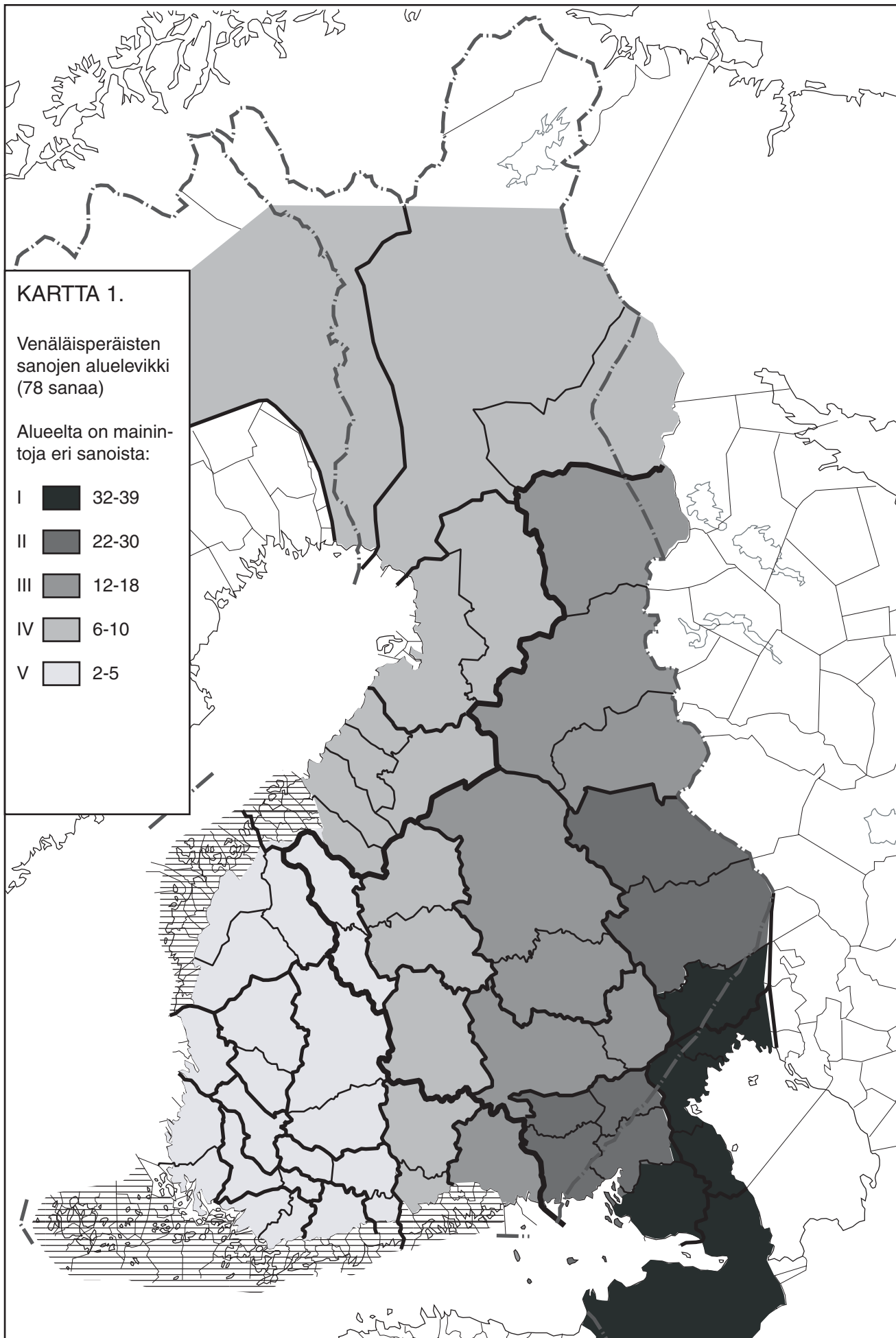
Jälleen venäjän adjektiivin päätte *-oi*, mutta sopivaa originaalia ei löydy. Suomen murteissa on useitakin *kaps*-alkuisia ekspressiivisiä verbejä, joilla voidaan kuvata myös kenkien aiheuttamaa ääntä: *kapsaa* 'kapista, kopista; kapistaa, kopistaa', *kapsia* mm. 'lyödä kopautella, napsia', *kapsuttaa* 'tekemisestä, johon liittyy kopiseva ääni; kopistaa'. Todennäköisesti *kapskoi* onkin pseudovenäläinen sana, jossa ekspressiiviseen ainekseen on lisätty venäläislainoista tuttu päätte, tai sitten sen taustalla on joku äänneasultaan ja merkitykseltään hämärtynyt adjektiivilaina, joka on assosioitunut ekspressiiviseen sanastoon.

**kerenski** ~ *kerensi* ~ *kereski* 'eräs vanha piirileikki tai tanssi; naisten hiuslaite, nuttura; ahvenesta (leik.)'.

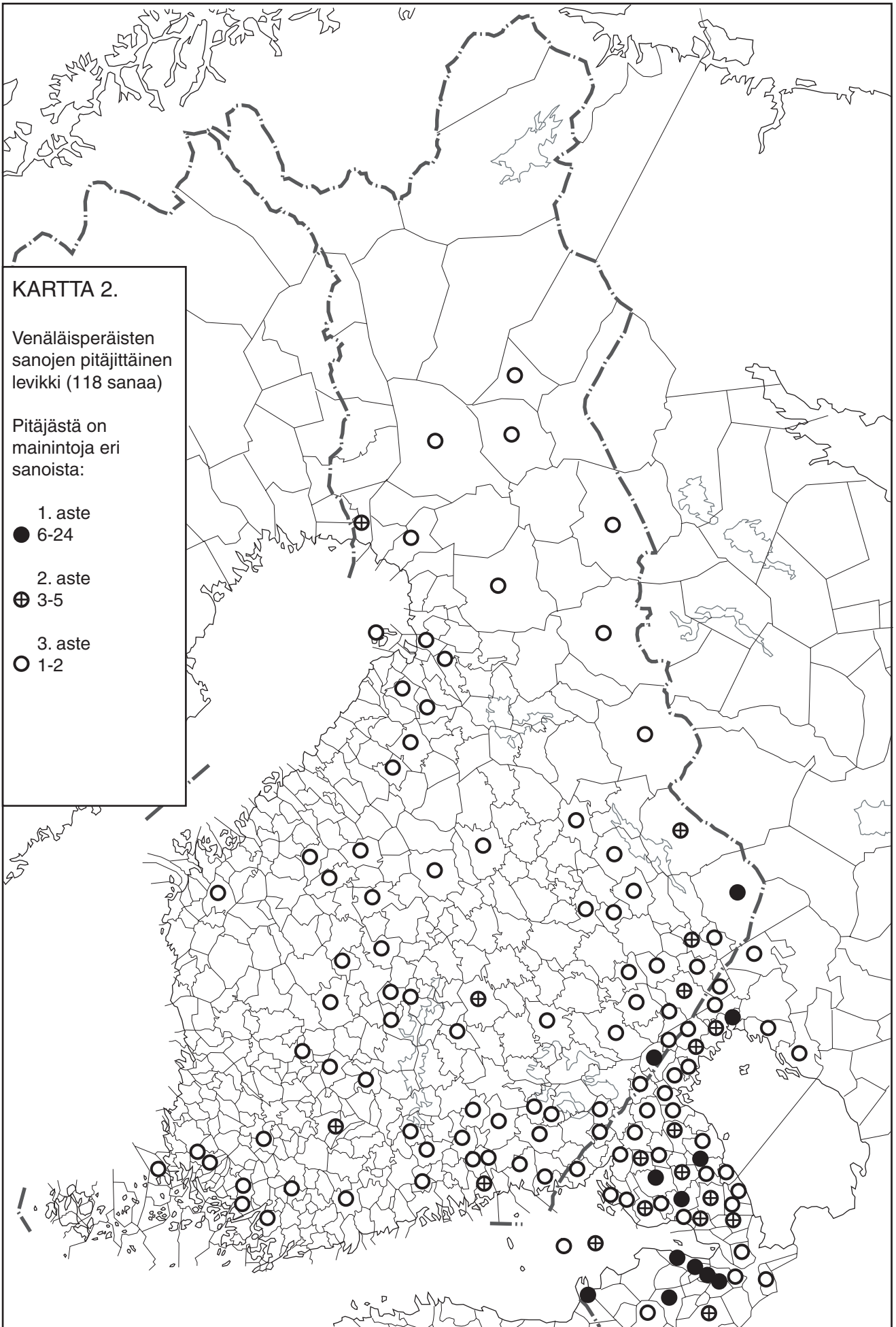
Ilmeisesti sanojen taustalla on henkilönimi *Kerenski*, mutta niillä voi olla muitakin lähtökohtia. Aleksandr Kerenski (1881-1970) toimi Venäjän pääministerinä vuonna 1917 heinäkuusta lokakuun vallankumoukseen asti. Nimi on tunnettu myös pilkkalaulussa: "Kerenski se leipoi kuivan taikinan / Suolaksi hän aikoi pienen Suomenmaan. / Ai, ai, Kerenski, turha on sun toiveesi / Suomi on jo vapaa maa ryssän vallasta." (Helsingin Sanomat 30.3.1917).

**kesla** 'happamasta maidosta'.

Vrt. *kíslyj* 'hapan, happaman makuinen; happamaksi käynyt'. Äännesuhde *i > e* on epäsäännöllinen, eikä venäjän murteistakaan ole dokumentoitu *\*késl*-alkuisia sanoja. Merkitys on ekspressiivisille sanoille tyypillinen.





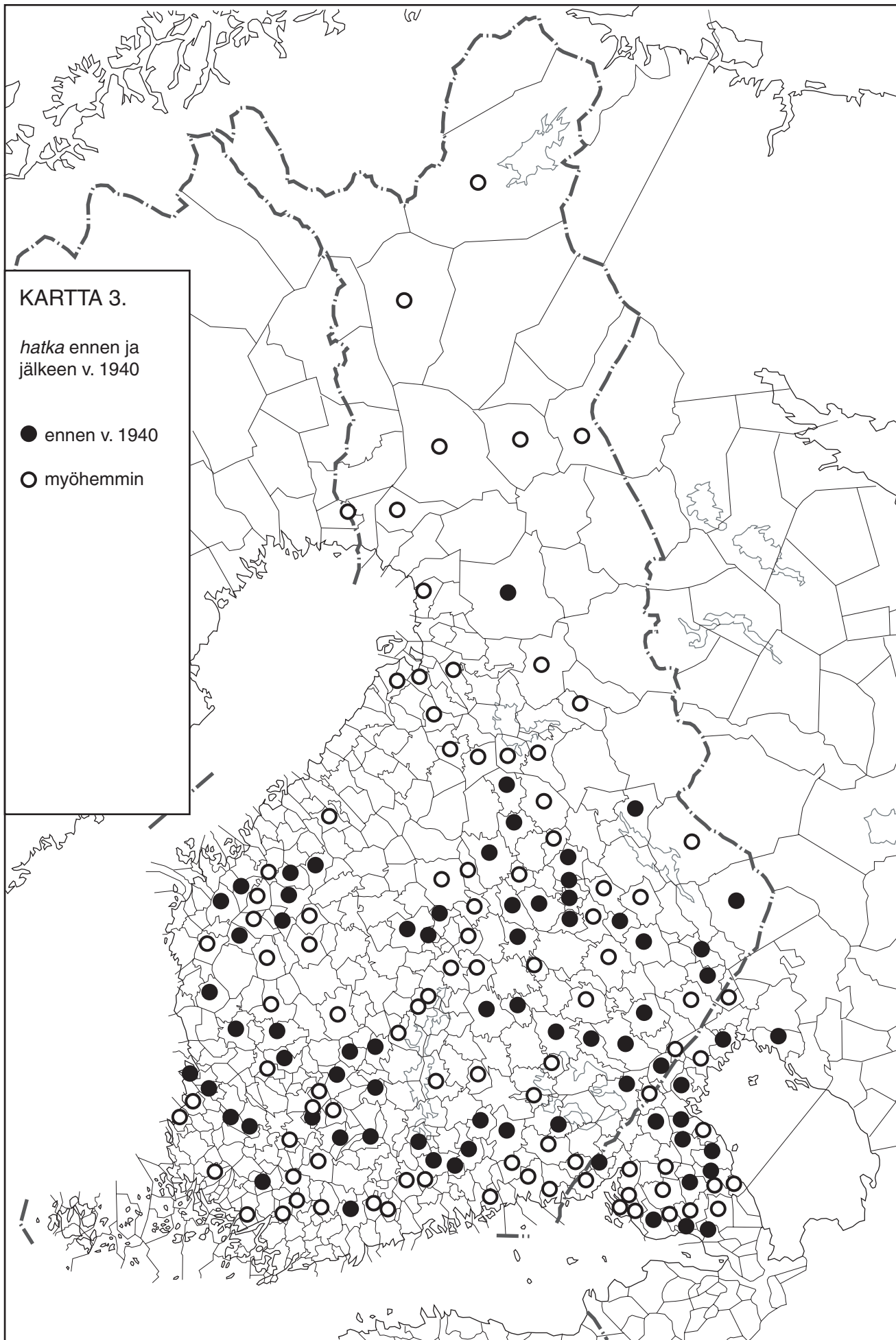


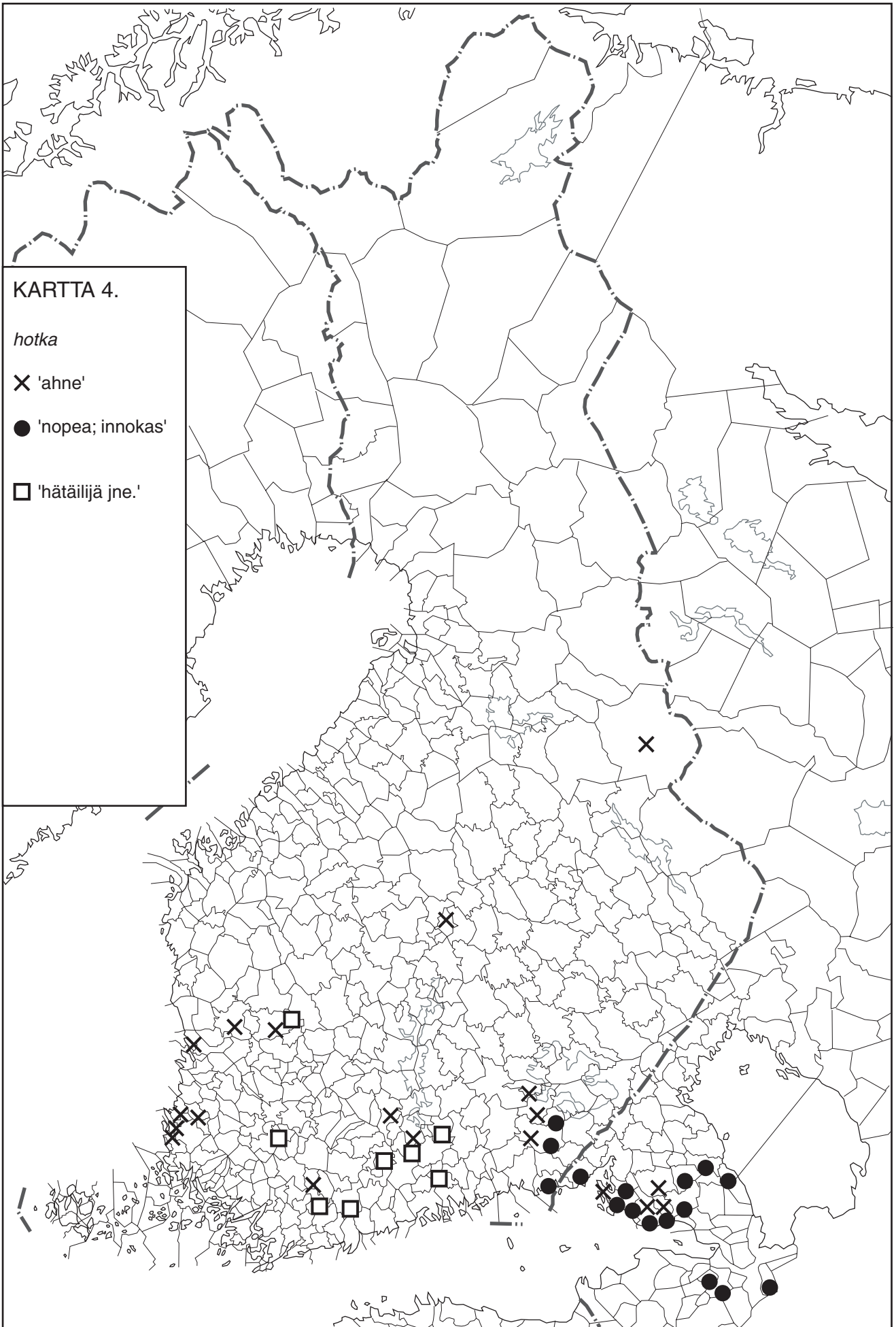
**KARTTA 2.**

Venäläisperäisten sanojen pitäjittäinen levikki (118 sanaa)

Pitäjästä on mainintoja eri sanoista:

- 1. aste  
● 6-24
- 2. aste  
⊕ 3-5
- 3. aste  
○ 1-2

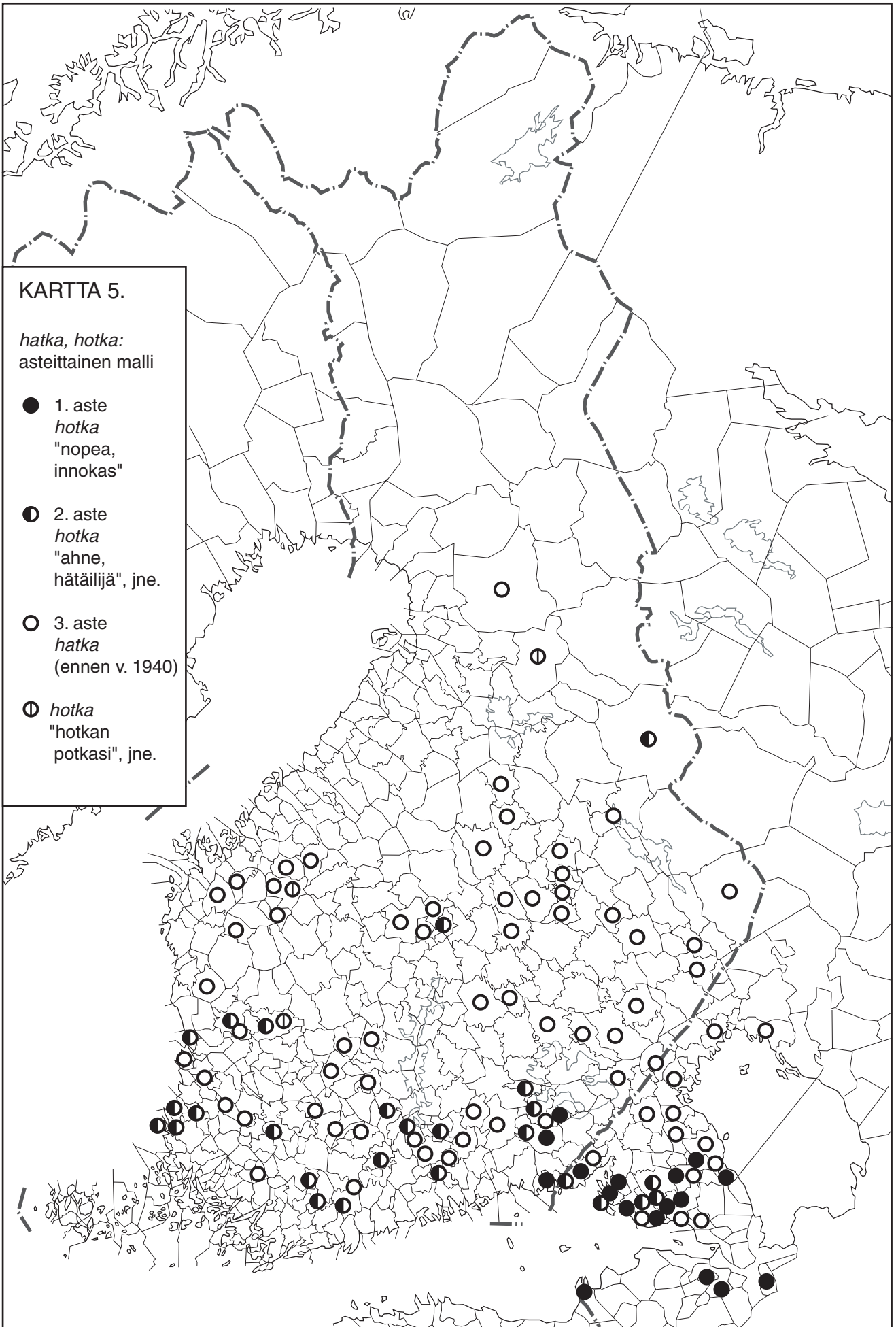


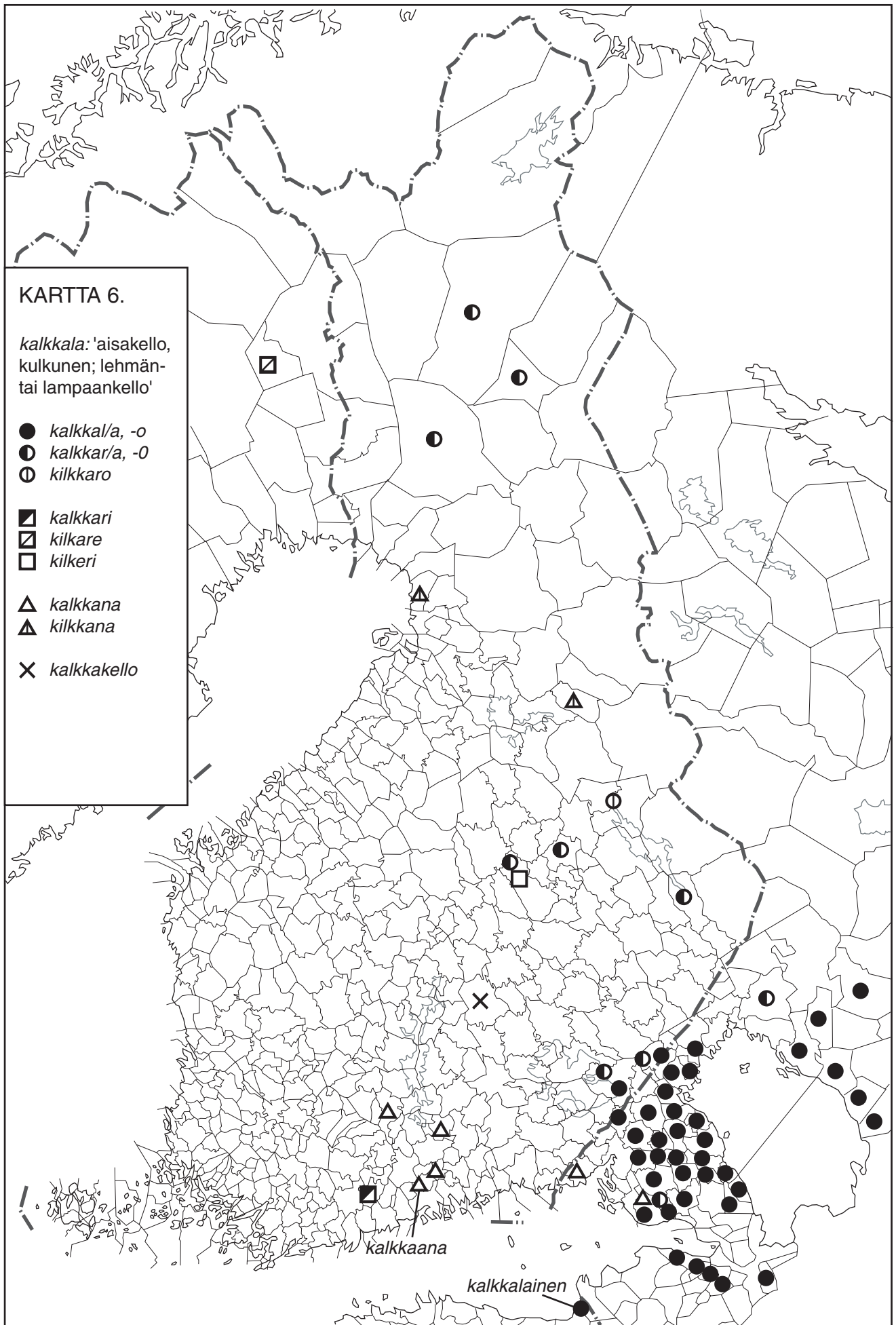


## KARTTA 5.

*hatka, hotka:*  
asteittainen malli

- 1. aste  
*hotka*  
"nopea,  
innokas"
- ◐ 2. aste  
*hotka*  
"ahne,  
hätäilijä", jne.
- 3. aste  
*hatka*  
(ennen v. 1940)
- ◑ *hotka*  
"hotkan  
potkasi", jne.





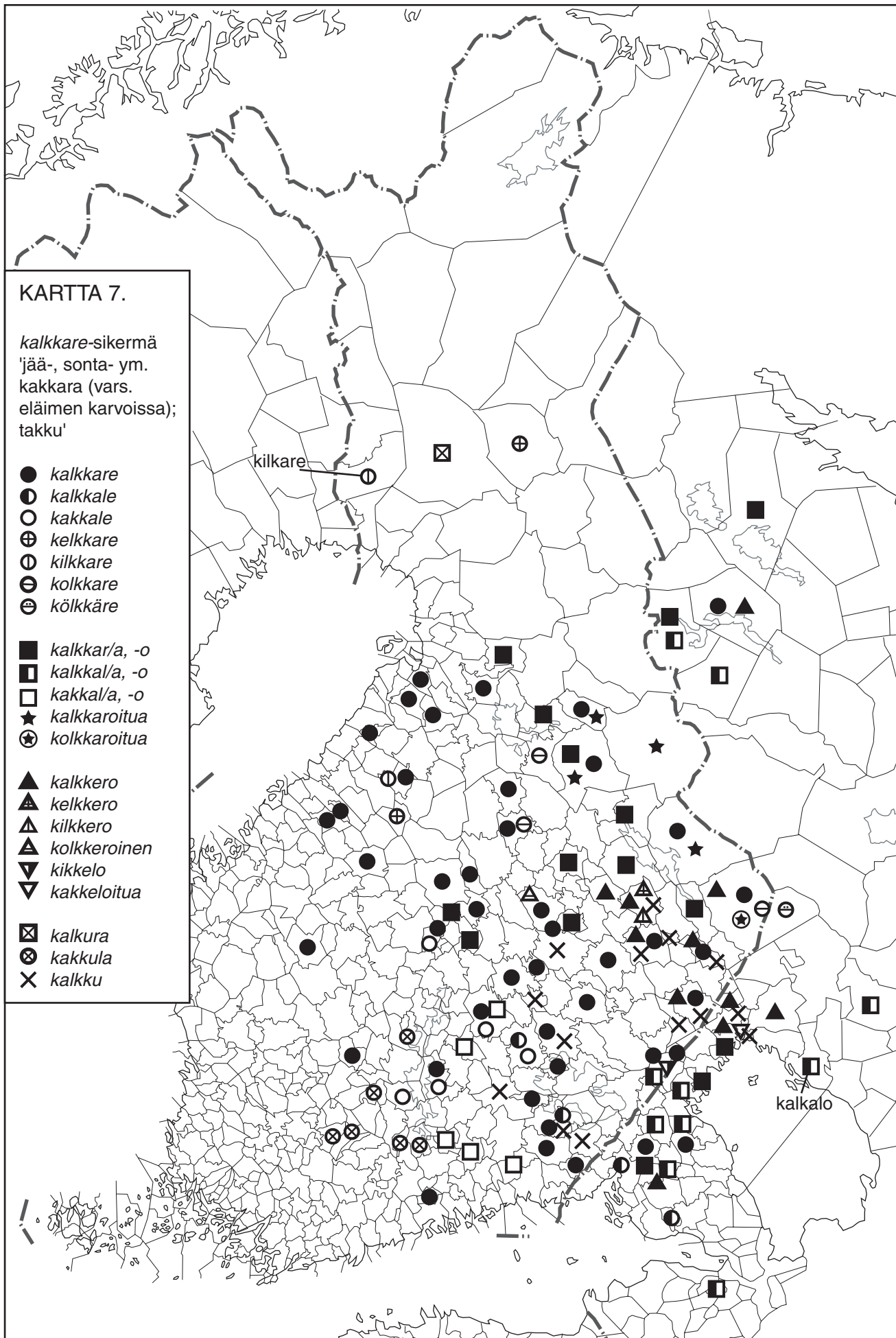
KARTTA 6.

*kalkkala*: 'aisakello, kulkunen; lehmän- tai lampaankello'

- *kalkkal/a, -o*
- ◐ *kalkkar/a, -o*
- ◑ *kilkkaro*
- ▤ *kalkkari*
- ▥ *kilkkare*
- *kilkeri*
- △ *kalkkana*
- ▲ *kilkkana*
- × *kalkkakello*

kalkkaana

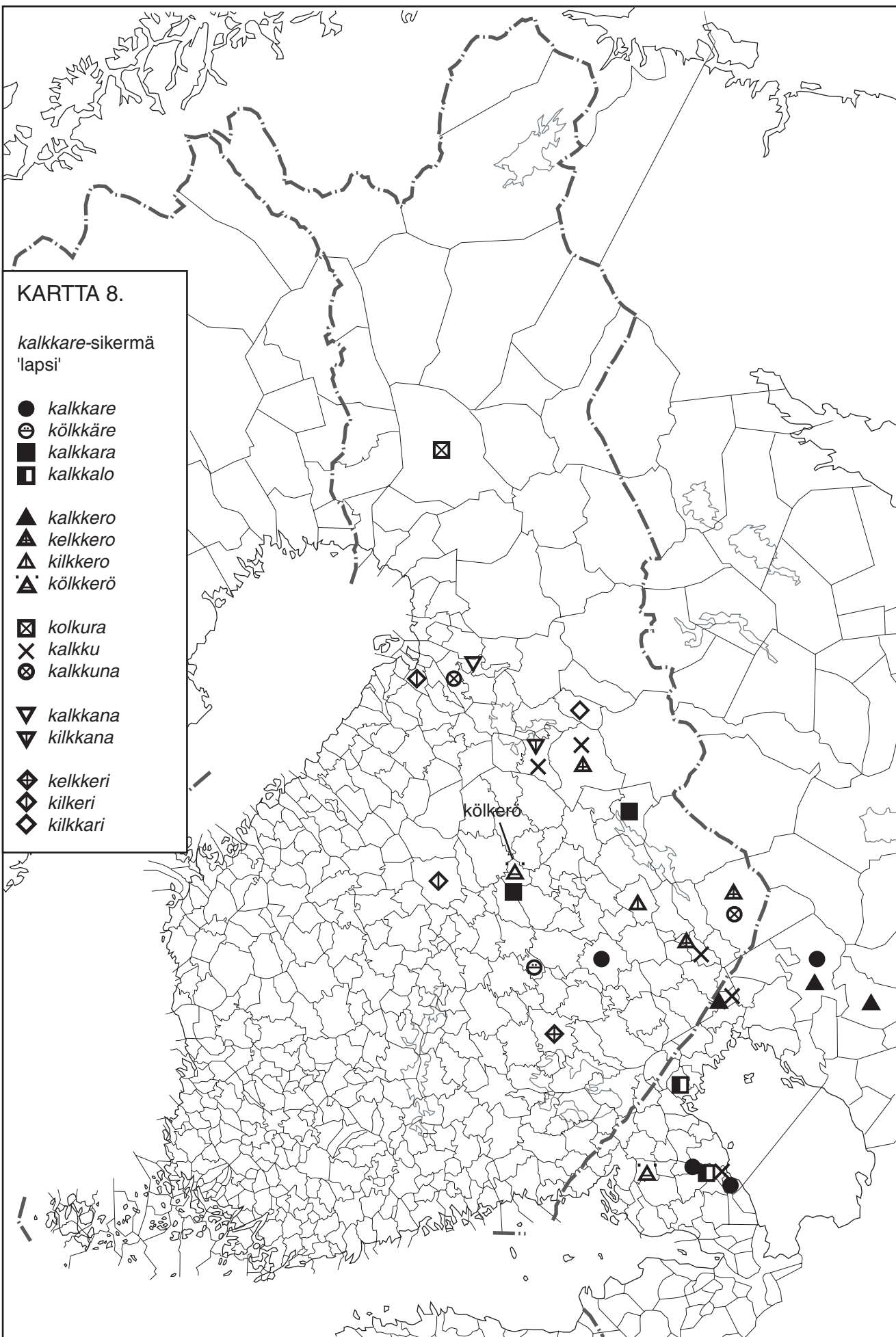
kalkkalainen

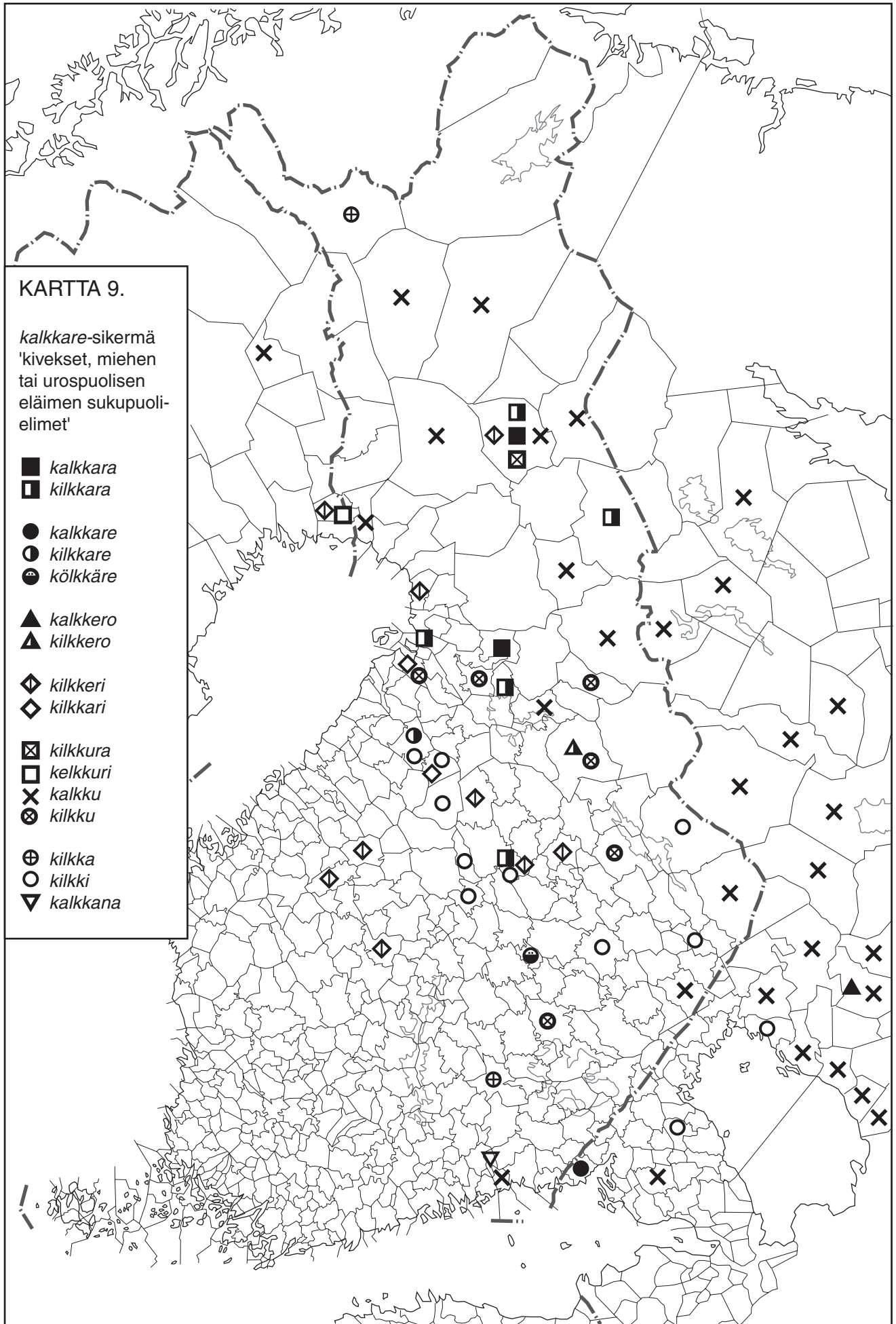


KARTTA 8.

kalkkare-sikermä  
'lapsi'

- kalkkare
- ⊕ kölkkäre
- kalkkara
- kalkkalo
  
- ▲ kalkkero
- △ kelkkero
- △ kilkkero
- △ kölkkerö
  
- ⊠ kolkura
- ⊗ kalkku
- ⊗ kalkkuna
  
- ▽ kalkkana
- ▽ kilkkana
  
- ◊ kelkkeri
- ◊ kilkeri
- ◊ kilkkari



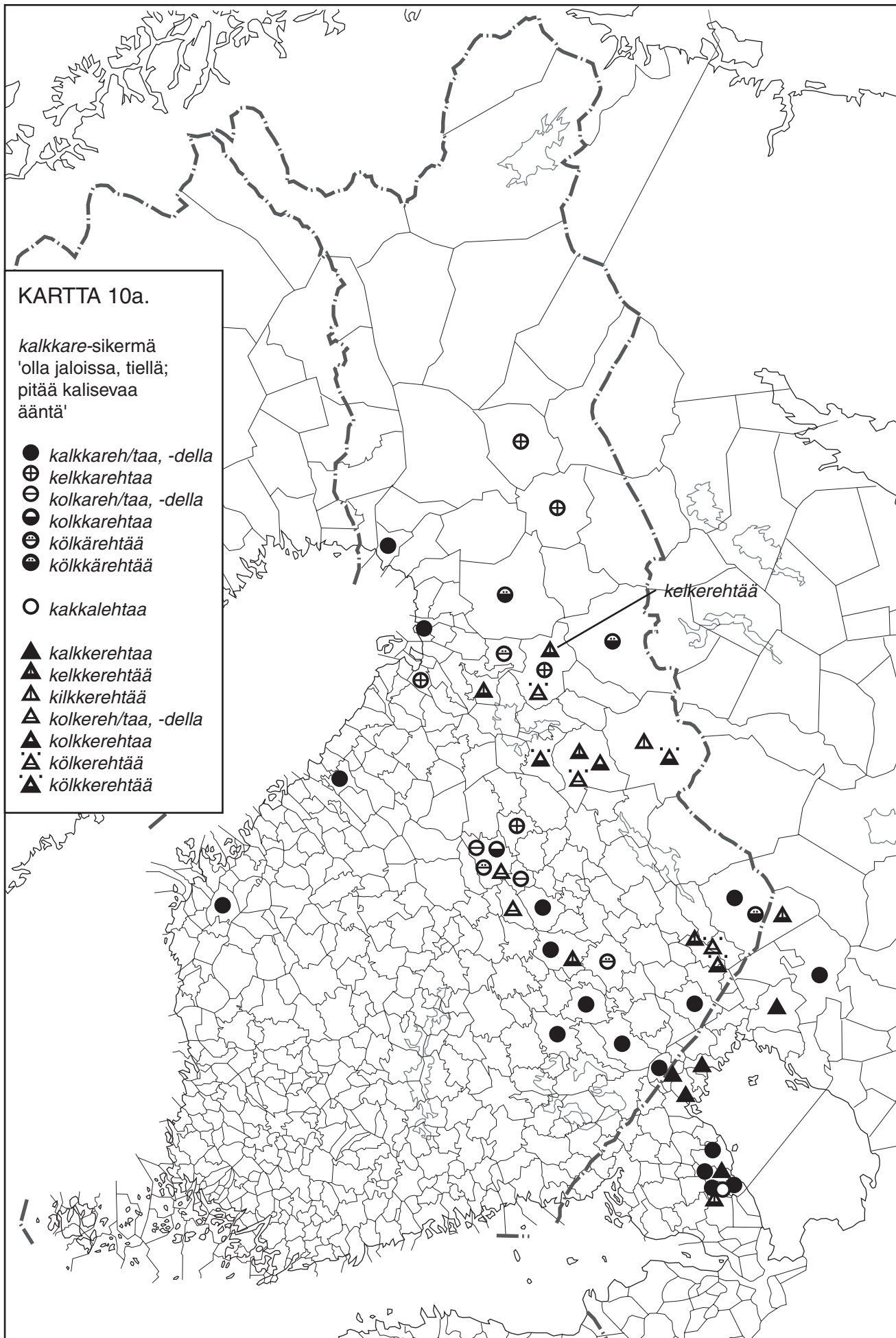


KARTTA 9.

*kalkkare*-sikermä  
 'kivekset, miehen  
 tai urospuolisen  
 eläimen sukupuoli-  
 elimet'

- *kalkkara*
- ◻ *kilkkara*
- *kalkkare*
- ◐ *kilkkare*
- ⊕ *kölkkäre*
- ▲ *kalkkero*
- ◄ *kilkkero*
- ◊ *kilkkeri*
- ◈ *kilkkari*
- ⊠ *kilkkura*
- ◻ *kelkkuri*
- ⊗ *kalkku*
- ⊗ *kilkku*
- ⊕ *kilkkä*
- *kilkki*
- ▼ *kalkkana*



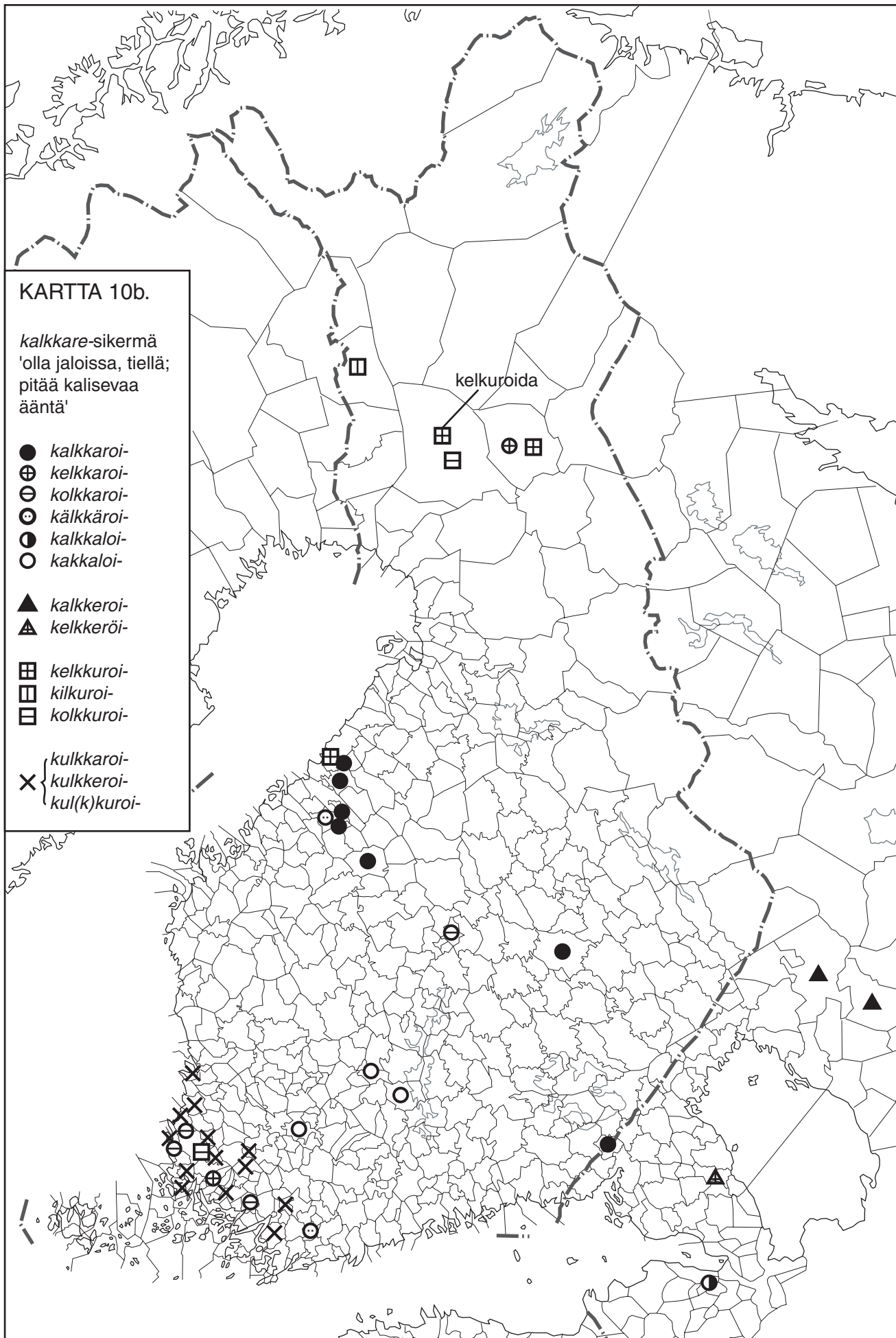


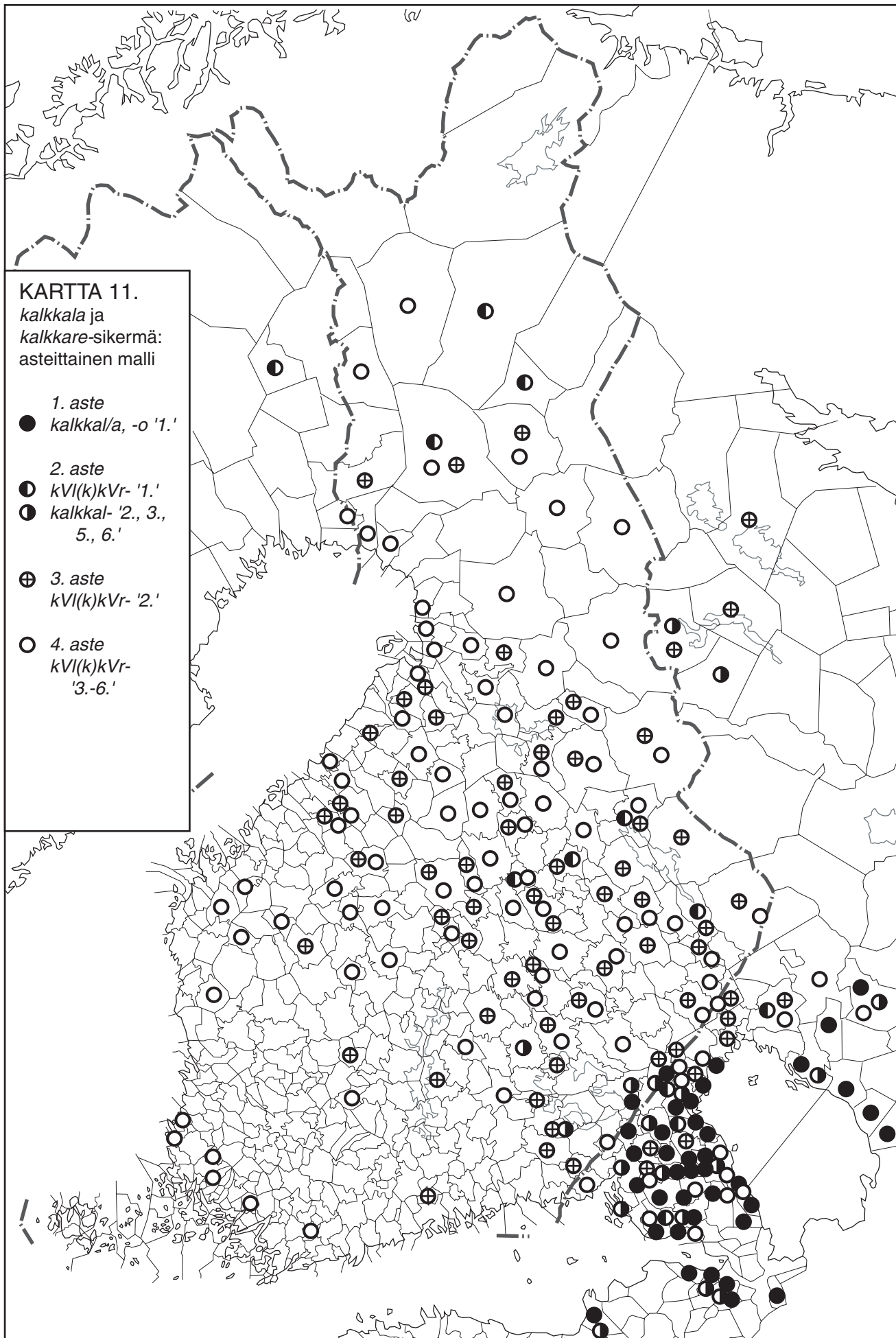
KARTTA 10a.

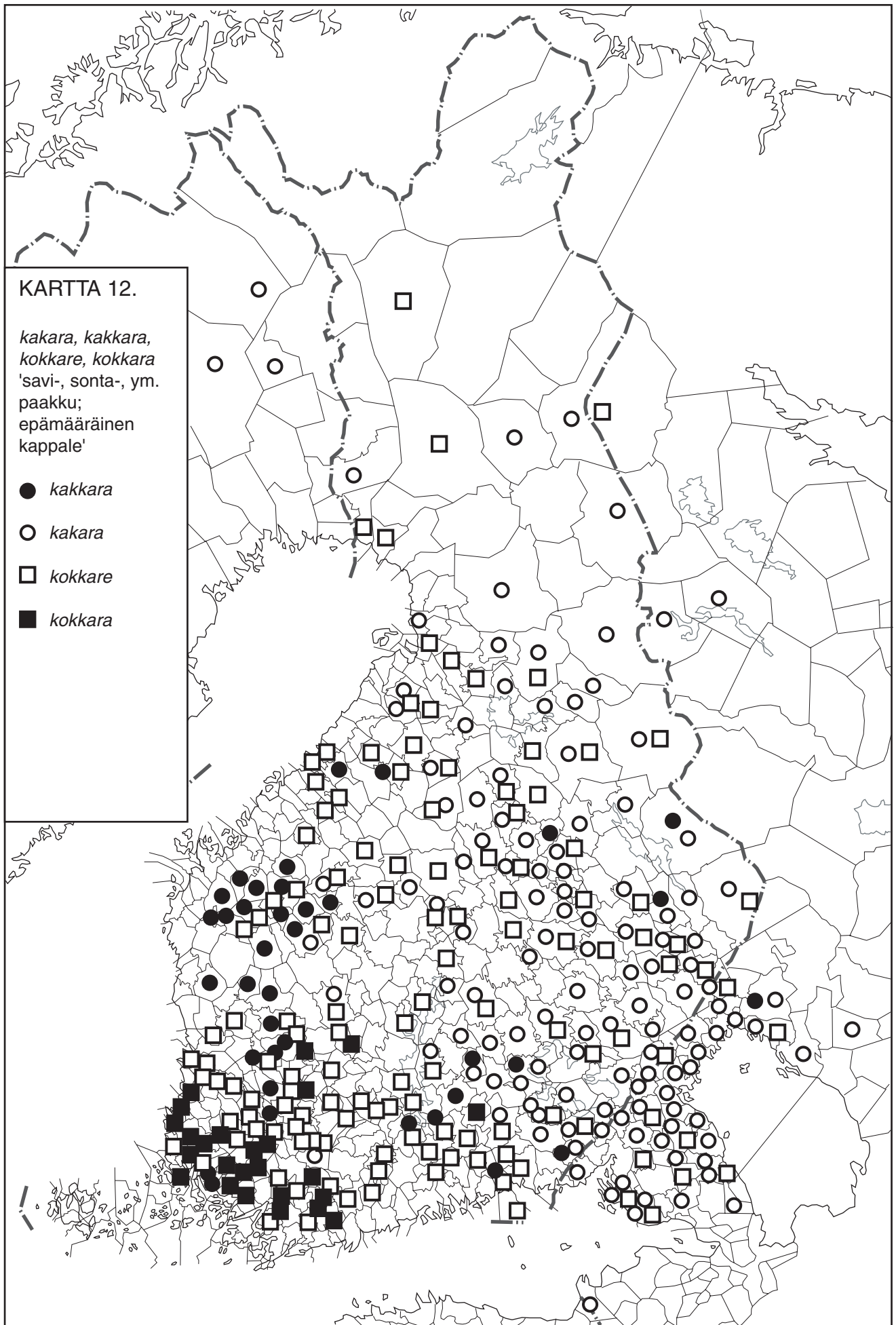
*kalkkare*-sikermä  
 'olla jaloissa, tiellä;  
 pitää kalisevaa  
 ääntä'

- *kalkkareh/taa, -della*
- ⊕ *kelkkerehtaa*
- ⊖ *kolkareh/taa, -della*
- *kolkkerehtaa*
- ⊕ *kölkärehtää*
- *kөлkkärehtää*
- *kakkalehtaa*
- ▲ *kalkkerehtaa*
- ▲ *kelkkerehtää*
- ▲ *kilkkerehtää*
- ▲ *kolkereh/taa, -della*
- ▲ *kolkkerehtaa*
- ▲ *kölkerehtää*
- ▲ *kөлkkerehtää*

kelkkerehtää



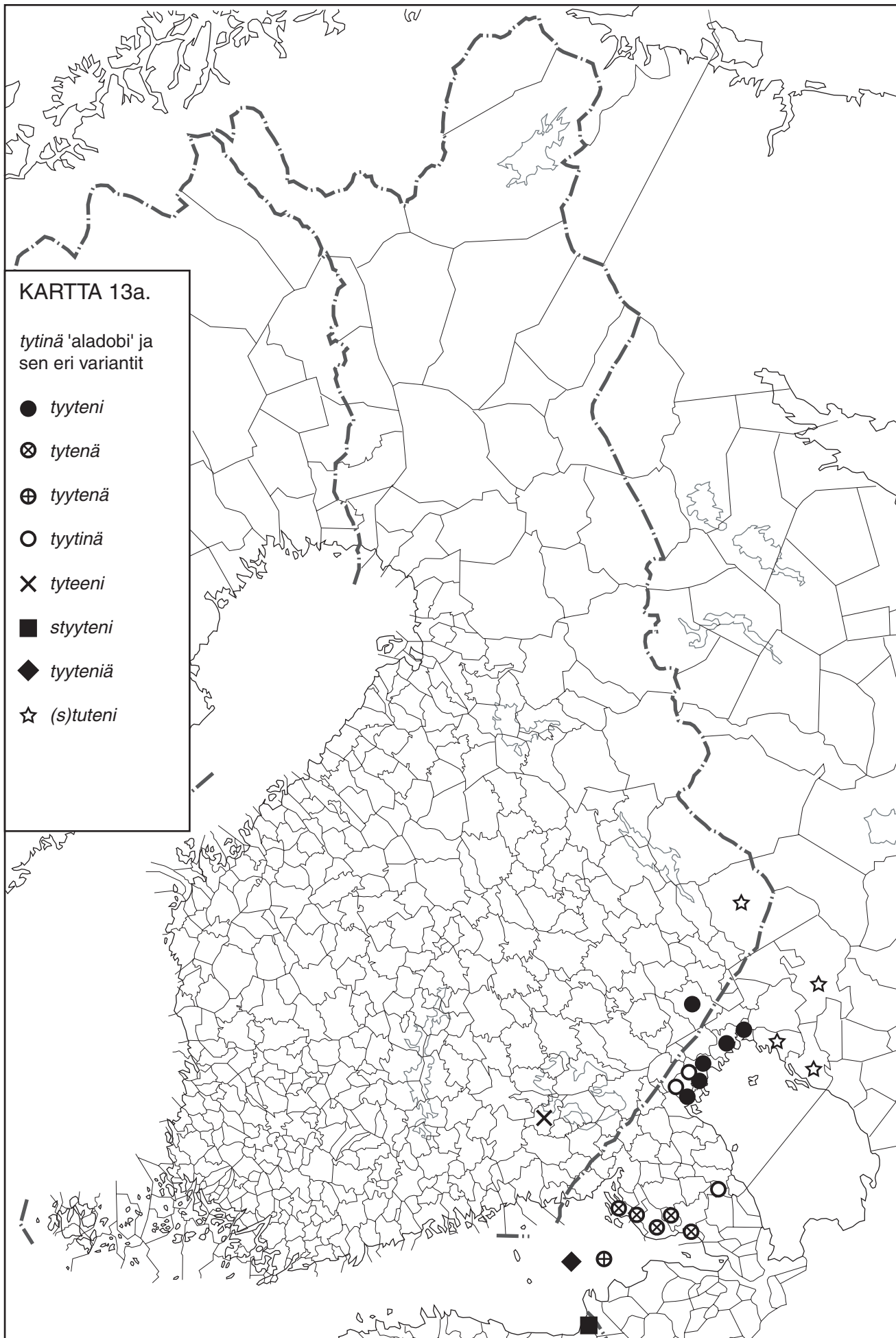


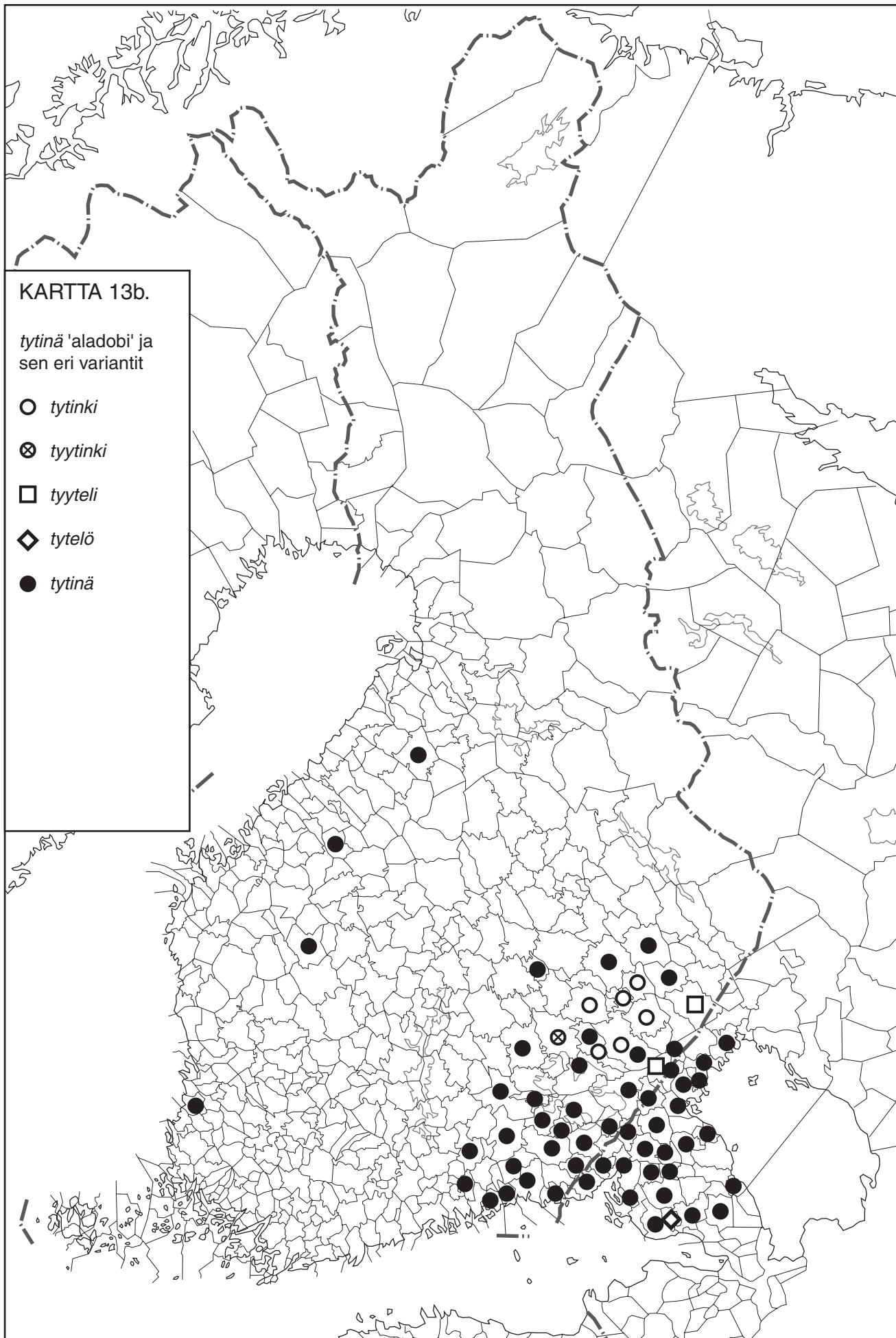


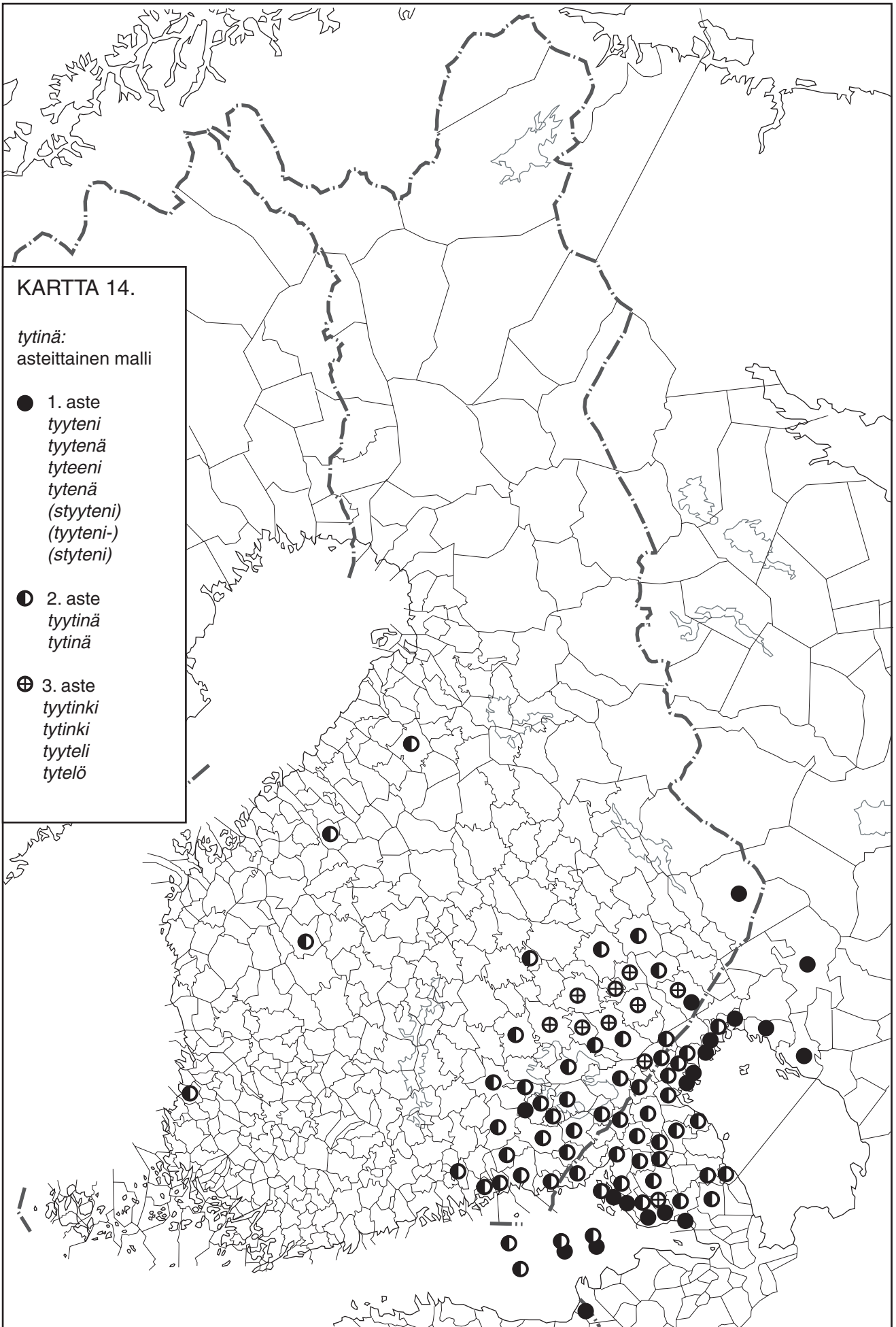
KARTTA 12.

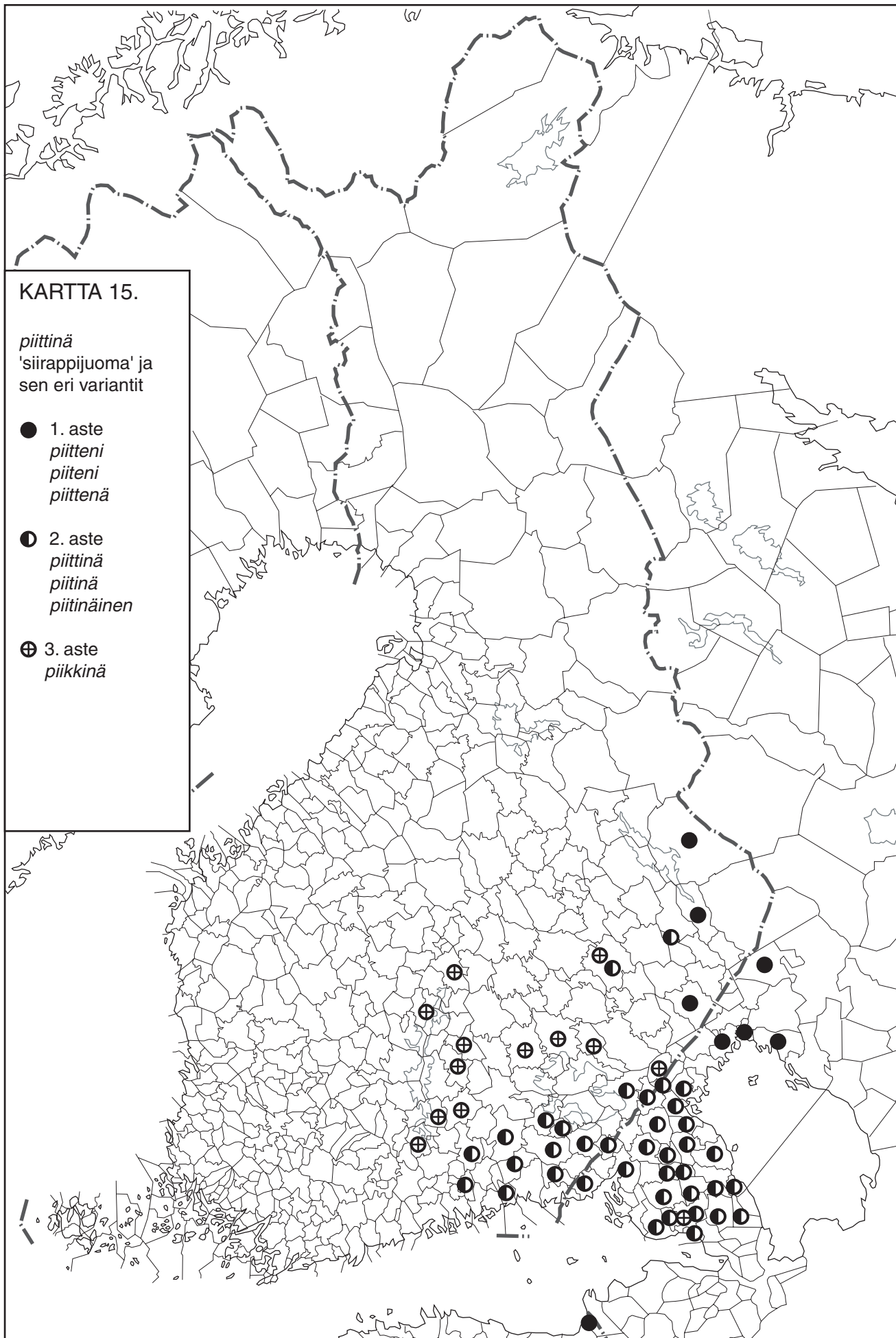
*kakara, kakkara,  
kokkare, kokkara*  
'savi-, sonta-, ym.  
paakku;  
epämääräinen  
kappale'

- *kakkara*
- *kakara*
- *kokkare*
- *kokkara*

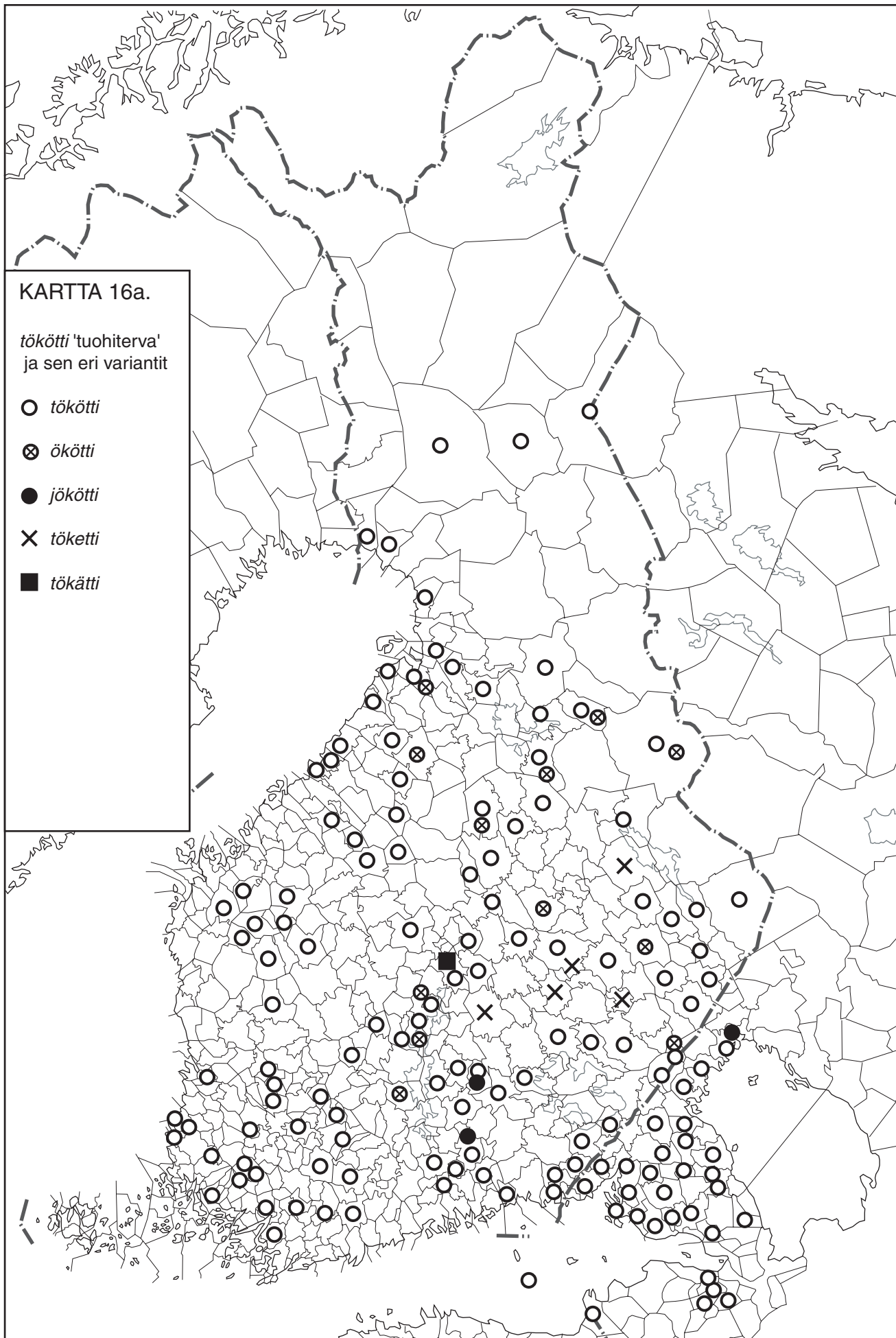


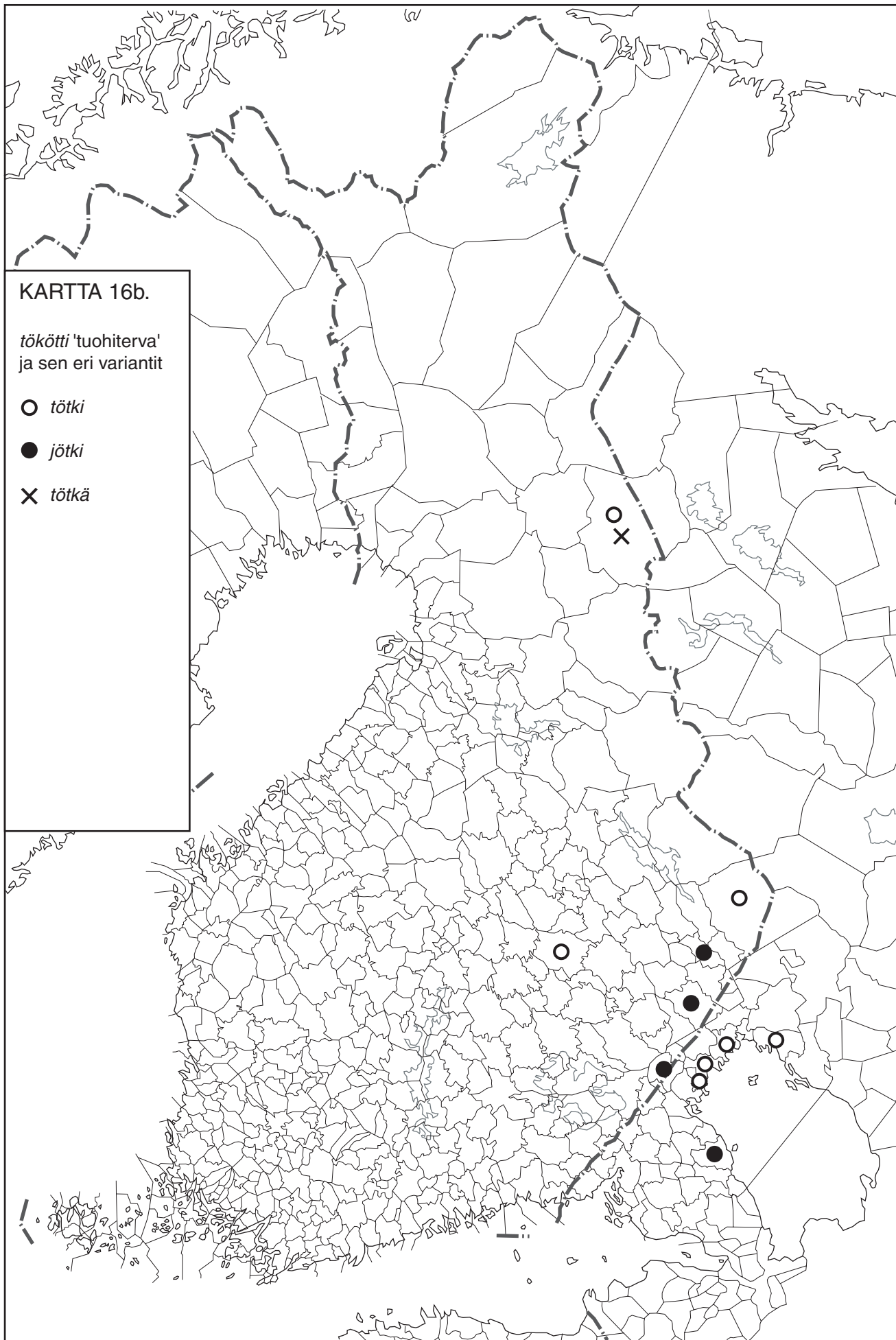








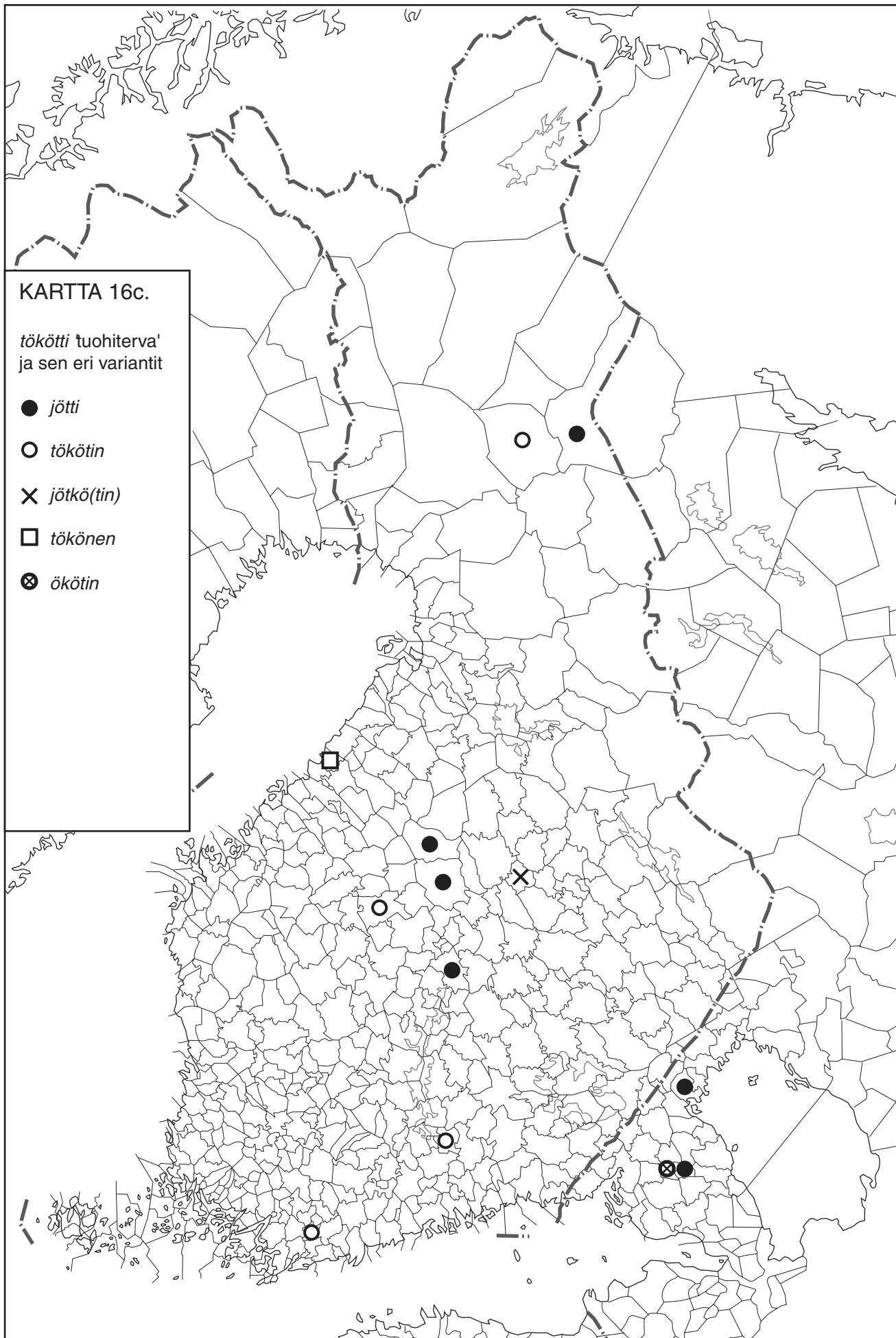


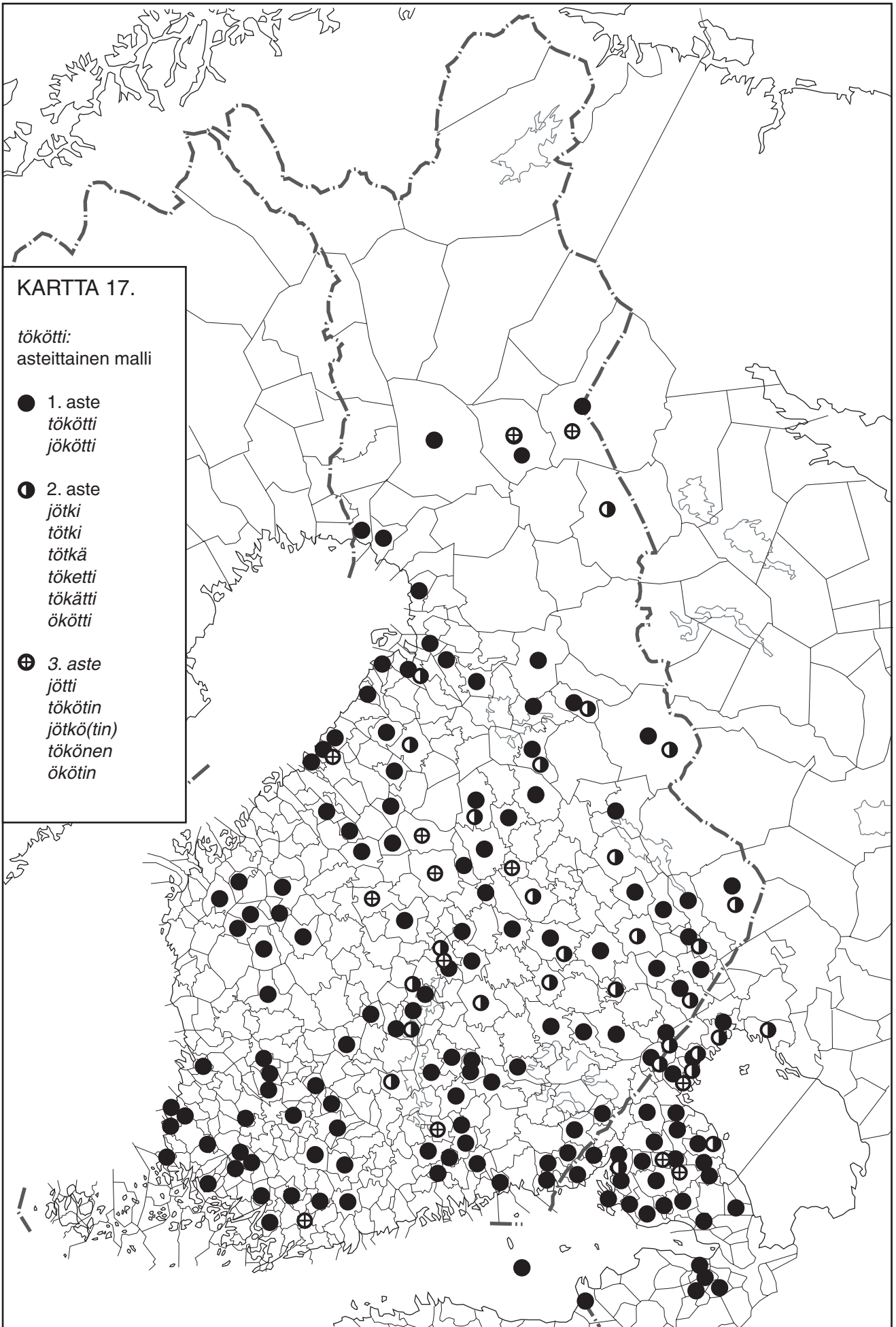


KARTTA 16b.

*tökötti* 'tuohiterva'  
ja sen eri variantit

- *tötä*
- *jötä*
- × *tötä*





- 1 KOSTIAINEN, EMMA, Viestintä ammattiosaamisen ulottuvuutena. - Communication as a dimension of vocational competence. 305 p. Summary 4 p. 2003.
- 2 SEPPÄLÄ, ANTTI, Todellisuutta kuvaamassa – todellisuutta tuottamassa. Työ ja koti television ja vähän radionkin uutisissa. - Describing reality – producing reality. Discourses of work and home in television and on a small scale in radio news. 211 p. Summary 3 p. 2003.
- 3 GERLANDER, MAIJA, Jännitteet lääkärin ja potilaan välisessä viestintäsuhteessa. - Tensions in the doctor-patient communication and relationship. 228 p. Summary 6 p. 2003.
- 4 LEHIKONEN, TAISTO, Religious media theory - Understanding mediated faith and christian applications of modern media. - Uskonnollinen mediateoria: Modernin median kristilliset sovellukset. 341 p. Summary 5 p. 2003.
- 5 JARVA, VESA, Venäläisperäisyys ja ekspressiivisyys suomen murteiden sanastossa. - Russian influence and expressivity in the lexicon of Finnish dialects. 219 p. Summary 6 p. 2003.